

X 218912

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA
DISSERTATIONES

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK
ÉRTEKEZÉSEK

Redigit
PÁL FODOR

VÖRÖS BOLDIZSÁR
Történelemhamisítás és politikai
propaganda

Illés Béla elmeszüleményei a magyar
szabadságküzdelmek orosz támogatásáról

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini, 2014

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2014

A szerző kutatásait a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány,
a kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

nka
Nemzeti Kulturális Alap

© Vörös Boldizsár, 2014
© MTA BTK, 2014

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001125037

ISBN 978-963-9627-81-9
ISSN 2063-3742

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál
A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Borító: Böhm Gergely
Tördelés: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munka: Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila

TARTALOM

1. Bevezetés: „kitalált hagyományok” és „haladó hagyományok”	7
2. A kitalációk lehetséges előzményei: valóban élt és fiktív szerzők	15
2.1. Doktor Utrius Pál és hátrahagyott írásai	15
2.2. Kurt von Eichen és terve	19
2.3. Hagományteremtés és a „felszabadítók” népszerűsítése	22
3. „Rákóczi és az oroszok”	33
3.1. Kitaláció a Rákóczi-szabadságharc orosz támogatásáról – Illés és munkatársai műveiben	33
3.2. A koholmány történettudományi munkákban: felhasználások és cáfolatok	61
4. „A Guszev-ügy”	77
4.1. Valótlanságok Guszev kapitányról Illés írásaiban; az általa szerkesztett újságokban	77
4.1.1. A fikció újságcikkekben és hivatalos levélben	77
4.1.2. A kitaláció változásai Illés Béla elbeszélésében	105
4.2. A Guszev-eset a magyar tudományos-történeti kutatásokban és művekben 1945–1988 között	112
4.3. A történet megjelenítése az új nemzedékek oktatási-nevelési anyagaiban 1947 és 1956 között	145
4.4. A századosról és társairól való megemlékezés legfontosabb színterei 1947 és 1995 között	165
4.5. A történet ábrázolása néhány szépirodalmi alkotásban az 1940–1950-es években	193
4.5.1. A kitaláció feldolgozásai 1947–1949 között megjelent művekben	193
4.5.2. Illyés Gyula Guszev-variációi	199
4.5.3. Theun de Vries regénye a kapitányról és társairól	206

X 2189 12

4.6. A Guszev-eset orosz nyelvű szövegekben, a Szovjetunióban és utódállamaiban	218
4.6.1. A kitaláció az orosz történelemben	218
4.6.2. A fikció belorussziai történeti munkákban: egy saját hagyomány kialakítása	273
5. Összegzés: történelmi koholmányok hasonlóságai, különbségei, kapcsolatai	285
Felhasznált munkák	301
Névmutató	327

1. BEVEZETÉS: „KITALÁLT HAGYOMÁNYOK” ÉS „HALADÓ HAGYOMÁNYOK”

Bár a magyar nyelvhasználatban létezik a valaminek „hagyományt teremteni” kifejezés,¹ a „megalkotott”, a „kitalált hagyományok” jelenségét részletesen külföldi kutatók: Eric Hobsbawm és munkatársai mutatták be az 1980-as években.² Hobsbawm szerint a „kitalált hagyomány” meghatározás jelöli mind a ténylegesen megalkotott, megszerkesztett és hivatalosan szervezett „hagyományok”-at, mind pedig azokat, amelyek nem egykönnyen kinyomozhatóan, egy rövid, jól datálható időszakban – esetleg összesen csak néhány év alatt – jelentek meg és hatalmas sebességgel honosodtak meg; természetes ugyanakkor, hogy ezek nem egyformán tartósak. „Kitalált hagyomány”-nak számít a rendes körülmények között nyíltan vagy hallgatólagosan elfogadott szabályok által irányított gyakorlatok együttese, amelyeknek rituális vagy szimbolikus természetük van és egyes értékeket, viselkedési normákat igyekeznek kialakítani ismételten által, ami pedig automatikusan magában foglalja a folyamatosságot a múlttal. Sőt, ahol csak lehet, ezek esetében megkísérelnek létrehozni a folytonosságot egy nekik megfelelő, hozzájuk illő történelmi múlttal. A történelmi múltnak, amelybe az új hagyományt beleillesztik, nem szükséges hosszúnak, a „ködös” régmúltba visszanyúlónak lennie. Forradalmaknak és „haladó” mozgalmaknak is, amelyek – legalábbis egyes definíciók szerint – szakítanak a múlttal, megvan a saját, releváns múltjuk, bár lehet, hogy ez behatárolható egy bizonyos dátummal, mint amilyen 1789. E „hagyományok”-nál, amennyiben van rá lehetőség, a történelem a cselekvés legitimálójaként és a csoportkohézió cementjeként használtatik fel, gyakran pedig – a különféle történelmi személyek emlékművei körüli konfliktusokban – a harc valódi szimbólumává válik. Még a forradalmi mozgalmak is megtámogatják újításait a „nép múltja”-ra, a forradalom hagyományaira („A német népnek is megvan a maga forradalmi hagyománya” – amint Engels állította *A német parasztháború* című munkája első szavaival³) és a saját

1 Vö. ehhez pl. Magyar értelmező kéziszótár. Főszerk. Pusztai Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp., 2011. 475.

2 Ld. ehhez pl. *The Invention of Tradition*. Ed. by Eric Hobsbawm–Terence Ranger. Cambridge University Press, Cambridge-etc., 1985. (Past and Present Publications), vö. ehhez: Soós Gábor: Kitalált hagyományok. In: *Kutatási Füzetek*. 1. Szerk. Ormos Mária–Harsányi Iván–Flodung János–Soós Gábor. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 1996. 42–51.

3 *Friedrich Engels: A német parasztháború*. In: Karl Marx és Friedrich Engels művei. 7. 1849–1851. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1962. 321.

hőseikre, mártírjaikra történő hivatkozással. Ugyanakkor, amennyiben létezik efféle hivatkozás a történelmi múltra, a „kitalált hagyományok” jellemző vonása az, hogy a kontinuitás e történelmi múlttal túlnyomórészt mesterkelt, hamis.⁴ Hobsbawm úgy ítélte meg, hogy az ilyen „hagyományok” megalkotásának folyamata ott szemléltethető a legvilágosabban, ahol e „hagyomány”-t egyetlen kezdeményező szándékosan találta ki és szerkesztette meg.⁵

Az 1870–1914 közötti időszak Európájának „tömeges hagyomány-termelés”-ét vizsgálva Hobsbawm e jelenség okát abban látta, hogy az ekkoriban végbemenő mély és gyors társadalmi változások miatt a különféle csoportoknak új eszközökre lett szükségük a társadalmi kohézió és identitás biztosításához, kifejezéséhez, továbbá a társadalmi kapcsolatok strukturálásához. Ugyanakkor a változó viszonyok egyre nehezebbé, sőt lehetetlenné tették az államok, a társadalmi vagy politikai hierarchiák hagyományos uralmi formáinak fenntartását. Új módszerekre volt szükség tehát az uralkodáshoz, az elkötelezettség eszközeinek létrehozásához. A történész ugyanakkor felhívta a figyelmet arra is: a tudatos invenció sikere arányban állt azzal, hogy mennyire volt képes „olyan hullámhosszon sugározni”, amelyre a közösség már rá volt hangolva.⁶

Hobsbawm megfigyelései, következtetései jól hasznosíthatók a különféle 19–20. századi politikai erők propagandájának vizsgálatánál is. Például a századforduló Magyarországon egy ekkoriban létrejövő új politikai csoport, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt is megteremtette saját, a szervezet aktuális törekvéseit legitimálni hivatott hagyományrendszerét, ebben kiemelkedő történelmi személyiségekként megjelenítve többek között Marxot, Engelst, Lassalle-t, Petőfit és Martinovics Ignácot.⁷ E hagyományalkotás funkcióiról pedig így írt Pogány József a *Szocializmus* 1913–1914-es évfolyamában megjelentetett Martinovics-tanulmányának bevezetésében: „nemcsak a hétszilvafás nemesek és nemcsak az ugorkafás parvenük, hanem a radikálisok, demokráta, szabadgondolkodók, sőt szocialisták is keresnek őseket. És ez érthető is, mert az őskeresés náluk egyszerűen önvédelem. A fennálló rend, amely mindig görcsös erőfeszítéssel, minden eszközzel védekezik a progresszív törek-

vések ellen, legtöbbször azzal akarja diszkreditálni támadóit, hogy azt kiáltja feljükk, hogy hazaárulók, hogy idegenek a nemzet testétől-lelkétől, hogy gyökértelenek a hazai földben és gyökértelenek általában az ember természetében. A progresszív mozgalmak ilyenkor részben itt termettségük, idevalóságuk bizonyosságára, részben általános emberi kapcsolataik tanúságtételére indulnak őskeresésre. Minden forradalomnak, a tekintélyek minden ledöntőjének szüksége volt tekintélyekre, olyan tisztas tradíciókra, amelyek bizonyágot tesznek mellette éppen a tekintélydöntögetésben. [...] És még a mai szocializmus is, amely éppen a maga újságában, a mai viszonyokban való gyökeresében látja jogosultságának legfőbb igazolását, még ez a tudományos szocializmus is bele akar kapcsolódni szellemi ősök sorába. Engels írja: »Mi, német szocialisták büszkéek vagyunk rá, hogy nemcsak Saint-Simontól, Fourier-től és Owentől származunk, hanem Kanttól, Fichtétől és Hegeltől is.«⁸

Az 1917 őszen Oroszországban hatalomra került bolsevikok, köztük Lenin számos intézkedését megvizsgálva helytállónak látszik Richard Stites feltevése, amely szerint a Népbiztosok Tanácsának elnöke határozottan törekedett arra, hogy történelmileg legitimálja a forradalmat és minél gyorsabban kommunikálhasson a városi tömegekkel,⁹ megteremtve a diktatúra saját hagyományrendszerét.¹⁰ Sajátosan szemlélteti mindezt „azon személyek jegyzéke, akik emlékműveinek felállítását Moszkvában és az OSZSZSZK többi városában” hivatalosan javasolták 1918. augusztus elején. A listán 66 név szerepel, köztük Spartacus, Robespierre, Marx, Engels, Lassalle, Puskin, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Lomonoszov, Rubljov, Chopin.¹¹ Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság történelmiszemélyiség-méltatásai, a figurák – köztük Marx, Lenin, Petőfi, Szabó Ervin – panteonjának kialakítása, szintén egy saját, a diktatúrát legitimálni-megerősíteni hivatott hagyományrendszer megalkotását is szolgálta.¹² Am azt, hogy az elődkeresés és -találás korántsem volt minden

4 Eric Hobsbawm: Introduction: Inventing Traditions. In: The Invention i. m. 1–14. Kovács Ákos szerint „a manipulációs célokat szolgáló hagyománygyártás mindig együtt jár az objektív, tudományos történelmi tények meghamisításával is”. Kovács Ákos: A kitalált hagyomány. In: Hagomány és modernitás. IX. Közművelődési Nyári Egyetem. Szeged, 2007. július 2–6. Szerk. Török József. Csongrád Megyei Közművelődési, Pedagógiai és Sportintézmény, Szeged, 2007. 71. Ld. még: Uő: A kitalált hagyomány. Kalligram, Pozsony, 2006.

5 E. Hobsbawm: Introduction i. m. 4.

6 Eric Hobsbawm: Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In: Hagomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény. Szerk. Hofer Tamás–Niedermüller Péter. Magyar Tudományos Akadémia, Néprajzi Kutató Csoport, Bp., 1987. (Kultúraelmélet és Nemzeti Kultúrák 1.) 127–128.

7 Ld. erről részletesebben: Vörös Boldizsár: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2004. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 33.) 11–68., I–X.

8 Pogány József: Martinovics és a magyar intellektuelforradalom. Szocializmus 1913–1914. 1. sz. 6–21. A szerző által hivatkozott szövegrész: Friedrich Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. In: Karl Marx és Friedrich Engels művei. 19. 1875–1883. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1969. 183. Ld. még: Vörös B.: „A múltat végképp eltörölni”? I. m. 61–62. – A korabeli szövegeket a mai helyesírás szabályoknak megfelelően közlöm, a kurzívák azokban az eredeti kiemeléseknek felelnek meg. Az idegen nyelvű idézeteket magyar fordításban adom közre.

9 Richard Stites: Festival and Revolution: The Role of Public Spectacle in Russia, 1917–1918. In: Essays on Revolutionary Culture and Stalinism. Selected Papers from the Third World Congress for Soviet and East European Studies. Ed. John W. Strong. Slavica Publishers, Columbus, Ohio, 1990. 21. Ld. még: Vörös B.: „A múltat végképp eltörölni”? I. m. 69–79., XI–XV.

10 Vö. ehhez: Victoria E. Bonnell: Iconography of Power. Soviet Political Posters under Lenin and Stalin. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1997. (Studies on the History of Society and Culture 27.) 1–19., 281–284.

11 Ld. Verzeichnis der Personen, denen in Moskau und anderen Städten der Russ[ischen] Föd[erativen] Soz[ialistischen] Sowjet-Republik Monumente zu errichten vorgeschlagen wird. Közli: Hans-Jürgen Drengenberg: Die sowjetische Politik auf dem Gebiet der bildenden Kunst von 1917 bis 1934. Berlin, 1972. (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 16.) 357–359.

12 Ld. erről: Vörös B.: „A múltat végképp eltörölni”? I. m. 85–108., XVI–XXX.

esetben problémamentes, jól mutatja Révai Józsefnek a *Vörös Újság* 1919. március 29-i számában közzétett Szabó Ervin-cikke, amely ekként értékelte a gondolkodót: „Szabó Ervin ízig-vérig forradalmár volt. A Magyar Tanácsköztársaság hódolata Szabó Ervin ezen forradalmiságának szól. Szabó Ervint nem lehet és nem is szabad kritizálni. Egészen bizonyos, hogy Szabó Ervin minden elméleti meglátása és tévedése is a forradalom őszinte kívánásából eredt, abból a belátásból, hogy a kizsákmányolás megszüntetése csak forradalmi osztályharc útján jöhet létre. Szabó Ervin volt az őse, forró, minden ízében kíváncsi a megszületett Magyar Tanácsköztársaságnak.

A megszületett Magyar Tanácsköztársaság meghajtja vörös zászlóját a forradalmár Szabó Ervin előtt. A szerencsétlen politikai és társadalmi viszonyok meg nem értett Szabó Ervinje feltámadt a proletariátus forradalmában.”¹³

A kiemelkedőként értékelt történelmi személyiségek méltatása, az aktuálpolitikai célzatú hagyományteremtés megfigyelhető a sztálini Szovjetunióban is¹⁴ – így például Sztálin 1941. november 7-i, a Vörös Hadsereg szemléjén tartott beszédének azon részletében, amelyben ekként buzdította a szovjet harcosokat: „Lelkesítsen benneteket ebben a háborúban nagy elődeink: Alekszandr Nyevszkij, Dmitrij Donszkij, Kuzma Minyin, Dmitrij Pozsarszkij, Alekszandr Szuworov, Mihail Kutuzov bátor példaképe!”¹⁵ A II. világháború során a Szovjetunióban tevékenykedő magyar kommunisták is fokozatosan kialakítottak egy németellenes, függetlenségi, nemzeti hagyományrendszert.¹⁶ Ehhez kapcsolódva alkotta meg Illés Béla író, a Vörös Hadsereg tisztje¹⁷ két történelmi fikcióját: az eddigiekben tárgyaltaktól eltérően két, ténylegesen soha nem léte-

zett személyeket valóban élt alakokként, meg nem történt eseményeket egykor lezajlottakként bemutató, így, a szó legszorosabb értelmében „kitalált hagyomány”-t: az egyikben az jelent meg, hogy I. Péter cár miként támogatta a Rákóczi-szabadságharcot,¹⁸ a másik az 1849-es magyarországi cári intervencióval szembe forduló orosz százados, Alekszej Guszev és társainak története volt.¹⁹

E kitalációk magyarországi terjedését, felhasználásukat az 1940-es évek végén kialakuló sztálinista diktatúra propagandájában elősegíthette az, hogy az új rendszer „haladó hagyományai” közé illeszkedhettek – amely hagyományokat így mutatta be Rákosi Mátyás a Magyar Dolgozók Pártja 1951-es, II. kongresszusán tartott beszédében: „Az elnyomás idején nem válhatott népünk közkincsévé az a tény, hogy a török hódítás, a német elnyomás ellen vívott évszázados küzdelme, fényes szabadságharcainak sorozata egybeesett a nemzetközi haladás ügyével. A Habsburg-idők, Horthy ellenforradalmi évtizedei mindent megtettek, hogy eltakarják, elfelejtsessék és eltemessék történelmünk e legjobb, mert haladó hagyományait. Most, amikor visszanyertük nemzeti függetlenségünket, most még sokkal inkább, mint eddig, elérkezett az ideje, hogy *visszanyúljunk Hunyadi, Rákóczi, Kossuth, Petőfi éltető és erőt adó hagyományaihoz. E hagyományok azt hirdetik, hogy hazánk akkor volt erős, megbecsült és független, mikor sorsát a nemzetközi haladással kötötte össze.*

Mi jogos örökösei, egyenes folytatói vagyunk mindannak, ami ezeréves történelmünkben haladó, életképes és jövőbe mutató. Ezért ünnepelhettük meg bensőségesen és egységesen az 1848-as forradalom centenáriumát, Vörösmarty születését, Petőfi és a szabadságharcos Bem tábornok halálának év-

13 Szabó Ervin. *Vörös Újság* 1919. márc. 29. 3. Révai József szerzőségéhez ld. Jegyzetek [Révai József: Szabó Ervin c. írásához]. In: *Révai József: Ifjúkori írások. (1917–1919).* Sajtó alá rend. F. Majlát Augusztá-Agárdi Péter. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. (Irodalom – Szocializmus) 210–211. A cikkről részletesebben ld. *Vörös B.*: „A múltat végképp eltörölni”? I. m. 102–105.

14 Ld. ehhez pl. *Maureen Perrie*: The Tsar, the Emperor, the Leader: Ivan the Terrible, Peter the Great and Anatolii Rybakov's Stalin. In: *Stalinism: Its Nature and Aftermath. Essays in Honour of Moshe Lewin.* Ed. Nick Lampert-Gábor T. Rittersporn. M. E. Sharpe Inc., Armonk, New York, 1992. 87., 99.; *David Brandenberger*: National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts–London, England, 2002. (Russian Research Center Studies 93.) 77–94.; *Szalai László*: A patriotizmus a szovjet történetírásban. In: A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója Kelet-Európában. Az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék által szervezett 2012. október 5-i Történelem és emlékezet. A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója című konferencia anyaga. Szerk. Szalai László. L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Bp., 2013. (Kelet-európai Tanulmányok VIII.) 221–247.; *Apor Péter*: Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 36–39.

15 *Sztálin*: Beszéd a Vörös Hadsereg szemléjén 1941. november 7-én a Vörös téren, Moszkvában. In: *Uő*: A Szovjetunió nagy honvédő háborújáról. Idegen Nyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1943. 42–43. Vö. ehhez pl. *D. Brandenberger*: National Bolshevism. I. m. 118–119., 311–312.

16 Ld. erről e munkám 2.3. fejezetét!

17 Illés Béla pályájáról újabban ld. *Árpád von Klimó*: 'A Very Modest Man': Béla Illés, or How to Make a Career through the Leader Cult. In: *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Sta-*

lin and the Eastern Bloc. Ed. Balázs Apor–Jan C. Behrends–Polly Jones–E. A. Rees. Palgrave Macmillan, New York, 2004. 47–62.

18 Ld. erről e munkám 3. fejezetét!

19 Ld. erről e munkám 4. fejezetét! A „kitalált hagyományok”-ról újabban ld. pl. *Keszeg Vilmos*: Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban. In: *Folklór és irodalom. Szerk. Szemerényi Ágnes. Akadémiai Kiadó, Bp., 2005. (Folklór a Magyar Művelődéstörténetben) 333–338.; Paládi-Kovács Attila*: A néprajztudomány tárgya, tagozódása, időszemlélete és módszerei. In: *Táj, nép, történelem. I.1. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Szerk. Flórián Mária. Akadémiai Kiadó, Bp., 2011. (Magyar Néprajz) 33–34.; Barna Gábor*: A megújító hagyomány. A hagyomány működése napjaink vallásgyakorlatában. In: *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére. Szerk. Landgraf Ildikó–Nagy Zoltán. PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék–MTA BTK Néprajztudományi Intézet–L'Harmattan Kiadó–Könyvpont Kiadó, h. n., 2012. 632–638.; Heltai Gyöngyi*: Az operett eredetmítoszai és a politika. Egy „kitalált tradíció” a szocializmusban (1949–1956). In: *Uő*: Az operett metamorfózisai 1945–1956. A „kapitalista giccs”-től a haladó „mimuszjáték”-ig. ELTE Eötvös Kiadó, h. n., 2012. (Talentum Sorozat 7.) 45–47. Az általam részletesebben vizsgált jelenségekkel kapcsolatban érdemes idézni a szerzőt: „A hatalomra jutó új rendszerek gyakran e kitalált tradíciók szimbolikus nyelvén, egy társadalomképük és elitjük propagálására konstruált alternatív múlt hirtelen »felfedezésével« üzenik meg a társadalomnak a közelmúlttal való szakítás elkerülhetetlenségét. S ha a végbement markáns irányváltás nem belső fejlődés eredménye, hanem geopolitikai okok, például katonai megszállás miatt következik be – ahogy ez Magyarországon történt 1945 után – akkor a »kitalált tradíciók« még szükségesebbek az új értékrendben járatan társadalom indoktrinálására.” Uo. 46.

fordulóját. Ezért fejleszthetjük tovább és vihetjük diadalra a magyar haladás nagy eszméit. Ez a történelmi hagyaték is arra kötelez minden magyar kommunistát, hogy küzdjön még jobban, ne kímélje erőit sokat szenvedett népe boldogságáért és felvirágoztatásáért.”²⁰ Ugyancsak e kongresszuson tartott beszédében Révai József arra figyelmeztetett, hogy „Népünk hazafias nevelésének szerves része történelmünk, kultúránk nagy haladó hagyományainak felelevenítése. Ezen a téren még korántsem teljesítettük kötelességünket.”²¹ Ám sor kerülhetett arra is, hogy egy politikai vezető csupán e hagyományok egy sajátos csoportját idézze fel, az aktuális propagandakövetelményeknek megfelelően: ezt tette Rákosi 1951. október 12-i, katonai vezetők előtt tartott beszédében, amikor is ezt állította: „Honvédségünk tudja, hogy eleven folytatója, őre és továbbvivője mindazoknak a haladó, harcra kész hagyományoknak, melyekért a magyar nép évszázadok folyamán annyi vért ontott, annyi áldozatot hozott és amelyek a magyar nemzetet annyi balszerencse közt, több mint ezer esztendőn át megtartották.”²² Csaknem egy évtizeddel később az *Új magyar lexikon* 1960-as III. kötetének „hagyomány” szócikkében pedig a „haladó hagyományok” e meghatározása olvasható: „a maguk korában a leghaladóbb eszmék, törekvések, amelyeket a magasabb rendű társadalom haladó erői átvészelnek a megelőzőtől. Ilyen pl. a demokratikus hazafiság, amely a népek szabadságért és függetlenségért vívott harcából nőtt ki, s mint ilyen, fontos része a szocialista hazafiságnak. A népi ~ok, szokások közül ide tartoznak mindazok, melyek a haladást szolgálják, az egymás segítségét, az összetartás tudatát, az alkotás, a munka szeretetét ápolják, nagyrészt ezek jutnak kifejezésre a $\rightarrow$ népművészetben, a $\rightarrow$ népköltészetben. Mindezek ápolásának jelentős szerepe van az adott társadalom, nép, ország társadalmi-politikai és kulturá-

lis előrehaladásában. A szocialista társadalom a haladó ~ok megbecsülésére, szeretetére és továbbfejlesztésére nevel.”²³

Csak hogy az Illés Béla-féle „haladó hagyományok” történeti kutatása már az 1950-es évek első felében éppen e „hagyományok” kitalált voltának felismeréséhez, lelepleződésükhöz vezetett, és ahhoz, hogy e „kitalált hagyományok” kiszoruljanak a „haladó hagyomány”-ok közül. Ugyanis – amint arra Gyáni Gábor rámutatott – „A történeti (a történetírói) hagyományteremtés döntő attribútuma tehát, hogy nem a magától értetődő, a tudattalanul zajló hagyományt mint olyat, hanem azt ragadja meg csupán és teszi jelenvalóvá a múlt potenciális örökségéből, ami a mindenkor jelen szempontjából igazolhatóan fontos és egyúttal igaz módon elbeszélhető. Az igazság egyrészt a történetírói megismerés mint racionális tevékenység szabályainak betartásán, másrészt a jelen szemüvegén át vizslatott múlt aktuális érdekességén és fontosságán múlik.”²⁴ A II. Rákóczi Ferencről és I. Péter cárról, valamint a Guszev kapitányról és társairól megteremtett kitalációk részletes bemutatása, elterjesztésük hatásszerűsége szempontjából legfontosabbnak tekinthető megjelenítéseik (így Illés Béla és munkatársainak írásai, történettudományi művek, iskolai tananyagok, szépirodalmi alkotások, megörökítések Magyarország fővárosának közterületein) vizsgálatával tehát önmagukon túlmutatóan, általánosabb érvennyel rávilágít a „kitalált hagyományok” számos jellegzetességére, szemlélteti az aktuálpolitikai célzatú történelemhamisítást, illetve az ezt felhasználó propaganda működésének különféle mechanizmusait, e propaganda és a tudományos igazságkeresés konfliktusainak eseteit – ugyanakkor pedig, mivel e kitalációk az 1940-es évektől évtizedeken át, ha változó intenzitással is, ábrázolásaikkal, értelmezéseikkel jelen voltak Magyarországon (sőt a Guszev kapitányt és társait megjelenítő fikció a Szovjetunióban is), egy sajátos ábrázolását adja ezen időszak politikai és kulturális viszonyainak is.²⁵

20 Rákosi Mátyás: A Központi Vezetőség beszámolója és a Párt feladatai. In: A Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusának jegyzőkönyve. 1951. február 24–március 2. Szikra, Bp., 1951. 74–75. Vö. még: Méray Tibor: Haladó hagyományok. Szabad Nép 1950. máj. 7. 10.

21 Ld. Révai József beszédét. In: A Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusának jegyzőkönyve. I. m. 141. Ld. még: Uő: A demokratikus nevelés szelleme. In: Uő: Élni tudtunk a szabadsággal. Válogatott cikkek és beszédek (1945–1949). Szikra, Bp., 1949. 608–609.; Uő: Ady Endre halálának harmincadik évfordulója. In: Uő: Élni tudtunk i. m. 678., továbbá Farkas Mihály beszédét. In: A Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusának jegyzőkönyve. I. m. 107–108.; Wittman Tibor: Történelmünk haladó hagyományai. 1604–1918. Közkultúrális Kiadvány, Bp., 1951. (Szocialista Nevelés Kiskönyvtára 25.); Bata István: A mi hadseregünk fő ereje az igaz ügy iránti hitben és népünk támogatásában van. In: A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának rövidített jegyzőkönyve. Szikra, Bp., 1954. 133. A Rákóczi-kitalációnak a „haladó hagyományok” közé illesztéséről ld. e munka 3.2. fejezetének 92–96. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket, a Guszev-történet ilyen megjelenítéséről pedig e munka 4.3. fejezetének 267. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

22 Rákosi Mátyás: [A néphadsereg híven, egységesen és bátran követi nagy pártunkat]. 1951. október 12-én a magasabb parancsnokok értekezletén elmondott beszédéből. In: Uő: Honvédelem és hazafiság. Szemelvények Rákosi elvtárs műveiből. Szikra, Bp., 1952. 28. Ld. még: Uő: Népi demokráciánk útja. Társadalmi Szemle 1952. 2–3. sz. 147.; Uő: Erőnk – a párt és a nép összeforrottsága. Felszabadulásunk tizedik évfordulója alkalmából az operaházi ünnepségen, 1955. április 3-án mondott beszéd. In: Uő: A szocialista Magyarországért. Szikra, Bp., 1955. 530.

23 Ld. Hagymány. In: Új magyar lexikon. 3. G–J. Akadémiai Kiadó, Bp., 1960. 167. Ld. még e meghatározást a lexikon későbbi kiadásaiban, pl. Hagymány. In: Új magyar lexikon. 3. G–J. Akadémiai Kiadó, Bp., 1962. 167. Vö. még: Benczédi László–Csatári Dániel: Szocialista hazafiság – szocialista történetiszemlélet. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1968. 35–36., 56–63.; Klaniczay Tibor: Gondolatok a nemzeti hagyományról. In: Uő: Hagymányok ébresztése. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1976. 9–10. Ld. még ált. Pap Milán: „A nép és a szülőföld igaz szeretete”. A szocialista hazafiság fogalma a Kádár-rendszerben. Politikatudományi Szemle 2013. 1. sz. 68–83.

24 Gyáni Gábor: Hagymány és történeti tudás. In: Hagymány és modernitás. I. m. 57. – A történeti kutatásokon túl e kitalációk lelepleződéséhez minden bizonnyal hozzájárult az is, hogy megalkotójukról, Illés Béláról 1945 után fokozatosan elterjedt: ténylegesen megtörténtként bemutatott esetei részben vagy egészben az író fantáziájának termékei, ld. ehhez e munkám 5. fejezetének 7. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

25 A kitalációk elterjedésének bemutatásához van szükség a nagyszámú korabeli ábrázolás ismertetésére, idézésére – ezen anyagok részletes elemzése pedig a fikciók működésének megismerését segítheti elő.

2. A KITALÁCIÓK LEHETSÉGES ELŐZMÉNYEI: VALÓBAN ÉLT ÉS FIKTÍV SZERZŐK

2.1. DOKTOR UTRIUS PÁL ÉS HÁTRAHAGYOTT ÍRÁSAI

Illés Béla 1940-es évekbeli, II. Rákóczi Ferencről, I. Péter cárról és Alekszej Guszev kapitányról megalkotott kitalációiban fontos szerep jutott az író által készített, de más személyek szövegeiként közreadott „történelmi dokumentumok”-nak – ilyen anyagokat azonban a szerző már évtizedekkel korábban is megjelentetett. 1917-es, *Doktor Utrius Pál honvédbaka hátrahagyott írásai* című munkájában Illés Béla önmagát nem a könyv szerzőjeként, hanem elhunyt barátja szövegeinek sajtó alá rendezőjeként tüntette fel a kiadvány belső borítóján: „Doktor Utrius Pál honvédbaka hátrahagyott írásai”. „A hazáért és mindnyájunk boldogságáért, a barbár ellenséggel küzdve, hősi halált halt közvitéz végrendeleti akaratából sajtó alá rendezte Illés Béla.”¹ A könyv bevezetőjében Illés foglalkozott a ténylegesen soha nem élt Utrius végrendeletével, fennmaradt írásaival, amelyek közül néhányat (feljegyzéseket, vázlatokat, leveleket) ő ad közre e kötetben, továbbá röviden ismertette Utrius Pál „életét”-t és „halálának körülményei”-t.² Az összeállításban pedig Illés több ízben is írt a „fennmaradt” Utrius-szövegekről, bemutatva azok külsejét, állapotát, így törekedve minél valószerűbbé tenni az ábrázolást. Az elhunyt hagyatékában talált két füzet „barátom apró betűs, rendezetlen írásával” van „megtöltve”, „naplójegyzetekkel, vázlatokkal és tanulmánytöredékekkel van teleírva”.³ „Egy elrongyolódott pepitáfedelű füzet tesz tanúbizonyságot néhai barátom szépírói hajlandóságai mellett. A füzetben [...] nincs egyetlen befejezett darab sem. Csupa kidolgozatlan vázlat [...] A vázlatokat Utrius ceruzával írta s így azok sok helyen olvasha-

1 Doktor Utrius Pál honvédbaka hátrahagyott írásai. A hazáért és mindnyájunk boldogságáért, a barbár ellenséggel küzdve, hősi halált halt közvitéz végrendeleti akaratából sajtó alá rendezte Illés Béla. A szerző kiadása, Bp., 1917. 1. A műről részletesebben ld. *Diószegi András*: Illés Béla alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1966. (Arcok és Vallomások) 30–36.

2 Doktor Utrius Pál i. m. 3–7.

3 Uo. 3., 4.

tatlanná halványultak. Meg sem kísértem a szöveget e helyeken valószínű értelme szerint kiegészíteni.”⁴

Fikcióját azonban Illés nemcsak e leírásokkal igyekezett hitelesíteni, hanem azáltal is, hogy Utrius a kötetben közreadott „levelei”-nek címzettjeként többször is ténylegesen létező személyeket tüntetett fel: így például saját magát,⁵ vagy Vázsonyi Vilmos fiát, Vázsonyi Jánost. A neki szóló levél szövegéből pedig félreérthetetlenül kiderül, hogy a politikus fia a címzett: „Igen régi a nagy emberek fiának belső problémája. Bár ez csak másodrendű kérdés, ezzel kezdem, mert ez egészen új alakban jelentkezik nálad. Te erősnek és tehetségesnek tudod magadat, de remegsz attól, hogy minden sikeredet az édesapádnak fogják tulajdonítani és munkád minden eredménye felett az-zal térnek majd napirendre: könnyű neki. Csak ne született volna Vázsonyi fiának!”⁶ E feltehetőleg ekkortájt szélesebb körben ismert személyek mellett azonban az Utrius-levelek címzettjei között olyanok neve is olvasható, akikről minden bizonnyal kevesebben tudták, hogy valóban léteznek. „Fábián Béla doktor” (akinek Utrius Szibériába küldte a könyvben olvasható levelet) nagy valószínűséggel azonos azzal a Fábián Bélával, aki a 20. század elején ügyvédjelöltként Vázsonyi Vilmos ügyvédi irodáját vezette, harcolt az I. világháborúban, majd egy szibériai hadifogolytáborba került;⁷ a további címzettek között szerepel ifjabb Szende Pál, Sebes Böske, Bálint Mihály, Kelemen Viktor⁸ – ilyen nevű személyek pedig Illés Bélával egy időben jártak a budapesti tudományegyetemre: Szende Pál és Kelemen Viktor joghallgatóként, Sebes Erzsébet bölcsészhallgatóként, Bálint Mihály orvostanhallgatóként.⁹ Az Utrius-tól levelet kapottak sorában található Jarinay Sándor is – ilyen nevű fiatal-

1. kép. Doktor Utrius Pál képe a „hátrahagyott írásai”-t tartalmazó 1917-es könyvben

ember pedig a gimnáziumban volt osztálytársa Illés Bélának.¹⁰ Mindezekben túlmenően pedig Illés azzal is törekedett Utrius figurájának minél valóságosabbabbá tételére, hogy a könyvben a képét is közzétette, a következő történettel: „Egy leány – kitől Utrius hozzáírt leveleit kértem – ezek helyett egy fényképet küldött. Doktor Utrius Pált fotografálta le egy barátnője a Gelérthegyen. A fénykép nagyon elkopott – nem lehet sokszorosítani – e célra le kellett rajzoltatni. Székely Olga végezte el ezt a munkát.”¹¹ Székely Olga a kép készítőjeként fel is van tüntetve a kötet elején,¹² a fűben fekvő Utrius ábrázoló rajz pedig csakugyan megtalálható az összeállításban (1. kép).¹³ A címszereplő egykor ténylegesen élt személyként való ábrázolását ez esetben az volt hivatott igazolni, hogy még amatőr fénykép (tehát nem hivatásos fényképész által esetleg valamilyen módon manipulált fotó¹⁴) is készült róla – ami,

⁴ Uo. 27.

⁵ Uo. 64–66., 67–69.

⁶ Uo. 72. Illés Béla és Vázsonyi Vilmos kapcsolatáról Tolnai Gábor 1973. dec. 15-i levelében ezt írta Jász Dezsőnek: az író „érdekes vallomást tett: – Vázsonyi Vilmos támogatta egyetemi tanulmányaimat – mondotta. Lehet, hogy ez sem igaz?” Ld. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (= PSZL) 886. f. 67. ő. e. 174. Major Ottó pedig azt állította, hogy egy 1959-es, Illés Bélával folytatott beszélgetése során „Kiderült, hogy Illés Béla, ifjú jogászként, Vázsonyi Vilmos ügyvédi irodájában dolgozott; személyi titkára, János fiának barátja és mentora volt. Ekkor értettem meg a *Doktor Utrius Pál honvédbaka hátrahagyott írásai* című, 1917-ben megjelent könyve önéletrajzi utalásait”. Major Ottó: Illés Béláról. In: *Uő: Arcok és maszkok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1975. 112. Ld. még: Komlós Aladár: Illés Béla és a Március-kör. Élet és Irodalom 1974. ápr. 27. 9.*

⁷ Fábián Béláról ld. pl. *Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. VIII. Fa Imre–Ferényi Antal. Argumentum Kiadó–Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Bp., 1992. 9–11. Ld. Doktor Utrius Pál i. m. 52–53.*

⁸ Doktor Utrius Pál i. m. 54–56., 57–59., 60–63., 87–89.

⁹ Ld. A budapesti királyi magyar tudományegyetem almanachja az MCMXII–MCMXIII. tanévre. K. n., Bp., 1913. 161., 165.; A budapesti királyi magyar tudományegyetem almanachja az MCMXIII–MCMXIV. tanévre. K. n., Bp., 1914. 166., 170.; A budapesti királyi magyar tudományegyetem 1914–15. tanévi almanachjának függeléke. K. n., Bp., 1915. 29., 32., 63., 122.; A budapesti királyi magyar tudományegyetem almanachja MCMXV–MCMXVI. tanévre. K. n., Bp., 1916. 141., 143., 153., 203., továbbá: *Diószegi A.: Illés Béla i. m. 24–25.*

¹⁰ Ld. A budapesti VII. ker. István úti m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1911–1912-ik iskolai évről. Közzéteszi: Timár Pál. K. n., Bp., 1912. 111., *Diószegi A.: Illés Béla i. m. 24–25.*; Doktor Utrius Pál i. m. 82–86. – A budapesti királyi magyar tudományegyetem 1912/1913–1913/1914. évi almanachjai szerint Illés Bélával egyidejűleg járt az egyetemre egy Jarinay Sándor Vilmos Péter nevű joghallgató is (ld. A budapesti királyi magyar tudományegyetem almanachja az MCMXII–MCMXIII. tanévre. I. m. 162.; A budapesti királyi magyar tudományegyetem almanachja az MCMXIII–MCMXIV. tanévre. I. m. 166.), aki minden bizonnyal azonos Illés Béla egykori gimnáziumi osztálytársával.

¹¹ Doktor Utrius Pál i. m. 92.

¹² Uo. 2. Székely Olga figuráját nem tudtam azonosítani.

¹³ Uo. 93.

¹⁴ Vö. ehhez pl. *Tóth László: A fénykép kudarca. Nyugat 1917. márc. 16. 592–593.; Tomsics Emőke: A valóság és képi mása. A fotográfia az 1867. évi koronázáson. Történelmi Szemle 2009. 3. sz. 385–417.*

az ilyen képek korabeli dokumentumértékét tekintve,¹⁵ hitelesíthette a rajta látható figura létezését. Azt a problémát pedig, hogy kitalált alakról nem lehet hiteles fényképet készíteni, az író a következőképpen oldotta meg: tudatta olvasóival, hogy a fotót rossz állapota miatt nem lehetett megjelentetni a könyvben, ehhez le kellett rajzoltatni: így már létre lehetett hozni a fiktív barát valóságghúként bemutatható képi ábrázolását is.

Míg tehát a könyv 1917-es kiadásában Illés sokféle eljárással (önmagának az elhunyt írásai közreadójaként való feltüntetésével, Utrius sorsának ismeretetésével, a fiktív dokumentumok külsejének leírásával, a közölt levelek címzettjeként valóban élő személyek neveinek megadásával, a soha nem létezett alak képének megjelentetésével) igyekezett hitelesíteni a kitalációt: valószerűvé tenni a címszereplő figuráját és szövegeit, a munka 1920-as, immár a szerző külföldi emigrációja idején, Bécsben történt újbóli publikálásánál az író nem egy részről átalakította művét, változtatott a fentiekben bemutatott módszereinek alkalmazásán is. Az előző kiadástól eltérően az Utrius-leveleknél nem tüntette fel a címzettek teljes nevét, ezzel kapcsolatban pedig egy lapalji magyarázatban ezt közölte: „A levelek különböző címekre mentek, én címzés helyett számokat adok.”¹⁶ A Vázsonyi Jánosnak írott levél, benne a címzett személyt egyértelműen felismerhetővé tevő részlettel, teljes egészében kimaradt a kötetből. Ugyancsak nincs benne az új kiadásban Utrius Pál képe, a fénykép lerajzoltatására vonatkozó szövegrész és Székely Olga említése sem. A két kiadást összevetve jól látszik, hogy míg az 1917-es könyvnél Illés sokféle eszköz együttes alkalmazásával igyekezett hitelesíteni a fikciót: valószerűvé tenni a figura és írásai ábrázolását, az 1920-as változatnál átalakította ezen eljárásainak rendszerét, elhagyva többet is ilyen alkotói megoldásai közül, így az előző publikációhoz képest jóval kevésbé törekedve kitalációjának tényként elfogadtatására az olvasókkal. Mindez jól mutatja: Illés ekkor már nagyon is tisztában volt azzal, hogy miként lehet valószerűsíteni egy soha nem létezett személyt és írásait, majd, különféle szövegátalakításokkal, hogyan lehet ezt részlegesen érvényteleníteni, visszavonni, alkotása egészét így inkább a fikció felé közelíteni.

Az 1917-es Utrius-kiadás sokféle hitelesítési eljárását figyelembe véve nem meglepő tehát, hogy a művet ismertető szerzők egyike, Kázmér Ernő, valóban élt személy írásainak összeállításaként értékelte a kötetet: „Illés Béla könyve a háborúról, Doktor Utrius Pál honvédbakáról, hátrahagyott írásainak kiadásával valóban gondos, okos könyv, minden sorából kicsillan az írói gondosság, az egészről pedig kivehető kiváló tehetsége, gondolkodása, tanulmányai által is támogatott törekvése, hogy a folytonos nélkülözések között élt, felvergődött és alapos készülségű fiatal barátjának, Doktor Utrius Pálnak életét, katonás-

kodását és halálát kommentárok nélkül, lehetőleg annak filozófiájában és gondolkodásában adhassa vissza.”¹⁷ Ugyane könyvről írva azonban Gaál Gábor határozottan megállapította: „tipikus fikció csupán”,¹⁸ fikciónak tekintette a 2. kiadásban megjelent művet a *Kassai Munkás* 1920-as évfolyamában közzétett ismertetés szerzője is.¹⁹ – Évtizedekkel később pedig, amikor *A pemétei csoda* című 1968-as kötetében Illés ismét közreadta e munkáját, a szöveghez kapcsolt szerkesztői lábjegyzet tudatta az olvasókkal: ezen írás „kisregény”, tehát fikció,²⁰ amit az ekként történt publikálással az író maga is elismert.

2.2. KURT VON EICHEN ÉS TERVE

Azzal a jelenséggel, hogy egy vezető politikus valóságos történelmi forrásként használ fel egy fiktív dokumentumot, Illés több mint másfél évtizeddel később, immár a Szovjetunióban találkozott. Itt jelent meg az 1930-as évek közepén Hidas Antal, emigráns magyar kommunista író²¹ nemzetiszocializmus-ellenes pamfletje *Projekt grafu Kurt fon Ejhen* (Kurt von Eichen gróf terve) címmel. Ebben Hidas „közreadott” egy, a Harmadik Birodalom világhatalmának érdekében különféle kegyetlenségeket (többek között emberek tömegeinek megvakítását) indítványozó tervezetet, amely szerint Kurt von Eichen gróf, a németországi diktatúra fontos, Hitler és Göring által nagyra becsült, nem sokkal korábban elhunyt személyiségének véletlenül az íróhoz került munkája.²² A fiktív dokumentumot azonban valóságosként kezelte P. P. Posz-

15 Vö. ehhez pl. *Stemlerné Balog Ilona*: Történelem és fotográfia. Osiris Kiadó–Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2009. 9.; *Tomsics E.*: A valóság i. m. 385., 398., 412.

16 Doktor Utrius Pál honvédbaka hátrahagyott írásai. A hazáért és mindnyájunk boldogságáért, a barbár ellenséggel küzdve, hősi halált halt közvitéz végrendeleti akaratából sajtó alá rendezte Illés Béla. „Magyar Írás”, Wien, 1920. 43.

17 Kázmér Ernő: Doktor Utrius Pál honvédbaka hátrahagyott írásai. Erdélyi Szemle 1918. 3. sz. 27. Az Illés-mű ismertetéseiről ld. *Botka Ferenc–Vargha Kálmán*: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1945. Személyi rész I. A–K. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. (A Magyar Irodalomtörténet Bibliográfiája 6.) 598.

18 Gaál Gábor: Illés Béla: Doktor Utrius Pál honvédbaka hátrahagyott írásai. Jelenkor 1917. 1. sz. 31.

19 (F.): Illés Béla könyve. Kassai Munkás 1920. júl. 21. 1. Az írás szerzője minden bizonnyal Fried Jenő, ld. erről *Botka F.–Vargha K.*: A magyar irodalomtörténet i. m. 598.

20 Illés Béla: Doktor Utrius Pál honvédbaka hátrahagyott írásai. A hazáért és mindnyájunk boldogságáért, a barbár ellenséggel küzdve, hősi halált halt közvitéz végrendeleti akaratából sajtó alá rendezte Illés Béla. In: *Illés Béla: A pemétei csoda*. Kiadatlan és új elbeszélések, kisregények, arcképvázlatok, színművek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1968. 58.

21 Hidas Antaltól újabban ld. pl. *Illés László*: KGB-akták vallomása magyar írói sorsokról. In: *Üő: Üzenet Thermopüléből*. Irodalom- és esztétikatanulmányok a modernitásról, a szociális gondolatról és a globalizációról. Argumentum, h. n., 1999. 102–108.

22 A pamflet szövegét magyarul ld. pl. *Hidas Antal*: Egy pamflet és annak története. In: *Üő: Szólok az időhöz*. Visszaemlékezések. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1979. (Tények és Tanúk) 302–337. A mű 1. orosz nyelvű kiadásához nem tudtam hozzájutni.

tisev, vezető szovjet politikus²³ egy 1936-os, a *Pravda* hasábjain is közzétett beszédében: idézte a „forrás”-t és ekként értékelte azt: „Felolvasok önöknek egy idézetet egy német fasiszta tervéből is – azt mondják, Hitlerhez és Göringhez közel álló ember. Persze ezt a tervet nem lehet másnak nevezni, mint őrültségnek. Azonban jellemző, hogy mire irányul a fasiszták gondolkodásmódja még akkor is, amikor elvesztették a józan eszüket. [...] Íme, itt van önök előtt a szocializmus ellenségeinek vágyálma, a burzsoázia vágyálma: örökkévalóvá tenni hatalmukat, megvalósítani kizsákmányoló uralmukat az emberiség hatalmas, túlnyomó többsége felett.”²⁴ A magyar író által megalkotott fiktív terv valóságos dokumentumként kezelésének tényére pedig – Hidas Antal egy először 1968 tavaszán, majd később még több ízben is publikált visszaemlékezése szerint – éppen Illés Béla hívta fel a pamflet szerzőjének figyelmét: „1936 tavaszán a szomszédomban lakó szovjet költő, Joszif Utkin, átkopogott a szoba falán, ami azt jelentette: »Telefonhoz!« (Nekem nem volt telefonom.) Átmentem. Fülemhez szorítottam a kagylót, Illés Béla beszélt.

- Olvastad a mai *Pravdát*?
- Olvastam.
- És megtaláltad?
- Mit?
- Nézd meg jobban. Rád vonatkozik.

Újra átnéztem a *Pravdát*. Két lepedőnyi oldalon az Ukrán Kommunista Párt első titkárának, Posztisevnek beszéde az Ifjú munkás Kongresszuson. Kritikai rovat. Hírek. Egyebek.

Semmi rám vonatkozót nem leltem.

– Ez az Illés már megint ugrat – mondtam Utkinnak, majd hazatérve [Kun] Ágnesnek. – Abbahagyhatná...

Újra kopogtatás a falon. Telefon.

- No, megnézted?
- Menj az...
- Nézd meg jobban. Esküszöm, most komolyan beszélek.

Utkint kértem, segítsen. Nézzük át együtt az újságot. Együtt sem találunk semmi rám vonatkozót. Most már én hívtam fel Illést, és mérgemet nem a leggyöngédebb kifejezésekbe pakoltam. Hallom: Illés nyeldekel.

– Olvasd el... Posztisev beszédét!

Hát erre igazán nem gondoltam! A pamfletből idézett vagy negyven-ötven sort, de úgy, mintha valóban találtam volna egy ilyen iratot...”²⁵

23 P. P. Posztisevről ld. pl. Béládi László–Krausz Tamás: Életrajzok a bolsevizmus történetéből. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Államtudományi és Politikatudományi Intézet, Bp., 1988. (Politikatudományi Füzetek 4.) 291–292.

24 Voszpitivajtye dosztojnih szinov nasej szocialiszticeszkoy rogyini! Recs tov. P. P. Posztiseva na IX szjezgye komszomola Ukraini 5 aprelja 1936 goda. Pravda 1936. ápr. 11. 4.

25 Hidas A.: Egy pamflet i. m. 295–296.

Ha a memoár írója több mint három évtized távolságából valószínűleg nem is idézhette fel egészen pontosan a beszélgetést,²⁶ az a mozzanat, hogy éppen Illés Béla hívta fel a figyelmét az esetre, minden bizonnyal nem téves: a Hidas-visszaemlékezés 1968 és 1979 közötti újabb és újabb közreadásainál²⁷ a szerző – bár néhány, a mű legfontosabb elemeit nem érintő átalakítást végrehajtott a szövegen – e vonatkozásban nem módosított rajta, noha az idézett részben szereplő, még élő kortársak (Illés Béla 1974-ben, Kun Ágnes 1990-ben, maga, Hidas 1980-ban hunyt el; J. P. Utkin már 1944-ben meghalt²⁸) helyesbítő észrevételei nyomán megtehetette volna azt. Illés Béla figurája jelen esetben azért is különösen emlékezetessé válhatott, mert éppen a tréfáiról, lódításairól ismert író (ezekre utal Hidas megjegyzése és Illés esküvése is az idézett szövegben)²⁹ mondott igazat ezúttal: egy kezdetben ugratásnak látszó, de végül valóságos problémának bizonyuló esetben. Visszaemlékezése szerint Hidas eljárta annak érdekében, hogy Posztisevet tájékoztassa a tévedéséről,³⁰ 1968 és 1979 között több ízben is megjelentetett munkájában pedig félreérthetetlenül megírta: Kurt von Eichen terve fikció, a magyar író saját műve. A Posztisev-beszéd esete ugyanakkor Illés Béla számára megmutathatta, hogy előfordulhat egy fiktív dokumentum valóságosként kezelése – akár egy vezető közéleti-politikai személyiség részéről is...

26 Hidas Antal visszaemlékezésének 1968-as két kiadásánál átalakította Illés Bélára vonatkozó megjegyzését: az 1. kiadásban olvasható „Illés már megint lódít” (*Hidas Antal: Egy pamflet és annak története*. Kortárs 1968. 5. sz. 758.) helyett a 2. kiadásban „Illés már megint ugrat” (*Hidas Antal: Egy pamflet és annak története*. In: *Uő: A Városligettől a Csendes-óceánig*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1968. 238.) áll; ez a megfogalmazás maradt meg a mű későbbi kiadásiban is. Vö. ált. *Kövér György: Én-azonosság az ego-dokumentumokban*. Napló, önéletrész, levelezés. Soproni Szemle 2011. 3. sz. 219–240.

27 Ld. ezekről e fejezet 22. és 26. jegyzeteit, továbbá: *Hidas Antal: Egy pamflet és annak története*. In: *Uő: Világot járt sorok*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1973. (*Hidas Antal Művei*) 291–345.; *Uő: Egy pamflet és annak története*. In: *Uő: Nagy hegyeknek ormán*. Kozmosz Könyvek, Bp., 1979. 318–331.

28 Gereben Ágnes: Utkin. In: *Világirodalmi lexikon*. XVI. U–Vidz. Főszerk. Szerdahelyi István. Akadémiai Kiadó, Bp., 1994. 247–248.

29 Ld. ehhez még e munkám 5. fejezetének 1. és 7. jegyzetét!

30 *Hidas A.: Egy pamflet és annak története*. In: *Uő: Szólok i. m. 296–297*.

2.3. HAGYOMÁNYTEREMTÉS ÉS A „FELSZABADÍTÓK” NÉPSZERŰSÍTÉSE

A II. világháborús szovjet–német küzdelem időszakában a szovjet oldalon működő magyar kommunistáknak a magyar háterszágot, az ellenséges magyar katonaságot és a hadifogságba esett magyarokat megcélzó propagandájában fontos szerepet kaptak a hitleri Németország és szövetségesei elleni harc érdekében felhasznált „németellenes”, magyar függetlenségi hagyományok³¹ – ezek között különösen fontosként bemutatva-felidézve a Rákóczi-szabadságharc és az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc. Így például a Szovjetunióból sugárzó Kossuth Rádió³² már 1941. december 21-i, *Nemzeti egység* című adásában e két történelmi eseményt jelölte meg követendő múltbeli példaként a „nemzeti egység” kialakításához: „Nemzeti egységet akarunk, de a haza megmentésének és nem elveszejtésének, nemzeti függetlenségünk megvédésének és nem eladásának nemzeti egységét. Nemzeti egységet akarunk, de olyant, mint 1848-ban, amikor paraszt és úr közösen harcolt az idegen hódítók ellen. Olyant, mint Rákóczi idején, amikor Esze Tamást és Bercsényit, a rongyosokat és a főurakat a magyar szabadság kiví-

31 Ld. ehhez pl. *Szűcs Jenő*: A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. In: *Uő*: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Gondolat, Bp., 1984. (Társadalomtudományi Könyvtár) 35., 40–41.; *Glatz Ferenc*: A történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei. In: *Uő*: Történetírás – korszakváltásban. Tanulmányok. Gondolat, Bp., 1990. 88–90.; *Uő*: Egy Habsburg nádor a magyar történetírásban. (Domanovszky Sándor: József nádor iratai című kézirat művének kiadása 1988-ban). In: *Uő*: Történetírás i. m. 249–250., 261.; *Uő*: A magyar közgondolkodás osztrák-képe az újkorban. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna–Molnár Antal. Magyar Országos Levéltár–Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára–Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Bp.–Győr, 2012. 18.

32 Ld. erről pl. *Timár Ede*: Igaz eszmék erejével... A magyar kommunista sajtó a Szovjetunióban 1917–1945. Magyar Újságírók Országos Szövetsége, Bp., 1976. (A Magyar Sajtó Kiskönyvtára) 206–227., 283–284.; *Gazsi József*: „Kossuth rádió, Moszkva!” Rádió és Televízió Szemle 1979. 2. sz. 48–56.; *Petrák Katalin*: Magyarok a Szovjetunióban. 1922–1945. Napvilág Kiadó, Bp., 2000. (Politikatörténeti Füzetek XVI.) 349–353.; *Varga Éva Mária*: Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében. Russica Pannonica, Bp., 2009. (Ruszisztikai Könyvek XXIII.) 296–297. A rádió nevének megválasztásával kapcsolatban Rákosi Mátyás ezt állította visszaemlékezéseiben: „Eleinte egyszerűen illegális kommunista adóra gondoltunk, de Sztálin javaslatára ettől elálltunk, s olyan vonalat határoztunk el, amely a Kommunista Internacionálé általános irányelvének megfelelően nemcsak a kommunistákhoz, de minden náciellenes magyarhoz szól. Ennek megfelelően választottuk a nevét: Kossuth rádió. A név maga ebben a szituációban már program is volt: a németek ellen, az összes demokratikus erők összefogásáért.” *Rákosi Mátyás*: Visszaemlékezések. 1940–1956. 1. Sajtó alá rend., jegyz. Baráth Magdolna–Feitl István–Gyarmati György–Palasik Mária–Sipos Levente–Szűcs László–T. Varga György. Napvilág Kiadó, Bp., 1997. 56.

vásának nagy célja egyesítette.”³³ Ugyancsak a Kossuth Rádió 1942. március 8-i, *Kossuth, Petőfi, Táncsics* című adása szövegének szerzője arra szólította fel a „magyar hazafiak”-at, hogy a németellenes küzdelemben egy konkrét történelmi személy törekvéseit tekintsek példaértékűnek: tanuljanak Kossuth Lajostól, akit a magyar nemzet függetlenségi törekvéseinek megtestesüléseként, jelképeként ábrázolt. Ugyanakkor egyfajta hagyományteremtéssel nemcsak Kossuth eszméit, tetteit jelölte meg az aktuális németellenes harc hagyományaiként, hanem az 1848–1849-es szabadságharc vezéralakjának küzdelmeit is a korábbi függetlenségi küzdelmek folytatásaként jelenítette meg: „Kossuth Lajosban a magyar nemzet törhetetlen függetlenségi akarata öltött testet. Ő volt örököse és folytatója a magyarság évszázados függetlenségi harcának Bocskaiktól Rákócziig.” A szöveg szerint a 19. századi politikus „Halhatatlan érdeme, hogy a német hódítók támadásával szemben megszervezte a fegyveres nemzeti ellenállást, a szabadságharcot. [...] A magyar hazafiak tanuljanak Kossuthtól. [...] Tanulják meg tőle, hogy a magyar népnek egy dologért érdemes fegyvert fognia – de azért fogjon is! – a német járom lerázására, a magyar függetlenség kivívására.” „Kossuth Lajos a nemzet függetlenségi akaratának jelképe.”³⁴

Nemcsak Kossuth, hanem Rákóczi küzdelmeivel is részletesen foglalkozott a Kossuth Rádió 1943. március 28-i, *Rákóczi Ferenc – Kossuth Lajos* című adása, amely a 19. századi politikus halálának és a fejedelem születésének évfordulójához kapcsolódva méltatta a két vezetőt: „Vajon véletlen-e, hogy minden magyar történelmünk e két óriásában látja a magyar génusz megtestesülését? [...] Ha igaz – és igaz! – hogy Rákóczi és Kossuth a magyar nemzeti génusz legragyogóbb megtestesülései, akkor az is igaz, hogy a magyar magyarrá a németellenes szabadságharcokban lett.”³⁵ A szövegben a felsőfokok használata a két személy aktuálpolitikai propagandisztikus kultuszát³⁶ szolgálja: egyrészt azért, hogy a közösség egészének („minden magyar”) pozitív véleményét említi, másrészt a szerző értékelésével („legragyogóbb megtestesülése”-k). Az adás egészének fontos eleme a két szabadságharcos vezető németellenes külpolitikai törekvéseinek, a szlávokkal való kapcsolatépítéseknek a bemutatása – összefüggésben az aktuális politikai viszonyokkal: a németellenes küzdelemben a magyarság szovjet orientációjának óvatos sugalmazásával: „Rákóczi és Kossuth bizonyítják, hogy a magyar nemzetnek ősi ellensége egy van: a német, hogy az úgynevezett magyar–német sors- és érdekközösség a történelmi hazugságok birodalmába tartozik, hogy a magyarság nemzet- és állami létét nem Keletről, hanem Nyugatról, nem Oroszországtól, hanem Közép-Európa felől fenyegette mindig

33 Nemzeti egység. Ld. PSZL 677. f. 5. cs. 27. ő. e. 1. Közölve: A demokratikus hazafias erők összefogásáért. A Kossuth Rádió adásaiból (1941–1944). A Magyar Munkásmozgalmi Intézet Értesítője 1955. 1. sz. 151. Ld. még: Magyarság és kereszténység. PSZL 677. f. 5. cs. 30. ő. e. 1.

34 Kossuth, Petőfi, Táncsics. Ld. PSZL 677. f. 5. cs. 96. ő. e. 1–2.

35 Rákóczi Ferenc – Kossuth Lajos. Ld. PSZL 677. f. 5. cs. 461. ő. e. 1.

36 Vö. ehhez: *Dávidházi Péter*: „Isten másodszülöttje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Gondolat, Bp., 1989. 12–15., 331–332.

az igazi, halálos veszedelem.” A szöveg szerint Rákóczi felismerte, hogy „A német elnyomás ellen Németország ellenségeivel: Közép-Európa ellen Nyugat-Európával és Kelet-Európával, Franciaországgal és Oroszországgal kell összefogniuk.” Kossuth Lajos pedig „továbbépítette a Rákóczi kezdeményezte magyar függetlenségi államvezetést: a magyarságot a szláv népekkel való béke és m[eg]legyezés útjára igyekezett vinni, Kossuth ismerte fel legvilágosabban, hogy két úton járhat a magyar nemzet: vagy barátságot köt a szlávokkal és felszabadítja magát a német elnyomás alól vagy elnyomja a szlávokat és német rabságba süllyed.” A szerző azt állította, hogy az új nemzeti politikáért küzdve a két vezető szövetséget alakított ki a magyar néppel, e szabadságküzdelmek vereségét: a haza és a nép ügyének elbukását követő időszakban viszont „A magyar felső osztályok minden becsületes, hazafias magyarja, Ugron Gábortól, Justh Gyulától és Károlyi Mihályig a szláv népekkel és a magyar néppel való szövetkezésnek azt a függetlenségi programját vallotta, melyet Kossuth és Rákóczi nevéhez fűz a történelem.” A szöveg befejezése szerint jelenlegi súlyos helyzetében a magyarság tudja, hogy csak Rákóczi és Kossuth eszméinek „diadala hozhatja meg a feltámadást”. A keresztény vallásosságból származó kifejezés használatával pedig a szerző a szakralitás szférájába emelte a magyarság sorsa jobbra fordulásának ügyét, hangsúlyozandó annak – és egyúttal a két szabadságharcos vezetőnek is – rendkívüli jelentőségét.³⁷ A változás nagy horderejét jelölő kifejezéshez kapcsolódik a szöveg utolsó mondata is, amely ennek megfelelően mutatja meg Rákóczi és Kossuth eszméi hatásának távlatait: „Az ő jegyükben fog állani az új magyar évezred.”³⁸ A két vezető aktuálpolitikai tendenciájú megjelenítését a szovjet oldalon tevékenykedő magyar kommunisták olyan fontosnak tartották, hogy az e rádióadásban elhangzotthoz hasonló méltatást, történelembábrázolást a szovjetunióbeli magyar hadifoglyok lapja, az *Igaz Szó* (amelyet a propagandisták igyekeztek eljuttatni a szemben álló magyar katonákhoz is)³⁹ 1943. április 8-i számának hasábjain is közrebocsátottak, *Rákóczi és Kossuth* címmel. A cikk fontosságát jól mutatja, hogy – eltérően a körülötte elhelyezett írásoktól – szövegét végig fettel szedték. A szerző pedig a két történelmi személyt a következőképpen értékelte: „Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos: a magyar történelem két legnagyobb alakja, a magyar nemzet két legnagyobb hőse. Nincs magyar, akinek a szíve ne verne hangosabban, ha rájuk emlékezik.

37 Vö. ehhez: *Dávidházi Péter*: A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében. In: *Uő*: Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára. Argumentum Kiadó, Bp., 1998. 176–179., 382.

38 Rákóczi Ferenc – Kossuth Lajos. I. m. 1–3.

39 Ld. erről pl. *Timár E.*: Igaz eszmék i. m. 228–236., 284. Sziklai Sándorné szerint a szovjet oldalon tevékenykedő frontpropagandisták „mindent megtettek, hogy az »Igaz Szó« példányait is átjuttassák a horthysta katonákhoz”. Sziklai Sándorné: Adalékok a 165. sz. júzsai (talici) antifasiszta iskola történetéhez (1943–1945). Hadtörténelmi Közlemények 1985. 2. sz. 345. Rákosi Mátyás is azt állította visszaemlékezéseiben, hogy amikor 1942-ben megjelent az *Igaz Szó*, a propaganda terjesztői juttatták át példányait a magyar katonákhoz. „Csakhamar hallhattuk az új hadifoglyoktól, hogy az ilyen újságot kézzől kézre adták, s addig olvasták, amíg csak szét nem szakadozott.” *Rákosi M.*: Visszaemlékezések. 1940–1956. 1. I. m. 86.

Nincs magyar, aki ne bennük látna megtestesülve a magyar nép vágyakozását függetlenségre, szabadságra, boldogabb emberi életre.” A különféle felsőfokok ismételt használata ezúttal is a két politikus kultikus jellegű ábrázolását szolgálja: a „két legnagyobb” szókapcsolat egy mondaton belüli kétszeri alkalmazásával és azzal, hogy a „Nincs magyar” fordulat szintén kétszeri, mindkét esetben mondatkezdésként való, ezáltal különösen nyomatékos elhelyezésével hangsúlyozta: minden magyar számára bennük testesül meg a magyar nép vágya egy szabad és jobb élet iránt. Rákóczi és Kossuth jelentősége érzékeltetésének érdekében a cikkíró egyrészt a saját véleményeként ábrázolta őket mint „legnagyobbak”-akat, másrészt említette minden magyar velük kapcsolatos pozitív megítélését – akárcsak a Kossuth Rádió március 28-i adásának szövegírója. Hozzá hasonlóan az *Igaz Szó*-cikk szerzője is a németellenes harcok vezetőiként mutatta be a méltatottakat, sőt – folytatva az előzőleg megkezdett gondolatmenetet – egyenesen azt állította, hogy ezért tiszteli őket a magyar nép: „És a magyarságnak e két hőse és vezére németellenes szabadságharcok élén állt. A magyar nép éppen azért zárta őket a szívébe, mert a német elnyomás ellen fegyveres harcra vezették Magyarországot.” Az írás röviden bemutatja Rákóczi és Kossuth szabadságküzdelmeit, ekként jelenítve meg kapcsolatukat: „Rákóczi zászlaját Kossuth Lajos emelte fel újra 1848-ban.” Amikor pedig a 19. századi forradalom és szabadságharc vezetőjének ügye is elbukott és a politikus ellen fordultak „a magyar uralkodó osztályok”, „a nép hű maradt hozzá. És ma is hű hozzá. Ónod és Debrecen programja, az évszázados magyar függetlenségi program hevíti harcra a magyar hazafiakat, a német elnyomók és magyar szolgálk ellen ma is. Ahogy a Hitler-bérenc Horthy és Kállay az Ocskay brigádrosok és Károlyi Sándorok egyenes leszármazottai a hazaárulásban, ugyanúgy a magyar nemzeti függetlenségi front Rákóczi és Kossuth, Ónod és Debrecen programjának folytatója és megvalósítója.”⁴⁰ A szöveg e lezárásában egy sajátos kettős, ellentétes: negatív és pozitív értékelésekkel történő hagyományteremtés figyelhető meg. A cikkíró egyrészt a Németországgal szövetséges Magyarországot vezető politikusainak történelmi felmenőiként állította be a 18. századi „hazaárulók”-at, másrészt Rákóczit és Kossuthot, illetve függetlenségi törekvéseiket a jelenlegi magyar nemzeti függetlenségi front elődeiként – a munka utolsó szava pedig félreérthetetlenül jelzi: az utóbbiak fognak győzni.

A Szovjetunióban tevékenykedő magyar kommunista közvélemény-formálók azonban nemcsak azzal igyekeztek lejáratni az ellenséget a propagandájukkal megcélzottak előtt, hogy általuk negatívan értékelt történelmi figurákat annak elődeiként jelenítették meg, hanem a velük szemben álló erők: a korabeli magyarországi döntéshozók saját hagyományteremtési eljárásainak elítélésével is. Gergely Sándor az *Igaz Szó* 1943. június 3-i számának hasábjain közzétett, *Zrínyi Miklós* című cikkében így mutatta be és kárhoztatta ezeket: „Magyarország mai urai gyakran kalandoznak el a nemzet történelmében. Ősökre vadásznak, hogy cselekedeteiket ezekkel a nagy magyarokkal igazoltassák. Úgy gondolják

40 Rákóczi és Kossuth. *Igaz Szó* 1943. ápr. 8. 2.

a hatalmat bitorló urak, hogy az ősök némák, ők tehát zavartalanul a szájukba adhatnak szavakat, amelyeket ezek a nagy múltú emberek jó néhány száz esztendővel ezelőtt a mai, országáruló honatyák érdekében el-elejtegettek.

Már meghamisították Kossuthot, már az ő tetteikhez igazították Széchenyit, Mátyás királyt, sőt... Dózsa Györgyöt is megpróbálják szelíd talpnyalóvá változtatni. Rákóczi Ferencet és kurucait: Vak Bottyánt, Bezerédj-t, Esze Tamást, aztán Thököly Imrét, mert nagyon kényelmetlenné válnak néha, le-leöntik egy kis mocsokkal... Szóval: szabadon garázdálkodnak az ősválogatásban náci Németország magyar labancai. Iskola és gyűlésterem előadó dobogója, vagy napilap, folyóirat papírja *ma* nem akad Magyarországon, amely ezeknek az ősökkel kalózkodóknak a fejére olvasná, hogy hazudnak, csálnak és hullagyalázást követnek el a magyar nemzet-történelem legjobb férfiainak emlékével.⁴¹ Miközben tehát a szerző elítélte a korabeli magyarországi döntéshozók hagyományteremtéseit, ő maga alkalmazott, nyilvánvalóan saját fejtegetéseinek hatásosságát fokozandó, ugyanilyen eljárást: e személyek „labancok”-ként való megjelölésével, a 18. századi szabadságharc-ellenes erők történelmi leszármazottaiként jelenítve meg őket. Az idézett mondatok jól szemléltetik, hogy a szovjet oldalon dolgozó magyar propagandisták milyen mértékben voltak tisztában az aktuálpolitikai célzatú hagyományalkotás jelentőségével, mechanizmusaival. A továbbiakban Zrínyi Miklós magyarországi méltatásairól Gergely ezeket állította: „Az utolsó hetekben kétségbeesett őskeresésükben – Zrínyi Miklóst, a nagy magyar költőt és hadvezért vették a nyelvükre. Most evvel a nagy emberrel dicsértetik magukat, ennek a nagy gondolkodónak a szellemi hagyatékából olvasnak az ámuldozók fülébe olyan idézeteket, amelyek mind azt sugalmazzák: úgy van rendjén, ahogy most van: a magyar egyenesen arra született, hogy a németek rabszolgája legyen...”

Valaha, nem is olyan régen, másfél évtizede sincs még – a magyar iskolai tankönyvekben, a történelemtankönyvben még megírták a valót. »Zrínyi Miklós, a nagy férfiú, a nemzet pótolhatatlan kárára, 1664. november 18-án, Kursáncon, Zala megyében, vadászaton, állítólag, egy vadkan által, megöletett... De sokak szerint görbe német kard volt a vadkan szájában az agyar helyén...«⁴²

A németek ölték meg az akkori Magyarországnak ezt a legnagyobb fiát – jelentette ki Gergely és cikke további részében, a politikus tevékenységét ábrázolva, írt annak németellenességéről is, szövege utolsó mondatával azt közölve: ezért „A németek megölték.”⁴³ Figyelemre méltó, hogy az aktuális németellenes propaganda hatásossága érdekében a szerző miként használta fel az általa idézett és a valóságot ábrázolóként értékelt tankönyvszöveget: míg abban csak az áll, hogy „sokak” véleménye szerint a németek gyilkolták meg Zrínyit, az *Igaz Szó* cikkírója ez után vitathatatlan történelmi tényként állítja azt. Az ellenséges erők

lejárata érdekében azokat történelemhamisítókként bemutató leírás szerzője, de a kiadvány szerkesztői sem oldották fel a közlésnél az idézet miatt az érvelésben rejlő önellentmondást – ez pedig azt jelzi, hogy e közvélemény-formálók, propagandájuk hatásossága érdekében, nem riadtak vissza az egyes források nyilvánvaló félreértelmezésétől és, ezzel összefüggésben is, az egyes történelmi események meghamisításától sem. Míg tehát cikkében Gergely azért kárhoztatta a múlt magyarországi ábrázolóit, hogy saját aktuális törekvéseit legitimálandó, „csálnak” a történelem kiemelkedő személyiségeinek emlékével, összevetve az idézett tankönyvszöveget saját fejtegetéseivel, nyilvánvalóvá válik: ez esetben éppen ő „csalt” Zrínyi sorsának bemutatásánál, mégpedig a szövegében bírálta-kéhez hasonló, bár azokéval ellentétes célból: a halálesetnek a németellenes erők propagandájában való minél hatásosabb felhasználása érdekében...

A történelmi múltat a jelen viszonyaiban való tájékozódás elősegítőjeként értékelte Fogarasi Béla az *Igaz Szó* 1943. november 30-i számának hasábjain közzétett, *A magyar és az orosz nép viszonya a múltban és a jelenben* című cikkében. A szerző szerint annak érdekében, hogy Magyarország helyesen döntsön e választásnál: a világháborúban a „haladás” vagy a „reakció” oldalán harcoljon-e, tisztázni kell azt is: a Szovjetunió népeinek, elsősorban az orosz népnek a barátai vagy az ellenségei között van-e a helye. A cikkíró rámutatott arra is: ahhoz, hogy egy nép felismerje a maga állami és nemzeti érdekeit, nem jelentéktelen segítséget nyújt számára a népek története. Az orosz–magyar kapcsolatok évszázadait áttekintve Fogarasi arról is írt, hogy „A hivatalos magyar történetírás szándékosan elhallgat minden olyan tény, amely azt mutatja, hogy a jó orosz–magyar viszonynak Oroszországban régi történelmi tradíciója volt. Oroszország nemcsak hogy soha nem emelt területi igényeket Magyarországgal szemben, de támogatta is a magyar nemzetet függetlenségi harcának egyik legdicsőösebb szakaszában. I. Péter, aki Oroszországot a modern európai fejlődés útjára vezette, elismerte II. Rákóczi Ferencet és Dolgorukij herceg személyében magas rangú követet küldött Rákóczihoz s tekintélyes pénzbeli segítséget bocsátott rendelkezésére.”⁴⁴ Munkája további részében a szerző azt fejtegette, hogy „Sajnos a magyar nép nemcsak hogy kevésbé, de semmiképpen sem ismeri Oroszország múltját. A magyar uralgó reakció gondoskodott arról, hogy a magyar nép ne ismerhesse meg az orosz nép dicső történelmi múltját, s különösen az orosz nemzet történetének utolsó legfényesebb szakaszát, a szovjet korszakot. Csak piszkos hazugságokat és rágalmazó ferdítéseket hallhatott a Szovjetunióról.” Ez után Fogarasi azt hangsúlyozta, hogy „Ami az újkori és legújabb kori orosz–magyar vonatkozásokat illeti, a szabadságszerető orosz nép mindig szimpátiával és

41 Gergely Sándor: Zrínyi Miklós. *Igaz Szó* 1943. jún. 3. 4.

42 E tankönyv-szövegrész nem sikerült megtalálnom.

43 Gergely S.: Zrínyi i. m. 4. Vö. még pl. Vörös Sándor [Révai József]: Nagyatádi vagy Dózsa? *Új Hang* 1939. 10. sz. 3–7.; A demokratikus hazafias erők i. m. 157–158.

44 Fogarasi Béla: A magyar és az orosz nép viszonya a múltban és a jelenben. *Igaz Szó* 1943. nov. 30. 3. Ismereteim szerint Fogarasinak az I. Péter és II. Rákóczi Ferenc kapcsolatáról itt közölt információi tévesek: a cár ugyanis nem küldte Dolgorukij herceget követként a magyar szabadságharc vezetőjéhez és végül nem nyújtott jelentős összegű pénzbeli segítséget a fejedelmnek. A szerző e megállapításainak forrásait eddig nem sikerült kiderítenem, e vonatkozásokban tehát még további tájékozódásra van szükség.

érdeklődéssel kísérte a népek szabadságmozgalmait s így különösen a 48-as magyar szabadságharcot is.” A szerző számos példát hozott fel erre, többek között írt arról, hogy 1849-ben a magyarbarát „irányzat behatolt az intervenció hadseregbe is” és magyar fordításban idézte az *Isztorija SZSZSZR* (A Szovjetunió története) című 1940-es munkát, amely szerint „az orosz tisztek egy része nyíltan kifejezte szimpátiáját a magyarokkal; nem egy katona dezertált és átpártolt az ellenséghez”,⁴⁵ konkrét eseteket azonban sem a könyv, sem a cikk nem említett.⁴⁶ Áttekintve Fogarasi írásának belső arányait, feltűnő, hogy a szöveg körülbelül egyharmada (198 sorból 64 sor) foglalkozik az orosz népnek az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc iránti rokonszenv-megnyilvánulásaival, továbbá az emigráns Kossuth és Herzen kapcsolataival, minden valószínűség szerint azt akarva bebizonyítani a magyar olvasóknak: a „cár reakció” intervenciójával szemben állt a „haladó” orosz társadalom, tehát a szabadságharc leveréséért nem terheli a felelősség „az oroszok”-at általában. Miután pedig a „nép” forradalma 1917-ben leszámolt a cári rendszerrel, a 19. századi intervenció emlékének nem szabad megterhelnie az orosz és a magyar nép összességükben pozitív történelmi kapcsolatait, amelyek megismerése segítheti a magyarságot a cikk elején bemutatott aktuális döntésnél. Feltehetőleg hasonló okból nem tárgyalta az orosz–magyar kapcsolatok egészének áttekintését ígérő címmel ellátott munka szerzője e viszony 20. századi történetéből az I. világháborús orosz–magyar küzdelmeket és Szovjet-Oroszországnak az 1918–1919-es magyarországi forradalmakban játszott szerepét sem – így tehát ez esetekben Fogarasi hasonlóan járt el, mint az általa kárhóztatott magyarországi közvélemény-formálók: csak ő nem az orosz–magyar kapcsolatok pozitív mozzanatait, hanem negatív, problemati-

45 Fogarasi B.: A magyar és az orosz nép i. m. 3. A cikkben magyar fordításban idézett orosz szöveget ld. Ny. M. Druzsinjin: Roszsziya i revolucija 1848 g. In: *Isztorija SZSZSZR*. II. Roszsziya v XIX veke. Red. M. V. Nyecsina. Goszudarsztvennoje Szocialno-Ekonomicseszkoe Izdatyelsztvo, Moszkva, 1940. 137.

46 Konkrét eseteket nem ábrázoltak az Új Hang még évekkel korábban megjelent, az 1849-es cári intervencióval is foglalkozó cikkei sem: „Az intervenció hadseregben bizonyára voltak, akik rokonszenveztek a magyar szabadságharcral és igyekeztek is kimenteni egyeseket ahogy’ és ahol lehetett az osztrák és orosz katonahóhérok karmaiból, de ilyenek kevesen lehettek. Hiszen éppen az intervenció megindulásakor tisztították meg a Magyarország felé induló orosz expedíciós sereg alsóbb tisztikarát és legénységét a dekabristák maradványaitól. Természetes, hogy maradhattak és maradtak is megbújva le nem leplezett szabadgondolkodók a százezres hadseregben. S ezek a megmaradtak segítettek is talán menekülő forradalmárokon. De maga az orosz cár és vezérkara: Európa csendőrei nem a szabadságszerető magyar nemzettel szimpatizáltak.” Gergely Sándor: Új Görgey-dráma. Új Hang 1939. 2. sz. 117–118. „Paszkevics hadseregében is csak elvétve akadott egy-egy demokratikus érzésű lengyel tiszt, aki az összeköttetést kereste a »forradalmi mozgalom legveszélyesebb ellenségének«, a cári abszolutizmusnak bátor ellensége, a magyar forradalmi honvédsereg felé.” Késmárki Endre [Révai József]: A világosi zászlók. Új Hang 1941. 5. sz. 25–26. A szövegben olvasható idézet minden bizonnyal Sztálin: A leninizmus alapjairól c. előadássorozatának a „nemzeti kérdés”-sel foglalkozó részéből származik; magyar fordításban ld. pl. J. V. Sztálin: A leninizmus alapjairól. A Szverdlov egyetemen tartott előadások. In: J. V. Sztálin művei. VI. 1924. Szikra, Bp., 1951. 157.

kusnak számító részleteit (így például az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság időszakát⁴⁷) hallgatta el az aktuális politikai célokat szolgáló propaganda sikeressége érdekében...

1944 tavaszán, március 15. és Kossuth Lajos halálának 50. évfordulója kapcsán a Szovjetunióban tevékenykedő magyar kommunisták több írást is megjelentettek a politikusról. Az *Igaz Szó* március 7-i számának hasábjain közzétett cikkében, a németellenes harc jegyében, Gergely Sándor ekként értékelte az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc vezéralakját: „Kossuth Lajos neve a magyar szabadsággal, a németektől és a németes magyaroktól megtisztított Szabad-Magyarország fogalmával azonos a magyar néplélekben.”⁴⁸ A politikus figurája, neve – hasonlóan az 1943. március 28-i rádióadás szövegében⁴⁹ és az április 8-i *Igaz Szó*-cikkben⁵⁰ foglaltakhoz – ebben az összefüggésben is a „magyar néplélek”-ben rejlő szabadságvágygal azonos, ez pedig megegyezik az itt megjelenített aktuálpolitikai törekvésekkel: e többszörös áttételeket alkalmazó legitimációs eljárásban Kossuth alakjának, illetve emlékének a jelen németellenes küzdelmét kellett igazolniuk. Az újság március 21-i számában pedig, Kossuth 50. halálozási évfordulója alkalmából közzétett írásában Révai József többek között ezt állította a politikusról: „Kossuth Lajos a modern magyar nemzet megalkotója, a független magyar államiság gondolatának megszélyesítője.”⁵¹ Ugyancsak Révai József *Kossuth Lajos* című kötetében jelentette meg a politikus pályájával, valamint az 1848–1849-es magyar forradalommal és szabadságharcral foglalkozó tanulmányait 1944 őszén.⁵² Az 1944. április 20-ára keltezett *Előszó* kezdetén a szerző félreérthetetlenül kinyilvánította: „A történelmi múlt életre keltése számomra nem öncél volt, hanem politikai szükséglet. Nem is történelmi tanulmányok ezek a szó tulajdonképpen értelmében, hanem politikai írások; céljuk a jelen harcainak szolgálata. Mivel lehetne a ma napirenden lévő magyar szabadságharcot jobban szolgálni, mint a 48/49-es magyar szabadságharc hagyományainak életre keltésével?”⁵³ A határozott és céltudatos hagyományteremtés során a továbbiakban Révai nemcsak a különböző elődfigurákat sorolta fel és mutatott rá arra, hogy az aktuális politikai feladatok megoldásához mely történelmi személyeket miként kell felhasználni, hanem az e tradíciókat hasznosítani hivatottak körét is megjelölte: a korábbi egyes szám első személyű megfogalmazás helyett immár többes szám

47 Ld. ehhez pl. Hajdu Tibor: A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben. Múltunk 1994. 1–2. sz. 14–15.; Uő: Változó korok, változó vélemények a Magyarországi Tanácsköztársaságról. In: Századok Füzetek 5. Szerk. Pál Lajos. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2009. 7–10.; Siklós András: Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások. Tankönyvkiadó, Bp., 1964. (Magyarország Legújabb Kori Történetének Forrásai és Irodalma I.) 99–107., 168–173.

48 Gergely Sándor: Kossuth Lajos. Igaz Szó 1944. márc. 7. 2.

49 Ld. ehhez e fejezet 35–38. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

50 Ld. ehhez e fejezet 40. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

51 Révai József: Kossuth Lajos. Igaz Szó 1944. márc. 21. 2.

52 Ld. ehhez: Gábor Andor: Révai József könyve: Kossuth Lajos. Igaz Szó 1944. okt. 24. 3.

53 Révai József: Előszó. In: Uő: Kossuth Lajos. Idegen Nyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1944. 3.

első személyt alkalmazva, a „magyar hazafiak” teendőjeként meghatározva a tennivalókat: „Kossuth neve ma: program. Ebben a könyvecskében tudatosan irányítjuk rá a figyelmet. A magyar dolgozó osztályok, a magyar munkásság öntudatos képviselői a magyar nemzeti történelemben elsősorban a nagy népi tömegmozgalmak, az elnyomott osztályok vezetőit ismerték el saját őseiknek: Dózsa Györgyöt, Esze Tamást, Táncsics Mihályt. Ez érthető is. A nép szívéhez az elnyomottak felszabadulási harcának vezetői állnak a legközelebb. De ma tovább kell mennünk. Ma nem elég csak azoknak a szellemét idézni, akiktől demokratikus kérlelhetetlenséget, az alsó osztályok követeléseinek radikális képviselőjét tanulhatjuk meg, ma a nemzeti múlt olyan alakjai felé is kell fordulnunk, akik a nemzeti egységet képviselték, akik a nemzeti erőket összefogták – nemcsak az alsó osztályok, hanem az *egész nemzet* közös céljai, az egész nemzet haladása érdekében. Tanulnunk kell nemcsak Dózsa Györgytől, Esze Tamástól, Táncsics Mihálytól, hanem Hunyadi Jánostól, Rákóczi Ferencről, Kossuth Lajostól is. Egy nemzeti szabadságharcban is szükség van demokratikus éberségre, kérlelhetetlenségre az árulókkal és megalkuvókkal szemben – minden nagy nemzeti mozgalomnak a dolgozó nép a derékhada és főereje – de nemcsak erre van szükség, hanem arra is, amit Kölcsey, Kossuth „érdekegyesítésnek” hívott. A magyar hazafiak feladata ma: kérlelhetetlennek lenni az árulókkal és megalkuvókkal szemben, de ugyanakkor „egyesíteni” mindazoknak az osztályoknak és rétegeknek az érdekeit, melyek készek részt venni a nemzeti szabadságharcban.”⁵⁴ A felsorolt történelmi személyek közül azonban a „németellenes szabadságharc” propagandájában csak Esze Tamás,⁵⁵ II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos alakját lehetett igazán jól hasznosítani, a szabadságküzdelmek közül pedig – Révai megítélése szerint – elsősorban az 1848–1849-es. Jól mutatja ezt az *Előszó* befejezése is, amely már csak Kossuth Lajos példájának követésére buzdít: „a magyar németoszolgák, Horthyék jóvoltából ma a két véres véglet [„területi integritás” – „feldarabolás”] közül újra a feldarabolás van soron. Hogy kerülünk ki ebből a körből? Hogyan tegyük végre szabaddá az utat a magyar demokratikus és szociális haladás számára? Hogyan juttathatjuk végre nyugvópontra a magyar nemzeti kérdést?

Kossuth Lajos követésével, fegyveres szabadságharcra a német elnyomók ellen.”⁵⁶ E feladat-megjelöléssel összefüggésben, a brosúra következő oldalán kezdődő, *Kossuth Lajos* című tanulmányának legelején Révai, összegzően értékelve a politikust, életpályájának elemei közül csak a szabadságharc vezetését említette, a mondat következő részével pedig azt juttatta kifejezésre: elsősorban e tevékenysége miatt számít ő az újabb kori magyar

54 Révai J.: *Előszó*. I. m. 4.

55 A Rákóczi és Kossuth c., 1943-as Igaz Szó-cikk szerzője is a 18. századi szabadságküzdelem fontos alakjaként értékelte, kétszer is említve Esze Tamást: „Esze Tamás, Vak Bottyán ezredes jobbágyseregétől ott álltak mindhaláláig Rákóczi fejedelem mögött”; „Rákóczi mögött ott álltak Esze Tamás rongyosai a Felvidékről”. Rákóczi és Kossuth. I. m. 2. Ld. még e fejezet 33. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

56 Révai J.: *Előszó*. I. m. 6.

történelem legkiemelkedőbb személyiségének: „Ötven esztendeje halott Kossuth Lajos, a magyar szabadságharc vezére, az újabb kori magyar történelem legnagyobb alakja.”⁵⁷

A fentiekben idézett-elemzett szövegek jól mutatják, hogy 1941 és 1944 között a Szovjetunióban tevékenykedő magyar kommunisták határozottan törekedtek egy, a németellenes harcot történelmileg legitimálni, erősíteni hivatott hagyományrendszer megteremtésére: kijelölve mind saját elődfiguráikat, köztük II. Rákóczi Ferencet, Esze Tamást, Kossuth Lajost, mind a velük szemben álló politikai erők őseit, például Károlyi Sándort vagy Ocskay brigadérosát. Gergely Sándor a hagyományteremtés mechanizmusainak, ezek jelentőségének alapos ismeretéről tanúskodó cikke pedig az ellenséges csoportok közvélemény-formálóit történelemhamisítással, Fogarasié a tények elhallgatásával vádolta meg – miközben e szerzők írásaiban is megfigyelhetők olyan eljárások, amilyenek alkalmazásáért bírálták ellenfeleiket. A magyar–orosz történelmi kapcsolatokkal foglalkozó cikk szerzője részletesen írt arról is, hogy a 18–19. században a „haladó” oroszok pozitívan viszonyultak a magyar szabadságküzdelmekhez – annak érdekében, hogy elősegítse olvasóinál a németekkel és szövetségeseikkel szemben a Szovjetunió melletti állásfoglalás kialakulását.

1944 során pedig a magyar kommunista közvélemény-formálók számára egyre sürgetőbbé vált a magyar lakosság egészét megcélzó szovjetellenes propaganda⁵⁸ mielőbbi hatástalanítása. Augusztus 15-i levelében Farkas Mihály azt írta Rákosi Mátyásnak, hogy „fontos kérdés, amit propagandánkban most sokkal erősebben ki kell domborítani, az az oroszoktól való félelem eloszlatása”.⁵⁹ A Vörös Hadsereg katonáinak a magyar lakossággal szembeni atrocitásai⁶⁰ viszont nyilvánvalóan nem keveseknél inkább az oroszokkal kapcsolatos, a megelőző évtizedek antibolsevista propagandájával megalapozott negatív ítéletek, beidegződések létrejöttéhez, illetve megerősödéséhez

57 Révai József: Kossuth Lajos. In: *Uő*: Kossuth Lajos. I. m. 7. Általános jellegű értékelését Révai a következő összevetésekkel egészítette ki: „A magyar fejlődésben betöltött úttörő szerepét csak kevesekéhez lehet hasonlítani, talán csak Szent Istvánéhoz vagy Hunyadi Jánoséhoz.” Uo.

58 Ld. ehhez pl. Nagy Péter Tibor: Az októberi forradalom és a Szovjetunió adaptációja az ellenforradalmi Magyarországon. *Eszmélet* 1990–1991. 8. sz. 71–80.; Boldizsár Vörös: Die Darstellung der Sowjetunion an der Budapester antibolschewistischen Ausstellung im Dezember 1941. „Die apokalyptischen Tiefen des russischen Bolschewismus.” In: *The European Paradigm. Special edition of Sic Itur ad Astra* [1991]. 42–54.; Pihurik Judit: Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942–1943. Napvilág Kiadó, Bp., 2007. 29–44.; Sipos Balázs: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. *Politika- és társadalomtörténeti vázlat. Argumentum*, h. n., 2011. 239–255.

59 Ld. PSZL 878. f. 8. cs. 307. ő. e. 44. Közli: Baráth Magdolna: Levelek a frontról, 1944. Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Vas Zoltán levelezése. *Századok* 1998. 3. sz. 681.

60 Ld. ezekről pl. Martin Mevius: *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953*. Clarendon Press, Oxford, 2005. (Oxford Historical Monographs) 54–68.; Pető Andrea: Női emlékezet és ellenállás. 1944 és 1945 Budapestjének története a társadalmi nemek olvasatában. In: *Az elsodort város. Emlékkötet a Budapestért folytatott harcok 60. évfordulójára. 1944–45. I. Szerk. Markó György. PolgART, Bp., 2005. 351–378.; Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Corvina, Bp., 2013. 289–308., 321–322.*

vezettek.⁶¹ Mindezt Vas Zoltán a következőképpen ábrázolta egy 1944. őszi, Rákosinak, Gerőnek és Révainak írott levelében: „A helyzet, mint ismételtelen írtam, mindenütt nehéz. Az excesszusok igen komolyak és a katonai hatóságok minden akarata ellenére is csak nagyon nehezen csökkenthetők, pedig történt elég jelentős számban még kivégzés is. Egy sor értekezlet is volt már kérésemre ebben az ügyben. Ezenkívül bárhol is vagyok, mindenütt előadást tartok a divíziók tisztikara előtt és megértettem velük, hogy a kilengések mennyire lehetetlenné teszik munkánkat. De meg kell, hogy mondjam, hogy a kilengéseknél is nagyobb baj az a szörnyű pánikhangulat, amely elfogta a lakosságot. Nem mernek kijönni házaikból, rettegnek a katonáktól. S nem is, mert gonoszkodnának. Többségükben eszükben sincsen ilyesmi, de a megértetés teljes hiánya, a legfurcsább helyzeteket teremti és előfordul nem egyszer, hogy a vörös katona szállást kér az asszonyoktól, megmondani nem tudja, hogy mit akar, mutogatja a kezével az asszonynak, hogy aludni akar és az asszony már sikoltozva szalad ki a házból, hogy meg akarják becstelentíteni. Lehetetlen helyzet és szinte sehol sincsen kéznél tolmács.”⁶² 1944. október 27-i, Rákosinak és Révainak Aradról küldött levelében pedig így fogalmazott: „S mit még elvtársak a helyzetről. Kétségbeejtő. [...] Egyenest Sztálin elvtárhoz fog kellenünk [így!] fordulni, mert csak az ő szava képes itt dolgokon változtatni, mert itt az apró-cseprő változtatás, foltozgatás nem segít. Röviden és egyenesen arról van szó. Ellenség avagy barát legyen-e a magyar nép? Barát, csakis barát, de minden úgy folyik, hogy ellenség legyen. Szörnyű a helyzet.”⁶³ A magyar kommunisták közül azonban nemcsak Vas Zoltán próbált tenni valamit az atrocitások ellen, a problémák megoldása érdekében, hanem a szovjet hadsereg őrnagyaként Magyarországra érkező, a front- és a hadifogoly-propagandában tevékenykedő Illés Béla⁶⁴ is, aki ekkoriban levéllel fordult Gerőhöz a Bereg megyei magyar falvak lakosságát a Vörös Hadsereg részéről ért sérelmek ügyében...⁶⁵

61 E jelenségről ezt írta Pető Andrea: „A szovjet katonák valódi viselkedése összhangban volt a Horthy-rendszer propagandájával, amikor azzal riogatták a magyar keresztény középosztályt, hogy a nőket a Szovjetunióban közösen használják. Ahogy a nemi erőszak egyik berlini áldozata mondta interjújában: »Goebbels azt mondta, hogy az oroszok meg fognak erőszakolni bennünket... Alig tudtuk elviselni a gondolatot, hogy a végén mennyire igaza lett.« [...] A goebbelsi propaganda egyik leghatásosabb lépése volt, hogy a filmhíradókban bemutatták, ha a német katonák nem képesek felvenni a harcot az orosz hadsereggel, akkor durva, egyenruhába bújt, csizmás »mongol« katonák fogják hivatlanul felkeresni a békés német otthonokat. Amikor az élet utóbb igazolta a propagandát, a hatás döbbenetes volt.” Pető A.: Női emlékezet i. m. 360.

62 Ld. PSZL 274. f. 7. cs. 4. ő. e. 1. Vö. Vas Zoltán levelei 1944, 1974. Közli: (G.) [Glatz Ferenc]. História 1988. 5. sz. 26.

63 Ld. PSZL 274. f. 7. cs. 4. ő. e. 4. Vö. Vas Zoltán levelei i. m. 27.

64 Ld. ehhez pl. Diószegi A.: Illés Béla i. m. 141–153.; Nyikolaj Gyerzsaluk: A magyar antifasiszták részvétele a frontpropagandában 1944-ben. Hadtörténelmi Közlemények 1979. 3. sz. 427–451.

65 Ld. PSZL 274. f. 7. cs. 10. ő. e. 1. – Illés Béla 1944-es, a Rákóczi-szabadságharcról megalkotott kitalációját is tartalmazó cikkeinek elemzését ld. e munkám 3.1. fejezetében!

3. „RÁKÓCZI ÉS AZ OROSZOK”

3.1. KITALÁCIÓ A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC OROSZ TÁMOGATÁSÁRÓL – ILLÉS ÉS MUNKATÁRSAI MŰVEIBEN

A Szovjetunióban tevékenykedő kommunisták propagandájának a korábbiakban már vizsgált elemei közül nem egy: így Rákóczi szabadságharcának kiemelkedő jelentőségű hagyományként való felhasználása a jelen németellenes háborújában; a magyar politikus orosz orientációjának; I. Péter cár támogatásának; a szabadságküzdelemben létrejövő „nemzeti egység”-nek a megjelenítése bekerült a kassai születésű, gyermekkorát Északkelet-Magyarországon töltő, a Rákóczi-hagyományt ismerő Illés Bélának¹ e 18. századi eseménysorról megalkotott kitalációjába. Az 1940–1970-es évek során több változatban is közreadott eseménysor jelentős része már helyet kapott a szerző *Páztortűz a Verhovinán* című írásában, amely az *Igaz Szó* 1944. április 25-i számának hasábjain látott napvilágot.² A cikk azzal kezdődik, hogy „1703 esztendejének októberében Rákóczi Ferenc (ki a német fegyházból megszökve lengyel földre érkezett) üzenetet küldött Magyarországra: jövök, jövünk! Gyűjtsatok tüzeket a Kárpátok ormain, hogy lássuk, hol vezet az út Magyarországra.

És a Kárpátok lakói – magyar és ukrán jobbágyok – páztortüzeket gyűjtöttek a magas Verhovinán.

1 Ld. ehhez: Diószegi A.: Illés Béla i. m. 13–16.

2 Illés Béla: *Páztortűz a Verhovinán*. *Igaz Szó* 1944. ápr. 25. 4. Illés e kitalációjáról ld. még: *Vörös Boldizsár*: „az oroszok rendszeresen támogatták Rákóczit tüzérseggel, tisztekkel, sőt időnként pénzzel is”. Propagandisztikus történelemhamisítás I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc kapcsolatáról az 1940–1950-es években. In: Médiumok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére. Szerk. Pusztai Bertalan. Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Szeged, 2012. 310–322.; *Uő*: „Nagy Péter 1703 és 1710 között tizenkilenc ízben küldött tüzértiszteket Rákóczinak és két ízben ágyúkat”. Propagandisztikus történelemhamisítás a szovjet–magyar jó kapcsolatok megalapozása érdekében. Századok 2013. 1. sz. 131–159.; *Uő*: Propagandisztikája izmislenyija 1940–1950-h gg. o vzaímootnosenyijah knyazja Ferenca II Rakoci i carja Petra I. In: *Osztobogityelnaja vojna 1703–1711 gg. v Vengrii i gyiplomatyija Petra I. Red. K. A. Kocsegarov–O. V. Havanova–A. Seres. Nyesztor–Isztorija, Szankt-Petyerburg, 2013. (Centralnojevropejszkije Iszszledovanyija 7.)* 227–248.

Rákóczit Krakkóban nagy csalódás érte. A lengyel király azt ígérte neki, hogy ott 70 ezer katona áll készen elkísérni őt Magyarországra és 800 ezer aranyforint a felszabadító háború első költségeire. Az ígéret ígéret maradt. Krakkóban csak 46 orosz tüzer várta Rákóczit (kiket Nagy Péter orosz cár küldött oda) és 7 ezer aranyforint – Péter ajándéka. 46 katonával, 7 ezer forinttal háborút indítani a német ellen – merész vállalkozás. De Rákóczi tudta, hogy várják, tudta, hogy a magyar nép akar és tud harcolni a szabadságért. A Kárpátok ormain lobogó pásztortüzek mutatták neki az utat.” Rákóczi katonáival átkelt a Vereckei-szoroson, majd a vezér „és a 46 orosz az első éjszakát Verecke és Volóc között egy magányos házban, a »Vörös korcsmában« akarták eltölteni. De nem csak a nép tudta, hogy jön a szabadító, tudta a német is. És a Vörös korcsmát éjfél tájban körülvette a vasas német. Az orosz tüzekek jól verekedtek, de a sokszoros túlerő ellen kellett harcolniuk. Már az utolsó orosz is több sebből vérzett, mikor Rákóczinak sikerült a ház mögött álló kerítésen átugorva az erdőbe menekülnie. Órákon át bujdosott egyedül a Kárpátok rengetegében. Hajnaltájt útját állották: négy mezítlábas paraszt kiegyenesített kaszát szegezett a mellének. Ellenállásra gondolni sem lehetett. Rákóczi fogoly lett.

A parasztok egy erdei tisztásra vezették. Ott sok száz kaszás paraszt élén egy nagy bajuszú, dörgő hangú harcos fogadta – akinek oldalán hatalmas, remekművű kard lógott – de lábán csak bocskor volt. Rákóczi a hozzá intézett kérdésekre sokáig nem válaszolt, de végre is kitört:

– Banditákkal nem tárgyalok!

– Banditákkal? Mi nem banditák vagyunk, hanem Rákóczi Ferenc úr katonái. Én pedig Esze Tamás tábornok vagyok – mondotta önérzetesen a bocskoros vitéz.

A bársonyruhas Rákóczi megölelte és megcsókolta mezítlábas tábornokát.”

A Rákóczi-szabadságharc kezdetéről megalkotott kitalációjában Illés ténylegesen élt, egymással egykor valóban kapcsolatban állt történelmi személyiségeket is szerepeltetett: I. Péter cárt, II. Rákóczi Ferencet, Esze Tamást, akik kiemelkedőként értékelt alakjai voltak az egykorú szovjetunióbeli magyar kommunista propagandának; az orosz uralkodó ezen túl pedig a szovjet sztálinista panteonnak is.³ E figurák ábrázolása alkalmas lehetett a kitaláció hitelesítésére, akárcsak az a részlet, amely szerint Rákóczi a kedvezőtlen körülmények ellenére azért döntött a Magyarországra indulás és a szabadságküzdelem megkezdése mellett, mert tudta, hogy ott már várják a felkelők. E mozzanat ugyanis összhangban van Rákóczi emlékiratainak következő részletével: „Jól tudtam, hogy a nép lelkesültsége nem tarthat soká, és ha az első tűz lelohadt, a második sohasem oly erős. Meggondolám, hogy e nép, mely segélyemben bizakodtában kelt föl – noha meggondolatlanul cselekedett – ha szétveretik: a közvélemény engem okozna, hogy miért

3 Ld. ehhez pl. M. Perrie: *The Tsar* i. m. 86–87., 98–99.; Szalai L.: *A patriotizmus* i. m. 227., 239–242.

hagytam el?”⁴ Megfelel több történettudományi mű megállapításának a cikk azon adata, hogy Rákóczi a Vereckei-hágónál vonult be Magyarországra.⁵ A szabadságharc vezetőjének tájékozódását segítő tüzeket és az orosz katonákat bemutató leírások (amelyeknél a szerző nem jelölte meg információinak forrását) azonban homlokegyenest ellentmondanak nemcsak Rákóczi emlékiratainak és a küzdelem kezdetével kapcsolatos más forrásoknak, hanem az ezek felhasználásával megalkotott történettudományi munkáknak is⁶ – ami megkönnyíthette a fikció leleplezését. Illés tehát valószínűleg nemcsak azért alakította akként a kitalációt, hogy az összes tüzer meghaljon Rákóczi védelmében, mert ezzel hangsúlyozni akarta az oroszok áldozatkészségét a magyar szabadság érdekében, és ezáltal népszerűsíteni az orosz, illetve a szovjet katonákat, hanem azért is, mert tisztában lehetett vele: ha arról is írt volna, miként vettek részt e tüzekek a kibontakozó szabadságharcban, a történelemben tájékozott olvasóknak még könnyebben feltűnhetett volna, hogy korábban sehol sem találkozott róluk szóló információkkal – ez pedig hozzájárulhatott volna a fikció lelepleződéséhez és az ezt terjesztő propaganda hitelének csökkenéséhez. Az Illés-szöveg pedig e nem nagy létszámú katonaság szerepét rendkívül jelentősnek mutatja be: ha ugyanis e tüzekek nem védik meg Rákóczit életük feláldozásával is, akkor a németek elfogták volna őt és ezek után valószínűleg a szabadságharcra sem kerülhetett volna sor. A Rákóczi és a tüzekek megtámadásáról kialakított fiktív részletet ugyanakkor, sajátos analógiaként, valamelyest hitelesíthette egy a fejedelem Vallomásaiban olvasható esetleírás, amely mintául szolgálhatott Illés Bélának. Rákóczi szerint 1701-ben egy lengyelországi utazása során érte Bercsényi Miklóst egy olyan támadás, amelynek során támadói el akarták őt fogni és ki akarták szolgáltatni a Habsburg-udvarnak. Bercsényinek azonban sebesült lengyel szolgálja segítségével sikerült elmenekülnie ellenségei elől.⁷ A megígért, de meg nem adott nagymértékű lengyel segítségről megalkotott, ugyancsak valótlan történetem pedig arra volt alkalmas, hogy az olvasóknál hozzájáruljon I. Péter ajándékainak felértékeléséhez: a cár ugyanis valamiképpen mégiscsak támogatta a magyar szabadságküzdelmet.

4 II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyar háborúról, 1703-tól végéig (1711). Közli: Thaly Kálmán. Ráth Mór, Pest, 1872. 27.

5 Ld. pl. Dr. Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. I. 1676–1707. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1907. (Magyar Történelmi Életrajzok) 254., 256.; Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc háborújának kezdete. (1703. június 16-tól július 15-ig.) Hadtörténelmi Közlemények 1935. 3–4. sz. 214., 223.

6 Vö. pl. Acsády Ignác: Magyarország története I. Lipót és I. József korában. (1657–1711). Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Bp., 1898. (A Magyar Nemzet Története VII.) 547–549.; Dr. Márki S.: II. Rákóczi Ferenc. I. I. m. 251–256.; Markó Á.: II. Rákóczi Ferenc i. m. 214–221.; Szekfű Gyula: Magyar történet. IV. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1943. 278–280.

7 Ld. II. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletrajza. Szelenyi és Társa Könyvnyomdája, Miskolc, 1903. 153–154. A lehetséges összefüggésre Gebei Sándor hívta fel a figyelmet, szívességeért ezúton mondok köszönetet.

Rákóczi és Esze Tamás találkozásának ábrázolásánál Illés a „nemzeti egység” megvalósulását azzal is igyekezett érzékeltetni, hogy egyrészt öltözékük leírásával hangsúlyozta a köztük lévő különbséget: a két történelmi személy teljesen eltérő társadalmi csoportokhoz tartozását („báronyruhas”: gazdag Rákóczi – „bocskoros”, „mezítlábas”: szegény Esze), másrészt a szabadságharc vezérének ölelése és csókja bemutatásával azt jelenítette meg, hogy ennek ellenére mégis létrejött köztük az összhang – így pedig megindulhatott a küzdelem. Erről a cikkben az olvasható, hogy „Esze PARTIZÁNJAIVAL megkezdte a háborút a németek ellen, a magyar szabadságért”. A kuruc vezér katonáinak – a szövegben csak itt alkalmazva a nagybetűs szedéssel való hangsúlyozást – „PARTIZÁNOK”-ként szerepeltetése nyilvánvalóan arra szolgált, hogy a 18. századi szabadságharcot egyértelműen a II. világháborús németellenes harc elődjeként, hagyományként jelenítse meg.⁸ Ugyanakkor Rákóczi elfogása, Esze Tamással folytatott párbeszéde és a tábornok önérzetes szavai ábrázolásának minden bizonnyal az volt a propagandisztikus funkciójuk, hogy a szöveg olvasóiban tudatosítsák: nem jogos az a szovjetellenes erőknél forgalomban volt vélemény, mely szerint a partizánok banditák lennének:⁹ ők valójában szabadságharcosok.

A jelentős részben fiktív elemekkel létrehozott történelmi párhuzamon túl Illés e cikkben egy további eljárással is igyekezett hagyományokat teremteni a németellenes szabadságharchoz. Leírása szerint ugyanis Rákóczi 1703-as hazatérésekor „A Vereckei-szoros szabad volt. Rákóczi elvonult a sziklafal alatt, amelyen most ércbetűk hirdetik a régi dicsőséget:

Itt hangzott egyszer riadó csatakürtje Lehelnek.

Nagy Rákóczink itt hullata búcsukönyűt.

Szent kegyelet tüze ég itt minden túskebokorban.”

Ha a cikkíró nem is teljes terjedelmében és néhány helyen pontatlanul is idézte az 1896-ban felállított emlékműről Korody Sándor versét,¹⁰ eljárása azt

8 Ez az eljárás szintén nem volt egyedülálló az ekkori, szovjetunióbeli magyar kommunista propagandában. A Kossuth Rádió 1944. márc. 14-i, Előkészíteni a partizánharcot! c. adásának szövegében egyebek mellett, az áll, hogy „Thököly és Esze Tamás kurucai ismerték a partizánharc igazságát és ismerte Kossuth Lajos is, aki 1848-ban lángoló szavakkal hívott fel partizánharcra és december 16-i rendeletével ezt a partizánharcot kötelességévé tette minden hazafinak.” Előkészíteni a partizánharcot! Ld. PSZL 677. f. 5. cs. 874. ő. e. 1. Az 1944. aug. 16-i, A magyar partizánok: Kossuth katonái! c. adás szövege szerint pedig „a partizán a legszentebb nemzeti hagyományok folytatója.

A partizánharcot nem ebben a háborúban találták ki. Amióta népek nemzeti szabadságharcot vívnak, azóta van partizánharc. A magyar partizánharc Bocskai, Rákóczi szabadságharcában született meg és 48-ban Kossuth Lajos volt az életre hívója. Akkor a partizánt népfelkelőnek hívták.” A magyar partizánok: Kossuth katonái! Ld. PSZL 677. f. 5. cs. 1105. ő. e. 1.

9 Vö. ehhez: Pihurik J.: Naplók i. m. 108–110.; Bálint József: A Szovjetunió gazdasági kifosztása dokumentumokban elbeszélve (1941–1944). Russica Pannonica, Bp., 2011. (Ruszsztikai Könyvek XXXIV.) 278–284.; Sz. I. Filonyenko–M. I. Filonyenko: Lélektani háború a Donnál. A fasiszta propaganda mítoszai 1942–1943. L'Harmattan, Bp., 2012. 110–114., 154–155.

10 Korody Sándor versében eredetileg így olvasható e három sor: „Itt hangzott egykor riadó csatakürtje Lehelnek, / Nagy Rákóczink itt hullata búcsukönyűt. / Szent kegyelet tüze gyúl

mutatja, hogy nyilvánvalóan az aktuális propaganda hatásossága érdekében a kommunista szerző hajlandó volt beilleszteni cikkébe egy az általa terjesztett nézetektől eltérő jellegű, nyíltan a keresztény vallásosság és a nemzeti eszmrendszer kifejezőképességének összekapcsolásával megalkotott művet (noha az eredeti versben kifejezésre juttatott szemlélet érvényesülését valamelyest csökkenthette, hogy – kérdés, szándékosan-e vagy sem – a bibliai történetre utaló, Isten jelenlétét jelző, a hely fontosságát rendkívüli mértékben hangsúlyozó „csipkebokorban”¹¹ szó helyett „túskebokorban”-t írt Illés). A németek ellen küzdő, a német uralkodót kürtjével halálra sújtó Lehelnek,¹² illetve kürtjének megjelenítése minden bizonnyal szintén az aktuális németellenes harc hagyományaként volt hivatott lelkesíteni a küzdelemre. A feliratból idézett „Nagy Rákóczink” szókapcsolatnak pedig, összefüggésben a szabadságharc vezetője a munka más részleteiben történt ábrázolásával, a fejedelem kiemelkedő történelmi személyiség voltát kellett ekként is hangsúlyoznia. Azt, hogy mindezen hagyományokat a cikkíró rendkívül pozitívként értékelte, jelzi ezek „régi dicsőség”-ként említése.

A cikk szerint „Rákóczit legyőzte a német – és az árulás. De a magyar nép szabadságszeretétét nem tudta legyőzni.”¹³ A szöveg utolsó szakaszában, 1703 után immár több mint 200 évvel, a kigyúló verhovinai pásztortűzek mellett beszélgetve az ugyanitt lakó, különböző nemzetiségű munkások várják keletről azt, aki segítséget tud nyújtani nekik a németek elleni harchoz. Eszerint tehát nemcsak a „felszabadító”-t várták és várják lényegében azonos helyzetű emberek: 1703-ban magyar és ukrán jobbágyok, 1944-ben ukrán, magyar és zsidó munkások az évszázadok során, hanem azonos az ellenség is mind a 18., mind a 20. században: a német.¹⁴ Ezzel a lényegében változatlan ellenséggel állnak szembe a lényegében szintén ugyanolyan szabadságharcosok: a kora újkorban a „nemzeti egység”-et megvalósító, már szabadságharcunk kezdetén az orosz uralkodó által támogatott Rákóczi és Esze Tamás jobbágy-katonáikkal, a II. világháborúban a munkások, akik szintén keletről:

itt minden csipkebokorban”. Közli: Kőváry László: A millennium lefolyásának története és a millenáris emlékkalkotások. Athenaeum R.-társulat, Bp., 1897. 133.

11 Ld. ehhez Kiv 3, 1–6.

12 Vö. ehhez pl. Marczali Henrik: A vezérek kora. In: Fröhlich Róbert–Kuzsinszky Bálint–Nagy Géza–Marczali Henrik: Magyarország a királyság megalapításáig. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Bp., 1895. (A Magyar Nemzet Története I.) 182–183.

13 Az „árulás” említése nem tekinthető Illés Béla kitalációjának, vö. ehhez pl. Szekfű Gy.: Magyar történet. IV. I. m. 602.; Benda Kálmán: Az „áruló” Károlyi Sándor. História 1985. 1. sz. 3–5.; R. Várkonyi Ágnes: Végig nem vitt viták. A szatmári béke a történetírásban. Századok 2012. 4. sz. 766–788.; Kosáry Domokos: A Görgey-kérdés története. II. Osiris-Századvég, Bp., 1994. 48., 51., 105., 119. Vö. még: Landgraf Illdikó: Történeti valóság – típusalkotás – költői szöveg. Az áruló típusa a magyar folklórban. In: Folklór és történelem. Szerk. Szemerényi Ágnes. Akadémiai Kiadó, Bp., 2007. (Folklór a Magyar Művelődéstörténetben) 227–228.

14 A németeknek a magyarság ilyen „ősi ellensége”-ként ábrázolása megfigyelhető a Kossuth Rádió 1943. márc. 28-i, Rákóczi Ferenc – Kossuth Lajos c. adásának szövegében is, ld. ehhez e munkám 2.3. fejezetének 35–38. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

2. kép. A pásztortűzek ábrázolása az Igaz Szó 1944. április 25-i számában

immár a Szovjetuniótól várják a segítséget a németellenes harchoz. Az 1944. áprilisi cikk végén e munkásokhoz a keleti szél elhozza a még távoli ágyúdörög hullámain, azt jelezve: hamarosan megérkezik hozzájuk a „felszabadító” Vörös Hadsereg. E mozzanatot figyelembe véve pedig nem zárható ki az a feltételezés, hogy Illés Béla és munkatársai abban bíztak: az év őszére a szovjet csapatok elérik a Kárpátokat, így a propagandisztikus történelmi analógia hatásosságának érdekében hamisította meg az író Rákóczi Magyarországra érkezésének időpontját nyárról ősze: amint a 18. századi „szabadító”, úgy a 20. századi is ősszel érkezik el Magyarországra. A cikkben ábrázolt munkások beszélgetésük során egyre inkább hajlandók lesznek a németellenes harc vállalására: e jelenet funkciója itt nyilvánvalóan a küzdelemre buzdítás volt – akárcsak az *Igaz Szó* ugyane száma vezércikkének, amely a következő, az Illés-szöveghez hasonlóan, a szabadságharcos történelmi elődökre utaló figyelmeztetéssel zárult: „Több mint egy hónapja, hogy Magyarországot megszállták a német banditák. Ezzel nagyszerű alkalom adódott arra, hogy a magyar nép beálljon a szabadságharcos népek sorába, harcba szálljon országá leigázói ellen. Az alkalom itt van még mindig, de a magyar nép eddig még nem élt vele! [...] Az idő sürget. Ha a magyar nép meg akarja mutatni, hogy ereiben apái vére folyik [!], hogy méltó a szabadságra, akkor gyorsan kell cselekednie.”¹⁵ Ebben az összefüggésben a 18. századi események megjelenítése azt sugallhatta az olvasóknak: amint akkor a jobbágyok már Rákóczi Magyarországra érkezésének hírére elkezdtek tevékenykedni a németellenes küzdelem érdekében, 1944-ben a magyar nép is szálljon harcba a németek ellen, még mielőtt a szovjet hadsereg eléri a magyar határokat. A 18. és 20. századi eseménysorokat jelképértékű részletek is összekapcsolják: így a cikk címében is említett, rajzon is bemutatott (2. kép), ezáltal kiemelkedően fontosként értékelt pásztortűzek, amelyek a kora újkorban Rákóczinak mutatták az utat, a II. világháborús időkben pedig ezek mellett beszélgetve érlelődik meg a küzdelemre való elhatározás a munkásokban: így a tűz e szövegben a szabadság szimbólumává is válik,¹⁶ valamint a kiegyenesített kasza ábrázolása:

¹⁵ Magyarok a fronton. *Igaz Szó* 1944. ápr. 25. 1.

¹⁶ A tűz mint a szabadságtürekvések szimbóluma, jelen van Illés Béla későbbi írásaiban is, ld. *Illés Béla: A Guszev-ügy*. Budapest Székesfőváros Irodalmi Intézete, Bp., [1947.] (Jó Könyvek) 16.; *Úő: A Guszev-per századik évfordulóján*. Szabad Nép 1949. aug. 16. 7., ld. ezekről e munkám 4.1.1. fejezetének 63–69. jegyzeteit, 4.1.2. fejezetének 92–93. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

1703-ban Esze Tamás katonáinak fegyvere, 1944-ben pedig az egyik munkás mondja azt, hogy „a kaszát se nehéz kiegyenesíteni”: így ez pedig itt a küzdelem jelképe is.¹⁷ A propaganda aktuális céljait szolgáló, többféle eljárással megalkotott történelmi analógia hatásossága érdekében jelenítette meg tehát (más hagyományok mellett) itt Illés kitalációját arról, hogy az oroszok már a szabadságharc kezdetén támogatták Rákóczit – az 1944. tavaszi körülmények között nyilvánvalóan kevesebb mozgósító erővel bírt volna I. Péter cár és a fejedelem valóban megtörtént 1707-es szövetségkötésének ábrázolása...¹⁸

E kitaláció variánsát, immár az aktuális katonai-politikai viszonyokhoz igazítva Illés Béla közreadta az ő felelős szerkesztői irányításával a hadifoglyok, a Vörös Hadsereggel szemben harcoló magyar katonák és a magyar lakosság számára megjelentetett *Magyar Újság*¹⁹ 1944. szeptember 26-i számának *Pásztortűzek a Kárpátok ormain* című írásában.²⁰ A két szöveg között figyelemre méltó különbség, hogy míg áprilisi munkájában a szerző semmiféle információt nem közölt arról, hogy honnan is származnak történelmi adatai, a szeptemberi elején a pásztortűzekkel kapcsolatban a következőt állította: „Úgy mondják, kétszáz év óta égnék a kárpáti pásztortűzek éjszakáról éjszakára.”²¹

A leírásban Illés a fiktív eseménysort a korábbi szöveghez képest már a legelején megváltoztatta: az újabb cikk szerint Rákóczi nem 1703 októberében, hanem – ismét hibásan megadott időponttal – ez év szeptemberében üzent a Kárpátok népeinek és e hó végén kelt át a Vereckei-szoroson. Az átalakítás oka minden bizonnyal az volt, hogy a 18. századi szabadságharcot és a II. világháborús küzdelmet bizonyos vonatkozásokban párhuzamba állító ábrázolás propagandisztikus hatásossága érdekében a szerző szinkronba hozza az eseményeket: akárcsak 1703-ban, 1944-ben is szeptemberben kezdődnek meg a magyarországi hadműveletek. A történelmi analógia megteremtésének szándékát jelzi az író kifejezéshasználata is: az újság szeptember 26-i számának hasábjain közzétett cikk elején az olvasható, hogy 1703 szeptemberében Rákóczi azt üzent a Kárpátok népének: gyűjtsanak tüzeket, hogy „a szabadító sereg lássa az utat”, utolsó szakaszában pedig, immár a szovjet hadseregről írva, a következő: „És a szabadító hadsereg most itt áll a Kárpátok alatt.” Az újabb fiktív adat közzététele ez esetben tehát a már az áprilisi cikkben is megfigyelhető történelmi analógia naprakésszé tételét szolgálta.

Az *Igaz Szó*-szövegben foglaltakhoz képest a szerző átalakította a kitalációt azzal a mozzanattal is, hogy az őszi írásban már olvasható volt információ az

¹⁷ Ld. ehhez: *Aradi Nóra: Kaszás paraszt*. In: *Úő: A szocialista képzőművészet jelképei*. Kossuth Könyvkiadó-Corvina Kiadó, h. n., 1974. 115.

¹⁸ Erről ld. pl. *Dr. Márki Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1913. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből XXIII/6.)

¹⁹ Ld. erről pl. *Diószegi A.: Illés Béla i. m. 150–153.; Ny. Gyerzsaluk: A magyar antifasiszták i. m. 447–450.; Lévai Béla: Vízválasztó*. Magyar Zsebkönyv Kiadó, h. n., 1985. (Újságíró Könyvtár 1.) 69–86.

²⁰ *Illés Béla: Pásztortűzek a Kárpátok ormain*. Magyar Újság 1944. szept. 26. 4.

²¹ Az Illés Béla-féle kitalációban foglaltakhoz hasonló folklórtörténetet azonban nem sikerült fellelnem.

orosz segítségnyújtás előzményeiről: eszerint ugyanis Rákóczi fordult támogatásért a cárhoz, „a fiatal Péterhez. Az maga is szegény volt, de azért [...] ígért valamicske segítséget.” E szövegben az áll, hogy az orosz uralkodó „Harminc-hat orosz tüzértisztet, 7000 orosz aranyat és egy díszruhát küldött Rákóczi Ferencnek”. A változtatás jelzi: Illés szükségesnek tarthatta megindokolni, hogy a hatalmas birodalom uralkodója miért csak ennyire csekély támogatást küldött Rákóczinak – a magyaráztatnak (itt: a cár szegény volta) a hiánya ugyanis nyilvánvalóan ronthatta az orosz segítséget megjelenítő propaganda hatását, mivel azon vélemény kialakulását eredményezhette volna, hogy I. Péter korántsem lehetőségeihez mérten támogatta a magyar szabadságküzdelmet. Az *Igaz Szó*-cikkben említett 46 tűzér helyett e szövegben csak 36 szerepel, ám a szerző szerint ezek tiszták voltak – amivel minden bizonnyal azt akarta jelezni: a cár képzett katonák küldésével igyekezett segíteni a kialakuló kuruc sereget. Ugyanakkor Illés azzal is tisztában lehetett: ha az oroszok iránti szimpátia fokozásának érdekében erőteljesen megnövelné a cár támogatását, létrejöhetne annak veszélye, hogy a történelemben tájékozott olvasóknak feltűnik: erről korábban semmiféle információ nem jutott el hozzájuk – ez pedig elősegíthette volna a kitaláció leleplezését, ami szintén kárára vált volna a szovjetbarát propagandának, mivel csökkenthette volna annak hitelét. A leírásnak az az eleme pedig, hogy nemcsak Rákóczi, hanem I. Péter „maga is szegény volt”, alkalmas lehetett arra, hogy egymás mellé állítsa a propagandában kiemelkedőként értékelt két történelmi személyiséget: ezen „orosz–magyar sorsközösség” bemutatása a szovjet–magyar közeledést is szolgálhatta. E szövegben is lehet olvasni a lengyel király be nem tartott ígéretéről – az ő alakjával szemben Illés ígérete megtartásának hangsúlyozott ábrázolásával is igyekezett érzékeltetni az orosz uralkodó kiválóságát: „Amit a lengyel király ígért, az ígéret maradt. Se katona, se fegyver, se arany. De Péter cár ura volt szavának.”

Akárcsak az áprilisi cikk, a szeptemberi is bemutatja Rákóczi átkelését a Vereckei-hágón (az *Igaz Szó*-szövegbeli idézethez képest egyrészt pontosítással, másrészt újabb hibákkal, de a hagyományteremtés korábban alkalmazott eljárásain történő változtatás nélkül ezúttal is olvasható itt Korody versének három sora), az orosz–német összecsapást – ám az előző ábrázoláshoz képest e munkában a szerző egyértelműen kijelentette: a tűzerek „Egy szálíg elestek a magyar szabadságért”: ezzel hangsúlyozva az orosz áldozathozatal jelentőségét. Rákóczi és Esze Tamás találkozásának megjelenítésénél pedig, az *Igaz Szó*-cikkkel összehasonlítva, nagyságrendjét tekintve növelte meg a kuruc vezér katonáinak számát: ez ugyanis az áprilisi cikk szerint „sok száz”,²² a szeptemberben viszont már az áll: körülötte „ezerszám” tanyáztak a fegyveresek. Azzal, hogy Illés ezúttal ilyen nagyszámú katonát említett, minden bizonnyal azt akarta érzékeltetni: a 18. század elején a nép ennyire elszántan vett részt a szabadságküzdelemben, példaként jelenítve meg azt a 20. századi olvasóknak. Az *Igaz Szó*-szövegben foglaltakhoz képest Esze Tamás ezúttal pontosan megfogal-

22 Illés B.: Pásztortűz i. m. 4.

mazza saját és fegyveresei törekvéseit, amikor ezt mondja Rákóczinak: „Mi nem rablók vagyunk fiatalúr, tudd meg és sose felejtsd el, hogy mi a szabadság katonái vagyunk!” A „nemzeti egység” létrejöttének ábrázolásánál ez esetben Illés nem Rákóczi és Esze Tamás öltözkékének bemutatásával érzékeltette a köztük lévő különbséget, hanem azon társadalmi csoportok megnevezésével, amelyekhez kötődtek: „a fejedelmek unokája megölelte, megcsókolta a jobbágy Eszét”, majd pedig félreérthetetlenül rámutatott arra, hogy miben állt törekvéseik azonossága: „Testvérek voltak a szabadságszeretben és a németgyűlöletben.”

A Rákóczi-szabadságharc vereségéről írva a *Magyar Újság*-cikkben Illés – eltérően áprilisi munkájától – már nem csak a németeket jelölte meg a fejedelem ellenségeiként: „Rákóczit eladták az urak. Eladták a magyar nép ősellenségének, a németnek.” A németekkel kapcsolatban a továbbiakban ezzel egybevágó értékelések olvashatók a szövegben: 1944-ben „Az ellenség ugyanaz, mint akkor [tudniillik a 18. század elején] volt: a német”, „az ősellenség, a német”. Emellett a Rákóczit a németeknek eladó magyar urak utódait is megjelenítette cikkében a szerző: a II. világháborúban ezek „a németet szolgáló magyar urak”. Az ellenség ilyen, évszázadokon keresztül változatlanul való ábrázolása ugyanakkor, egyfajta sajátos visszahatással alkalmas lehetett arra is, hogy erősítse az olvasókban az író által a szövegben más eszközökkel is közrebocsátott értékelést a „szabadságharcosok”: az orosz cár által támogatott Rákóczi és kurucjai, valamint a szovjet hadsereg törekvéseinek lényegében azonos voltáról. Ezt hivatott kifejezésre juttatni az e munkában megfigyelhető sajátos történelmi genealógia: 1703 szeptemberében Rákóczi nevezte „szabadító sereg”-nek katonái alakulatát, amikor azt üzent a Kárpátok népének, hogy gyűjtsön tüzeket tájékozódásukat elősegítendő – „a nép még ma is estéről estére teljesíti a parancsát: pásztortüzeket gyűjt, hogy megvilágítsa az utat a szabadító hadseregnek” – 1944 szeptemberében pedig „a szabadító hadsereg most itt áll a Kárpátok alatt”, „A szabadítók ott állnak a Kárpátok alatt”. A nem egy ízben is „ellenség”-ként megjelölt némettel szemben a cikkíró kifejezéshasználata a szovjet hadsereget többféleképpen is a „szabadság” megvalósítójaként ábrázolta, az eddigiekben idézett értékeléseken túl úgy is, hogy ezeket állította harcossairól: „A világ legszabadabb, leghatalmasabb népének katonái. [...] Elsöpörnek minden zsarnokot, felszabadítanak minden népet, amelyik méltó a szabadságra.” Az ellenség és a szabadságharcosok csoportjainak, törekvéseinek az áprilisi cikkben foglaltakhoz képest határozottabb, félreérthetlenebb megjelenítésével, ennek hatásossága érdekében fiktív elemek alkalmazásával is igyekezett Illés orientálni olvasóit a *Magyar Újság* hasábjain közzétett írásával az ekkori konkrét katonai-politikai döntéshelyzetben. Ehhez jelen cikkében a szerző egymástól fontos elemeit tekintve különbözőként mutatta be az 1703-as és 1944-es magyarországi viszonyokat: az ellenség azonos, „A szenvedés, a gyá-lázat, a szolgaság talán még nagyobb, mint Rákóczi korában volt. A magyar nép – Esze Tamás népe – akkor fegyvert fogott, hogy egyengesse a szabadítók útját. Most német parancsra, a németet szolgáló magyar urak parancsára azért fogott fegyvert a magyar, hogy útját állja a szabadítóknak.” Írása befejezésében pedig

Illés már a következő alternatívát jelenítette meg, az utolsó mondattal immár a 20. századi olvasóknak szánt figyelmeztetésként ábrázolva a pászortüzeket: a „szabadítók”-nak, a szovjet hadsereg katonáinak „Ha Hitler és Horthy katonái állják útjukat, eltapossák őket.

Ha Rákóczi és Esze népe fogadja őket, kigyógyítják az ezeréves betegségeket, behegesztik a sebeket, amelyeket az ősellenség, a német és az ősi betegség, az árulás ejtett a magyar nép testén.

A Kárpátok pászortüzei messzire világítanak.”²³

Az 1944-es fikciót a következő év elején Illés Béla továbbépítve jelenítette meg a szovjet hadsereg magyarországi újságja, az ő főszerkesztői irányításával kiadott *Új Szó*²⁴ 1945. február 6-i számának lapjain közzétett, *Rákóczi és az oroszok* című, öt szakaszból álló cikkében.²⁵ A szöveg a legkülönbébb politikai eszmék szellemében tevékenykedő magyar történészek bírálatával²⁶ kezdődik: „A hivatalos magyar történelemírás következetesen hallgatott arról, hogy Rákóczi Ferenc 1703-tól 1711-ig állandó kapcsolatban állott Nagy Péter (I. Péter) orosz cárral és arról, hogy az oroszok rendszeresen támogatták Rákóczit tüzérsséggel, tisztekel, sőt időnként pénzzel is. Érthető, hogy a Habsburg-imperializmust kiszolgáló magyar történelemírók elhallgatták azt, hogy Nagy Péter támogatta a magyar szabadságmozgalmat, de annál indokoltabb lett volna, hogy az oroszok és Rákóczi viszonyát teljességében feltárják azok a történelemírók, akik meg akarták védeni a magyar népet attól, hogy a német zsoldosává, majd a német áldozatává váljék.” Az 1944-es cikkekben foglaltaktól eltérően e szöveg szerint I. Péter nemcsak egy alkalommal, 1703-ban segítette Rákóczi küzdelmét, hanem a szabadságharc idején később is – mindezzel kapcsolatos forrásait pedig Illés e munkájának bevezetésében ismertette is: „E cikk az egykorú okmányok csak egy töredékének alapján készült. Rákóczi Nagy Péterhez írott levelei nyomán és Morozov Jegor orosz tüzértiszt töredékben hátramaradt naplójegyzetei alapján. (Morozov Nagy Péter megbízásából több ízben járt követségben Rákóczinál.) E jelentős okmányok Leningrádon találhatók, a Hadtörténelmi Múzeumban.” Az Illés Béla által itt ismertetett, ám kitalált dokumentumok (illetve az ezek felhasználásával ábrázolt események) valóságát az olvasók számára igazolhatta lelőhelyük megadása – ehhez a leningrádi hadtörténelmi múzeum pedig azért volt alkalmas, mivel gyűjteményében kiemelkedő fontosságúak voltak az orosz tüzérsség történetének anyagai.²⁷ Továbbá, a fikciót hitelesíthették a szerzőnek a magyar történészeket elítélő megállapításai is: a magyar közönség tehát azért nem tudhatott a II. Rákó-

czi Ferenc–I. Péter-kapcsolat ezen vonatkozásairól, mert a legkülönbébb politikai felfogások jegyében működő történészek közül senki sem dolgozta fel és mutatta be ezeket. Az őket érő bírálat utolsó mondata ugyanakkor félreérthetetlenül rávilágított a történelmi téma aktuálpolitikai jelentőségére is.

Cikke második részében Illés ismertette és idézte Rákóczi I. Péterhez küldött „levelei”-t, amelyek közül szerinte az elsőt „1703-ban írta, közvetlenül Wiener-Neustadtból történt menekülése után”. Ebben „tájékoztatja őt arról, hogy »a Nemes Magyar Királyság összes népei« készek fegyvert fogni a népek szabadságának főellensége, a német császár ellen”, segítséget kér a cártól: pénzt, fegyvert, tiszteket és kifejti, „hogy az a veszedelem, amely Magyarországot végpusztulással fenyegeti, Magyarország pusztulása után veszedelmet fog jelenteni Kelet-Európa többi népeire is, mert »a németnek kiapadhatatlan étvágya van«. Rákóczi véleménye szerint az orosz és magyar népnek közös érdeke megtorni a németek kelet felé irányuló hódítási terveit.” Illés azt állította: Rákóczi további leveleiben megköszönte a cár segítségét, ám célzott arra, hogy a támogatás értékes, de nem elégséges és újabb támogatást kért: megint pénzt, fegyvert (főleg tüzérsséget) és képzett tiszteket. Majd az *Új Szó*-cikkben az olvasható, hogy Rákóczinak „Egy 1706-ban írott levele ismét részletes politikai programot ad. Kelet-Európa népeinek összefogását sürgeti és kifejti, hogy Magyarország hivatott arra, hogy nyugati előőrsé legyen a szabadságukat a német hódítók ellen védő kelet-európai népeknek.” E cikkészlet figyelemre méltó eleme, hogy Illés szerint Rákóczi már közvetlenül menekülése után I. Péterhez fordult segítségért: e mozzanat minden bizonnyal az orosz kapcsolat jelentőségét volt hivatott érzékeltetni az olvasók számára. Akárcsak az 1944-es szövegekben, az *Új Szó*-cikkben is fontos motívum a németellenesség, ez esetben azonban egy sajátos különbségtétel fedezhető fel. Rákóczi ugyanis 1703-as „levelé”-ben a „népek szabadságának főellensége”-ként a „német császár”-t jelölte meg, akit ebben az összefüggésben saját népe ellenségeként is ábrázolt, amely eljárással – hasonlóan a magyarokat megcélzó II. világháborús szovjet propaganda más megnyilvánulásaihoz²⁸ – Illés egyértelművé tette: az uralkodó (illetve az „uralkodó osztály”, a vezetők csoportja) az igazi ellenség, nem pedig az általa elnyomott és hódító háborúban felhasznált nép. Tehát a hódító uralkodó ellen fognak össze a „Magyar Királyság összes népei”: mindezzel pedig a cikkíró félelrthetetlenül rámutatott Rákóczi szabadságharcának „haladó” jellegére: elnyomott népek küzdenek együtt (nemzetiségi különbségek, ellentétek nélkül!) az elnyomó uralkodó ellen. Az Illés Béla által ismertetett 1706-os „Rákóczi-levél”-ben pedig kurziválással is kiemelt fontos elem, hogy a kelet-európai népek németellenes összefogását javasolja²⁹ és Magyarországot egyfajta vé-

23 Illés B.: Pászortüzek i. m. 4. Vö. Kassai Géza: Egy perc híján tizenkettő. Magyar Újság 1944. szept. 26. 1.

24 Ld. erről pl. Diószegi A.: Illés Béla i. m. 157–161.; Az *Új Szó* története. Összeáll., szerk. Gyáros László. Lapkiadó Vállalat, Bp., 1977.

25 Illés Béla: Rákóczi és az oroszok. *Új Szó* 1945. febr. 6. 3–4.

26 Vö. ehhez: Fogarasi B.: A magyar és az orosz nép i. m. 3., ld. e munkám 2.3. fejezetének 44–47. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

27 Vö. pl. Führer durch die Sowjetunion. Bearb. A. Radó. Neuer Deutscher Verlag, Berlin, 1929. 296–297.

28 Vö. Kassai G.: Egy perc i. m. 1.; Uő: Igazságos és igazságtalan háború. Magyar Újság 1945. jan. 25. 2–3.

29 Vö. a Kossuth Rádió Rákóczi Ferenc – Kossuth Lajos c., 1943. márc. 28-i adásában megfogalmazott állítással, ld. e munkám 2.3. fejezetének 35–38. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

döbástyának szánja, ám pontosan ellentétes funkcióval, mint amilyent ennek korábban nemegyszer – így a II. világháborús antibolsevista politikusi megnyilatkozásokban, a propagandában is – tulajdonítottak:³⁰ az új koncepció szerint ugyanis Magyarország nem általában a Nyugat vagy éppen a németiség védője lenne Kelet felé, hanem a Kelet védője a Nyugat felé, konkrétan a német hódítókkal szemben. – A kitaláció e részleteit a Rákóczi-szabadságharcra hatóbban foglalkozók számára valamelyest hitelesíthette az, hogy Márki Sándor: *Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben* című, 1913-as műve lapjain ismertetett olyan dokumentumokat, amelyekben a magyar szabadságharc vezére az Illés-cikk hasábjain bemutatott „levelek”-ben megfogalmazott gondolatokkal rokonítható elképzelésekkel fordult a cárhoz. A fejedelem 1707-ben I. Péterhez küldte Nedeczky Sándort és a neki adott részletes utasításokban többek között az a terv is benne foglaltatott, hogy az orosz uralkodó „Fordítsa fegyvereit Ausztria ellen, amely hozzá, mint ezentúl is fogja tapasztalni, mindig hűtlen lesz. Győzelme után adjon új királyt Magyarországnak, mely minden más országnál jobban segítheti a keleti birodalom megalapításában.”³¹

Az *Új Szó*-szöveg harmadik részében Illés ismét közrebocsátotta az 1944-es munkáiba is beépített történetet a megígért, de meg nem adott lengyel se-

30 Pl. egy 1941-es írásában Hóman Bálint ezt állította: „Ha a Szovjet – mint egykor Mohács előtt a nyugati keresztény világot ostromló török hatalom – szövetségeseire talált is Európa nyugatán, a keleti szellemű és keleti erkölcsű bolsevik állam képében újra Kelet dőngéti Nyugat kapuit s a magyarságot a keleti erőkkal szemben önként vállalt történeti hivatása kötelezi a küzdelemben való részvételre.” *Hóman Bálint: Magyar sors – magyar hivatás. Múlt és jövő.* Athenaeum, Bp., 1942. 138. Egy másik, szintén a II. világháború idején keletkezett szövegében pedig ez olvasható: „A német erőt egységbe foglaló hatalmas Német Birodalom a magyarság természetes hátvédje, az erős és egységes Magyarország a németiség védőbástyája a keleti erőkkal szemben vívott közös küzdelemben.” Uo. 156. Kállay Miklós 1942. jún. 18-i rádióbeszédében így fogalmazott: „A történelem rendelése volt küldetésünk Európa keleti végvárán, hogy ebből a végvárból védjük mindig, egyedül, magunkra hagyatva a Nyugatot. [...] Ma megint történelmi küldetést teljesítünk. [...] de ma nem harcolunk egyedül.” *Kállay Miklós: „Köszöntöm ma Magyarországot Kormányzóját!” Rádióköszöntő Kormányzó Urunk születésnapján, 1942. június 18. In: A magyar nép a nagy viharban. Kállay Miklós miniszterelnök kilenc beszéde.* Athenaeum, Bp., 1942. 80. Ld. még ált. pl. *Terbe Lajos: Egy európai szállóige életrajza.* (Magyarország a kereszténység védőbástyája.) Egyetemes Philológiai Közlöny 1936. 7–12. sz. 324–329.

31 Dr. Márki S.: Nagy Péter i. m. 33. Az *Új Szó*-cikkben ismertetett koncepcióval rokonítható elgondolások felfedezhetők a Nedeczky Sándornak adott általános utasításokban is, ezek szerint I. Péter „északi monarchiája”, „a keleti uralom kevesebb munkával sohasem érhetne cél, mint ha Magyarország elszakadna az ausztriai uralomtól, mely alatt ezt a szándékot elő nem segíthetné. Mert a római császár sohasem fogja őszintén megengedni, hogy a cár hatalma keleten gyarapodjék, míg a magyar király ezt örömet elmozdítaná már azért is, hogy az osztrák iga alól felszabadulva, magát fenntarthassa.” Rákóczi a cárt „kéri azonkívül, hogy kéz alatt puskaport küldjön a legigazságosabb ügy folytatására”. A részletes utasításokban pedig a szabadságharc vezetője azt kérte az orosz uralkodótól: „A svéd–orosz–osztrák háború idején a cár adjon havonként 1000 tallért a magyar sereg szükségleteire.” Bizonyos előfeltételek teljesülése esetén Rákóczi „erdélyországi hadait s magyarországi uradalmainak csapatait is egyesítené a cár hadaival, aki az osztrák ellen így erősebben folytathatná háborúját”. Uo. 32., 34.

gítségéről (ennek mértékét, feltehetőleg az 1703-as orosz „támogatás” viszonylag csekély voltának értékét hangsúlyozandó, két korábbi cikkéhez képest itt a szerző a lehető legnagyobbra növelte: „A lengyel király mindent megígért neki. Rákóczi úgy tudta, hogy Krakóban hatalmas pénzüsszeg és a magyar hadjárat megkezdéséhez szükséges nagy lengyel hadsereg várja”), I. Péter tüzéiről (ezúttal 46 tüzértisztet említve) és aranyairól, Rákóczi Magyarországra érkezéséről, az orosz–német összecsapásról. Az *Új Szó*-cikkben is az szerepel, hogy az összes „orosz tüzer mind egy szálig elesett – a magyar szabadság védelmében”. A szöveg szerint Rákóczinak sikerült elmenekülnie támadói elől, órákon át bolyongott az erdőben, majd találkozott Esze Tamással. A találkozással kapcsolatban Illés ezt állította: „Morozov orosz tüzértiszt drámai erővel írja le ezt a jelenetet.” E mondattal pedig a cikk szerzője fontos változtatást hajtott végre a kitaláción két, e tárgyban közzétett korábbi írásához képest: ez esetben pontosan megadta a találkozás ábrázolásának forrását: a (soha nem létezett) tüzértiszt naplójegyzeteit. A találkozás e leírását azonban nemcsak az teszi problematikussá, hogy ellentmond más, Rákóczi hazatérését bemutató forrásoknak: a fejedelem emlékiratainak és vallomásainak, továbbá az ezen eseményeket tárgyaló, a releváns dokumentumokat felhasználó történettudományi műveknek, hanem az Illés-féle ábrázoláson belül felfedezhető, önellentmondásként értékelhető mozzanat is. A szerző szerint ugyanis a naplói Morozov tüzértiszt volt, Rákóczi 46 tüzértiszttel kelt át a Kárpáton, akik mindannyian elesetek a németekkel vívott harcban: tehát ekkor meg kellett volna halnia a feljegyzés készítőjének is. A cikkből nem derül ki, hogy Rákóczi és Morozov együtt menekültek volna el a támadók elől, külön-külön bolyongtak volna az erdőben és találkoztak volna Esze Tamással – az pedig kevésbé valószínűsíthető, hogy az orosz tüzértiszt már Esze táborában lett volna Rákóczi megérkezése előtt és így lett volna tanúja találkozásuknak.

1945-ös munkája negyedik szakaszában Illés ismertette-idézte Morozov „naplófeljegyzései”-t: ezek szerint a tüzértiszt nagy meglepedéssel állapította meg, hogy Rákóczi nem viszonyul eltérően magyar és nem magyar nyelvű katonáihoz, jobbágy harcosait pedig nem becsüli kevesebbre a nemesi származásúaknál. A cikk szerzője arról is beszámolt, hogy a naplóíró azt érzekelte: a kuruc seregben küzdő magyar urak kevésbé gyűlölik a németeket mint a szabadságharcos jobbágy-katonákat: a németek ugyanis „csak” a magyar szabadság ellen törnek, a „talpasok” viszont a magyar urak földjére áhítoznak. Morozov úgy ítélte meg: a különböző nemzetiségű jobbágy-katonák egyetértésben tevékenykedtek, ami javára vált a hadsereg ütőképességének, azonban nem tetszett a magyar tábornokoknak, akik a németek módszereinek felhasználásával igyekeztek egymás ellen uszítani a kis népeket, hogy azután uralkodhassanak felettük. A cikk szerint „Morozov elfogadta Rákóczi politikai elgondolását és Magyarországot úgy tekintette, mint Kelet-Európa (német hódítások ellen védekező) népeinek előretolt állását”, és panaszkodott amiatt, hogy a magyar urak, Bercsényit kivéve, nem igazán értik ezt a koncepciót és nem is érdeklik őket túlságosan a szabadságharc vezérének politikai el-

képzelései. A naplóíró úgy értékelte Rákóczi, hogy „túlontúl kimagaslik» tábornokai és politikusai közül. Jóval messzebb lát, mint azok és összehasonlíthatatlanul önzetlenebb, mint azok”. Morozov szerint a kurucok között nincsenek hozzá hasonló vezetők – pedig vele és néhány, megközelítőleg ilyen formátumú vezérrel, „10 kis Rákóczi”-val ki lehetne szorítani a németeket Magyarországról. A cikk e szakaszának végén Illés ekként ismertette és idézte Morozov összefoglaló értékelését a magyar urakról: „1712-ben azt írta Morozov, hogy Rákóczi nem a német győzte le, hanem a magyar urak politikai rövidlátása és határtalan önzése. »Ha a magyarság nem talál jobb és önzetlenebb vezetőket, akkor a német szőröstől-bőröstől felfalja Magyarországot.« Ezzel a jövődöléssel végződnek Morozov feljegyzései.” A kitalált dokumentum funkciója a cikk e részénél nyilvánvalóan az volt, hogy az olvasóknak megmutassa: a 18. század elején a szabadságharcot támogató oroszok küldötte, képviselője értette meg és értékelte helyesen Rákóczi „haladó” belpolitikai és külpolitikai nézeteit, törekvéseit (az utóbbiakat Bercsényivel együtt), nem pedig a kuruc erőknél tevékenykedő magyar urak. Az ő politikai rövidlátásukkal és önzésükkel szemben Morozov Rákóczi politikai távlatokban gondolkodni tudását és önzetlenségét méltatta, ami arra is alkalmas lehetett, hogy érzékeltesse a kuruc katonai-politikai elit tagjainak és a szabadságharc vezetőjének kvalitásai közti különbséget, a fejedelem kiválóságát. Figyelemre méltó, hogy a kitaláció különböző változatainak közreadása során Illés – minden bizonnyal nem függetlenül a magyarokat megcélzó szovjet propaganda aktuális szempontjaitól³² – miként növelte a „magyar urak” felelősségét a Rákóczi-szabadságharc vereségeért. Az 1944. áprilisi *Igaz Szó*-cikkből csak ennyit írt: „Rákóczi legyőzte a német és – az árulás”,³³ a szeptemberi *Magyar Újság*-szövegben már rámutatott az árulókra: „Rákóczi eladták az urak” a németnek,³⁴ 1945 elején pedig – ha nem is a saját véleményeként, hanem a (soha nem élt) naplóíró értékelését ismertetve – azt állította: nem a németek győzték le a szabadságharcot, hanem a magyar urak helytelen politikája volt az oka a vereségnek. E mozzanatnál a kitalált figura szerepeltetésére, álláspontjának bemutatására nagy valószínűséggel részben azért volt szükség, mert Illés úgy ítélte meg: 20. századi szerzőként egy történelmi tárgyú cikkben nem célszerű közölnie egy olyan véleményt, amely nagymértékben ellentmondott volna a szabadságharc vereségének okait tárgyaló történettudományi munkáknak, ez ugyanis csökkenthette volna az ábrázolás egészének hitelét, ezáltal pedig az ezzel is terjesztett propaganda hatásosságát. Részben pedig valószínűleg azért, mert a kitalált személy feljegyzéseit záró jövődölést Illés 1945 elején a korabeli magyar újságolvasóknak szánta egyfajta figyelmeztetésül – ám ezt a Rákóczi-szabadságharc különféle mozzanatait „helyesen” értékelő orosz tiszti véleményeként megjelenítve azt is érzékeltethette a propagandával megcél-

32 Vö. Kassai Géza: 1941. február 5. *Új Szó* 1945. febr. 6. 2.

33 Illés B.: Pásztortűz i. m. 4.

34 Illés B.: Pásztortűz i. m. 4.

zottaknak, hogy akárcsak a 18. században, a II. világháborúban is az oroszok, illetve a Szovjetunió döntéshozói ítélik meg jól a magyarság érdekeit (amely nézetek éppen az *Új Szó* hasábjain jelennek meg), ekként is igyekezve növelni eszméi terjesztésének hatékonyságát. Morozov jövődölésének beteljesülését az 1945. februári cikk írója azzal jelezte, hogy szövege első szakaszában, az aktuális helyzettel foglalkozva, a magyar népnek a német zsoldosává, majd a német áldozatává válásáról írt. A 18. századi és a 20. századi ellenség lényegében azonosként ábrázolása, egy kifejezéssel: „a német” jelölése pedig, egyfajta analógiás hatással, a magyarság támogatóinál is a folytonosság megjelenítését segíthette elő annak érdekében, hogy a Rákóczi-szabadságharcot támogató (részben fiktív) oroszokat a szovjet hatalom, a Vörös Hadsereg elődeinek tekintsék az olvasók. – A cikk e szakaszában lévő képzelet alkotta elemeket mindazonáltal a Rákóczi-szabadságharc szakirodalmi feldolgozásait ismerők számára, legalábbis részben, hitelesíthette az, hogy nem egy történész Morozovhoz hasonlóan értékelte Rákóczi személyét, tevékenységét, illetve annak egyes mozzanatait. Így például Markó Árpád: *II. Rákóczi Ferenc 1676–1735* című, 1935-ös könyvében ezt állapította meg arról, hogy a szabadságharc vezetője miként viszonyult hadseregének különböző nemzetiségű katonáihoz: „Rákóczi seregében ideálisan oldotta meg a nemzetiségi kérdést is, mert sohasem tett különbséget azok között, akik egy értelemmel, egyforma lelkesedéssel és hűséggel szolgálták a nemzet ügyét.”³⁵ A *Magyar történet* 1943-as IV. kötetében pedig Szekfű Gyula így értékelte Rákóczi egyéniségét, vezető szerepét: „A döntést nem engedte, nem is engedhette ki kezéből, hisz egyedül ő tudta áttekinteni a magyar fölkelés összes anyagi és szellemi birtokállományát [...] Rákóczi önzetlensége nem a túlságos gazdagok unalmából folyt, hanem a lélek legbelső szövetéből kinőtt tulajdona volt [...] Rákóczi Ferenc már nagyobb sértést el sem tud képzelni, mint ha teljes és abszolút önzetlensége anyagi és politikai dolgokban, érintetik.”³⁶ A kitaláció hitelesítését a cikk e részénél az is elősegíthette, hogy Illés Bercsényi Rákóczi Kelet-Európával kapcsolatos koncepciójának megértőjeként jelentette meg – ez pedig összhangban volt, többek között, a Szekfű Gyula idézett művében olvasható megállapítással: „Az orosz kapcsolatokat különben Bercsényi ápolta, ki kezdettől fogva lenézte a francia reményt, s inkább a töröktől, majd az oroszoktól várt sokat, mindent.”³⁷

Az *Új Szó*-cikk ötödik, a megelőzőkhöz képest legrövidebb szakaszában Illés – minden bizonnyal a „magyar urak” önzésének és történelmi-politikai rövidlátásának ellentétéként is – ismét foglalkozott azzal, hogy miként támogatta I. Péter cár a Rákóczi-szabadságharcot: „Egy (ugyancsak Leningrádon lévő) kimutatásból megállapítható, hogy Nagy Péter 1703 és 1710 között ti-

35 Markó Árpád: *II. Rákóczi Ferenc 1676–1735*. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1935. (Kincsestár 142.) 48.

36 Szekfű Gy.: *Magyar történet*. IV. I. m. 281.

37 Uo. 306. Ld. még: Acsády I.: *Magyarország* i. m. 658.

zenkilenc ízben küldött tüzerüstet Rákóczihoz és két ízben ágyúkat. Hogy hány tisztet és mennyi ágyút, arról nem szól a kimutatás.” A kitalált dokumentum funkciója nyilvánvalóan ez esetben is az volt, hogy hitelesítse a benne közreadott információkat I. Péter támogatásáról.

Eltérően az 1944-es cikkektől, amelyeknek kulcsfontosságú elemük volt az aktuális németellenes küzdelem problémájának tárgyalása, e szöveg – amint azt már címadása: *Rákóczi és az oroszok* is jelezte – főleg a 18. századi magyar szabadságharc orosz kapcsolataival foglalkozott, a korábbiakban bemutatottakhoz képest I. Péter sokkal jelentősebb támogatásáról tudósítva. Mindennek hatásos ábrázolása érdekében Illés – eltérően két, 1944-es írástól – ezúttal ténylegesen soha nem létezett dokumentumokat ismertetett és idézett, amelyeknek minden kétséget kizáróan hitelesíteniük kellett a kitalált személyeket és eseményeket. E „források” igaziakként bemutatása érdekében pedig a szerző megadta a lelőhelyüket. Az így létrehozott fikcióban a cikkíró megjeleníthette Rákóczi nagyszabású németellenes külpolitikai koncepcióját, az orosz támogatás legkülönfélébb mozzanatait (e szöveg szerint a szabadságharc vezetője több ízben is kért a cártól pénzt, fegyvert, tiszteket, ezekkel pedig I. Péter nem egy alkalommal segítette is őt), továbbá – ismertetve-idézve a soha nem élt Morozov véleményét – Rákóczi orosz méltatását és a magyar katonai és politikai elit bírálatát – minden bizonnyal elsősorban az 1945-ben aktuálissá váló „szovjet–magyar jó kapcsolatok” történelmi megelőlegezése-legitimálása érdekében, ugyanakkor hangsúlyozandó a Horthy-korszak politikai vezetőinek felelősségét is a II. világháborús vereségért. A magyar szabadságharc érdekében tevékenykedő orosz tisztek ábrázolásával pedig Illés minden bizonnyal a Vörös Hadsereg katonáit is igyekezett népszerűsíteni az ezek által legyőzött, atrocitásaitól szenvedő Magyarország lakosságának. E kitalációt az egykor ténylegesen élt, vezető pozíciókat betöltő személyek: I. Péter cár, II. Rákóczi Ferenc, Esze Tamás (akik között valóban volt is kapcsolat) szerepeltetésével hitelesíthette; a fikatív eseményeknek az olvasókkal valóságosként elfogadtatásához pedig hozzájárulhattak azok a sajátos analógiák is, amelyek mintául szolgálhattak a cikkíróknak: a fejedelem *Vallomásaiban* olvasható esetleírás a Bercsényi elleni 1701-es támadásról Rákóczi és a tüzerüst megtámadása,³⁹ a szabadságharcnak nyújtott valós francia támogatás az orosz segítségnyújtás ábrázolásánál. A nyugati kapcsolattal is foglalkozó különféle művek részletei ugyanis rokoníthatók az 1944–1945-ös Illés Béla-cikkekben foglaltakkal. Így például *Vallomásaiban* Rákóczi ezt írta arról, hogy Magyarországra indulása előtt Lengyelországból miként kért segítséget a franciáktól: „Aközben én a dolgot, amiről tudósítottak, a francia udvar és miniszterei elé terjesztettem; pénzalapot kértem katonaság fogadására, hogy Danckában készenlétben tartsam; követeltem, hogy fegyvereket, tiszteket készen tartsanak, hogy a forrongó és háborgó lelki felkelő népből mindjárt kiválogattassanak az alkalmasabbak zsoldosoknak, belőlük alakíttassanak ezredek; vezetésük

38 Ld. erről e fejezet 7. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

eleinte külföldi tisztekre bízassék.”³⁹ A francia segítségadást összefoglalóan így ábrázolta Acsády Ignác 1898-as, Magyarország történetét I. Lipót és I. József korában áttekintő könyvében: „Egyedül Franciaország volt az, mely 1703-tól mindvégig támogatta Rákóczit. Állandó pénzsegélyben részesítette s katonatiszteket is küldött neki, hogy seregét szervezzék.”⁴⁰ A magyar szabadságharcban részt vevő franciák tevékenységét pedig Márki Sándor ekként mutatta be a fejedelem életrajzának 1909-es, II. kötetében: Rákóczi „Még az országba jövétele előtt hadmérnököket, bombamestereket, pattantyúsokat kért XIV. Lajostól, [...] aki tíz hónap múlva be is küldött néhány francia hadmérnököt. A kuruc tüzerüst szervezésében ezeknek (Le Maire, De la Motte, Damoiseau, Rivière, Bersonville, St. Juste) kétségtelenül nagy érdemük van. A fejedelem 1705. december 26-ikán a tüzerüst fölállítását Szandai Sréter János tüzerüsti főfelügyelőre (a volt francia tüzerkapitányra) és De la Motte tüzerüsti ezredesre bízta.”⁴¹ Illés Béla 1944–1945-ös cikkei szerint azonban nem a franciák, XIV. Lajos küldtek pénzt és katonákat Rákóczihoz, hanem az orosz uralkodó, I. Péter – minden bizonnyal pedig annak érdekében, hogy a (valós) francia segítségadás ábrázolása ne csökkenthesse a (fikatív) orosz támogatás ismertetésének és az ezzel is terjesztett szovjetbarát propagandának a hatását, a cikkek szerzője meg sem említette a franciákat. Ám a vezető szerepet játszó személyek, a nagy fontosságú események megjelenítése a fikció leleplezését segíthette elő, mivel jelentőségük miatt sok forrás, ezek nyomán pedig nem kevés szakirodalmi munka keletkezett róluk, a kitalált dokumentumokból származó információk pedig sokszor ellentmondtak ezeknek. Ugyanakkor e problémát nyilvánvalóan nem oldotta meg az az eljárás, hogy Illés, minden bizonnyal saját kitalációja hitelesítése érdekében, cikke elején megkísérelte a Rákóczi-szabadságharcra foglalkozó történettudományi szakirodalmi művekben foglaltak hiteltelenítését.⁴² A fikciónak az olvasókkal történelmi tényként elfogadtatásához mindazonáltal hozzájárulhatott az, hogy az azt bemutató írás a szovjet hadsereg lapjában jelent meg; az olvasók arra gondolhattak: e kiadvány munkatársai minden bizonnyal jól ismerik az orosz történelem eseményeit, az ezekkel foglalkozó kutatásokat... – Az *Új Szó* következő, február 10-i számában pedig Illés Béla ismét közreadott egy, az előzőhöz hasonló kitalációt tartalmazó cikket, *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* címmel, amely azzal foglalkozott, hogy 1849-ben Alekszej Guszev orosz százados és társai miként

39 II. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletrajza. I. m. 160. – vö. az 1945-ös *Új Szó*-cikk 2. szakaszával!

40 Acsády I.: Magyarország i. m. 605. – vö. az 1945-ös *Új Szó*-szöveg 1. és 5. részével!

41 Dr. Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. II. 1707–1708. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1909. (Magyar Történelmi Életrajzok) 167–168. – vö. az orosz tüzerüstről írottakkal Illés Béla 1944–1945-ös cikkeiben!

42 A kitalációt 1945 elején nem csak az *Új Szó* olvasói ismerhették meg; a szöveget erősen rövidítve ld. még: Rákóczi és az oroszok. Néplap [Debrecen] 1945. febr. 25. 4. A közreadó bevezetése ugyanakkor rámutatott arra: ezt „A hadra kelt Vörös Hadsereg magyar nyelvű újságjában, az »Új Szó«-ban írja Illés Béla”. Uo.

fordultak szembe a magyarországi cári intervencióval és szenvedtek ezért mártírhálált.⁴³

Néhány héttel Illés Béla február eleji, Rákóczi és az oroszok kapcsolatával foglalkozó írásának megjelenése után, a fejedelem születésének 269. évfordulója alkalmából, az *Új Szó* március 27-i számában látott napvilágot Kárpáti Aurél: *Rákóczi születésnapja* című cikke.⁴⁴ A megemlékezés nem „kerék” évfordulón történt közzététele jól mutatja, hogy a korabeli kommunista közvélemény-formálóknak mennyire fontos volt a Rákóczi alakjának, küzdelmeinek megjelenítése propagandájukban: ezúttal elsősorban a „szovjet–magyar jó kapcsolatok” történelmi megelőlegezése-legitimálása érdekében. Az összességében 93 sor terjedelmű szövegből ugyanis 62,5 sor, a munka kb. kétharmada foglalkozik a szabadságharc vezetőjének orosz kapcsolataival – miközben a cím korántsem utal erre: az inkább a fejedelem tevékenysége, pályája egészének áttekintését ígéri. Mindennek aktuálpolitikai vonásaira pedig a szerző ekként mutatott rá: „A Rákóczi-hagyomány ma elevenebb és időszerűbb érték a magyarság számára, mint valaha is volt. A német elnyomás alól felszabadult demokratikus Magyarország, amikor Rákóczi emlékét idézi a »Nagy Fejedelem« idei születésnapján, benne találja meg legméltóbb történelmi eszményét. Azt az örök szabadságesezményt, amelyben a német zsarnokság elleni gyűlölet egyesül a szabadságért és nemzeti függetlenségért lángoló hevülettel. Amellett más helyzeti hasonlóság is kísért itt: a nagyszláv segítség a magyarság mostani, németellenes szabadságharcában éppúgy megismétlődő motívumként szerepel, mint a Rákóczi-szabadságharc idején.” Ezzel kapcsolatban Kárpáti – Illés Bélára, illetve 1945-ös cikkére való bármiféle hivatkozás nélkül – az író-főszerkesztő kitalációjának számos elemét mutatta be: Rákóczi „levelei” és Morozov „naplójegyzetei” alapján azt állította, „hogy az orosz cár pénzzel, katonával, fegyverrel, főképp pedig korszerűen képzett tüzérséggel segítette Rákóczi kuruc szabadságharcát”. A cikkíró ismertette Morozov feljegyzéseit Rákócziról – a méltatott történelmi személyiség tevékenységének azt az általánosabb jellegű áttekintését-értékelését tehát, amelyet a *Rákóczi születésnapja* cím láttán várhatott az olvasó, itt egy (soha nem létezett) külföldi küldött (fiktív) feljegyzései alapján kaphatta meg. A leírás során Kárpáti a február 6-i Illés-cikkben foglaltakhoz képest határozottan tovább is fejlesztette kitalációt: míg az *Új Szó* főszerkesztője nem írt Morozov személyiségéről a születésnap megemlékezés szerzője már igen, „derék orosz tüzértiszt”-ként jellemezve őt. A szöveg zárásaként Kárpáti ismét határozottan rámutatott a munkájában tárgyalt aktuálpolitikai vonatkozásaira: „Mindezt ma – amikor a Szovjetunió Vörös Hadserege hozta meg a magyarság részére a német fa-

43 Illés Béla: Orosz tisztek Kossuth Lajosért. *Új Szó* 1945. febr. 10. 3. E kitaláció sorsának bemutatását ld. e munkám 4. fejezetében!

44 Kárpáti Aurél: Rákóczi születésnapja. *Új Szó* 1945. márc. 27. 2. Kárpáti Aurél és Illés Béla kapcsolatáról ld. pl. Kárpáti Aurél: Illés Béla emlékkönyvébe. Csillag 1955. 3. sz. 562–566.; Illés Béla: A búsképű lovag. (Találkozások Kárpáti Auréllal). Élet és Irodalom 1963. febr. 16. 2.

siszta zsarnokság alól való felszabadulást – nem árt újra a magyar emlékezetbe idézni, Rákóczi születésének kétszázhatvankilencedik évfordulóján.” Az e bekezdésben olvasható „újra” szó pedig talán éppen arra utal, hogy néhány héttel ezelőtt már jelent meg az I. Péter–II. Rákóczi Ferenc-kapcsolatról cikk az *Új Szó* hasábjain: Illés Béla *Rákóczi és az oroszok* című munkája – ám akkor ennek aktuálpolitikai vonatkozásaira szerzője nem mutatott rá nyíltan. Kárpáti címadása és a szövegben foglaltak együttesen tehát azt voltak hivatottak kifejezésre juttatni: 1945-ben Rákóczi születésnapján szabadságküzdelmének éppen itt tárgyalt részletére: az orosz–magyar kapcsolatokra kell ráirányítani az olvasók figyelmét. A fiktív eseményeket e munkában az ezekkel kapcsolatos „dokumentumok”-ra hivatkozás, e „források”-at lelőhelyük (a leningrádi Hadtörténeti Múzeum) megadása hitelesíthette, a kitaláció egészét pedig az egykor ténylegesen élt és egymással kapcsolatban állt történelmi személyiségek: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter szerepeltetése, egyfajta rejtett analógiaként a szabadságharcnak nyújtott valós francia támogatás, valamint a cikknek a szovjet hadsereg lapjában történt közreadása is – akárcsak Illés Béla korábbi írásánál...

Kárpáti a 18. századi történelmi tárgyú kitaláció különféle mozzanatait tehát a 20. századi „szovjet–magyar jó kapcsolat” egyfajta előzményeként mutatta be – akárcsak Illés Béla és Fogarasi Béla, akik a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság által *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok* címmel kiadott, ilyen tárgyú cikkeiket, köztük az *Új Szó* főszerkesztőjének *Rákóczi és az oroszok*, valamint *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című írásait is tartalmazó kötetük⁴⁵ 1945. október 20-i keltezésű előszavában már egyértelműen a „szovjet–magyar barátság” hagyományrendszerének megalkotásával foglalkoztak, írásuk elején kijelentve: „A cikkek, melyeket e füzetben összegyűjtöttünk, a múltból beszélnek, de a jelennek szólnak.

Miről van szó ezekben a cikkekben?

Arról, hogy az orosz nép és a magyar nép, az orosz állam és a magyar állam között – amíg ez utóbbi önálló állam volt – a múltban sohasem voltak érdekellentétek, hanem ellenkezőleg, a két nép és a két állam érdekeinek a jó szomszédi viszony felelt meg. [...] Arról, hogy az orosz nép legjobbjai mindig egy független és demokratikus Magyarország igazi barátai voltak. Arról, hogy az orosz nép és a magyar nép, a Szovjetunió és az önálló, demokratikus Magyarország baráti viszonyának megvannak a maga *történelmi tradíciói*.”⁴⁶ Ugyanakkor Illés és Fogarasi – továbbbépítve korábbi írásaikban

45 Illés Béla: Rákóczi és az oroszok. In: Fogarasi Béla–Illés Béla: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Magyar–Szovjet Művelődési Társaság, Bp., 1945. (Jó Szomszédság Könyvtára 6.) 25–30. Az *Új Szó* hasábjain megjelent szöveghez képest a kötetben a cikk kisebb, de tartalmi szempontból nem lényeges eltérésekkel látott napvilágot. Ld. még: Illés Béla: Orosz tisztek Kossuth Lajosért. In: Fogarasi B.–Illés B.: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. I. m. 31–34., ld. erről e munkám 4.1.1. fejezetét!

46 Fogarasi Béla–Illés Béla: Előszó. In: Fogarasi B.–Illés B.: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. I. m. 5.

közzétett fejtegetéseiket⁴⁷ – szükségesnek tartották, hogy rámutassanak arra: miért nem ismerik e hagyományokat Magyarországon széles körben: „Ezek a tradíciók azonban feledésbe borultak. Magyarország uralkodó osztályai, a német imperializmus csatlósai, a magyar nemzet előtt gondosan titkolták, agyonhallgatták vagy teljesen hamis beállításban mutatták be az orosz–magyar történeti kapcsolatokat. A magyar demokrácia és a haladás harcosainak pedig nem volt módjukban megismerni az orosz demokrácia álláspontját a magyar kérdésben. Ezért nem tudták leleplezni a német szellemű oroszellenes propaganda hazugságait és hamisításait.” Az 1943-as Fogarasi-írástól⁴⁸ részben, az 1945-ös Illés-cikktől⁴⁹ teljesen eltérően az előszóban nem a különféle történetírói iskolák képviselőit bírálták a szerzők, hanem kifejezetten politikai erők tevékenységét, magyarázatot adva arra is, hogy a magyar–orosz kapcsolatok pozitívumainak széles körű megismertetésében leginkább érdekelt politikai – és korántsem feltétlenül csak történetírói – irányzatok képviselői miért nem tudtak eredményesen működni e téren. Mindezek után a két szerző ekként fogalmazta meg az aktuális hagyományteremtés jelentőségét: „Ma, amikor Magyarország szakított az átkos német orientációval, amikor a Vörös Hadsereg segítségével visszanyerte nemzeti függetlenségét, fontosabb, mint valaha, hogy a Szovjetunióval való őszinte barátság gondolata történeti fundamentumra, a múlt helyes felfogására támaszkodjék. Ezért ástuk ki a feledésből a magyar–orosz kapcsolatok régi emlékeit, ezért közlünk a magyar olvasóval előtte eddig ismeretlen tényeket, dokumentumokat, idézeteket [!].

A magyar–orosz történeti kapcsolatok tanulmányozása új fejezetet nyit meg a magyar szellemi életben. Mélyen meg vagyunk győződve arról, hogy e kutatások megbecsülhetetlen hasznót nyújthatnak a demokratikus magyar kultúra ügyének.”⁵⁰ A Rákóczi és az oroszok kapcsolatáról, valamint az 1849-es cári intervencióval szembeforduló Guszev századosról és társairól megalkotott kitalációk, illetve az ezeket bemutató Illés-szövegek – amelyekbe szerzőjük, ellentétben a *Rákóczi születésnapja* című írást közzétevő Kárpáti Auréllal, nem illesztett nyíltan kifejtett magyarázatot arra vonatkozólag, hogy mi a konkrét aktuálpolitikai célja e cikkekkel – ebben a kötetbeli összefüggésben egy, a további évtizedekre is meghatározó, sajátos kanonikus értelmezést⁵¹ nyertek: ekkor váltak egyértelműen a 20. századi „szovjet–magyar

barátság” történelmi előzményeivé, e kapcsolatot megelőlegező-legitimáló hagyományaivá. A könyvben e kitalációkat nemcsak a bukott uralkodó politikai csoportok történelem-manipulálásait elítélő, ezekkel szemben pedig az Illés és Fogarasi által bemutatott új adatok kétségbevonhatatlan valóságosságát hangsúlyozó előszó hitelesíthette, hanem az is, hogy a soha nem létezett figurák (például Morozov, a Rákóczit védő tüzerítisztek), le nem zajlott események (például az orosz–német összecsapás), a fiktív forrásszövegek (például Rákóczi levelei, Morozov naplófeljegyzései) egykor ténylegesen élt személyek (I. Péter, II. Rákóczi Ferenc, Esze Tamás vagy például más, e kötetbeli írásban: A. I. Herzen), megtörtént események (például Kossuth és Herzen találkozása) és valódi dokumentumok (például Herzen emlékiratai) között jelentek meg. A két fikció e könyvben pedig egymást is hitelesíthette az olvasóknál. Ahhoz, hogy a képzelet szülte elemeket a közönség valóságosakként fogadja el, hozzájárulhatott a kötet kiadójának neve is: a munka tanulmányozói ugyanis arra gondolhattak, hogy a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság által közreadott összeállításba nem kerülhetett volna be történelmi tényként egy soha le nem zajlott 18. századi eseménysor...

Illés Béla e kitalációja sajátos továbbépítése volt tehát a szovjetunióbeli magyar kommunisták II. világháborús németellenes propagandájában felhasznált egyik legfontosabb magyar történelmi hagyománynak: a Rákóczi-szabadságharcnak – a szerző ehhez kapcsolódva törekedett népszerűsíteni az oroszokat, a Rákóczi védelmében a magyar szabadságért életüket áldozó tüzerek ábrázolásával⁵² főleg a katonákat, azt igyekezve bebizonyítani a háborúban vesztes Magyarország a korábbi évtizedekben erőteljes szovjetellenes propagandával megcélzott, a „felszabadító” szovjet hadsereg atrocitásaitól is szenvedő lakosságának, hogy az oroszok már a múltban is támogatták a magyar szabadságküzdelmeket, a (fiktív) történelmi analógia segítségével mintegy megalapozandó a kialakuló „szovjet–magyar baráti kapcsolatokat”-at.

1946 tavaszán Magyarország a Vörös Hadsereg harcai nyomán bekövetkezett „felszabadulás”-ának évfordulója: április 4. alkalmából tette közzé Illés Béla *Ünnepnapra* című vezércikkét a Magyar Rádió műsorúságja, a *Magyar Rádió* március 29-i számában. A szöveg szerint „Az a tény, hogy a Magyarországot évszázadokon át sanyargató, a magyarságot megsemmisítéssel fe-

47 Ld. Fogarasi B.: A magyar és az orosz nép i. m. 3., ld. ehhez e munkám 2.3. fejezetének 44–47. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket; Illés B.: Rákóczi i. m. 3., ld. ehhez e munkám 3.1. fejezetének 25–26. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

48 Ld. Fogarasi B.: A magyar és az orosz nép i. m. 3., ld. ehhez e munkám 2.3. fejezetének 44–47. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

49 Ld. Illés B.: Rákóczi i. m. 3., ld. ehhez e fejezet 25–26. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

50 Fogarasi B.–Illés B.: Előszó. I. m. 5–6.

51 Vö. ehhez pl. Gyáni Gábor: A kollektív emlékezet két formája: hagyomány és történeti tudás. In: Uő: Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010. 89–93. Ld. még ált. Baráth Magdolna: A Szovjetunióról alkotott kép változása (1945–1950). In: Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára. Főszerk. Erdődy Gábor. Szerk. Feitl István–Sipos Balázs–Varga Zsuzsanna. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2013. 251–256.

tésnapjára. Főszerk. Erdődy Gábor. Szerk. Feitl István–Sipos Balázs–Varga Zsuzsanna. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2013. 251–256.

52 Egy 1950-es írásában azonban Illés Béla bemutatta az eset egy, az általam elemzettektől kulcsfontosságú elemeiben eltérő változatát, ezzel lényegében hiteltelennítve a Rákóczi védelmében életüket áldozó orosz tüzerekről közreadott, e munkámban vizsgált szövegeit. A cikk szerint Esze Tamás „ukrán fejszések élén vágott utat a Lengyelországból hazatérő Rákóczi Ferencnek a volói Vörös Korcsmától a mezőkaszonyi vasas német laktanyáig. A Vörös Korcsmát császári zsoldosok gyújtották fel, mikor Rákóczi megpihent benne. Ukrán fejszések mentették ki a tűzből a fejedelmet.” Illés Béla: Pásztortűz a Verhovinán. Új Világ 1950. szept. 28. 4. Annak megállapításához, hogy Illés miért járt el így, még további kutatásokra van szükség, ld. ugyanakkor a Rákóczi és az oroszok c. cikk 1967-es újraközléséről e fejezet 73. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

nyezető német uralom az orosz fegyverek csapásai alatt hárult el a magyar nép feje fölül, valóra váltása a magyar nép egyik legnagyobb szabadsághőse, Rákóczi Ferenc politikai elképzeléseinek.” E sajátos történelemábrázolást hivatott alátámasztani a szabadságharc vezetője és az oroszok kapcsolatáról megalkotott kitaláció, amelyet ezúttal a szerző röviden így foglalt össze: „Rákóczi német fogságból szabadulva azonnal Péter orosz cárhoz fordult segítségért, kifejtve neki, hogy *a német hódító tervek elleni harcban az orosz és magyar népeknek vállt vállnak vetve kell harcolniuk*. Nagy Péter megértette és magáévá tette Rákóczi elképzelését és ami módjában állott, azt megtette Rákóczi és a magyar függetlenség érdekében. Bármily kevesen tudják ezt Magyarországon, letagadhatatlan történelmi tény: *Rákóczi legelső harcosai orosz tisztek voltak*.”⁵³ Az eddigiekben elemzett 1944-es és 1945-ös Illés-cikkekhez képest a szerző ez esetben úgy építette tovább a fikciót, hogy itt egyértelműen kijelentette: I. Péter elfogadta Rákóczi külpolitikai koncepcióját. E mozzanat arra is alkalmas lehetett, hogy az olvasók számára bizonyítsa mindkét történelmi személy kiemelkedő jelentőségét és jelezze e kapcsolat magas színvonalát. A kitalációt a szerző ezúttal nem fiktív dokumentumokra történő hivatkozással igyekezett hitelesíteni, hanem valós, egymással ténylegesen kapcsolatban állt történelmi személyek szerepeltetésével és azzal, hogy hangsúlyozta a történet egyik fontos, ám valótlan elemének „letagadhatatlan történelmi tény” voltát. A kitalációhoz kapcsolt aktuálpolitikai fejtegetéseiben a cikkíró szembeállította a 18. és a 20. századi viszonyokat: egyrészt „Oroszország akkor Európa egyik legelmaradottabb országa volt, ma a világ legszabadabb, legdemokratikusabb birodalma [...] gazdaságilag egyik legfejlettebb, katonailag leghatalmasabb állama. Másrészt a magyar nép Rákóczi idején tisztaban volt azzal, hogy számára a német halálos veszedelem, amely ellen minden eszközzel harcolnia kell”, a II. világháborúban viszont a horthysta propaganda hatására sokan hittek abban: a német a magyar szövetségese, a Szovjetunió pedig az ellensége. Szövegében Illés úgy is igyekezett a fiktív 18. századi orosz segítségnyújtást a 20. századi szovjet „felszabadítás” előzményeként feltüntetni, hogy a kitalált mozzanatok bemutatása előtti részben nem szovjet, hanem „orosz fegyverek”-et említett a német uralom legyőzőiként, a Rákóczi–I. Péter-kapcsolatot tárgyaló bekezdés utáni mondatban, a kétszáz évvel korábbi és a jelenlegi helyzet összevetésénél is „Oroszország”-ról írt, a Szovjetuniót itt még nem nevezte meg. A továbbiakban a szerző azt állította: a harc még korántsem ért véget és a Magyarország érdekei ellen tevékenykedő, idegen csoportokat szolgáló „belső ellenségek”-kel való leszámolásra buzdított, cikket pedig ezzel zárta: „Ha a magyar nép méltónak bizonyul a szabad életre, a Szovjetunió mindig kész tettekkkel támogatni a magyar nép szabadságtörekvéseit és azt a munkát, amelynek célja a független, demokratikus, gazdag és boldog Magyarország megvalósítása.” A történelmi fikció tehát e munkában nemcsak általában a „szovjet–magyar barátság” hagyományaként jelent meg,

53 Illés Béla: Ünnepnapi. Magyar Rádió 1946. márc. 29. 2.

hanem, az éppen aktuális helyzethez: az évfordulóhoz igazodva, az 1945-ös „felszabadulás” egyfajta előzményeként is.⁵⁴

A Magyar Rádió-vezércikkéhez hasonló koncepcióba építette be kitalációját Illés Béla az Új Szó néhány nappal későbbi, 1946. április 4-i, ünnepi számának vezércikkénél. A már elemzett írásaihoz képest a szerző itt úgy alakította tovább a fikciót, hogy részletesen ismertette a magyar szabadságharc vezetőjének külpolitikai elképzeléseit: megértette, „hogyan a magyarságnak a német hódítók elleni harcban az oroszokra kell támaszkodnia. Rákóczi Nagy Péter orosz cárhoz írott levelei nemcsak segítséget kérnek Magyarország számára, de programot is adnak Délkelet-Európa kis népeinek. Rákóczi kifejti, hogy a német ezeket az országokat ugródeszkául akarja felhasználni Kelet-Európa – Lengyelország, Ukrajna, majd Oroszország elleni támadásra – s ezért Kelet-Európa népeinek érdeke, hogy a Duna-völgyben élő kis népeket megmentse a német hódítóktól. E kis népeknek pedig meg kell érteniük, hogy csak a nagy kelet-európai népekkel szövetkezve tarthatják meg függetlenségüket az egyre erősödő német nyomással szemben.”⁵⁵ Illés azt állította, hogy I. Péter „megértette Rákóczi terveit és ő volt az első orosz, aki vérrrel, fegyverrel és arannyal támogatta a magyar szabadságharcot” – ám „Rákóczi programja: Magyarország függetlenségének orosz segítséggel való visszaszerzése és biztosítása csak a második világháború idején valósult meg”. A kitaláció e cikkben pedig nemcsak a „szovjet–magyar barátság”, az 1945-ös „felszabadulás” előzményeként jelent meg, hanem arra is hivatott volt, hogy történelmileg megalapozza a vezércikk aktuálpolitikai útmutatásait: a magyarságnak, ha szabad és boldog akar lenni, tanulnia kell a történelemből: nem szabad elfelejtenie a német hódítók okozta károkat és minden olyan politikai erőt, amelyet ezek eszközül használhatnak fel ellene, így a magyar „reakció” legkülönbözőbb csoportjait is, el kell távolítania életéből – függetlenségének megőrzése érdekében pedig a külpolitikában a Szovjetunióra kell támaszkodnia. A fiktív történelmi elemeket ezúttal az egykor ténylegesen élt, egymással kapcsolatban állt személyiségek szerepeltetésén és a valódiakként említett, ám soha nem létezett dokumentumokra történt hivatkozáson kívül az is hitelesíthette, hogy az azokat tartalmazó szöveg a szovjet hadsereg lapjában jelent meg, így az olvasók feltételezhetnék: ennek vezércikkírója a régi orosz–magyar kapcsó-

54 Ugyanakkor feltehetőleg annak érdekében, hogy a cikkben az ápr. 4-i „felszabadulás” jelentőségét semmiképpen se csökkenthesse, Illés nem említett egy másik, éppen II. Rákóczi Ferencel kapcsolatos fontos, szintén aktuális dátumot: márc. 27-én (a Magyar Rádió e számának megjelenése előtt két nappal) volt a fejedelem születésének 270. évfordulója. Ennek „kerek” volta, a szövegben ábrázolt (fiktív) történelmi mozzanatok, a lapszám ezen időponthoz közeli megjelenése pedig indokoltá tették volna az erről történő megemlékezést is. Ennek elmaradása azáltal válik különösen feltűnővé, hogy egy évvel korábban, éppen az Illés Béla főszerkesztői irányításával közreadott Új Szó márc. 27-i számának hasábjain Kárpáti Aurél külön cikkkel emlékezett meg a fejedelem még csak nem is „kerek”: 269. születésnapjáról, ld. erről e fejezet 44. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

55 Illés Béla: Április negyedike. Új Szó 1946. ápr. 4. 1.

latokból csak gondosan ellenőrzött adatokat mutat be az ünnep alkalmából közzétett munkájában.

Csaknem egy évvel később, az 1848-as magyar forradalom kitörésének évfordulóján, az *Új Szó* 1947. március 15-i ünnepi számában látott napvilágot E. Jepticin írása, amely a „szovjet–magyar barátság” történelmi hagyományait mutatta be. A szerző már szövege elején határozottan megfogalmazta és meg is válaszolta a kérdést: „Az ifjú magyar demokrácia e harcok napjaiban, amikor egyre mélyül és szélesedik a Szovjetunió és az önálló, demokratikus Magyarország barátsága, joggal felvetődik a kérdés: csak konjunkturális barátságról van-e itt szó, vagy olyanról, mely történelmi tradíciókon alapszik? És a történelem válasza az, hogy e barátságnak megvannak a maga *évszázadok mélyén gyökerező hagyományai*.”⁵⁶ Ennek bizonyítására a cikkíró számos példát említett a középkortól a 20. századig terjedő időszakból (köztük Guszev kapitány és társainak fiktív esetét is⁵⁷), megállapítva: az orosz–magyar „barátság különösen a Rákóczi-féle szabadságharc idején mutatkozott meg”. A szerző ezt – anélkül, hogy valamiképpen utalt volna rá – Illés Béla 1945-ös cikkének felhasználásával ábrázolta, mégpedig nemcsak a soha meg nem történt események megjelenítésének, hanem a munka egyes szövegrészleteinek átvételével is. A Jepticin-írás is elítéli a magyar szabadságharc vezetője és az oroszok kapcsolatát elhallgató történeteket, foglalkozik a támogatással, Morozov „feljegyzései”-vel (megadva lelőhelyükként a leningrádi hadtörténelmi múzeumot), ismerteti Rákóczi külpolitikai koncepcióját 1703-as „levele” alapján – ugyanakkor az eddig vizsgált szövegekhez képest tovább is alakítva jeleníti meg a fikciót. E szöveg szerzője ugyanis pontosan közölte Morozov rangját: tüzérkapitány. Továbbá, a cikkíró azt állította, hogy Rákóczi Ferenc 1703-tól 1711-ig nemcsak „állandó”, hanem „szoros kapcsolatban” is volt a cárral és „az oroszok rendszeresen támogatták ezt a magyar szabadságmozgalmat pénzzel, tüzérséggel, tisztekkel”. A cár történelmi jelentőségének hangsúlyozásával összefüggésben pedig azt is tudatta az olvasókkal: „A nagy országépítő, Nagy Péter egészében felismerte a Rákóczi-féle szabadságharc és az önálló, független Magyarország jelentőségét és egyetértett Rákóczival abban, hogy Magyarország hivatott arra, hogy nyugati előőrse legyen a szabadságukat a német hódítók ellen védő kelet-európai népeknek. Nagy Péter mindenben támogatta Rákóczit.” E mozzanatok a szövegben bizonyítékoknak tekinthetők az orosz és a magyar nép történelmi jó kapcsolataira – a kitaláció ez esetben is a 20. századi

56 E. Jepticin: Az orosz és a magyar nép történelmi kapcsolatai. *Új Szó* 1947. márc. 15. 7. Lévai Béla, az *Új Szó* munkatársa egyik cikkében E. Jepticinről azt írta: „szovjet tudós”. Lévai Béla: A magyarországi centenáris ünnepségek során feltárják a magyar szabadságharc orosz vonatkozásainak igazi hátterét. *Új Szó* 1947. okt. 26. 7. További adatokat azonban nem sikerült találnom E. Jepticinről. A szerző nevének feltüntetése nélkül, kisebb, tartalmi szempontból nem lényeges változtatásokkal a szöveg megjelent még: Az orosz és magyar nép történelmi kapcsolatai. Igaz Szó 1947. ápr. 23. 2.

57 Ld. erről e munkám 4.1.1. fejezetének 23–28. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

„szovjet–magyar barátság” történelmi legitimálására szolgált. A cikkben e fikciót nemcsak az fogadtathatta el tényként az olvasókkal, hogy a szerző elítélte a jó orosz–magyar kapcsolatokat elhallgató történetírókat, továbbá a képzelet szülte elemek valósággal együtt történt megjelenítése (mivel e szövegben helyet kapott a Guszev-eset leírása is, a két kitaláció egymást is hitelesíthette), a valótlán elemek igaziakként bemutatásához hamis iratokra hivatkozás (Morozov feljegyzéseinek ezek lelőhelyének megadása is különösen is elősegíthette valószerűvé tételüket), a szöveget közlő kiadvány: a szovjet hadsereg magyarországi újságja, hanem a szerző orosz neve is, amely jelezte: az ügyben érintett „külföldi” (itt: a magyar) szerzőkön kívül a „nemzeti” (itt: a szovjet) történetírás képviselője is ténylegesen lezajlottaknak tekinti a munkájában bemutatott eseményeket, egykor valóban élteknek az itt említett személyeket és a tárgyalt idősakra vonatkozóan forrásértékűeknek a felhasznált dokumentumokat. Az írás valótlán mozzanatai pedig arra is alkalmasak voltak, hogy alátámasszák a lapszám Illés Béla által írt, *Március 15.* című vezércikkének e megállapítását: a cári Oroszország „Rákóczi felkelése idején támogatta a magyar függetlenségi törekvéseket”.⁵⁸

Figyelemre méltó, hogy az itt vizsgált, 1944 és 1947 között publikált cikkekben miként vált fokozatosan egyre jelentősebbé, mind több mozzanatot tartalmazó II. Rákóczi Ferenc és I. Péter fiktív kapcsolata: 1944-es írásaiban Illés még csak azt állította, hogy az orosz uralkodó 1703-ban egy alkalommal, nem túl nagy mértékben segítette a szabadságküzdelmet, 1945-ös munkájában már azt: a magyar politikus „1703-tól 1711-ig állandó kapcsolatban állott” a cárral és „az oroszok rendszeresen támogatták Rákóczit tüzérséggel, tisztekkel, sőt időnként pénzzel is”, írt a szabadságküzdelem vezetője I. Péternek küldött leveleiről, az ezekben kifejtett külpolitikai koncepciójáról, de arról nem: miként reagált erre a cár – ám 1946-os *Magyar Rádió- és Új Szó*-írásaiban már azt tudatta olvasóival: I. Péter megértette (a márciusi írás szerint magáévá is tette) Rákóczi elgondolásait. Az 1947-es Jepticin-cikkből pedig az derül ki: a magyar politikus 1703–1711 között „állandó és szoros kapcsolatban” állt a cárral, az oroszok nemcsak „időnként”, hanem „rendszeresen” segítettek pénzzel mozgalmát, az orosz uralkodó felismerte a szabadságharc, a független Magyarország jelentőségét, elfogadta Rákóczi külpolitikai koncepcióját és „mindenben” támogatta őt. Az egyre sokrétűbbként ábrázolt kapcsolatot megjelenítő fikciónak pedig az 1940-es évek második felében egyre hatékonyabban kellett történelmileg legitimálnia a „szovjet–magyar barátság”-ot.

A kitalációt Illés Béla megjelenítette 1948. április 4. alkalmából a *Magyar Rádió* 1948. április 9-i számának hasábjain közzétett, *Négyszáz év múltán – örök időkre...* című cikkében⁵⁹ is, amelyben áttekintette a magyar szabadságharcok és az ország nemzetközi viszonyainak történetét, ezt állítva: „Mint Morozov ezredesnek (Nagy Péter követének Rákóczi mellett) naplójából tudjuk, Nagy

58 Illés Béla: *Március 15.* *Új Szó* 1947. márc. 15. 1.

59 Illés Béla: *Négyszáz év múltán – örök időkre...* Magyar Rádió 1948. ápr. 9. 2.

Péter katonával, fegyverrel, pénzzel segítette Rákóczit. De a történelemből azt is tudjuk: bár Nagy Péter tisztában volt azzal, hogy az orosz népnek érdeke, hogy a magyar nép visszanyerje függetlenségét, a magyar kérdés csak másodlagos fontosságú volt számára s így az általa nyújtott segítség nem volt döntő jelentőségű.” A szerző tehát akként alakította tovább a fikciót, hogy a Jepticin-féle szövegben foglaltakhoz képest kapitányból⁶⁰ ezredessé léptette elő Morozovot, és rámutatott arra, miért nem támogatta I. Péter Rákóczit oly mértékben, ami által lehetővé vált volna a szabadságharc győzelme.⁶¹ Ez a mozzanat ugyanakkor sajátosan összefüggött a soha le nem zajlott segítségnyújtás egyik korábbi ábrázolásának, az 1945-ös *Rákóczi és az oroszok* című cikknek azon részletével, amely szerint „Rákóczi második levelében (s minden egyes továbbiban) köszönetet mond a kapott segítségért, udvariasan céloz arra, hogy a segítség értékes ugyan, de nem elégséges és újabb támogatást kér”.⁶² A két fiktív történelem (az Illés szerint nem döntő jelentőségű támogatás – Rákóczi leveleinek részletei) tehát kölcsönösen igazolhatták egymást. Az 1948-as szövegben pedig a kitaláció – eltérően más munkákban történt megjelenítéseitől – nem is volt hivatott a „szovjet–magyar barátság” történelmi legitimálását szolgálni: a cikkíró ugyanis a nemzetközi viszonyok áttekintésénél nem a folyamatosságot mutatta be, hanem, 1917-tel a törést, a fordulatot hangsúlyozta: „Magyarország felszabadulásának első feltétele a nemzetközi helyzet gyökeres megváltozása volt. Ez a gyökeres változás 1917-ben következett be, mikor Oroszország népe lerázta nyakáról a cárt, lerázta az orosz tőkéseket és nagybirtokosokat, kivonta magát a nyugati imperialista államok halálos öleléséből és megalapította az első következetesen szabad, az első szocialista államot, a Szovjetuniót.”⁶³ A kitalációt ugyanakkor ez esetben nemcsak az hitelesíthette, hogy a fiktív mozzanatok valóságosakkal együtt jelentek meg, hanem az is: a szerző nem a „szovjet–magyar barátság” előzményeként mutatta be azt, így pedig elháríthatta az ábrázolás aktuálpolitikai tendenciózusságát észreévó és emiatt esetleg a múlt eseményeinek ismertetésénél valamiféle szándékos torzításokat feltételező olvasó gyanakvását.

A fentiekben ismertetett-elemzett szövegek jól mutatják, hogy Illés a különféle újságokban, főképpen az általa szerkesztett *Új Szó* hasábjain, 1944–1948 között ismételtelen közre tudta adni e kitalációját. A lapokban a fikció újabb és újabb megjelenítéseivel alkalmat kínáltak a különféle aktuális események, fontos évfordulók: így az 1944-es *Magyar Újság*-cikknél a Vörös Hadsereg megérkezése a Kárpátokhoz; az 1945. márciusi *Új Szó*-megemlékezésnél Rákóczi születésének 269. évfordulója; 1946-ban az április 4-i évforduló;

60 Ld. ehhez e fejezet 56–57. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

61 1944-es *Magyar Újság*-cikében Illés még I. Péter „szegény” voltával indokolta azt, hogy 1703-ban miért nem küldött nagyobb mértékű támogatást Rákóczinak az e szövegben ábrázoltnál, ld. erről e fejezet 20–23. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

62 Illés B.: Rákóczi i. m. 3., a Fogarasi–Illés-kötetben: 26. Vö. még e fejezet 25–42. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

63 Illés B.: Négyszáz év i. m. 2.

1947-ben március 15.; 1948-ban ismét a „felszabadulás” évfordulója. Jelentős alkalmakból történt ábrázolásai pedig hozzájárulhattak hitelesítéséhez is: az olvasók ugyanis arra gondolhattak, hogy az ilyenkor közzétett cikkekre csak különös gonddal ellenőrzött adatok kerülhettek be a magyar történelemből. E közlések során előfordulhatott, hogy egy lapszámban az egyik cikkben ábrázolt fiktív mozzanatok más, ugyanabban a számban publikált szövegben olvasható megállapítást is alátámaszthattak: ez figyelhető meg az *Új Szó* 1947. március 15-i számánál. A valótlanságot Illés az évek során többféle eljárásal is igyekezett hitelesíteni az olvasók számára. Ezeken túl pedig a képzelet szüleményének a közönséggel 18. századi történelmi tényként elfogadtatásához az is hozzájárulhatott, hogy ilyenként ábrázolták éveken keresztül újra és újra az egyes cikkeken, ami azt jelezte: ezen események kétségtelenül lezajlottak, hiszen ha ezzel kapcsolatban bármiféle probléma merült volna fel, 1944–1948 között sor kerülhetett volna tisztázására, mivel azonban ilyesmi nem volt, az események, az összes résztvevők, az idézett dokumentumok valóságosak. Ekként hathattak az *Új Szó* rendszeres olvasóinál Kassai Géza, főszerkesztő-helyettesnek, a lap 1945. október 26-i számában közzétett, *Az „Új Szó” a demokrácia fegyvere* című cikke következő kijelentései is: „Mint minden szovjet újságnak, a Vörös Hadsereg magyar nyelvű lapjának is az a főjellegzetessége, hogy mind hírszolgálatában, mind ismertető cikkeiben szigorúan az igazsághoz ragaszkodik. Egyes kérdésekről inkább később számol be, mint más újságok, de amit közöl, az ellenőrzött, megbízható tájékoztatás.”⁶⁴ Az „oroszok” és a „németek” megjelenítése Illés 1944–1945-ös munkáiban pedig jól szemlélteti, hogy egy szerző miként hozhat létre egy-egy kifejezés használatával történelmi analógiákat és miként ismételheti meg ezen eljárásait egymás után közzétett szövegeiben, a propagandisztikus hatás érdekében (egy adott esetben, Rákóczi 1703-as „levelé”-nek idézésénél akár kisebb variációval is). Ezek az írások, főképpen pedig a vizsgált *Új Szó*-cikkek sorozata azt mutatják, hogy Illés jól ki tudta használni a sajtó nyújtotta lehetőségeket a fikció terjesztéséhez.

Az író azonban nemcsak cikkeken jelenítette meg a Rákóczi és az oroszok kapcsolatáról megalkotott kitalációját, hanem beépítette a II. világháborút, a szovjet és a magyar erők küzdelmét bemutató *Honfoglalás* című regényének először 1952-ben napvilágot látott I. részébe is. A műben Tulipán János, a Vörös Hadsereg magyar származású századosa a következő összefüggésben mondja el ezt az egyik magyar hadifogolynak, Pásztor Gyulának: „*Tulipán százados* nem szeretett a jövőről beszélni, nem szokott jóslgatni, csak itt-ott ejtett el egy-egy szót arról, hogy milyen világ lesz, mikor a Vörös Hadsereg felszabadítja Magyarországot és a magyar ismét magyar lehet. Ha a hadifoglyok nagyon nyaggatták, hogy mondja el, mi lesz, mit lehet remélni, ő arról mesélt, hogy mi volt, mi történt apáink, nagyapáink, dédapáink idején. Néha messzi visszanyúlt a múltba, de csak azért, hogy hallgatói ne

64 Kassai Géza: *Az „Új Szó” a demokrácia fegyvere*. *Új Szó* 1945. okt. 26. 4.

csak a holnapi ebédre, de a távolabbi jövőre is gondoljanak. Egy alkalommal Pásztor kérdezte meg tőle, hogy milyennek látják az oroszok a magyar nép jövődjét. Tulipán ekkor elmesélte, hogy mikor Rákóczi Ferenc harcolt a hazaért és szabadságért, a kurucok megsegítésére Nagy Péter orosz cár ágyúkat és tanult tüzéreket küldött.”⁶⁵ Bár itt a Rákóczi- és I. Péterről szóló fikció regényben: tehát fikcióban kapott helyet, a II. világháború idején a szovjet hadsereg propagandamunkájában részt vevő író, Illés Béla korábbi cikkei és a *Honfoglalás* idézett részében megjelenített szituáció: a Vörös Hadsereg magyar származású tisztje közli ezt egy, a magyar nép jövődjéről kialakított szovjet elgondolások iránt érdeklődő magyar hadifogollyal, alkalmasak lehetnek arra, hogy ez esetben is hitelesítsék a 18. századi történelmi kitalációt. A soha le nem zajlott események történelmi tényekként elfogadtatásához a regény olvasóival hozzájárulhattak azok az 1947–1951 között megjelent történettudományi művek is, amelyek valóságosakként mutatták be az Illés Béla-féle fikció számos elemét.⁶⁶ Ugyanakkor a szerző 1952-es leírása – e vonatkozásban folytatva az ebben a tárgyban közzétett korábbi munkáinak sorozatát – a történelmi kitaláció aktuálpolitikai összefüggéseit hangsúlyozza azáltal, hogy a Vörös Hadsereg tisztje a jövő szovjet–magyar viszonyának előzményeként, a regény megjelenésének időpontjából visszatekintve: leendő hagyományként használja fel ezt magyarázatában – amely eljárással, sajátos módon, Illés voltaképpen megvilágította olvasóinak (nem csak szépirodalmi jellegű) történelemábrázolásainak motivációit, céljait is...

A kitaláció néhány, tartalmi szempontból nem lényeges változtatással Illés Béla 1974 elején bekövetkezett haláláig megjelent a *Honfoglalás* 1954-es,⁶⁷ 1955-ös,⁶⁸ 1963-as,⁶⁹ 1964-es,⁷⁰ 1970-es⁷¹ és 1972-es kiadásában⁷² is. A fikció regénybeli ábrázolását ekkoriban nemcsak az írónak még az 1940-es években napvilágot látott cikkei, a szépirodalmi alkotás előző kiadásai és az 1940–1950-es években megjelent történettudományi művek hitelesíthették, hanem az is, hogy 1967-es, *Lövészárokban... Válogatott cikkek, publicisztikai írások, karcolatok 1916–1966* című kötetének lapjain Illés, az ábrázolás legfontosabb elemeit nem érintő átalakításokkal, ismét publikálta 1945-ös, *Rákóczi és az oroszok* című munkáját,⁷³ valamint, lényeges változtatások nélkül 1946-os, *Április negyedike*

65 Illés Béla: *Honfoglalás*. I. 1943. Szépirodalmi Könyvkiadó, h. n., 1952. 125–126.

66 Ld. ezekről e munkám 3.2. fejezetét!

67 Illés Béla: *Honfoglalás*. Szépirodalmi Könyvkiadó, h. n., 1954. 123.

68 Illés Béla: *Honfoglalás*. Szépirodalmi Könyvkiadó, h. n., 1955. 123.

69 Illés Béla: *Honfoglalás*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1963. 129.

70 Illés Béla: *Honfoglalás*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1964. 129.

71 Illés Béla: *Honfoglalás*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1970. 113.

72 Illés Béla: *Honfoglalás*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1972. 113.

73 Illés Béla: *Rákóczi és az oroszok*. In: *Uő: Lövészárokban... Válogatott cikkek, publicisztikai írások, karcolatok 1916–1966*. Vál., szerk. Jászberényi József. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1967. 309–312. Az újraközlés során egy értelemzavaró hiba keletkezett a szövegben: az eredeti, a „Magyarországot végpusztulással fenyegeti” szókapcsolat (ld. Illés B.: *Rákóczi* i. m. 3.)

című vezércikkét,⁷⁴ azt jelezve így: nem tekinti megcáfoltaknak, érvénytelenítetteknek az azokban foglaltakat. Ám a különböző hitelesítési eljárásokkal megjelenített fiktív személyekről, eseményekről, dokumentumokról ekkor már forgalomban voltak olyan történelmi vélemények is, amelyek szerint ezek nem tekinthetők valóságosaknak.⁷⁵

3.2. A KOHOLMÁNY TÖRTÉNETTUDOMÁNYI MUNKÁKBAN: FELHASZNÁLÁSOK ÉS CÁFOLATOK

A Rákóczi-szabadságharc orosz támogatásáról megalkotott fikció az 1940-es évek második felében – az 1950-es évek elején nem egy tudományos munkába is bekerült. Így például a korábban történelmi tanulmányokat is folytatott író, Hegedűs Géza⁷⁶ *II. Rákóczi Ferenc és a kuruc szabadságharc* című 1947-es, a Magyar Kommunista Párt könyvkiadásánál, a Szikránál megjelent tudományos ismeretterjesztő művében olvashatók Illés Béla 1945-ös cikkének képelet szülte elemei is. Hegedűs azt állította, hogy Rákóczi már 1700 körül „Francia–oroszlengyel szövetséget akart összehozni a Habsburgok ellen a magyar szabadságharc háta mögé”. E történetelemmel pedig a szerző a korábban vizsgált leírásokhoz képest tovább is építette a kitalációt: annak előző megjelenítéseiben ugyanis nem volt információ arról, hogy a politikus már ekkor is küzdelmének külpolitikai támogatójaként számolt volna az orosz birodalommal. Hegedűs szerint miután Rákóczi megszökött a fogságból és Lengyelországba menekült, „Innét lép kapcsolatba Nagy Péter cárral. Innét kísérli meg a francia segítség megszerzését. Oroszországból sikerül is pénzt és tüzértiszteket kapnia; Franciaország egyelőre csak ígéri támogatását.”⁷⁷ A szabadságharc vezetőjének Magyarországra érkezését bemutató fejezet ele-

helyett az új kiadásban „Magyarországot világpusztulással fenyegeti” (Illés B.: *Rákóczi* i. m. 310.) olvasható.

74 Illés Béla: *Április negyedike*. In: *Uő: Lövészárokban... i. m. 416–419.*

75 Ld. ezekről e munkám 3.2. fejezetét! Az 1945–1989 közötti magyar történettudományról ld. pl. Glatz Ferenc: *Történetírás Magyarországon, 1949–1990*. *Történelmi Szemle* 2011. 3. sz. 315–327.; Romsics Ignác: *Clio* bővületében. *Magyar történetírás a 19–20. században* – nemzetközi kitekintéssel. Osiris Kiadó, Bp., 2011. 356–480.; Holger Fischer: *Történetírás a szocialista Magyarországon* – periodizációs kísérlet külső szemszögből. In: *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. Szerk. Erős Vilmos–Takács Ádám. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2012. (Talentum Sorozat 13.) 10–21.; Erős Vilmos: *A magyar történetírás 1945 után*. *Valóság* 2013. 10. sz. 48–74.

76 Vö. ehhez: Hegedűs Géza: *A tegnap alkonya*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1987. 14–15., 82–87., 226–228., 234–237.

77 Hegedűs Géza: *II. Rákóczi Ferenc és a kuruc szabadságharc*. Szikra, Bp., 1947. (Szabad Föld Könyvtára 50. füzet) 9.

jén a szerző külön foglalkozott a soha nem létezett orosz tiszt személyével és feljegyzéseivel: „Morozov Jegor orosz tüzértiszt, aki Nagy Péter cár megbízásából több ízben járt Rákóczinál és naplójában fontos dolgokat őrzött meg a kuruc szabadságharcról, érdekesen meséli el, hogyan került haza a nép vezére és hogyan találkozott jobbágy-katonáival.” E naplóra hivatkozva ismertette Hegedűs, hogy miként védte meg élete feláldozásával a 46 orosz tüzértiszt a németektől Rákóczit, aki elmenekült az összecsapás helyszínéről, majd találkozott Esze Tamással. A találkozás Morozov-féle bemutatása azonban háttározottan ellentmondott az eseményről tudósító forrásszövegeknek és az ezek felhasználásával megalkotott történettudományi műveknek – a problémát Hegedűs érzékelt is és – tudományos ismeretterjesztő munkájában csak ebben az egy esetben alkalmazva e megoldást – lábjegyzetet fűzött a jelenet leírásához, félreérthetetlenül rámutatva arra, hogy honnan is származik az információ: „E jelenet forrása Fogarasi-Illes Magyar-orosz történelmi kapcsolatok c. könyve.”⁷⁸ A sajátos kettős: először a „korabeli történelmi dokumentum”-ra: Morozov naplójára, majd az ezt felhasználó-ismerető munkára: a Fogarasi-Illes-féle kötetre való hivatkozással Hegedűs minden bizonnyal arra is törekedett, hogy megvédje magát e különös ábrázolás közzététele miatt esetleges bírálatoktól (az 1945-ös cikkben olvasható leírásból pedig azt a részletet már nem is vette át, hogy Rákóczi megcsókolta Esze Tamást a találkozásukkor,⁷⁹ mivel ezt feltehetőleg képtelenségnek tartotta...). Míg tehát korábban Illes Béla alkotott meg történelmi dokumentumokat, hogy a fiktív figurákat és eseményeket valóságosakként fogadtassa el olvasóival a szovjet-barát propaganda hatásossága érdekében, az 1947-es munkában már az ő kitalációkat tartalmazó cikke is hivatott volt hitelesíteni a releváns forrásoknak és az ezek alapján elkészített történettudományos műveknek ellentmondó leírást. Ugyanakkor a Rákóczi-szabadságharc orosz támogatásáról az *Új Szó* főszerkesztőjének cikkében olvasható információkat Hegedűs nem tekintette a forrásokkal és a szakirodalommal olyannyira ellentéteseknek, hogy külön lábjegyzetekkel látta volna célszerűnek megadni azok eredetét. Így bármiféle hivatkozás nélkül állította, hogy a szabadságküzdelem idején „a világpolitika akkori helyzete következtében komoly külföldi segítséget sehonnét sem lehetett várni. Legföljebb pénzre és katonai szakemberekre számíthatott Rákóczi. Ezekre mindvégig szüksége is volt. [...] a korszerű hadsereghez nem volt elegendő szakképzett tisztje, leginkább tüzerekben mutatkozott állandó hiány. Ezeket a szükségleteket főleg Oroszországból pótolta. Az állandó háborúval elfoglalt Nagy Péter katonát és hadianyagot ugyan nem küldhetett, de pénzzel és tüzértisztekkel szüntelenül segítette a magyar mozgalmat. Franciaország segítsége már bizonytalanabb volt”.⁸⁰ Illes kitalációjának felhasználásá-

⁷⁸ Uo. 10.

⁷⁹ Vö. Illes B.: Rákóczi és az oroszok. In: *Fogarasi B.-Illes B.: Magyar-orosz történelmi kapcsolatok*. I. m. 28.

⁸⁰ Hegedűs G.: II. Rákóczi Ferenc i. m. 11.

val tehát e tudományos ismeretterjesztő munkában I. Péter Oroszországa szerepelhetett a Rákóczi-szabadságharc legjelentősebb külföldi támogatójaként (még ha leírásába Hegedűs, minden bizonnyal valószínűtlennek tartva, nem is vette át az 1945-ös cikkből azt a mozzanatot, hogy a cár ágyúkat is küldött Rákóczinak), amellyel a magyar politikus már a küzdelem terveinek kidolgozásakor szövetségesként számolt és amely mozgalmát „szüntelenül” segítette – megelőzve Franciaországot a fontossági sorrendben. Ez pedig aktuálpolitikai szempontból alkalmas volt arra, hogy történelmileg megelőlegezze, legitimálja a művet megjelentető Szikra kiadót működtető Magyar Kommunista Párt által propagált „szovjet-magyar barátság”-ot. A kitalációt ez esetben az olvasók számára nemcsak az hitelesíthette, hogy a fiktív elemek valós személyek, események, dokumentumok között kaptak helyet, hanem a kiadvány tudományos ismeretterjesztő (a borítóján olvasható meghatározás szerint: „népszerű ismeretterjesztő”⁸¹) volta is, ami azt sugallhatta: e munkában csakis gondosan ellenőrzött, minden kétséget kizáróan helyes adatok szerepelnek.

Az ugyancsak 1947-es, *Magyarország és Kelet-Európa. A magyarság kapcsolatai a szomszéd népekkel* című, Gál István szerkesztésében megjelent összeállítás *Magyarok és oroszok* című fejezetének 1. szakaszába is beépítette a kitaláció több elemét e rész írója, Erős János.⁸² Munkája elején a szerző főleg azért bírálta „a régi uralkodó osztályokat kiszolgáló történetírók”-at és az ő nézeteikkel összhangban tevékenykedő publicistákat, mert „A magyar közvéleménybe a két világháború közötti időben ezer és ezer kiadványon keresztül igyekeztek beoltani azt a felfogást, hogy Magyarország számára a szomszédos szláv népek és azok leghatalmasabbika, az orosz nép, csak ellenség lehet és hogy ezért a magyar külpolitika feladata az, hogy a nyugati népeknél, elsősorban a németeknél keressen védelmet.” Erős – hasonlóan Fogarasi Béla és Illes Béla nemegyszer publikált bírálatához⁸³ – azt állította, hogy a németbarát közvélemény-formálók „a magyar múlt minden olyan eseményét, amely azt bizonyítja, hogy a magyarság a szlávssággal barátságban is élhet, sőt a német veszély ellen a szlávssággal és a többi kelet-európai népekkel kell összefognia, elhallgatták előlünk”, ugyanakkor szerinte „Igen kevesen voltak a magyar történészek között, akik ezzel a hamis hivatalos felfogással szemben hangoztatták azt, hogy Magyarország küzdelmeiben igen gyakran sorsközösségbe kapcsolódott össze a környező népekkel, így az orosz néppel is.”⁸⁴ A továbbiakban a szerző a magyar honfoglalást megelőző időktől 1848-ig tekintette át

⁸¹ Uo., a borító 2. oldalán a kiadványsorozat jellegének meghatározása: „Népszerű ismeretterjesztő füzetek”.

⁸² Erős János: *Magyarok és oroszok*. 1. In: *Magyarország és Kelet-Európa. A magyarság kapcsolatai a szomszéd népekkel*. Szerk. Gál István. Officina, Bp., 1947. 31–45. A szerző személyét nem sikerült azonosítanom.

⁸³ Ld. *Fogarasi B.: A magyar és az orosz nép* i. m. 3.; *Uő: Magyarország és Oroszország történelmi kapcsolatai*. In: *Fogarasi B.-Illes B.: Magyar-orosz történelmi kapcsolatok*. I. m. 13.; *Illes B.: Rákóczi* i. m. 3., ugyanez a Fogarasi-Illes-féle kötetben: 25.; *Fogarasi B.-Illes B.: Előszó*. I. m. 5–6.

⁸⁴ Erős J.: *Magyarok* i. m. 31–32.

a magyar–oroszc kapcsolatok történetét, ebben foglalkozva II. Rákóczi Ferenc külpolitikájával és ismertette, idézve I. Péterhez intézett, Illés Béla 1945-ös cikkében bemutatott fiktív leveleit, amelyek – összhangban a munkája elején megfogalmazottakkal – azt „igazolták”, hogy a magyar szabadságharc vezetője is felismerte a németellenes orosz–magyar összefogás jelentőségét. Szerinte ugyanis Rákóczi 1703-as „levelé”-ben „rámutat az orosz–magyar érdekközösségre a német hódítási törekvés elleni küzdelemben”, 1706-os „levelé”-ből pedig kitűnik: „tisztában volt azzal, hogy Kelet-Európa népeinek össze kell fogniuk a német veszély ellen és, hogy ebben az összefogásban Oroszországnak igen fontos szerepe kell, hogy legyen”. Az e koncepció elemeit tartalmazó „levelek” jelentőségét pedig Erős azzal hangsúlyozta, hogy amikor – ha nem is pontos hivatkozással – megadta információinak forrását, e szövegeket „kincs”-eknek nevezte: az 1703-as „levelé” „közlését Illés Bélának köszönhetjük, ki a leningrádi Hadtörténelmi Múzeum okmánytárának eme kincseit hozzáférhetővé tette a magyar nagyközönség számára”.⁸⁵ Mindezek után a szerző megjelenítette szövegében az Illés-féle fikció további elemeit is, majd, egy mondaton belül, ezekhez kapcsolt valós történelmi mozzanatot: „A cár nemcsak segítséget nyújtott Rákóczinak pénzben és fegyverben, de képzett orosz tüzértiszteket küldött a magyar felkelők táborába és abban az irányban is éreztette befolyását, hogy Rákóczi a lengyel trónra kerüljön.”⁸⁶ Erős munkájában tárgyalta a fejedelem és I. Péter szövetségkötését, kapcsolatuk későbbi időszakát is, ennek során pedig az eddig vizsgált szövegekben foglaltakhoz képest tovább is alakította a kitalációt, azt állítva: „A fejedelem követsége, melyet Bercsényi Miklós 1704-ben [!] vezetett Varsóban, találkozott Nagy Péter cárral, aki nagy érdeklődéssel fogadta a magyar–oroszc katonai szövetség tervezetét.” A szerző írt a szövetség megkötéséről, de azt nem tudatta az olvasókkal, hogy erre 1707-ben került sor, bemutatta, miért nem volt végül is sikeres. Szerinte „A cár és Rákóczi szoros kapcsolata azonban továbbra is fennmaradt, állandó követeket tartottak egymás udvarában és állandóan tanácskoztak a teendőket illetően.”⁸⁷ Erősnek az Illés Béla-féle kitaláció számos elemét felhasználó leírásából tehát az derül ki, hogy Rákóczi már szabadságharca megkezdése előtt felvette a kapcsolatot az oroszokkal, I. Péterhez írott leveleiben rámutatott a közös orosz–magyar külpolitikai érdekekre, már 1704-től tett lépéseket a szövetségkötés ügyében, a cár többféleképpen is segítette küzdelmét és bár a szövetségi szerződésben foglalt elgondolások nem tudtak érvényesülni, továbbra is szoros kapcsolatban maradt a két vezető. A „német–magyar sorsközösség” propagandájával szemben az „oroszc–magyar sorsközösség”-et megjelenítő koncepciót alátámasztó kitalációt ez esetben is

85 Uo. 42. – ugyanakkor kutatásaim során nem találtam olyan Illés Béla-munkát, amelyben az író e fiktív leveleket teljes terjedelmükben „közreadta volna”, Erős tehát minden bizonnyal a Rákóczi és az oroszok c. cikkben olvasható „részletek” közlésére utalt.

86 Uo. 42–43.

87 Uo. 43.

többféle eszköz együttes alkalmazása volt hivatott történelmi tényként elfogadtatni az olvasókkal: nemcsak az, hogy a fiktív elemek a szerző által áttekintett évszázadokban egykor valóban élt személyek és ténylegesen megtörtént események közé illeszkedtek, hanem a kettős hitelesítési eljárás: a kitalált cselekedetek, nézetek valóságosakként megjelenítése érdekében soha nem létezett szövegekre hivatkozás, és e „források” igaziakként bemutatásához ezek leőhelyének megadása; e „dokumentumok” kiemelkedő értékének hangsúlyozása; a jó orosz–magyar kapcsolatokat elhallgató közvélemény-formálók bírálata, továbbá a fejezetet tartalmazó kötet tudományos jellege is, ami azt jelezhetette: e munkába is csak kellőképpen kontrollált adatok kerülhettek be.

A fikciót minden kétséget kizáróan ténylegesnek fogadták el iskolai történelemtankönyvben való közreadásával a *Történelem a középiskolák III. osztálya számára* című, 1949-es munka készítői. A *szabadságharc külpolitikája* című rész elején feltett kérdésre: „Milyen külhatalmakra támaszkodott Rákóczi nemzeti felszabadító harcában?” az olvasó két pontban összefoglalva kapja meg a választ: „1. XIV. Lajosra annyiban, hogy ő volt a Habsburgok legközvetlenebb ellenfele, tehát neki állt leginkább érdekében a Habsburgok ellen támogatni a szabadságharcot. Állandó havi pénzsegélyt, azonkívül fegyvereket juttatott XIV. Lajos Rákóczinak. Azonban ez a francia segítség elég rendszertelen és elég kismérvű volt. XIV. Lajos valójában csak eszközként használta fel Rákóczit saját hatalmi céljai szolgálatában. 2. Rákóczi 1703-tól kezdve állandó érintkezésben volt Nagy Péterrel, aki szintén pénzzel és katonával támogatta őt.”⁸⁸ Az orosz segítség ismertetése e munkában is az Illés Béla 1945-ös cikkében található fiktív adatokra épül: e szövegben is az áll, hogy a cár a szabadságharc kezdetekor 7000 aranyat és 46 orosz tüzértiszteket küldött Rákóczinak, 1703 és 1710 között pedig 19 ízben tüzértiszteket és 2 ízben ágyúkat. A tankönyv e része foglalkozik a szabadságharc vezetőjének külpolitikai nézeteivel is, a munka koncepciójának megfelelően hangsúlyozva a „német gyarmatosítás” elleni küzdelem⁸⁹ jelentőségét. Rákóczi álláspontjának bemutatásánál pedig nemegyszer a politikai saját szövegeiként közli azokat a kijelentéseit, amelyeket Illés Béla csak a cikkíró saját szavaival ismertetett 1945-ös írásában: ezáltal ehhez képest új, ugyanakkor fiktív forrásszövegeket hozva létre és ekként tovább is építve a kitalációt. Így például míg a cikkben ez olvasható: „Rákóczi véleménye szerint az orosz és magyar népnek közös érdeke megtörni a németek kelet felé irányuló

88 Zsigmond László–Heckenast Gusztáv–P. Zsigmond Pál–Ravasz János (kibővítette: B. Balázs Vilma–Balázs Tibor): *Történelem a középiskolák III. osztálya számára*. Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Bp., 1949. 213. Ismereteim szerint e tankönyvnek nem voltak további kiadásai, vö. ehhez: Pach Zsigmond Pál műveinek bibliográfiája (1943–1989). Összeáll. Varga István. In: *Gazdaság, társadalom, történetírás*. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1989. (Társadalom- és Művelődéstudományi Tanulmányok 6.) 352–374.

89 Zsigmond L.–Heckenast G.–P. Zsigmond P.–Ravasz J.–B. Balázs V.–Balázs T.: *Történelem i. m.* 188–189., 202., 214.

hódítási terveit⁹⁰ – a tankönyvszövegben ez már a következőképpen jelenik meg: „Rákóczi véleménye szerint »az orosz és magyar népnek közös érdeke megtörni a németek kelet felé irányuló hódítási terveit«”.⁹¹ E pontosan megfogalmazott elgondolásnak immár Rákóczi saját kijelentéseként közlése alkalmas lehetett arra, hogy szemléltesse a szabadságharc vezetőjének kiváló helyzetfelismerési képességét és alátámassza az idézetet követő, kurziválással kiemelt tankönyvi értékelését: „Rákóczi ebben a kérdésben is messze kortársai fölé emelkedett, és történelmi érzékkel meglátta a német terjeszkedés kiküszöbölésének módját.” A továbbiakban ezt hivatottak megerősíteni Morozov szintén fiktív feljegyzéseinek részletei: „Mint ahogy Nagy Péternek Rákóczihoz több ízben küldött futártisztja írta: „Rákóczi »túlontúl kimagaslik« tábornokai és politikusai közül”, ez után a szövegben olvashatók a kitalált figura ezt részletező-kifejtő, Illés Béla 1945-ös cikkében is „idézett” megállapításai. A tankönyvszöveg az „elég rendszertelen és elég kismérvű” francia segítségnél és a francia–magyar kapcsolatnál sokkal jelentősebbnek ábrázolja az orosz támogatást és az orosz–magyar kapcsolatot: ezt nemcsak XIV. Lajos tevékenységének bírálata mutatja, hanem az is, hogy míg az 1. pont kifejtése kb. 6,5 sor terjedelmű, a 2. ponté kb. 27 sornyi, tehát kb. négyszerese az előző résznek – amely eljárás összhangban volt a „szovjet–magyar barátság” korabeli propagandájával, ha a tankönyv készítői nyíltan kimondva nem is állították be a 18. századi „események”-et a 20. századi viszony előzményeként. – A kitalációt ez esetben nemcsak a ténylegesen élt, a múltban egymással valóban kapcsolatban állt személyek ábrázolása és a soha nem létezett dokumentumokra való hivatkozás, valamint a szöveg 1. és 2. pontjában bemutatott események hasonlósága (a tankönyv szerint mindkét uralkodó pénzzel és fegyverrel támogatta a magyar szabadságharcot: e mozzanatok rokon voltát pedig I. Péter tevékenysége kapcsán a „szintén” szó is jelzi) hitelesíthette, hanem közzétételének helye: az iskolai történelemtankönyv is, amely azt sugallta olvasóinak, hogy a tárgyalt korszakból csak gondosan ellenőrzött információkat adnak át a diákoknak.

E tankönyvszövegtől eltérően, egyértelmű megfogalmazásokkal állította be a „szovjet–magyar barátság” hagyományainak sorába a Rákóczi-szabadságharc orosz kapcsolatait Pach Zsigmond Pál 1951. március 22-i, a Magyar Dolgozók Pártja pártfőiskoláján tartott, *Függetlenségi küzdelmeink a Habsburgok ellen a XVII. században*. A *Rákóczi-szabadságharc* című előadásában, amely a Szikra kiadónál nyomtatásban is megjelent.⁹² A munka ezt is tárgyaló részének címe: *Külpolitika, orosz–magyar kapcsolatok* azáltal jelzi e viszony fontosságát, hogy a szabadságküzdelem diplomáciájának különféle mozzanatai közül csak ezt említi meg. A történelmi események ábrázolása elé illesztett

bevezetés pedig az aktuális politikai hagyományteremtést volt hivatott megvalósítani, azáltal, hogy a II. Rákóczi Ferenc–I. Péter-kapcsolatot az ekkoriban vezető politikusok: Rákosi Mátyás, Révai József által is különösen fontosként emlegetett „haladó hagyományok” közé sorolta: „ki kell emelni [Rákóczi] külpolitikájának haladó hagyományait. »E hagyományok azt hirdetik – emeli ki Rákosi elvtárs –, hogy hazánk akkor volt erős, megbecsült és független, mikor sorsát a nemzetközi haladással kötötte össze.«” A hagyományteremtést szolgálja az idézet forrásának megadása is, lapalji lábjegyzetben: „A szocializmus építésének útján”,⁹³ amely kötet a Magyar Dolgozók Pártja 1951. februári–márciusi II. kongresszusának anyagából készített összeállítás: tehát egy korabeli vezető politikusnak egy politikai rendezvényen elhangzott beszédéből vett részlet (és nem egy, az aktuálpolitikai szempontoktól távolságot tartó szaktudományos vélemény) volt hivatott jelezni a múlt egy adott mozzanatának jelentőségét, illetve azt, hogy e politikai vezető értékelése nyomán tekintendő egy bizonyos fajta hagyománynak e 18. századi eseménysor.

Az aktuálpolitikai célzatú hagyományteremtés jegyében Pach szembeállította a negatívan értékelt „nyugati”: a francia–magyar és a pozitívan értékelt „keleti”: az orosz–magyar kapcsolatot, ennek bemutatásánál pedig nemcsak fiktív, hanem igazi történelmi forrásokat is felhasznált, nemcsak Illés Béla által kitalált, hanem ténylegesen lezajlott eseményeket is ábrázolt. A szerző azt állította: „Nagy fontosságú ugyanis, hogy Rákóczi – a XIV. Lajossal való ingatag szövetségén túl – felvette és egyre szorosabbra fűzte a diplomáciai kapcsolatokat Nagy Péter orosz cárral és helyesen látta a kelet-európai népek összefogásának szükségességét a nyugati agresszorokkal [!] szemben.” E kapcsolat 1707-ig, a varsói szerződés megkötéséig tartó szakaszának ismertetéséhez a szerző az Illés Béla-féle kitaláció különböző elemeit használta fel, idézte is Rákóczi egyik fiktív levelét, e részhez pedig a következő lábjegyzetet fűzte: „A leningrádi Hadtörténelmi Múzeumban levő okmányok alapján idézi Illés Béla »Rákóczi és az oroszok«. (Fogarasi–Illés: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Budapest 1945. 25–26. old.) – Vesd össze Márki Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. Budapest 1913. 28. old. és a következők.”⁹⁴ Pach itt nem csupán annak a munkának az azonosításához szükséges adatait közölte, amelyből a „forrásszöveg”-et átvette – mint például a következő lábjegyzet esetében⁹⁵ –, hanem azt is tudatta az olvasóval, hogy az írás szerzője, Illés Béla honnan vette e szövegrészletet. Ezenkívül hivatkozta az I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetségéről írott, az 1945-ös cikk előtt több évtizeddel megjelent értekezésnek azon részét, amelyben az ott feldolgozott dokumentumokban a szabadságharc vezetője az Illés-féle idézettel ro-

90 Illés B.: Rákóczi i. m. 3., ugyanaz a Fogarasi–Illés-féle kötetben: 26.

91 Zsigmond L.–Heckenast G.–P. Zsigmond P.–Ravasz J.–B. Balázs V.–Balázs T.: Történelem i. m. 213.

92 Pach Zsigmond Pál: Függetlenségi küzdelmeink a Habsburgok ellen a XVII. században. A Rákóczi-szabadságharc. Előadás a Pártfőiskolán 1951. március 22-én. Szikra, Bp., 1951. (A Magyar Dolgozók Pártja Pártfőiskolájának Előadásai 13.)

93 Uo. 46. A szerző által a 63. jegyzetben hivatkozott szöveghely: Rákosi Mátyás elvtárs beszámolója. In: A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. Szikra, Bp., 1951. 70. Ld. ehhez e munkám 1. részének 20. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

94 Pach Zs. P.: Függetlenségi küzdelmeink i. m. 46.

95 Uo. 47.: 65. jegyzet.

konítható nézeteket fogalmazott meg. Nem zárható ki, hogy Pach azért járt el ilyen körülmények között, mert ekkorra már eljutott hozzá, ha a kitalációnak nem is teljesen megbízható cáfolata, hanem csak valamiféle hír arról, hogy Illés Béla szövege történelmileg nem hiteles információkat tartalmaz és így akarta tudományos szempontból korrekten felhasználni az e munkából származó adatokat – amelyek elhagyását ekkor még talán korántsem csak politikai, hanem szakmai megfontolásokból sem tartotta volna indokoltnak.

Pach a kitaláció további elemeit is megjelenítette előadásában, majd, egy mondaton belül, ezekhez kapcsolt hozzá valós történelmi eseményt: „Rákóczi véleménye szerint az orosz és a magyar népnek közös érdeke megtörni a németek kelet felé irányuló hódítási terveit. Nagy Péter a magyar szabadságharcot pénzzel, hadianyaggal és katonával támogatta, 1707-ben Varsóban szövetséget kötött Rákóczival.”⁹⁶ Ebben az ábrázolásban a fikció egyes mozzanatait mint a valós történelmi tény: a szövetségekötés előzményei jelennek meg, részleteiben mutatva meg, hogy miként fűzte Rákóczi „egyre szorosabbra” a diplomáciai kapcsolatokat a cárral. A következő évekbeli orosz–magyar viszony leírása pedig már nem kitaláció, Rákóczi itt idézett levele sem fiktív szöveg. Az előadásban a történelmileg valótlan mozzanatoknál többszörös hitelesítési eljárásokra is sor került: a soha le nem zajlott eseményeket a hamis dokumentumok, ezeket a létező („örző”) intézmény megemlézése és a kitalált szövegekben foglaltakhoz hasonló gondolatokat tartalmazó, igazi forrásokra utalás fogadtathatta el tényekként az olvasókkal, továbbá az, hogy a szövegben a fiktív elemek valóságosakkal együtt kaptak helyet, sőt az 1707–1711 közötti orosz–magyar kapcsolatok „előzményei”-ként, logikusan illeszkedtek ezekhez. Mindezeket túl az előadás helyszíne, alkalma, a nyomtatásban közzétett szöveg kiadója is hozzájárulhattak ahhoz, hogy hitelesítsék a kitalációt, legalábbis a diktatúra eszmerendszerét elfogadó olvasóknál: ezek ugyanis arra gondolhattak, hogy a Magyar Dolgozók Pártjának pártfőiskoláján elhangzott, a Szikra kiadásában megjelent kiadvány szövegében csak gondosan ellenőrzött információk vannak.⁹⁷

⁹⁶ Uo. 46.

⁹⁷ A kitaláció az előadásban történt megjelenítéséhez hasonlóan bekerült Pach korabeli, más munkáiba is. Ám míg az előadásban a szerző ezt állította: Rákóczi 1703-as levelében azt írta, „hogy az a veszedelem, amely Magyarországot végpusztulással fenyegeti, Magyarország pusztulása után veszedelmet fog jelenteni Kelet-Európa többi népeire is, mert »a németnek kiapadhatatlan étvágya van«” (Pach Zs. P.: Függetlenségi küzdelmeink i. m. 46.), pontosan idézve az általa hivatkozott Illés-cikket, amelyben csak 5 szó olvasható a fiktív forrásszövegből (Illés B.: Rákóczi i. m. 26.), a fejedelem emlékirataihoz írott Bevezetésében már másként idézett: eszerint Rákóczi „1703-ban a következőket írta Nagy Péternek: »Az a veszedelem, amely Magyarországot végpusztulással fenyegeti, Magyarország pusztulása után veszedelmet fog jelenteni Kelet-Európa többi népeire is, mert a németeknek kiapadhatatlan étvágyuk van.«” (Pach Zsigmond Pál: Bevezetés. In: II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1951. 17.) Az itt vizsgált korábbi közlésekhez képest tehát ez esetben Pach egy új forrásrészletet állított elő – ezzel tovább is alakítva a kitalációt. A fikciót az előző rövidített szlovák fordításában ld. Pavel Pach Zsigmond: Význam odboja Františka Rákócziho II. v zápa-se za nezávislosť Uhorska. In: Kapitoly z uhorských dejín. Akadémia, Bratislava, 1952. 144.

Ám ekkoriban már, ha csak rendkívül óvatosan is, fenntartásos vélemény is megfogalmazódott a Rákóczi és az oroszok című írásban ismertetett-idézett források hitelességével kapcsolatban. Kosáry Domokos *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába* című munkája 1951-es I. kötetében, a Rákóczi-szabadságharc külpolitikájának dokumentumait és tudományos feldolgozásait bemutató részben kijelentette: „Az Illés B.: Rákóczi és az oroszok (Fogarasi B.–Illés B., *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*, Bp., 1945) által említett adatokról (egy orosz tisztnaplója stb.) máig közelebbi tudomásunk nincs.”⁹⁸ A fikció pedig nem is kapott helyet minden, a Rákóczi-szabadságharcot tárgyaló ekkoriban megjelent műben: így Wittman Tibor: *Történelmünk haladó hagyományai. 1604–1918.* című munkájában⁹⁹ vagy *A magyar nép története. Rövid áttekintés* című, több szerző által készített könyv szintén 1951-es I.¹⁰⁰ és 1953-as II.¹⁰¹ javított kiadásában sem. A kitalációt tartalmazó történettudományi munkák hatása azonban az 1950-es évek első felében még érvényesülhetett: ezt jelzi Agárdi Ferencnek a Dolgozó Ifjúság Szövetsége Központi Vezetősége lapja, a *Szabad Ifjúság* 1955. február 8-i számában közzétett, Nagy Péter cár és a magyarok című cikke azon részlete, amely szerint „Nagy Péter cár négy éven át pénzzel, ágyúval és instruktorokkal támogatta népünk szabadságharcát.”¹⁰² E szövegben a fiktív elemeket nemcsak az hitelesíthette, hogy valóságosakkal együtt jelentek meg, hanem közzétételük helye is, legalábbis a fennálló rendszer eszmevilágát elfogadó olvasóknál: ezek ugyanis arra gondolhattak, hogy a DISZ KV újságjában csak gondosan ellenőrzött információk láthatnak napvilágot nyomtatásban.

A Petőfi Kör *A marxista történettudomány időszaki kérdései* című ankétján 1956. május 30-án elhangzott beszédében viszont Kosáry Domokos már félreérthetetlenül rámutatott arra, hogy a 18. századi témájú fikcióban megjelenített események nem zajlottak le: „Hányszor jöttek hozzám olyasmivel, hogy a középiskolai tankönyvben az szerepel részletesen – pár évvel ezelőtt volt, nem most – hogy Nagy Péter tüzérsége és katonái hogyan segítették Rákóczit a szabadságharcban. A diákok pontosan tudták, hogy ebből természetesen egyetlen adat sem állja meg a helyét.”¹⁰³ Az elmondottak azt mutatják, hogy

⁹⁸ Kosáry Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. I. Közoktatástügyi Kiadványkötet, Bp., 1951. 469. Ld. ehhez: Szakály Orsolya: A vállalkozás. In: Hommage à Kosáry Domokos. Szerk. Ferch Magda–Ormos Mária. Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, Bp., 2009. 124.

⁹⁹ Wittman T.: *Történelmünk i. m.*

¹⁰⁰ Heckenast Gusztáv–Karácsonyi Béla–Lukács Lajos–Spira György: *A magyar nép története. Rövid áttekintés*. Művelt Nép Könyvkiadó, h. n., 1951.

¹⁰¹ Heckenast Gusztáv–Incze Miklós–Karácsonyi Béla–Lukács Lajos–Spira György: *A magyar nép története. Rövid áttekintés*. Művelt Nép Könyvkiadó, h. n., 1953.

¹⁰² Agárdi Ferenc: Nagy Péter cár és a magyarok. *Szabad Ifjúság* 1955. febr. 8. 4. Ld. még: Uő: *Kurucoknak új hazát adott az orosz hadsereg*. Új Világ 1953. jún. 18. 7.

¹⁰³ Ld. A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. III. Történeztudományi Füzetek) 53.

már az 1940–1950-es évek fordulójától (mivel a felszólaló nyilvánvalóan az általam a fentiekben vizsgált 1949-es tankönyvre utalt) a szűk történeti tudományos körön kívül is forgalomban volt az a vélemény, mely szerint Illés Béla adatai kitalációk. A Kovács Endre szerkesztésében kiadott *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok* című tanulmánygyűjtemény pedig már nemcsak azáltal polemizált az 1945-ös Fogarasi–Illés-féle összeállítással, hogy ugyanazt a címet viselte, hanem Hanák Péter 1956 júniusára datált előszavának nem egy megállapításával is: „Az itt közreadott tanulmánygyűjteménnyel több szempontból új utakon kívánunk haladni. Mindenekelőtt a tekintetben, hogy nemzetközi kapcsolataink egyik elhanyagolt területére [!] kívánjuk irányítani a figyelmet [...] Kötetünkben kísérletet tettünk a kapcsolatutak tudományosabb szemléletének és módszerének alkalmazására, bár magunk is tudjuk, marxista történetírásunk éppen e téren több fontos elvi és módszertani problémát még nem tisztázott kielégítő módon. [...] Kétségtelen, marxista történettudományunknak mindenféle egyoldalúsággal, erőltetett visszavetítéssel szembe kell szállnia [...] Összefoglaló munkákban ugyan említettük, egy-egy résztanulmányban érintettük az összefogásnak olyan kiemelkedő eseményeit, mint [...] Rákóczi Ferenc és I. Péter szövetekezéseit. De aligha állíthatnók nyugodt lélekkel, hogy akár csak ezeket a kiemelkedő kapcsolatokat behatóan tanulmányoztuk volna”.¹⁰⁴ Míg Hanák nem említette konkrétan a korábbi, azonos című kiadványt, Perényi József az 1956-os tanulmánygyűjteményben megjelent, *II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei* című munkájának egyik jegyzetében – a két politikus kapcsolatának történetére irányuló kutatások eredményeinek birtokában és immár a magyarországi politikai változások nyomán, összhangban az *Előszóban* foglaltakkal – keményen kritizálta az 1945-ös összeállítás lapjain e tárgyban közzétett Illés Béla-cikk történelembárázolásának egészét: „Fogarasi Béla–Illés Béla: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok (Bp., 1945) brosúrája *Rákóczi és az oroszok* c. fejezetben a történeti adatokat erősen összekeveri szépirodalmi elemekkel, ezért részleteiben nem foglalkozunk vele.”¹⁰⁵ Egy szintén 1956-os, a szláv népekhez fűződő kapcsolatokról 1945 és 1955 között Magyarországon megjelent történettudo-

mányi munkákkal foglalkozó írásában pedig Niederhauser Emil az 1945-ös Fogarasi–Illés-féle összeállításnak nem egy-egy konkrét megállapítását vitatta, hanem általánosabb érvennyel azért bírálta e kiadványt, mert szerinte a cikkek (tehát a *Rákóczi és az oroszok* című szöveg is) forrásokkal nincsenek mindig kellőképpen alátámasztva.¹⁰⁶ A „szocialista” rendszer propagandájában kulcsfontosságú „szovjet–magyar barátság”-ot történelmileg legitimálni, erősíteni hivatott kitaláció ekkortól már nem került be valóságos 18. századi eseménysorként jelentős történettudományi munkába.¹⁰⁷

Kosáry és Perényi 1956-os bírálatai főleg a kitaláció igazságtartalmával foglalkoztak – évtizedekkel később, az 1980-as évek elején, az ekkor Angliában élő Péter László *A nemzeti múlt legendái és tilalomfűi* című, Münchenben megjelent tanulmányában a Rákóczi–I. Péter-kapcsolatról és a Guszev kapitányról létrehozott fikciókat megalkotásuk korának összefüggéseiben, a múlt aktuálpolitikai érdekeket szolgáló ábrázolásainak szélsőséges példáiként mutatta be és ítélte el, a 19. századi hasonló esetek említésével beillesztve ezeket a történelmi hamisítások sorába: „Régebben a szolgálat vállalása a diszciplína művelőit néha olyan szélsőségekre ragadta, hogy valamely politikai ideál érdekében még bizonyító anyagot is hamisítottak. Václav Hanka, a cseh mű-

106 „Diese Aufsätze behandeln einige Fragen der Beziehungen, aber quellenmässig sind nicht immer genügend untermauert.” E. Niederhauser: *Geschichtswissenschaftliche Arbeiten in Ungarn über die Beziehungen zu den slawischen Völkern zwischen 1945–1955*. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 1956. 1–4. sz. 438–439.

107 Ám I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc 1707-es, ténylegesen megtörtént szövetségekötését, a kitalált mozzanatok nélkül is, a „szovjet–magyar barátság” történelmi előzményeként ábrázolta pl. az 1953-ban megjelent, *A magyar nép története*. Rövid áttekintés c. munkában Heckenast Gusztáv: „1707 szeptemberében érte el a magyar szabadságharc legnagyobb külpolitikai sikerét: a felemelkedő Oroszország nagy uralkodója, I. Péter Varsóban szövetséget kötött Rákóczival. Nagy Péter volt az egyetlen európai uralkodó, Oroszország volt az egyetlen hatalom, amely egyenrangú félként szövetséget kötött a szabadságáért harcoló magyar néppel és fejedelmével, II. Rákóczi Ferencel. A Szovjetunió népei és a magyar nép közt fennálló szoros barátságnak és szövetségnek erre a történeti előzményére is, amely az orosz és a magyar nép történelmének egyik dicsőséges korszakában, a Habsburg-reakció elleni harcban született meg, érvényes Rákosi elvtárs megállapítása: »Hazánk akkor volt erős, megbecsült és független, mikor sorsát a nemzetközi haladással kötötte össze.« (Rákosi Mátyás: A békéért és a szocializmus építéséért. Szikra 1951. 532. l.)” Heckenast Gusztáv: *Függetlenségi harcok a török és a Habsburg-hódítás korában (1526–1711)*. In: *Új-Incze M.–Karácsónyi B.–Lukács L.–Spira Gy.*: A magyar nép i. m. 170. – Az 1962-es egyetemi tankönyvben a II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár szövetségekötését bemutató rész végén a szerző már csak azzal ábrázolta e viszonyt a „szovjet–magyar barátság” előzményeként, hogy a zárásonként a péteri Oroszországot a Szovjetunióval kapcsolatban a „szocialista” rendszer idején gyakran használt „baráti” jelzővel látta el: „A szabadságharc hátralevő éveiben, a független Magyarország önálló külpolitikájának a baráti [!] Oroszországgal való szoros szövetség adott szilárd alapot.” Heckenast Gusztáv: *A kuruc szabadságharcok (1665–1711)*. In: *Magyarország története 1526–1790. A késői feudalizmus korszaka*. Szerk. H. Balázs Éva–Makkai László. Tankönyvkiadó, Bp., 1962. (Magyarország Története II.) 366. Vö. még: R. Várkonyi Ágnes: *Befejezetlen történelem*. In: *A Rákóczi-szabadságharc*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes–Kis Domokos Dániel. Osiris Kiadó, Bp., 2004. (Nemzet és Emlékezet) 767.

104 Hanák Péter: *Előszó*. In: *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*. Szerk. Kovács Endre. „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Bp., 1956. IV–V. – Az *Előszó* dátuma: uo. XV.

105 Perényi József: *II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei*. In: *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*. I. m. 93. – Az Illés-féle kitaláció egyik mozzanatával szemben határozottan foglalt állást Perényi József a *Történelmi kapcsolatok*. Rákóczi és Nagy Péter c. rádióműsorban, amely 1959. máj. 25-én 21.40–22.00 között a Magyar Rádió Petőfi adóján hangzott el: „Riporter: Elmondana-e nekünk Perényi elvtárs néhány részletet e kapcsolatok történetéből? Elsősorban talán azt, hogyan vette fel Rákóczi az érintkezést Nagy Péterrel. Ez nyilván még a szabadságharc kitörése előtt történhetett, amikor Rákóczi bécsi börtönéből megszökve, Lengyelországba menekült.

Perényi: Voltak ilyen nézetek, de nem így áll a dolog. Az orosz kapcsolatokat – bármily furcsán is hangzik – nem Rákóczi kereste. I. Péter volt az, aki 1707 nyarán követet küldött hozzá és bizonyos feltételekkel segítséget és szövetséget kínált neki. Az ajánlat hatalmas meglepetés volt Rákóczi számára.” Az adás MR Borítékját ld. a Magyar Rádió Archívumában!

zeum lelkes igazgatója a 19. század elején középkori cseh verseket »fedezett fel«. Thaly Kálmán az 1860-as években kuruc balladákat »talált«. Nagy Péter cár Rákóczinak küldött ágyúí, az 1849-ben a cári intervenció hadseregéből a magyar szabadságharc oldalára áttálló Guszev kapitány harminc évvel ezelőtt felbukkant és hamar kimúlt tanmesék voltak.¹⁰⁸ Míg az ekkor Angliában élő történésznek a kitalációk müncheni kiadványban közzétett ilyen bemutatásáért nem kellett számolnia semmiféle retorzióval e nyugat-európai országokban, Kosáry Domokos 1987 tavaszán Budapesten megjelent, *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról* című tanulmánykötetének¹⁰⁹ *A történelem veszedelmei* című, többek között a múlt kutatásának szemléleti problémáival foglalkozó művében az Illés Béla-féle fikciók tárgyalásánál nem egy olyan megfogalmazás fedezhető fel, amely megfelelhetett annak a célnak, hogy elhárítsa a szerzőt, illetve munkáját az e jelenségek elemzése miatt esetlegesen érő támadásokat.¹¹⁰ Tanulmányának főszövegében Kosáry így írt: „Hadd ne kelljen itt bővebben részleteznünk, hogy ha a politikai veze-

108 Péter László: A nemzeti múlt legendái és tilalomfái. In: Belső tilalomfák. Tanulmányok a társadalmi öncenzúráról. Szerk. Karátson Endre–Neményi Ninon. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, München, 1982. 150. Ugyanakkor a szerző nem jelezte, hogy az Illés-féle kitalációk eredetileg nem történelmi, hanem egy katonai-politikai funkciókat is betöltő íróktól, tehát egy művésztől származtak.

109 A megjelenés időpontjához ld. *Sík Csaba: A történelem veszedelmei*. Kosáry Domokos tanulmánykötete. Magyar Hírlap 1987. júl. 15. 5.

110 Ezzel kapcsolatban érdemes idézni Heller Mária, Némédi Dénes és Rényi Ágnes megállapításait a Kádár-kori nyilvánosság szerkezetváltozásairól: az 1960-as évek elejétől „a magyar nyilvánosságot lassú, de fokozatos tárgyalás, kinyílás jellemezte. A különböző természetű korlátok az adott időszak alatt nem szűntek meg ugyan, de »hátráltak«, és így, bár nem egyenletesen és megszakítások nélkül, de bővült az általuk meghatározott mozgástér. A tárgyalás a nyilvánosság mindegyik dimenzióját érintette: a vizsgált időszak folyamán bővült a nyilvánosan megvitatható, problematizálható témák köre, és változott, tágult azoknak az értékeknek a halmaza, amelyekkel a témák kapcsolatba, összefüggésbe hozhatók. Kiszélesedett a nyilvánosságban részt vevők, megszólalók köre, és megnövekedett a nyilvánosságban megjelentethető nézőpontok, álláspontok sora. A nyilvánosság fejlődése lehetőséget adott különböző értelmiségi csoportok megszerveződésére és a nyilvánosságban való megjelenítésére. A nyilvánosság korlátozott jellege ugyanakkor állandóan kendőző, álcázó, taktikai lépésekre kényszerítette a résztvevőket. A nyilvánosság bővülése következtében a stratégiai viselkedés formái, az álcázások, a kötelező, a magától értetődő és a csak utalásokkal kijelölhető témák, értékválasztások köre is állandóan változott, ugyanúgy, mint a lehetséges érvelési módok, beszédmódok, a diskurzus nyelve vagy az aktuálisan érinthetetlen témák, a tabuk.” Heller Mária–Némédi Dénes–Rényi Ágnes: A magyar nyilvánosság szerkezetváltozásai a Kádár-rendszerben. In: Értékrendek és társadalmi-kulturális változások. (Válogatott tanulmányok.) Szerk. Somlai Péter. ELTE Szociológiai Intézet, Bp., 1992. 109. Ld. még: *Vörös Boldizsár*: „Ha az egész nem be is kellett vonni marxista mázzal”. Néhány sajátos eljárás a szakmai eredmények közreadásánál az 1949–1989 közötti magyar történettudományban. In: Tudomány és ideológia között. I. m. 62–74.; *Uő*: „A történelem veszedelmei” és a történészek stratégiái. Néhány sajátos eljárás a szakmai eredmények közreadásánál az 1949–1989 közötti magyar történettudományban. In: Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor–Péterfi Bence–Vadas András. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2012. 665–671.

tés a történelmet nem a társadalom közös ügyét a maga módján szolgáló és számára is szükséges, hasznos funkciónak, hanem saját alárendelt agitációs eszközének tekinti, az mennyi bajt okozhat tudománynak és politikának egyaránt. Ilyenkor a jelen nemcsak felteszi a kérdéseket, hanem – hatalmi szóval – mindjárt azt is előírja, hogy azokra mit, hogyan kell válaszolni. Természetesen ez is többféle változatban történhetik. Emlékszünk a tömény formáira is, amikor a rosszul értelmezett »pártosság« címén gyakran szólamokkal, jelzőkkel vagy éppen fiktív elemekkel [ide kapcsolódik a 9. jegyzet] helyettesítették azt a megbízható információt, amellyel éppen a jó ügyeket kellene leginkább támogatni.¹¹¹ A 9. jegyzetben pedig a szerző részletesebben foglalkozott a két kitalációval: „Ilyen fiktív elem volt például Fogarasi Béla–Illés Béla, Magyar–orosztörténeti [így!] kapcsolatok. Bp. 1945. c. kiadványában (állítólagos levéltári anyagra hivatkozva!) az, hogy I. (Nagy) Péter cár tüzéséget küldött Rákóczinak (ez egy időben középiskolai tankönyvbe is bekerült), meg az állítólagos Guszev kapitány 1849-es szerepe is (akiről ennek nyomán Budapesten ma is utca van elnevezve). Az első komolyabb kapcsolattörténeti gyűjteményes kötet: Kovács Endre (szerk.), Magyar–orosztörténelmi kapcsolatok. Bp. 1956, közelebből ennek két, e témákban érdekelt szerzője: R. A. Averbuh és Perényi József már hallgatónak mellőzi is ezeket a mozzanatokat, illetve az utóbbi megjegyzi, hogy bizonyos korábbi adatközlések kizárólag szépirodalmi jellegűnek tekintendők. Mondjuk meg nyíltan, hogy az ilyen próbálkozások – éppen 1945-ben, az új időszak kezdetén – inkább csak arra voltak alkalmasak, hogy igazi pozitívumok kiemelése helyett fiktív elemekkel kompromittálják a két nép gazdag és értékes kapcsolatainak történetét. A »pártosság« helytelen értelmezésére l. Lukács György válaszáat 8 kérdésre: *Nuovi Argomenti*, 1962. VII–X.”¹¹² E kitalációk történetét Kosáry – minden bizonnyal a „szocialista” rendszer főleg korábbi, de bizonyos vonatkozásokban még aktuális propagandájának is elemeit képező hamisítások leleplezése miatt esetleges támadásokat elkerülendő – nem tanulmánya főszövegében, hanem a mű kevésbé hangsúlyosnak tekinthető helyén: végjegyzetben tárgyalta. A két történet fikció voltának bemutatásánál pedig a szerző a „szocialista” Magyarországon megjelent írásokra hivatkozott: a Rákóczi-esetnél Perényi Józsefére, a Guszev-ügynél ráadásul szovjet történészére, R. A. Averbuhéra – félelhetetlenül jelezve: ezeket a történelemábrázolásokat a „szocialista” tudományosság már évtizedekkel ezelőtt meghaladta. A szovjet történész

111 Kosáry Domokos: A történelem veszedelmei. In: *Uő*: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1987. 507–508.

112 Uo. 511–512. Tanulmánya lezárásánál a szerző jelezte, hogy ezen írása „zömmel két cikkünk szövegére megy vissza”: *Uő*: Realitások és mitológiák. Néhány megjegyzés a történelem és nemzeti tudat kérdéséhez. Valóság 1982. 12. sz. 23–33.; *Uő*: A magyar történettudomány teendői és szervezeti kérdései. Századok 1984. 4. sz. 832–859., ld. *Uő*: A történelem i. m. 510–511. E két munkájában Kosáry még nem foglalkozott az Illés Béla-féle kitalációkkal, szükségesnek tartotta azonban, hogy ezekkel kapcsolatos fejtegetéseit 1987-es kötetében megjelentesse.

szerepét ugyanakkor Kosáry azzal is kiemelte, hogy bár a két fikció közül időrendben a Rákóczi-ról szóló foglalkozik korábbi eseményekkel, a Guszev kapitányról és társairól megalkotott pedig későbbivel, így a 18. századi témában érintett Perényi tanulmánya is előbbre van a hivatkozott 1956-os könyvben, mint az 1848–1849-es vonatkozásokat tárgyaló Averbuhé,¹¹³ mégis a szovjet szerzőt említette kettejük közül elsőnek. A továbbiakban Kosáry arra mutatott rá, hogy az efféle propagandisztikus eljárás azoknak a politikai rendszereknek is káros, amelyek éltek, illetve élnek vele (hiszen, bár a kutatások során kiderült, hogy Guszev kapitány nem létezett, 1987-ben még mindig utca van elnevezve róla a magyar fővárosban¹¹⁴): a történelmi igazságkeresés és a politika érdekei tehát korántsem ellentétesek egymással. A tanulmányíró szerint a magyar és az orosz nép kapcsolata esetében pedig ilyen fikciókra már csak azért sincs szükség, mert az – amint a „gazdag és értékes” jelzőkkel félreértethetlenné tette – rendkívül jó, nem egy, kiemelésre méltó igazi pozitívum van benne. Végül, a „helytelenül” értelmezett „pártosság”-gal kapcsolatban Kosáry mint „tekintély”-nek számító szerzőre, a születésének 1985-ös centenáriuma alkalmából a „szocialista” Magyarország legkülönbébb fórumain, kiadványaiban rendkívüli mértékben méltatott Lukács Györgyre¹¹⁵ hivatkozott. A történész ezen eljárását ugyanakkor indokoltta tette, hogy az általa felhasznált Lukács-szövegnek a sztálini „pártosság”-ra vonatkozó megállapításai közül nem egy kifejezetten a II. világháború időszaka (amikor Illés Béla megjelentette a Rákóczi-val és Guszev kapitánnyal foglalkozó kitalációit bemutató azon írásait, amelyek az említett 1945-ös kötetben is napvilágot láttak) történelemhamisításait bírálta.¹¹⁶ Mindezen eljárások alkalmazásán túl,

113 Ld. Perényi J.: II. Rákóczi Ferenc i. m. 52–95.; R. A. Averbuh: A magyar nép 1848–1849. évi függetlenségi harca és az orosz társadalom haladó erői. In: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. I. m. 116–130. Ld. ehhez még e munkám 4.6.1. fejezetének 590–593. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

114 Ld. erről e munkám 4.4. fejezetét!

115 A Lukács-centenáriumról ld. pl. Történeti bibliográfia 1985. A Magyarországon megjelent történeti munkák bibliográfiája. Összeáll. Rozsnyói Ágnes–Sz. Gyivicsán Mária. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1987. 50–55.

116 E munkájában Lukács említette Hegelt, „akit a második világháború idején, a hitleri Németország elleni harc propagandakövetelményeinek érdekében, úgy tüntettek fel, mint a reakciós ellenállás ideológusát a francia forradalommal szemben. Eltekintve attól, hogy ez a tézis mennyire ellentétben áll Marx, Engels és Lenin téziseivel, valóban komikus felemlíteni, hogy ugyanebben az időszakban – hasonló propagandisztikus követelmények miatt – Szuworov cári tábornok viszont forradalmárnak minősült. Az a körülmény, hogy Szuworov hadjáratot viselt a francia forradalom ellen, Hegel pedig – egészen élete végéig – lelkesen védelmére kelt, a legkevésbé sem zavarta a sztálini »pártosságot«. A tények elismerése »objektívizmusnak« minősült volna.

Ennek az irányzatnak a tetőfokát jelentette a »Párttörténet«, amely sok millió példányban forgott közkézben. Ebben a legfőbb funkcionárius »pártossága« az a félisten, amely megteremt, illetve eltüntet a tényeket és – a követelményeknek megfelelően – létet és értéket kölcsönöz személyeknek és eseményeknek, illetve megsemmisíti azokat. A párttörténet irányzatok harca, amelyeket nem emberek képviselnek vagy támogatnak, a névtelen szem-

az 1987-es szöveg írójának óvatosságát a fennálló politikai rendszer érdekei szempontjából kényes problémák tárgyalásánál az is jelzi, hogy Perényinek az egyébként a „szocialista” Magyarországon megjelent munkája megállapításait felidézve csak „bizonyos korábbi adatközlések”-et említett, és nem tudta az olvasókkal, hogy az 1956-os tanulmány szerzője éppen az 1945-ös, Kosáry által ugyane jegyzetben hivatkozott Fogarasi–Illés-féle kötetben is publikált Illés Béla-cikkről nyilatkozott elítélően... Összességében azonban, az 1980-as évek végén Magyarországon legálisan közzétett tanulmányában a történész már határozottan rámutatott mindkét eset fikció voltára, jelezte azt is, hogy milyen történelmi körülmények között és miféle célból alkották meg ezeket, továbbá röviden ismertette sorsuk néhány fontos mozzanatát is – immár a Rákóczi-fikció érvénytelenítése után de még a Guszev-kitaláció fontos megőrkítéseinek csak a magyarországi rendszerváltozás során bekövetkező eltávolításai előtt.¹¹⁷

benállások stb. történetek, amelyben [így!] – természetesen Lenin kivételével – egyedül Sztálin létezik igazán. (Az első kiadásban egyébként van egy kivétel: szerepel benne Jezsov, »a mi Marat-nk« is, a nagy pörök első szervezője, bukása után az ő neve is eltűnt a párttörténetből.)” Lukács György cikke a Nuovi Argomentiben, Nuovi Argomenti, júl.–okt. Cikkek a Nemzetközi Sajtóból 1962. 94. sz. 37–38., részletesebben: 37–39.

117 Ld. ezekről e munkám 4.4. fejezetét!

4. „A GUSZEV-ÜGY”

4.1. VALÓTLANSÁGOK GUSZEV KAPITÁNYRÓL ILLÉS ÍRÁSAIBAN; AZ ÁLTALA SZERKESZTETT ÚJSÁGOKBAN

4.1.1. A fikció újságcikkekben és hivatalos levélben

A szovjetunióbeli magyar kommunisták németellenes propagandájában a Rákóczi-szabadságharc mellett felhasznált másik kiemelkedő fontosságúnak tekintett történelmi hagyományhoz: az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc történetéhez, az e küzdelem iránti orosz szimpátia ábrázolásához és Kossuth Lajos személyéhez kapcsolódott az *Új Szó* 1945. február 10-i (a *Rákóczi és az oroszok* című írást tartalmazó lapszámot követő) számában az *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* címmel közzétett Illés Béla-cikk.¹ A kétszakaszos

1 Illés B.: Orosz tisztek i. m. 3. – Illés Béla Guszev-történetével korábban részletesebben már foglalkozott: *Árpád von Klimó: Vom Mars bis an die Donau*. Der Rittmeister Alexej Gussew. In: Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR. Hg. Silke Satjukow-Rainer Gries. Ch. Links Verlag, Berlin, 2002. 220–234., 293–295. E témakörben készített legkorábbi, de nem publikált munkám – amely azt mutatta be, hogy Illés miként igyekezett saját cikkeivel és lábjegyzeteivel hitelesíteni Guszev kapitány és társai történetét – Árpád von Klimó fentebb hivatkozott tanulmányának alapjául szolgáló előadásához kapcsolódó kommentárként hangzott el a Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR c., krakkói konferencián, 2001 szeptemberében. Újabban, részletesebben ld. *Vörös Boldizsár: Illés Béla „Guszev-ügye” – avagy hogyan lett az írói kitalációból történelmi tény 1945 és 1951 között*. Múltunk 2006. 3. sz. 214–225.; *Uő: Politikai propaganda, kultusz, szépirodalom. Guszev kapitány és társainak méltatásai 1945 és 1972 között*. Irodalomtörténet 2007. 1. sz. 51–64.; *Uő: Kitalált kapitány – valós igények? Illés Béla Guszev kapitánya és az oroszokkal kapcsolatos sztereotípiák az 1940-es évek második felében*. In: Folklor és történelem. Szerk. Szemerényi Ágnes. Akadémiai Kiadó, Bp., 2007. (Folklor a Magyar Művelődéstörténetben) 488–500.; *Uő: Írói fikció, mint történelmi legitimáció: a Guszev-ügy. Valóság* 2008. 5. sz. 98–107.; *Uő: „Odaszámíthatjuk-e Guszev kapitányt és társait a magyar szabadságharc vértanúi közé?” A Guszev-történet megjelenítése az új nemzedékek oktatási-nevelési anyagaiban 1948 és 1956 között*. In: Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete. Szerk. Gyáni Gábor–Láczay Magdolna. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület–Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kara, Nyíregyháza, 2008. (Rendi Társadalom – Polgári Társadalom 21.) 445–455.; *Uő: Illés Béla „Guszev-ügye” – avagy történelmi hitelesítés és hiteltelenítés cikkeivel és lábjegyzetekkel*. In: Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter

szöveg elején a szerző arról számolt be, hogy „1936-ban a Belorusz Akadémia történelmi osztályának tudományos munkásai a régi, cári kormányzóság iratainak rendezése közben egy olyan aktacsomóra akadtak, amelyik nemcsak az orosz történelemírók számára bírt nagy jelentőséggel, de bizonyára érdekelni fogja a magyar történelemírókat, sőt a legszélesebb magyar rétegeket is. Az aktacsomóra ez volt ráírva: »Alekszej Guszev tüzérszázados és társainak bűnügye. 1849. május–augusztus.«” A cikkben az áll, hogy Guszevet és 15 társát azért tartóztatták le a cári hatóságok 1849 májusában, mert a 16 tiszt a magyar szabadságharc leverésére küldött seregben propagandát fejtett ki az intervenció ellen, a magyar szabadságmozgalom érdekében. A továbbiakban Illés azt tudatta az olvasókkal, hogy az iratcsomó nem tartalmazza a vádlottak vallomásait, csak a vádiratot és az ítéletet. A vádirat szerint Guszev kapitány és társai magasztalták Kossuthot és a többi szabadságharcost, kapcsolatban álltak a cár ellenségeivel, ezzel pedig hazaárulást követtek el. A cikkíró azt állította: „Az ítéletből (annak indoklásából) valamivel többet lehet megtudni arról, hogy mi volt tulajdonképpen a 16 orosz tiszt »bűne«. Mert hogy Alekszej Guszevnek és társainak, akik Oroszország belső garnizonjaiból voltak útban Magyarország felé, nem volt kapcsolatuk Kossuth Lajossal, az nyilvánvaló. Az ítéletben szó sincs arról, hogy ők valóban kapcsolatban állottak volna a magyar szabadságharcosokkal. Ellenben idézi az ítélet indoklása Alekszej Guszev vallomásának néhány mondatát, azokat a mondatokat, amelyek a bírák véleménye szerint beismerésnek tekintendők.” Illés szerint tehát az iratokból nem tudható meg pontosan, hogy mit is követtek el ezek a tisztek, az idézet utolsó mondata ugyanakkor azt érzékeltette: a századost azon nézeteiért ítélték el, amelyeket az ítélet indoklásában olvasható szavaival hirdetett. Ugyanis „Guszev százados ezeket mondotta: »Azért harcoljunk a magyarok ellen, mert ők ellenségei a Habsburg-császárnak? Ez igazán nem ok arra, hogy orosz vért ontsunk, hisz’ az orosz népnek semmi oka barátsággal gondolni a Habsburg-császárra és minden oka megvan arra, hogy ellenségének tekintse a kis szláv népeket elnyomó Habsburgokat. Vagy azért harcoljunk a magya-

emlékére. Szerk. Krász Lilla–Oborni Teréz. ELTE Eötvös Kiadó, h. n., 2008. 447–464.; *Uő*: Áldokumentumok és történelmileg hitelesként közreadott szépirodalmi művek. Guszev kapitány és társainak ábrázolásai Illés Bélától Illyés Gyuláig 1945 és 1951 között. Levéltári Közlemények 2008. 215–249.; *Uő*: „Hiszen Guszev nem is létezett”. Egy kultusz lerombolása az 1950-es évek közepétől az 1990-es évekig. Századvég 2008. 3. sz. 127–143.; *Uő*: Kitalált kapitány valódi utcaja. Guszev százados és társainak méltatása emléktáblával és budapesti belvárosi utcánévvel 1949–1990 között. In: Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv. IV. Főszerk. Á. Varga László. K. n., Bp., 2009. 319–333., 451–452., 468–469.; *Uő*: Dr. Utrius Pál, Kurt von Eichen és Alekszej Guszev kapitány. Illés Béla történelmi kitalációja és lehetséges előzményei. Sic Itur ad Astra 2009. 60. sz. 245–258.; *Uő*: Fordulatok a Guszev-kultusz történetében: változó méltatások – változó méltatottak? Létünk 2009. 4. sz. 47–59.; *Uő*: Egy történelmi mítosz a „szovjet–magyar barátság” propagandájában. A soha nem létezett Guszev kapitány és társainak ábrázolásai az 1940–1980-as években. Replika 2012. 3. sz. 83–90.; *Uő*: Információk egy fiktív esetről – magyar és szovjet közegben. Guszev kapitány és társainak ügye történettudományi munkákban az 1940–1980-as években. Világtörténet 2014. 1. sz. 161–174.

rok ellen (mint egyre halljuk), mert a magyarok elnyomják a Magyarországon élő szlávokat? Ha a magyarokat legyőzzük, ezzel nem szabadítjuk fel a Habsburg Birodalomban élő szlávokat, hanem csak azt érjük el, hogy a szlávokon kívül a magyarok is a németek szolgálivá lesznek. Nekünk *nem ezért*, hanem *ez ellen* kell harcolnunk. Ha a magyar szabadságmozgalom győz, a magyaroknak a véres áldozatokkal kivívott szabadságuk védelmére szükségük lesz szláv szomszédaik barátságára. És ilyképpen a magyar ügy győzelme hozná meg azt az eredményt (a Habsburg Birodalomban élő szláv népek szabadságát), amit nekünk – így halljuk – a magyar mozgalom vérbefojtásával kell elérnünk.” A tiszt kijelentéseit Illés ekként értékelte, értelmezte a cikkben: „Ezekhez a szavakhoz nem kell magyarázat. Guszev százados (akiről a vádiratból azt is megtudjuk, hogy szorgalmasan olvasta a francia forradalom íróit és szónokait) megértette, hogy egy nép csak úgy lehet szabad, ha nem nyom el más népeket és hogy egy nép szabadságmozgalmának letiprásával nem lehet szabaddá tenni más rab-népeket. Mindenesetre megértette az 1848–49-es magyar forradalom óriási jelentőségét és megértette azt, hogy az orosz népnek nem érdeke megmenteni Délkelet-Európa zsarnokait. Megértette, hogy ez csak az orosz nép elnyomójának, a cárnak érdeke.” A cikkíró a „megértette, hogy egy nép csak úgy lehet szabad, ha nem nyom el más népeket” értelmezéssel-megfogalmazással pedig a „felvilágosult” gondolkodású, „a francia forradalom eszméit jól ismerő” Guszev kapitány nézeteit határozottan közelítette a kommunista ideológia klasszikus szerzőinek a kijelentéseihez.²

Illés szerint a per a minszki katonai törvényszék előtt folyt le és összesen két napig tartott: 1849. július 29-én kezdődött, 30-án pedig már ítéletet hoztak. A 16 vádlott közül hetet lefokozással, a hadseregből való kizárással és kötél általi halállal büntettek, kilencet lefokozással, a hadseregből való kizárással és hosszabb-rövidebb ideig tartó szibériai száműzetéssel; a legenyhébb ítélet 15 évi száműzetés volt. Halálra ítélték Guszev századost is, büntetését pedig még azzal is súlyosbították, hogy végig kellett néznie hat társa kivégzését. A hét tiszt felakasztására 1849. augusztus 16-án, a minszki Preobrazsenszkij kaszánya udvarán került sor, a kormányzó, Golicin herceg jelenlétében. A továbbiakban Illés azt állította, hogy „A cári hatóságok a 16 tiszt letartóztatását, a pert, az ítéletet és a kivégzéseket szigorú titokban tartották. Golicin herceg még azt is megtiltotta, hogy az elítéltek hozzátartozóinak rokonuk sorsáról bármi felvilágosítást adjanak.” A cikk második, mindössze egymondatos szakaszában a szerző a szövegében ismertetett, idézett „források” sorsával foglalkozott: „Nem

2 Ld. „Lehet-e szabad az olyan nép, amely más népeket elnyom? Nem lehet” – írta Lenin 1914-ben. Ld. V. I. Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról. In: V. I. Lenin összes művei. 25. 1914. március–július. Kossuth Könyvkiadó, h. n., 1970. 274. Egy másik művében pedig ez áll: „Az a nép, amely más népeket elnyom, nem szabadíthatja fel önmagát», így beszéltek a XIX. század következetes demokráciájának legnagyobb képviselői, Marx és Engels, akik a forradalmi proletariátus tanítóivá lettek.” Ld. V. I. Lenin: A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről. In: V. I. Lenin összes művei. 26. 1914. július–1915. augusztus. Kossuth Könyvkiadó, h. n., 1971. 97., 399.

tudom, hogy e történelmi okmány nem esett-e áldozatául a Minszket felégető német banditáknak, de bizonyos, hogy a minszki per okmányainak kivonatos másolata megtalálható a leningrádi Hadtörténeti Múzeum irattárában.”

A valóságban soha le nem zajlott eseményeket, amelyek főszereplői: Alek-szej Guszev kapitány és társai kitalált személyek, fiktív dokumentumok alapján, ténylegesen megtörténtként mutatta be Illés Béla. Ezeket hitelesítő „forrásai”-nak igaziakként elfogadtatását az olvasókkal voltak hivatottak szolgálni a szerző különféle eljárásai: megtalálásuk leírása (egy valóban létező intézmény: a belorusz akadémia, egyik részlegének: „történelmi osztály” – amelyet az ügyben tájékozódó érdeklődő az akadémia ekkor már működő történettudományi intézetének³ is tekinthetett – tudományos munkatársai tevékenységével összefüggésben), az egyes iratok ismertetése, idézésük, a szövegek lelőhelyeinek – ezek közül ráadásul „bizonyos”-an a leningrádi Hadtörténeti Múzeum irattárában – megadása. A képzelet megalkotta tüzérszázados perének iratainál e múzeum említése azért volt különösen alkalmas annak elősegítéséhez, hogy a fikciót ténynek tekintse a közönség, mivel gyűjteményében kiemelkedő fontosságúak voltak az orosz tüzérség történetének anyagai.⁴ Az esetet azonban nemcsak e „dokumentumok” hitelesíthették az olvasók számára, hanem sajátos analógiákként, azok az ehhez hasonló mozzanatok is, amelyeket, különféle munkákat forgatva, már megismerhettek a 19. századi forradalmak, szabadságküzdelmek történetéből. Így például a cári hadseregből a magyar honvédekhez áttért és ezért később az orosz hadbíróóság által halálra ítélt és kivégzett lengyel származású Rulikowski – Guszev kapitány és társai ügyével rokonítható – esetének leírása már olvasható volt *A Pallas Nagy Lexikona* 1904-es XVIII. kötetének *Rulikowski*-szócikkében: „1849. mint orosz lovaskapitány Paszkevics [...] alatt hazánkba került, de a hadjárat közben annyira meghatotta őt a magyarok vitézsége és ügyük igazsága, hogy szakaszával Görgeyhez átpártolt és a honvédek zászlaja alatt küzdött tovább Világosig. Az oroszok azonban elfogták, mire Paszkevics Nagyváradon 1849. aug. 28-án főbe lövette. 1870-ig tetemei jeltelen sírban nyugodtak; 1899. a nagyváradai polgárság síremléket állított hantjai fölé.”⁵ Ehhez hasonlóan mutatta be a tiszti sorsát a *Révai Nagy Lexikona* 1924-es XVI. kötetének *Rulikowski*-szócikke is.⁶ Az orosz történelmet, a valóban élt 19. századi, a magyar forradalommal és szabadságharcral rokonszenvező

gondolkodók műveit jól ismerők számára pedig az *Új Szó*-cikkben „idézett” Guszev-beszédrészletet az is hitelesíthette, hogy az ebben megfogalmazott nézetek rokoníthatók voltak azokkal, amelyeket például Bakunyin vagy Herzen vetettek papírra. Bakunyin 1848-as, *Felhívás a szlávokhoz* című munkájában ekként buzdított: „Barátaivá és szövetségeseivé kell lennünk mindazoknak a népeknek és pártoknak, amelyek a forradalomért küzdenek”, mindazoknak, „akik függetlenségükért és ugyanakkor mindenki szabadságáért harcolnak, tehát szövetségre kell lépünk egymással az egyetlen közös ellenség, a zsarnokok összeesküvése ellen [...] Mit kell tennünk?”

Ez világos: ki kell jelentenünk, Magyarországon, hogy a magyarok oldalán és Windischgrätzcel szemben állunk.”⁷ Az 1863-as lengyel felkelés idején pedig Herzen *Kolokol* (Harang) című újságjában azt állította, hogy együttműködés van az orosz tisztek és a lengyel felkelők között, továbbá kijelentette: „Nem és újra nem – egy egész nemzet átkozott kipusztítása a többi nemzet közül – ez nem lehet összoroszművelődési ügy.” A szerző felhívta tehát a becsületes orosz katonákat, hogy kövessék a forradalmár tisztek példáját, ők is hagyják el a cári hadsereg alakulatait: „Ha vannak még az orosz katonák között Lengyelországban tiszta emberek, becsületes harcosok, akik vakon hisznek esküjükben, és így teljesítik kötelességüket, de lelkesedés nélkül teszik ezt [...] gondolkodzanak el – nincs-e igazuk azoknak a tiszteknek, akik elhagyják a hóhérok seregeit? Gondolkodzanak el ezen és kerüljék ki azokat a megfizetett uszítókát, akik tökéletesen tisztában vannak azzal, hogy az orosz kormány ügye a leghitványabb, de még jobban tudják azt, hogy ezüstjei kiállják a legnagyobb próbát.”⁸ Az Illés-szövegben Golicin herceg említése is a kitalációt valóságos esetként elfogadtató mozzanat lehetett az orosz történelemben jártasak számára: a Golicin hercegi család számos tagja ugyanis fontos posztokat töltött be az évszázadok során Oroszországban – amint erről például *A Pallas Nagy Lexikona* 1894-es VIII. vagy a *Révai Nagy Lexikona* 1913-as VIII. kötetének *Golicin*-szócikkből⁹ is lehetett ismereteket szerezni. (Ezek az analógiák a kitaláció más ábrázolásainál is elősegíthették, hogy a közönség történelmi tényként fogadja el azt.) A fikció hiteltelenségéhez hozzájáruló azon információnak pedig, hogy 1849-ben nem e család egyik tagja, hanem A. V. Szemjonov volt itt a kormányzó,¹⁰ Magyar-

3 Vö. ehhez: Isztorij Insztitut AN BSZSZR. In: Minszk. Enciklopedyicseskij szpravocnyik. Glav. red. P. U. Brovka. Glavnaja redakcija Beloruszskoj Szovetszkaj Enciklopedyij, Minszk, 1980. 165–166.; Rainer Lindner: Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weissrussland im 19. und 20. Jahrhundert. R. Oldenbourg Verlag, München, 1999. (Ordnungssysteme. Studien zur Ideengeschichte der Neuzeit 5.) 201–202.

4 Vö. pl. Führer durch die Sowjetunion. I. m. 296–297. Ld. még e munkám 3.1. fejezetének 27. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

5 Rulikowski. In: *A Pallas Nagy Lexikona*. Az összes ismeretek enciklopédiája. XVIII. (II. pótk.) K–Z. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Bp., 1904. 546.

6 Rulikowski. In: *Révai Nagy Lexikona*. Az ismeretek enciklopédiája. XVI. Racine–Sodoma. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Bp., 1924. 437. Vö. még: *Rosonczy Ildikó*: Áruló cédula. Az orosz hadsereg egyetlen áttért tisztjének végzete. Magyar Nemzet Hétvégi

Magazin 2011. márc. 12. 24.; Hermann Róbert: Negyvennyolcas történetünk mai állása. Magyar Napló–FOKUSZ Egyesület, Bp., 2011. 64., 112.

7 Idézi: R. A. *Averbuh*: A magyar nép szabadságküzdeme 1848–1849-ben. Szerk. Andics Erzsébet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. 127., 141.

8 Idézi: *Kovács Endre*: Herzen. Gondolat, Bp., 1978. 254–255.

9 Ld. *Sz[abó] E[ndre]*: Golicin. In: *A Pallas Nagy Lexikona*. Az összes ismeretek enciklopédiája. VIII. Gesztely–Hegyvám. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Bp., 1894. 90–91.; Golicin. In: *Révai Nagy Lexikona*. Az ismeretek enciklopédiája. VIII. Földpálya–Grec. Révai Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Bp., 1913. 611.

10 Ld. pl. *Guy Picarda*: Minsk. A Historical Guide and Short Administrative, Professional and Commercial Directory. „Technalohija”, Minsk–London, 1994. 72. Ugyanakkor a 19. századi belorusz történelmet nem minden részletében pontosan ismerők számára a kitalációt hitelesíthette az, hogy 1845–1853 között itt főként kormányzóként működött a Golicin család egyik tagja: Andrej Mi-

országban az 1940-es évek közepén minden bizonnyal legfeljebb néhányan voltak birtokában... Az orosz múltban tájékozottabbaknak ismerős, és ekként a képzelet szüleményét hitelesítő szövegem lehetett a Preobrazsenszkij név említése is, egy kaszárnnyával összefüggésben: ugyanis 1849-ben már létezett a Preobrazsenszkij ezred, a legrégebbi orosz gárdaezred, amely a Moszkva melletti Preobrazsenszkoje faluról kapta a nevét.¹¹

Mindezeket túl a Guszev-esetnek az *Új Szó* olvasóival ténylegesen megtörténtként elfogadtatását az is elősegíthette, hogy az újság előző számában látott napvilágot Illés Béla hasonló jellegű írása a Rákóczi-szabadságharc orosz támogatásáról.¹² e két munka rokon volta pedig nemcsak a második hamisítás hitelesítésére lehetett alkalmas, hanem az 1849-es történet ábrázolása, egyfajta sajátos visszahatással, a 18. századi témájú fikciónak a közönséggel egykor valóban lezajlott eseménysorként elismertetéséhez is hozzájárulhatott. Mindehhez jó kiindulópontot szolgáltatathatott a *Rákóczi és az oroszok* című munka legelején az orosz–magyar jó történelmi kapcsolatot elhallgató történészek bírálata: az olvasó így arra gondolhatott, hogy a szovjet hadsereg magyarországi lapjának az orosz történelmet nyilvánvalóan alaposan ismerő, eredeti iratokat idéző cikkírója új, eddig ismeretlen adatokat tesz közzé a két nép viszonyáról. A Guszev-kitaláció leleplezését pedig igencsak megnehezítette az, hogy a benne szereplő figurák valamennyien a képzelet szüleményei, tehát velük kapcsolatban nem is keletkezhettek a cáfolatot elősegítő valóságos 19. századi történelmi dokumentumok, ráadásul nem vezetői posztokat betöltő alakok (Guszev maga is csak százados), akiknek ügyét a hatóságok titokban tartották, így eleve sem jöhetett volna létre és maradhatott volna fenn róluk nagy tömegű forrásanyag...

A különféle eljárások alkalmazásával történelmileg hitelesként bemutatott fikciót tartalmazó cikk szerzője pedig kifejezés-használatával sajátos, az aktuálpolitikai törekvésekhez, így a világháborús németellenes küzdelemhez

hajlovics herceg – csakhogy az ő illetékessége nem terjedt ki Minszkre. Vö. pl. V. V. Csepko: Obscsesztvenno-polityicseszkoje dvizsenyije v Beloruszszii v 40-e gg. XIX v. In: Trudi Insztityuta Isztorii Akagyemii Nauk BSZSZR. 3. Minszk, 1958. 127., 133., 138., 141., 142.

11 Ld. ehhez pl. Preobrazsenszkoje. In: Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. XV. Ottó–Racine. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Bp., 1922. 685. Ugyanakkor ismereteim szerint Minszkben nem volt Preobrazsenszkij kaszárnnya – erre egyébként abból is lehet következtetni, hogy amikor a magyar illetékesek az 1940-es évek második felében az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc centenáriuma készülődtek, tervezték Guszev kapitány kivégzése helyének és sírjának megkoszorúzását (ld. erről e munkám 4.4. fejezetét), ilyen megemlékezésekről azonban nem találtam adatokat a korabeli forrásokban, így tehát minden bizonnyal nem került rájuk sor. (A rendezvények propagandisztikus fontosságát tekintve nyilvánvalóan jelentek volna meg beszámolóik róluk.) Ugyanis ha Guszev sírját nem is lehetett volna megkoszorúzni, a Preobrazsenszkij kaszárnnyánál (vagy, amennyiben az időközben elpusztult volna, a helyén lévő intézménynél) még akkor is lehetett volna ünnepséget tartani, ha a századost és társait – mivel nem léteztek – valójában ott nem is végezheték ki...

12 Illés B.: Rákóczi i. m. 3–4., ld. erről e munkám 3.1. fejezetének 25–42. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

is kapcsolódó ellentéteket is megjelenített írásában. Egyrészt a kommunista ideológia klasszikus szerzőinek gondolataival rokon kijelentéseket tartalmazó „beszédének idézett mondataiban” Guszev százados határozottan állást foglalt az „orosz nép”-nek a „magyarok”-kal és a Habsburg Birodalomban élő „kis szláv népek”-kel közös érdekei mellett, rámutatva arra, hogy ezek ellentétesek a császáréival és, ha általa kimondatlanul is (Illés értékelésében viszont egyértelműen megfogalmazva), a cáréival is.¹³ Ezt a gondolatot a cikkíró továbbvitte a 19. századi „események” ábrázolásánál: ugyanis a kapitányt és társait több ízben „orosz”-okként jelölte (már a cím első szavával is!), az intervenciót elrendelő, a magyarbarát tisztekkel leszámoló hatalmat pedig „cári”-ként¹⁴ – azt juttatva ezzel kifejezésre, hogy az oroszok összességükben nem tehetők felelőssé az 1849-es katonai beavatkozásért, az csak a népet elnyomó vezetők akciója volt, az orosz nép kiemelkedő képviselői pedig még szembe is fordultak azzal.¹⁵ Mindennek egyfajta folytatásaként, az „eset dokumentumai”-nak 20. századi megtalálásáról írva a szöveg szerzője „orosz történelemírók”-at említett (nem pedig „szovjet”-eket, ami annál feltűnőbb, mert ráadásul nem is orosz, hanem belorusz területen „fedezték fel” az „irat”-okat, ezek tehát az itteni kutatók érdeklődésére is számot tarthattak). Így a 19–20. századi mozzanatok e megjelöléseinek sorozatával a szerző, ha nem is nyíltan rámutatva erre, az „orosz nép” képviselőiként jeleníthette meg a századost és társait, akik „haladó törekvéseik”-kel az ezeket is megvalósító „leghaladóbb” politikai rendszer: a szovjet elődei. Ebben a gondolatmenetben pedig benne rejlik az a következtetés, hogy amiként az „orosz nép” „haladó” tagjai már a 19. században felismerték az elnyomott kelet-európai népek, köztük a „magyarok” igazi érdekeit és életüket áldozták ezekért, úgy, immár más körülmények között, a 20. században az ő törekvéseiket is érvényre juttató szovjethatalom politikusai, katonái küzdenek a népek, köztük a magyarok szabadságáért. E sajátos hagyományteremtést volt hivatott szolgálni másrészt az ellenség megjelölése is: amint a Rákóczi-kitalációt bemutató 1944–1945-ös Illés-cikkeknél, ez itt is a „német”. Akárcsak az „orosz nép” képviselői, ez is lényegében azonos évszázadokon keresztül: 19. századi „beszéd”-ében Guszev százados így említette a Habsburg Birodalom vezetőit, 20. századi cikke végén pedig Illés a „Minszket felégető” „banditák”-at. Az ellenség ilyen ábrázolása, egyfajta analógiás hatással azt is elősegíthette, hogy a kapitányt és társait a szovjet rendszer elődfiguráinak tekintsék az olvasók (akárcsak a 18. századi „orosz”-okat a Rákóczi-fikciót tartalmazó szövegeknél). Az ellentétek

13 Hasonló gondolatmenet figyelhető meg II. Rákóczi Ferenc I. Péterhez írott 1703-as fiktív levelében, amelyet Illés ismertetett és idézett Rákóczi és az oroszok c. cikkében, ld. erről e munkám 3.1. fejezetének 25–42. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

14 Jól szemlélteti ezt a cikk e részlete: „Alekszej Guszevet és 15 társát azért tartóztatták le a cári [!] hatóságok 1849 májusában, mert a 16 orosz [!] tiszttel a magyar szabadságharc leverésére küldött cári [!] seregen belül propagandát fejtett ki az intervenció ellen.” Illés B.: Orosz tisztek i. m. 3.

15 Vö. ehhez: Hermann Róbert: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történet-írásban. Aetas 1999. 1–2. sz. 77.

alkalmazásával megalkotott hagyományrendszernek pedig az aktuális németellenes küzdelmet kellett szolgálnia, ugyanakkor, ezzel összefüggésben, történelmileg megalapozni, legitimálni a „szovjet–magyar jó kapcsolatok”-at is – hasonlóan a *Rákóczi és az oroszok* című cikkben foglaltakhoz.

Az 1849-es témájú munka egészét tekintve feltűnő, hogy noha Illés Béla szerint a százados és társai tevékenysége nem kifejezetten Kossuth Lajos személyéhez kapcsolódott és nem is tudtak összeköttetést teremteni a magyar politikussal, valamint a honvédsereggel, szövegének mégis az *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* címet adta – eljárásának oka minden bizonnyal az volt, hogy az orosz (illetve szovjet) katonákat népszerűsítő kitalációt, annak hatásosságát fokozandó, a szerző mindenképpen összefüggésbe akarta hozni a korabeli németellenes magyar kommunista propagandában különösen kiemelkedőként méltatott¹⁶ vezető alakjával.¹⁷

Az *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című cikk, az *Új Szó* hasábjain közölt szöveghez képest csak kisebb, tartalmi szempontból nem lényeges változtatásokkal, közvetlenül a *Rákóczi és az oroszok* című munka után elhelyezve, 1945-ben ismét megjelent a Fogarasi Béla–Illés Béla-féle *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok* kötetben.¹⁸ E fikciót itt nemcsak a szövegben alkalmazott különféle szerzői eljárások, az összeállítás előszava, az előtte olvasható, hasonló jellegű, 18. századi témájú írás (amellyel kölcsönösen hitelesíthették egymást) és a Magyar–Szovjet Társaság kiadványában történt publikálás (ami azt sugallhatta: egy ilyen szervezet által kiadott könyvben az orosz múltból csak gondosan ellenőrzött adatok kaphattak helyet) fogadtathatta el tényként az olvasókkal, hanem az is, hogy Fogarasi Bélának az ezen összeállításban olvasható, *Magyarország és Oroszország történelmi kapcsolatai* című munkájának azon részletéhez, amelyben a szerző azt állította: 1849-ben a magyarbarát „szellem behatolt az intervenciós hadseregbe is”, lapalji lábjegyzettel kapcsolódott: „Lásd a 31. oldalon Illés Béla cikkét: »Orosz tisztek Kossuth Lajosért.«”¹⁹ Ez esetben pedig nemcsak az hitelesíthette a kitalációt, hogy valós történelmi eseménysorozat konkrét példaként jelent

meg az írásban, hanem ilyen felhasználása a cikkíró, Fogarasi Béla által, ami azt jelezhetette az olvasóknak: az Illés-cikkben foglaltakat minden kétséget kizáróan tényként fogadta el az orosz–magyar kapcsolatok történetének másik jó ismerője is. A könyv előszava nyomán pedig a *Rákóczi és az oroszok* című írásban ábrázolt és az *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című munkában megjelenített fikciók immár sajátos, kanonikus értelmezést kaptak: ekkor váltak egyértelműen a „szovjet–magyar barátság” történelmi hagyományává.²⁰

A Guszev-kitaláció 1945 után több ízben is megjelent az *Új Szó* lapjain. Így például a százados és társai esetét történelmi tényként említette Hegedűs Géza az újság 1946. február 9-i számának hasábjain közölt *Rulikowski ezredes emlékezete* című írásában: „Alekszej Guszev százados és társainak bűnperréből ma már kétségtelen, hogy az intervenciós hadseregben otthon volt a szabadságharcos, republikánus szellem. (E bűnperről l. Fogarasi–Illés: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok 31. és köv. old.)”²¹ E szövegnek a képzelet szüleményét nemcsak az hitelesíthette, hogy Hegedűs „kétségtelen”-ül megtörténtként írt az esetről, továbbá hivatkozott Illés Béla cikkére (itt a szerző „dokumentumok”-at ismertetett, idézett a fikciónak az olvasókkal tényként elfogadtatása érdekében, ám az 1946-os munkánál már az ő szövege vált bizonyító anyaggá²²), továbbá az írás megjelenése a szovjet hadsereg magyarországi lapjában, amely azt sugallhatta: e kiadványban a 19. századi orosz történelemből csak gondosan ellenőrzött adatok kaphattak helyet – hanem a fiktív figurák sorsának a valós személyével rokon volta is. A soha nem létezett orosz kapitány ténylegesen élt tisztként való ábrázolását elősegíthette az is, hogy a cikkíró a lengyel származású Rulikowskit egy ízben mint „a magyar köztársaság orosz vértanúját”-t méltatta: itt tehát az egyik hamisítás hitelesítését egy másik szolgálta, még ha az utóbbinál nem is került sor új történelmi figura kitalálására, hanem „csak” egy valós személy nemzeti hovatartozásának megváltoztatására – az így létrehozott orosz tiszt alakja valószínűbbé tehetette

16 Ld. erről e munkám 2.3. fejezetét!

17 E kitalációt ekkoriban nem csak az *Új Szó* olvasói ismerhették meg: a cikk rövidítve, a „források” sorsát tárgyaló, a hamisítás hitelesítésére alkalmas befejezés elhagyásával és néhány más, a koncepció lényegét nem érintő változtatással, az 1848-as magyar forradalomról való megemlékezésekhez is kapcsolhatóan megjelent még: *Illés Béla: Orosz tisztek Kossuth Lajosért. – Visszaemlékezés a szabadságharcra. – Igaz Szó 1945. márc. 13. 3.* Ez esetben a közreadó szükségesnek érezte, hogy valamiképpen megkísérlje megoldani a főcím és a szövegben megjelenített események nem összehangolt voltából fakadó problémát, ezért az *Új Szó*-cikkben a tisztekkel szemben megfogalmazott (és nem kiemeléssel szedett) azon vádat, hogy „magasztalóan nyilatkoztak Kossuth Lajosról és a »többi lázadóról«” (*Illés B.: Orosz tisztek i. m. 3.*), az *Igaz Szó*-ban ritkított szedéssel jelentette meg.

18 *Illés Béla: Orosz tisztek Kossuth Lajosért. In: Fogarasi B.–Illés B.: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. I. m. 31–34.*

19 *Fogarasi Béla: Magyarország és Oroszország történelmi kapcsolatai. In: Fogarasi B.–Illés B.: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. I. m. 15.* Vö. ehhez még munkám 2.3. fejezetének 44–47. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

20 Ld. ehhez e munkám 3.1. fejezetének 51. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

21 *Hegedűs Géza: Rulikowski ezredes emlékezete. Új Szó 1946. febr. 9. 4.* Ld. még: *Új Szó 1848 történetének ismeretlen lapjaiból. In: Jó szomszédság nagy naptára 1948. Szerk. Sömjén Endre. Magyar–Szovjet Művelődési Társaság, Bp., [1947.] 13–15.* E munkájában Hegedűs Illés cikke nyomán történelmi tényként ismertette a Guszev-esetet, ugyanakkor rámutatott annak felderítetlen mozzanataira is: „A periratok hiányossága folytán nincs tiszta képiünk arról, hogy Guszevék azon kívül, hogy maguk előtt tisztázták a tényleges helyzetet, mit csináltak. Azt sem tudjuk, hogy felvilágosító propagandájuk milyen széles rétegekig ért el. [...] Lehet, hogy szavuk elhatott azokig is, akik hajlandók voltak tette váltani a meggyőződést. [...] Lehetséges, hogy voltak mások is, akik éppen Guszevék hatására a szabadság ügye mellé állottak. Az ilyesmit a reakció történetírói szeretik elhallgatni. De adatok hiányában ne is beszéljünk az ismeretlenekről.” Uo. 13–14.

22 Vö. Hegedűs Géza 1947-es, a Rákóczi-szabadságharcra foglalkozó kiadványában alkalmazott hivatkozási eljárásával e munkám 3.2. fejezetében, ld. itt a 76–81. jegyzeteket és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket! Hegedűs Géza 1989-es visszaemlékezésében e történelmi fikciók említése nélkül írt Illés Béláról, a hozzá fűződő kapcsolatáról, ld. *Hegedűs Géza: A viszonytörténet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1989. passim, különösen: 125–138.*

a fiktívet. A többféle eljárással megalkotott két „orosz tiszt” ábrázolása pedig hozzájárulhatott a „szovjet–magyar barátság” erősítéséhez is.

Az *Új Szó* 1947. március 15-i számában látott napvilágot *Az orosz és a magyar nép történelmi kapcsolatai* című, a „szovjet–magyar barátság” hagyományai-val foglalkozó Jepticin-cikk,²³ amely nemcsak a II. Rákóczi Ferenc–I. Péter-kapcsolatot megjelenítő kitalációt mutatta be valóságosként, hanem, *Oroszok Kossuth Lajosról* részccimmel ellátott szakaszában a Guszev-esetet is. A szöveg főcímének megfelelően szerzője a két nép jó történelmi kapcsolatainak bizonyítékként igyekezett megjeleníteni az 1849. évi fiktív eseményeket, ezért így kezdte ismertetését: „Az orosz nép Magyarország iránt érzett barátsága különös és tragikus komorsággal nyert kifejezést *Alekszej Guszev tüzérkapitány és társai bűnügyének tárgyalásán*”. A cikkíró az 1945-ös Illés Béla-munka alapján, olykor még annak megfogalmazásait is alkalmazva ábrázolta az ügyet, és azért, hogy az orosz népnek a magyarok iránti barátságát a leírás idézett bevezetésével összhangban minél erősebbként jeleníthesse meg, egy ponton átirta az „eredeti forrás”-t: a Guszev-beszédet, bizonyos szakaszait pedig, eltérve az Illés-cikkben olvasható szövegtől, kurzívával kiemelte. Míg az 1945-ös cikkben a százados beszédének részlete „Azért harcoljunk a magyarok ellen” szavakkal kezdődött és az első két mondatban nem volt kiemelés,²⁴ a Jepticin-írásban a kapitány kijelentései a következőképpen láttak napvilágot: „Azért harcoljunk mi oroszok [!] a magyarok ellen, mert *ők ellenségei a Habsburg-császárnak*? Ez igazán nem ok arra, hogy orosz vért ontsunk, hisz az orosz népnek semmi oka barátsággal gondolni a Habsburg-császárra és minden oka megvan arra, hogy ellenségének tekintse a kis szláv népeket elnyomó Habsburgokat...”²⁵ Akárcsak Illés Béla, cikkének címadásával, az 1947-es szöveg szerzője is hozzákapcsolta a soha nem létezett katonák mozgalmát az ekkoriban folytatott magyar kommunista propagandában kiemelkedőként méltatott Kossuth²⁶ alakjához, bár – eltérően az 1945-ös szövegtől – leírásában nem volt olyan mozzanat, amellyel valamiképpen indokolta volna ezt. A cikkíró azonban feltehetőleg azért adta e részcímet, mert munkájának következő szakaszában (amelyet a „De vajon csak Morozov, Guszev és a többi tizenöt orosz cári tiszt volt őszinte barátja a magyar szabadságnak? Nem” mondatokkal vezetett be), részletesen bemutatta Herzen és Kossuth kapcsolatát, ismertetve az orosz gondolkodónak a magyar politikusról kialakított elismerő véleményét – az pedig, hogy nemcsak az emigrációban élő szerző, hanem már a százados és társai is felismerték a magyar szabadságharc, illetve vezetőjének jelentőségét, hozzájárulhatott a „haladó gondolkodású” orosz és a magyar történelmi személyiségek, ezen keresztül pedig a két nép sokrétű, jó kapcsolat

23 Ld. erről e munka 3.1. fejezetének 56–57. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

24 Ld. e fejezet 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

25 E. Jepticin: *Az orosz és a magyar nép* i. m. 3. Ugyanakkor a cikkíró nem közölte, hogy milyen történelmi forrásból idézte Guszev kapitány szavait.

26 Ld. ehhez pl. M. Mevius: *Agents* i. m. 88., 99–100.

latainak ábrázolásához. Az 1849-es témájú kitalációt e cikkben nemcsak azok az eljárások hitelesíthették, amelyek az ugyane munkában is helyet kapott Rákóczi-fikciót,²⁷ hanem az is, hogy a Jepticin-írás további részében olvasható egy olyan szövegrész, amely a „Guszev-beszéd” itt közölt mondataiban foglaltakkal rokon gondolatokat tartalmaz: „Csernisevszkij szláv néprokondához fordul: *»Ne higgyetek a bécsi kormánynak, nem igaz, hogy Ausztria a szláv népek barátja. A magyarokkal való ellenséges viszony nem érdeke a szlávoknak.«*”²⁸ A valótlán mozzanatok pedig arra is alkalmasak voltak, hogy alátámasszák a lapszám Illés Béla által írt, *Március 15.* című vezércikkének e megállapításait: „A cári Oroszország (amely Rákóczi felkelése idején támogatta a magyar függetlenségi törekvéseket) 140 esztendővel később hadsereget küldött a magyar szabadságharcosok ellen. Nyilvánvaló, hogy a cári hadsereg felvonulása nem orosz–magyar ellentét kifejezése volt, hanem a reakció és a haladás harca.”²⁹ Továbbá, a Jepticin-szövegben a Guszev-eset bemutatása konkrét példaként szolgált ugyane lapszám *Ifjúság Szava* című, *Az Új Szó gyermekhetilapja* alcímmel ellátott oldalán olvasható, T. W. I.³⁰ által írt, *Március tizenötödikén* című cikk általános jellegű közléséhez: „1849. július 31-én Petőfi is ifjú életét adta a világszabadságért. A világszabadságért, melynek annyi orosz hőst is gyilkolták halomra, vetették börtönre és küldték számkivetésbe a cári parancs végrehajtói mindaddig, amíg 1917-ben a szocialista forradalom meg nem döntötte a cárizmust.”³¹

Minden bizonnyal már az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc centenáriuma is készülve Mihályfi Ernő tájékoztatásügyi, valamint külügyminiszter 1947 nyarán Guszev százados esetéről levélben kért információkat Illés Bélától,³² aki augusztus 4-i válaszlevelében a következőket írta: „Guszev százados és társainak ügye a következőképpen áll.

Ezelőtt mintegy tizenöt esztendővel, véletlenül kezembe került az »összszeesküvés ügy« aktasomója, pontosabban szólva az, ami az aktából megmaradt: a vádirat és az ítélet. E két okirat alapján – a lehetőség szerint – rekonstruáltam az ügyet és közzétettem a (rekonstruált) tényállást. Magyarul erre vonatkozó cikkem a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság kiadásában megjelent »Magyar–orosz történelmi kapcsolatok« című könyv 31–34. oldalain olvasható. A könyvet mellékelten küldöm.

27 Ld. erről e munkám 3.1. fejezetének 56–57. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

28 E. Jepticin: *Az orosz és a magyar nép* i. m. 3., ld. ehhez: *Fogarasi Béla: Csernisevszkij a magyar nép függetlenségi harcáról*. In: *Fogarasi B.–Illés B.: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*. I. m. 46.

29 Illés B.: *Március 15.* i. m. 1.

30 E szerző minden bizonnyal Trecsényi-Waldapfel Imre, ld. ehhez: *Sz. Debreczeni Kornélia: Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1992. 465. Trecsényi-Waldapfel Imre 1947–1948-ban az *Új Szó* gyermekmellékletének szerkesztője volt.

31 T. W. I.: *Március tizenötödikén*. *Új Szó* 1947. márc. 15. 9.

32 E levelet nem sikerült fellelnem, tartalmára csak az Illés Béla által írt, e fejezetben idézett válaszlevelében foglaltakból következtettem.

A háború befejezése után érdeklődtem az okiratok sorsa iránt. Sajnos, az épületet, amelyben a történelmi irattárat őrizték – a németek a szovjet–német háború legelső napján, 1941. június 22-én szétbombázták és többek között megsemmisült az az iratsomó is, melyben a Guszev-ügy vádirata és ítélete volt. Én annak idején készítettem a két okmányról egy-egy másolatot és azokat a leningrádi Hadtörténeti Múzeumnak adtam át, de ez ideig a másolatot sem sikerült megtalálni, úgyhogy minden valószínűség szerint a Guszev-ügyből csak annyi dokumentum maradt meg, amennyit én közöltem. Természetesen az évforduló kapcsán Guszev munkájáról szándékomban van hosszabban írni.³³ Az 1945-ös cikkben a Guszev-történet, illetve „forrásai”-nak hitelesítése érdekében alkalmazott eljárások (az iratok megtalálásának bemutatása, az egyes szövegek ismertetése, idézése, a másolatok, a lelőhelyek említése) sorozatához tehát ekkor Illés Béla további elemeket illesztett: eszerint neki már 1932 körül, évekkel az *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című munkájában említett 1936-os megtalálásuk³⁴ előtt kezébe kerültek e dokumentumok, tehát maga is látta őket, ő készítetett róluk másolatokat és adta át azokat a leningrádi Hadtörténeti Múzeumnak, itt azonban ezeket nem sikerült megtalálni, az eredeti iratok elpusztultak (a levelében említett írásában még csak felvetette ennek lehetőségét) – így az esetről valószínűleg csak annyi forrásszöveg maradt fenn, amennyit ő közölt munkájában. Ugyanakkor a levélíró rámutatott arra is: csak töredékes forrásanyagból rekonstruálhatta az esetet, így azzal kapcsolatban szükséges jeleznie, hogy ábrázolása nem tekinthető történelmi tények pontos bemutatásának, az csupán „(rekonstruált) tényállás”. Eszerint az ügy ábrázolója igencsak körültekintően dolgozott, tisztában lévén lehetőségeivel, azok határaival a múltbeli események megismerésében: saját „történeti” tevékenységének ilyen bemutatásával pedig Illés hozzájárulhatott a fikció tényként való elfogadtatásához, azt sugallva: amit végül cikkében leírt, az – éppen a maga bizonyos fokig töredékes voltában is³⁵ – feltétlenül hitelt érdemlő.

A kitalációnak az eddig vizsgált megjelenítéseire képest továbbalakított változata látott napvilágot Lévai Bélának³⁶ *A magyarországi centenáris ünnepségek során feltárják a magyar szabadságharc orosz vonatkozásainak igazi hátterét* című, az *Új Szó* 1947. október 26-i számának hasábjain közreadott cikkében – immár az évfordulós megemlékezések előkészületeihez kapcsolódva.³⁷ A cikkíró szerint

a centenáriumi év előkészítői tervezik, többek között, „Alekszej Guszev orosz tüzérkapitány és társai bűnügyének széles körű ismertetését. (A bűnügy összes iratait a minszki katonai levéltárban Janka Kupala, a híres belorusz költő segítségével fedezték fel.)” A továbbiakban a szerző Illés Béla 1945-ös cikke és az 1947-es Jepticin-írás anyagát felhasználva mutatta be a százados és társai esetét, idézve Guszevnek a hadbíróság előtt elmondott beszédét, itt viszont, a korábbiakban vizsgált közlésekhez képest az „eredeti forrásszöveg”-ben felcserélve a kapitány mondatainak sorrendjét: „Az orosz népnek semmi oka barátsággal gondolni a Habsburg-császárra és minden oka megvan rá, hogy ellenségének tekintse a kis szláv népeket elnyomó Habsburgokat. Azért harcoljunk mi oroszok a magyarok ellen, mert ők ellenségei a Habsburg-császárnak?...”³⁸ A fikció hitelesítéséhez ez esetben hozzájárulhatott az a szövegelem, amely szerint a százados és társai ügyének iratait katonai levéltárban találták meg, ez ugyanis valószínűbbé tehetette a leírást annál, mint amikor nem közölték a levéltár típusát: az olvasók számára ugyanis logikus lehetett, hogy katonák periratait ilyen archívum őrizzék. Ugyanígy hatást fejthetett ki Janka Kupala említése is, azáltal, hogy tekintélyesként („híres”) és ahhoz a néphez tartozóként ábrázolta a cikkíró, amelynek területén az iratokat megtalálták („belorusz”) – mivel pedig a költő 1942-ben meghalt,³⁹ nem is cáfolhatta meg a segítségéről leírtakat.⁴⁰ A fikatív esetnek az olvasókkal történelmi tényként elfogadtatását segíthette elő az „eredeti forrás”-ból származó idézet közlése is (bár a mondatok felcserélésével Lévai, a korábbiakban tárgyaltakhoz képest, voltaképpen egy új dokumentumrészletet állított elő), valamint a beszámolás arról, hogy az illetékesek tervezik a Guszev-eset széles körű ismertetését: soha meg nem történt eseménnyel kapcsolatban ugyanis nem járnának el így egy olyan fontos alkalomnál, mint az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc centenáriuma. Mindezen túl a kitalációt ez esetben az is hitelesíthette, hogy az azt is bemutató cikk a szovjet hadsereg magyarországi lapjának hasábjain látott napvilágot, ami azt sugallhatta az olvasóknak: egy itt megjelent írásba a Szovjetunió kulturális életéről, az ország 19. századi történelméből csak gondosan ellenőrzött adatok kerülhettek be. Az *Új Szó* hasábjain a továbbiakban is jelentek meg írások az 1848–1849-es centenáriumi megemlékezések előkészületeiről, köztük Guszev százados és társai méltatásairól. Így a Történelmi Emlékbizottság 1947. novem-

38 Lévai B.: A magyarországi centenáris ünnepségek i. m. 7.

39 Ld. Radó György: Kupala. In: Világirodalmi lexikon. VI. Kanc-Lane. Főszerk. Király István. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. 789.

40 Lévai nem csupán itt írt a katonai levéltárról mint a „források” lelőhelyéről és Janka Kupala tevékenységéről. Egy nem sokkal későbbi cikkében ezt állította: „A Guszev kapitány ügyére vonatkozó iratokat Illés Béla segítségével Janka Kupala, a híres belorusz költő fedezte fel a minszki katonai levéltárban.” Lévai Béla: A Guszev-ügy. Az orosz tüzérkapitány és tizenöt társa regénye, akik nem akartak részt venni a magyar szabadságharc leverésében... *Igaz Szó* 1947. nov. 12. 6. Egy 1948-as munkájában pedig az áll, hogy a Guszev-ügy „iratait a minszki katonai levéltárban fedezték fel, a híres belorusz költő, Janka Kupala segítségével.” Lévai Béla: Mit érzett, mondott, írt az orosz nép a magyar szabadságharcról? – A centenárium orosz vonatkozású kiadványai –. *Új Magyarország* 1948. febr. 28. 3.

33 Ld. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár Ms 6264/317. sz., az *Új Szó* orosz és magyar nyelvű fejléces levélpapírján.

34 Ld. ehhez e fejezet 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

35 Vö. a cikkben foglaltakkal, ld. ehhez e fejezet 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

36 Lévai Bélával, az *Új Szónál* Illés Bélával végzett munkájával kapcsolatban ld. pl. Lévai B.: Vízválasztó. I. m.

37 Lévai Béla: A magyarországi centenáris ünnepségek során feltárják a magyar szabadságharc orosz vonatkozásainak igazi hátterét. *Új Szó* 1947. okt. 26. 7. Vö. még: A Magyar Nemzeti Múzeum centenáris kiállításra készül. *Új Szó* 1947. nov. 13. 6.

ber 27-i üléséről beszámoló szöveg szerint e megbeszélésen Mihályfi Ernő, a testület főtitkára „Az ünnepségek orosz vonatkozásaival kapcsolatban megemléktette, hogy magyar kormányküldöttség fog utazni Minszkbe, arra a helyre, ahol kivégezték Guszev orosz századost és hét társát, akik 1849-ben nem voltak hajlandók harcolni az orosz hadseregben a magyar szabadságharc letöréséért”.⁴¹ e szövegrész fontosságát pedig közreadói kurziválásával is és a cikk többi részétől való elkülönítésével is hangsúlyozták. A fikciót, akárcsak Lévai október 26-i írásánál, ez esetben is hitelesíthette az, hogy fontos tisztséget betöltő személy ténylegesként ismertette és kilátásba helyezte a magas szintű megemlékezést (soha nem élt) főszereplőiről, egy kiemelkedő jelentőségű eseménysorozatban. Lévai Béla az *Újabb érdekes dokumentumok a magyar szabadságharc orosz vonatkozásairól* című, az *Új Szó* 1948. február 18-i számának hasábjain közzétett cikkében pedig arról írt, hogy Mihályfi Ernő Moszkvában tárgyal Guszev százados minszki sírjának magyar küldöttség által történő megkoszorúzásáról⁴² – a kitalációnak az olvasókkal történelmileg valóságosként elfogadtatásához itt is hozzájárulhatott a tudósítás arról, hogy vezetők ilyenként foglalkoztak vele, illetve legfontosabb figurájával, egy nagy fontosságú megemlékezés előkészületei során.

Az 1848-as forradalom centenáriuma a százados alakjának hitelesítését segíthette elő az *Új Szó* 1948. március 14-i számában közzétett idézetsorozat is, amely kiemelkedőként értékelt történelmi személyiségeknek jórészt az egy évszázada lezajlott szabadságharcokkal, annak szereplőivel kapcsolatos megnyilatkozásaiból állt össze: a valóban élt alakok arcképei és szövegei között lehetett olvasni a kitalált figura szavait, amint ezt az idézetek előtt megadott címek is mutatják: „Marx és Engels a magyar szabadságharcról.”; „Herzen Kossuthról.”; „Alekszej Guszev orosz tüzérkapitány a Habsburgokról.” (3/A. és 3/B. kép).⁴³ Itt pedig az a részlet következett a százados beszédéből, amely az egy évvel korábban, az *Új Szó* 1947. március 14-i számának hasábjain publikált Jepticin-szövegben is olvasható volt (ehhez képest egy, tartalmi szempontból nem jelentős elírással és kurziválások nélkül).⁴⁴ Akárcsak e cikkben, az 1948-as összeállításban is olvashatók voltak azok a mondatok, amelyekkel, közreadói szerint, Csernisevskij figyelmeztette a szlávokat⁴⁵ – a valós és a kitalált alak hasonló tartalmú szövegeinek együttes közlése mindkét munkában szintén hozzájárulhatott a soha nem létezett százados alakjának ténylegesen élt személy-

ként való elfogadtatásához a közönséggel. A kapitányt nem fiktív történelmi szereplők között jelenítette meg Lévai Béla az *Új Szó* ugyane számának hasábjain közzétett, *A cári intervenció sereg katonái a magyar nép szabadságharcáról* című munkájában,⁴⁶ ám itt nemcsak ez szolgálhatta a fikció hitelesítését, hanem az is, hogy a nem sokkal később *Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról* címmel megjelenő művet⁴⁷ ismertető szöveg a kiadványról azt is tudatta az olvasókkal: „A munkához írt előszavában Trócsányi Zoltán professzor megírja például a magyarbarátsága miatt kivégzett Guszev orosz századosról, hogy ismerte az 1848 táján Oroszországban szélteben olvasott írókat, a francia forradalom szociológusait.”⁴⁸ A tudomány tekintélyét képviselő „professzor” említése szintén alkalmas lehetett arra, hogy a kitalált figurát egykor valóban élt személyként fogadtassa el az olvasókkal. Szintén e lapszámban a százados és társai esetét a fiatalok számára mutatta be a „Tudod-e pajtás...” kezdetű írás, a kitalációt nemcsak valós történelmi személyek említésével hitelesítve, hanem azáltal is, hogy megadta az azzal kapcsolatos források lelőhelyét: „a Guszev-ügy iratai még ma is megtalálhatók a minszki levéltárban”.⁴⁹ Az ifjú olvasókat célozta meg az e szöveg mellett közzétett, *Miért van Nagyváradon Rulikovszkij utca* című cikk is, amely a lengyel származású cári tiszt, Rulikowski sorsát bemutatva, őt mint „a magyar szabadságharc egy orosz vértanúját”-t, mint „orosz ember”-t jelenítette meg, orosz névalakkal „Rulikovszkij”-ként.⁵⁰ A cikk szerint a tiszt átállása a szabadságharcosokhoz azt bizonyítja, hogy „a szabadságszerető orosz nép nem azonosította magát a reakciós cári rendszerrel és nem ellensége, hanem barátja volt a magyar szabadságtörekvéseknek”. A Guszevéhez hasonló sorsú, ám valóban élt, de lengyel származású személy oroszként ábrázolása, a róla szóló cikknek a kitalációt ismertető szöveg mellett közlése alkalmasak lehetnek arra, hogy hozzájáruljanak a fikció tényként elfogadtatásához a közönséggel⁵¹ – itt

41 L. B.: „1848 szelleme él azokban a lépésekben, amelyeket őszinte barátság vágyával most tesszünk a szomszéd népek felé”. A Történelmi Emlékbizottság ülése. *Új Szó* 1947. nov. 29. 8. A cikk szerzője minden bizonnyal Lévai Béla, ehhez ld. Sz. Debrezeni K.: Magyar írói álnév lexikon. I. m. 281., 608. E leírás eltér az 1945-ös Illés-cikkben foglaltaktól azzal, hogy Guszevnek nem hat, hanem hét mártírtársát említi – a kivégzettek számánál más munkákban is felfedezhetők különböző adatok. Ld. még: „1848-at teljes és igazi fényében állítsuk népünk elé”. A Történelmi Emlékbizottság ülése. Szabad Nép 1947. nov. 28. 4.

42 Lévai Béla: *Újabb érdekes dokumentumok a magyar szabadságharc orosz vonatkozásairól*. *Új Szó* 1948. febr. 18. 7. Ld. még erről e munkám 4.4. fejezetét!

43 Az összeállítást ld. *Új Szó* 1948. márc. 14. 4.

44 Vö. ehhez e fejezet 25. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

45 Vö. ehhez e fejezet 28. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

46 Lévai Béla: *A cári intervenció sereg katonái a magyar nép szabadságharcáról*. *Új Szó* 1948. márc. 14. 8.

47 *Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról*. Az Előszót írta: Wesselényi Miklós. Bev., jegyz. Trócsányi Zoltán. Sajtó alá rend. Gonda Imre. Magyar Külügyi Társaság, Bp., 1948.

48 Lévai B.: *A cári intervenció sereg i. m. 8. Vö. Trócsányi Zoltán: Bevezetés*. In: *Két emlékirat i. m. 15. Ld. még erről e munka 4.2. fejezetének 138–141. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!*

49 Tudod-e pajtás... *Új Szó* 1948. márc. 14. 12. Az Illés Béla főszerkesztői irányításával megjelent lap ünnepi számából idézett információközlés ugyanakkor ellentmond az író Mihályfi Ernőnek küldött 1947. aug. 4-i levelében foglalt azon kijelentésnek, hogy a per iratai megsemmisültek a II. világháború idején (ld. erről e fejezet 33. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt) – e sajtós eltérés okainak felderítéséhez további vizsgálódások szükségesek, vö. ehhez még e munkám 3.1. fejezetének 52. jegyzetét!

50 *Miért van Nagyváradon Rulikovszkij utca*. *Új Szó* 1948. márc. 14. 12.

51 A cári intervencióval szembeforduló, a magyar szabadságharc mellé álló „két orosz tiszt” esetének bemutatása pedig a „szovjet–magyar barátság” erősítését is szolgálhatta – e törekvést jól mutatja a lengyel származású tisztet oroszként megjelenítő cikk lezárása: „Rulikovszkij ezredesnek, a magyar szabadságharc orosz mártírjának története: újabb téglát a népek barátságának gyönyörű épületéhez.” *Miért van i. m. 12. Ld. még e fejezet 21–22. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!*

az egyik hamisítást (soha meg nem történt eset valóságosként tárgyalása) egy másik (ténylegesen élt alak nemzetiségének megváltoztatása) is hitelesíthette. Az Új Szó ünnepi számának ismertetett-elemzett anyagai: az idézetsorozat, Lévai cikke, a fiataloknak szánt szöveg a Guszev-esetről (mellette a „Rulikovszkij” sorsát tárgyaló írással), illetve az ezeknél megfigyelhető eljárások, egymás hatá-

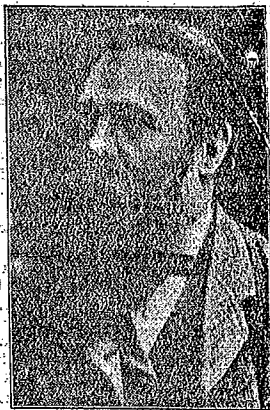
Új Szó 1948. március 14. vasárnap

Marx és Engels a magyar szabadságharcról:

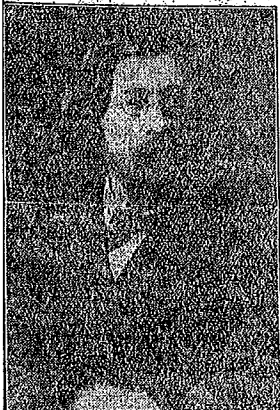

„A 48-as forradalmi mozgalomban első ízben – első ízben 1793 óta – mert egy nemzet, melyet körülzárt az ellenforradalmi túlerő, a győző ellenforradalmi dühvel szembeszegezt. A forradalmi szenvedélyt... A tömegfelkelés, a nemzeti felgyújtás, a papirpénz, a rövid időn való elvités, azso mindennek, aki a forradalmi mozgalmat vállalja, a forradalom permanenciájában... vagyis a 1793-as év valamennyi felvonását újra felleljük a Kossuthi felgyújtásban, szervező, fellékesített Magyarországon... A magyarok még mindig nem tudják, de ha eltesznek, akkor dicsőséggel esnek el, mint a 48-as forradalom utolsó hősei... (Marx és Engels: „Neue Rheinische Zeitung” című lapjából).”

„Ez egy olyan hadjárat, mely teljességgel méltó az 1818–40. évi, Magyarországon ismert és világra ismert világra került. (Engels: „A forradalom és ellenforradalom Németországban”).”

Csernyisevskij Ausztria mesterkedéseiről és az orosz sereg Magyarországra küldéséről:

„Ausztria a magyarokat a horvátok és szerbek ellen, ezeket a magyarok ellen, a galliellai ukránokat a lengyelek ellen uszítja. Ne higgyetek a bécsi kormányzatnak, nem igaz, hogy Ausztria a szláv népek barátja. A magyarokkal való ellenséges viszony nem érdeke a szlávoknak (Ausztria: „Neue Rheinische Zeitung” című lapjából).”

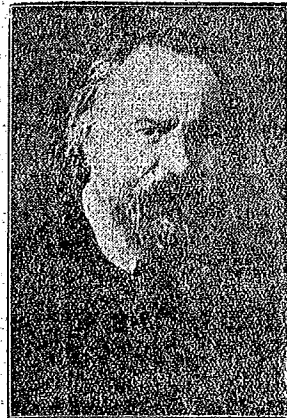
„Mint a magyarok barátja, kíváncsi, hogy az oroszok ott Magyarországon vereséget szenvedjenek, azért kész vágyak élelmiszer feladása... (Naplójegyzet).”

A „legelőbább orosz cár”...

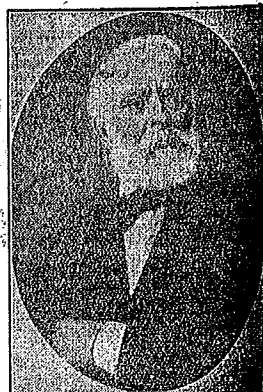
„A legelőbább orosz cár a magyar szabadságharc leverése után hamarosan eladta politikai baklövéseit: a Habsburg-hatalom most már szilárdan áll a cában és politikai stabilizálással, ahogy a reakciós sajtó akkor is hamarosan éppen Oroszország ellen használta fel. Miklós cár eljött, 1854-ben vált mindez világossá, amikor már mindenki láthatta Ausztria és Magyarország közötti... A cár ekkor egy alkalommal megkérdezte lengyel szónokait: „Miképpen lehet a legelőbább lengyel cárt... De mindjárt felelt is: „Jól maga feltette kérdését: „Sobieski János, mert ő szabadtította fel Béla a török ősromát... Majd... felelt: „A legelőbább orosz cárt pedig én vagyok, mert segítettem nyújtottam az osztrákoknak a magyarok leverésére...”

3/A. kép. Az idézetek az Új Szó 1948. március 14-i számában

Herzen Kossuthról:

Alexandör Herzen

Kossuth Lajos

„Kossuth 1848 előtt sokat foglalkozott hazája gyakorlati problémáival, ennek tulajdonítható véleményének bizonyos megbízhatósága. Nagyon jól tudja azt, hogy az események világában nem lehet mindig egyenesen replálni, mint a hold, hogy a tények ritkán követnek egy egy-szerű, logikus vonalat... Kossuth Magyarországról nem a forradalmi hagyományok közös kliséjét, nem egy szociális doktrínáleményes apokaliptikus formát hozta magával, hanem hazája tiltakozását, egy olyan ország tiltakozását, amelyet ő alaposan tanulmányozott, egy új országot, amelyet nem ismernek, nem ismerik sem szülésgötölet, sem sajátos, szabad, túlszámnyait, sem középkori formát, sorstárgalhoz hasonlítva, Kossuth szüdeimber volt.” (A nagy orosz forradalmár író Kossuthról való találkozásáról írt beszámolójából).

Alexej Guszev orosz tüzérkapitány a Habsburgokról:

„Azért harcoljunk mi oroszok a magyarok ellen, mertők ellenségesek a Habsburg császárnak? Biz igazán nem ok arra, hogy orosz vért ontssunk, hisz az orosz népek semmi okta barátsággal gondoltak a Habsburg császárra és minden okta megvan rá arra, hogy ellenségesek, tekintve a Habsburgok... (A nagy orosz forradalmár író Kossuthról való találkozásáról írt beszámolójából).

Ballon, átlátszó

esőkabát, loden- és vihartakó... MARTON ES SZABZ V., Gr. Teleki Pál uca 1/...

3/B. kép. Az idézetek az Új Szó 1948. március 14-i számában

sát erősítve szolgálhatták azt, hogy a képzelet szüleményét történelmi ténynek tekintsék az olvasók. A fikciónak a közönséggel valóságosként elfogadtatását segíthette elő az is, hogy többször megjelent az Új Szó centenáriumi ünnepi számában – akik olvastak róla, ugyanis arra gondolhattak: éppen a szovjet hadsereg egy ilyen jelentős alkalmából közzétett kiadványába csak a leggondosabban ellenőrzött adatok kerülhetnek be 1848–1849 történelméből. A kitaláció pedig alkalmas volt arra is, hogy alátámassza e lapszám Illés Béla által írt, *Magvetéstől aratásig (1848–1948)* című vezércikkének e megállapítását: „Az orosz cár segítségére sietett a magyar nép hóhéraitak, bár az orosz nép már akkor is elítélte a cár szabadságellenes politikáját.”⁵²

A Guszev-ügy rövid ismertetése helyet kapott az 1948 tavaszán a centenárius ünnepségek alkalmából Magyarországon járt szovjet kormányküldöttség tagjának, L. M. Leonov írónak⁵³ *Magyar tavasz* című cikkében is, amely az Új Szó 1948. április 4-i, ünnepi (és egyben utolsó) számában látott nap-

52 Illés Béla: *Magvetéstől aratásig (1848–1948)*. Új Szó 1948. márc. 14. 1.

53 L. M. Leonovról ld. pl. *Elbert János*: Leonov. In: *Világirodalmi lexikon*. VII. Lanf-Marg. Főszerk. Király István. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. 193–195. Az író magyarországi tartózkodásáról ld. pl. *Leonyid Leonov* szovjet író a Magyar Írók Szövetségében. Új Szó 1948. márc. 18. 8. A cikk szerint Leonov „a szovjet irodalom e kitűnő reprezentánsa”. Uo.

világot.⁵⁴ Munkájában a szerző beszámolt itteni élményeiről, benyomásairól, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc 100. évfordulójának rendezvényeiről, foglalkozott a magyar történelem eseményeivel is, és egyebek mellett, ezt állította: „az oroszok mások lettek, mint 1917-ben voltak és még kevésbé azok, akik 1848-ban voltak. Egyébként akkoriban a haladó Oroszország, az akkori nagy gondolkodókkal: Csernisevskijel, Belinszkijel, Herzennel az élén, szívvel-lélekkel a lángoló Magyarország mellett volt. Ó, korántsem az összes orosz katonák tartották kezüket a fiatal magyar szabadság torkán! Voltak az orosz hadseregben olyanok is, mint Alekszej Guszev kapitány, aki titkos összejöveteleken a vele egygondolkodásúakkal meghányta-vetette a magyar felkelőknek nyújtandó segítség lehetőségeit s akit elfogtak, majd hat bajtársával együtt bíróság elé állítottak. Guszevet és társait a cári hóhér akasztotta fel Minszkben, 1849. augusztus 16-án...”

Népünk mindenkor együtt érzett a magyar felszabadító mozgalommal és a háború befejezése után, amikor az újjászülető Magyarország új utakra lépett, örült, hogy ezt az együttérzést tettekkel is bebizonyíthatja.” A szovjet hadsereg magyarországi lapjának hasábjain megjelent, az eddigiekben vizsgált szövegekhez képest a fikció e leírásában új elem az, hogy Leonov szerint a százados és a vele együttműködők arról tanácskoztak: miként segítsék meg a szabadságharcosokat (és nem csupán „propagandát fejtenek ki”, amint Illés állította 1945-ös cikkében).⁵⁵ E szövegben az orosz gondolkodók, valamint Guszev kapitány és társainak együttes ábrázolása azt jelezte: ha az oroszok 1848-ban összességükben nem is voltak olyan haladó szemléletűek mint az 1940-es évek második felében, a legkülönbözőbb társadalmi csoportok tagjai rokonszenveztek a magyar szabadságharcral. Ezek legkiemelkedőbb képviselőinek, illetve tetteiknek bemutatása pedig előkészítése a következő bekezdés első mondatában foglaltaknak: eszerint „a nép” mindig együtt érzett a magyar szabadságharcosokkal és a jeles 19. századi személyek utódaiként, a II. világháború után segíti is az új Magyarországot. Ebben az összefüggésben pedig az itt említett 19. századi (valós és fiktív) alakok cselekedetei a 20. századi „szovjet–magyar barátság” előzményeiként jelennek meg. A kitalációt ez esetben nemcsak az hitelesíthette, hogy a képzelet alkotta mozzanatok valóságosakkal együtt láttak napvilágot nyomtatásban, hanem a szerző orosz neve és a cikkét közreadó kiadvány is: az olvasók ugyanis arra gondolhattak: egy orosz szerző a szovjet hadsereg

lapjának hasábjain publikált cikkébe csak gondosan ellenőrzött adatok kerülhettek be a 19. századi történelemből.⁵⁶

A centenáriumi megemlékezések sorozatába illeszkedve, a Guszev-per kezdetének 100. évfordulója alkalmából a Magyar–Szovjet Társaság központi lapja (fejléce szerint „A magyar–szovjet barátság lapja”), az Illés Béla főszerkesztői és felelős kiadói irányításával megjelent *Új Világ*⁵⁷ 1949. július 29-i számának 1. oldalán látott napvilágot Szekeres József *Alekszej Guszev* című írása.⁵⁸ A szerző ismertette a százados és társai perét – ugyanakkor az eddigiekben vizsgált ábrázolásokhoz képest azzal alakította tovább a kitalációt, hogy bemutatta a tisztnek az 1849-es cári intervencióval történt szembefordulásához vezető életútját: „Alekszej Guszev kapitány már nem volt fiatal ember. Hivatalos iratok tanúsítják, hogy 1820 körül már a hadseregben szolgált, 1849-ben tehát közel járhatott ötvenedik életéhez. Amit tett és amit tenni akart, az nem fiatalos meggondolatlanság, hanem érett, megfontolt gondolat eredménye volt. Puskinnak, Lermontovnak és a francia forradalom íróinak neveltjeként nemcsak olvasta, de meg is értette a szabadságverseket. A dekabristák gondolatai örök nyomot hagytak lelkében és úgy érezte, hogy az osztrák császár önkénye ellen harcoló magyarok fáklyáját a dekabristák negyedszázada szunnyadó zsarátnoka is segítette lánggra lobbantani.

Guszev fiatalabb éveiben járt külföldön is. Saját szemeivel látta, hogy nemcsak a cári Oroszország, de a Habsburgok összetoldozott birodalma is a népek sötét börtöne, mint orosz hazafi is boldog volt tehát, amikor hírért vette, hogy az osztrák császár trónja alatt inog a föld. Hasonló gondolkozású társaival együtt pillanatnyi habozás nélkül elvetette magától annak gondolatát, hogy fegyverét a magyar nép szabadsága ellen forgassa.” Míg az *Új Szó* 1945 és 1948 között megjelent számainak cikkei nem tartalmaznak adatokat a százados 1849 előtti életútjáról (az *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című írásában a szerző csak annyit állított, hogy a vádirat szerint Guszev „szorgalmasan olvasta a francia forradalom íróit és szónokait”⁵⁹), Szekeres két bekezdésben is foglalkozott azzal, a figura katonai pályájával kapcsolatban „Hivatalos iratok”-ra hivatkozva (így, az eddigiekben tárgyalt ábrázolásokhoz képest új „dokumentumok”-at hozva létre). A kapitány életkoráról, Puskin- és Lermontov-olvasmányairól, külföldi útjáról, majd az 1849-ben halálra ítéltének a bitófa alatti hősies viselkedéséről közölt információi pedig összhang-

54 *Leonyid Leonov*: Magyar tavasz. *Új Szó* 1948. ápr. 4. 8–9. A cikk eredetileg a Pravda 1948. márc. 31-i számában jelent meg (ld. erről e munkám 4.6.1. fejezetének 529–531. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket), ezt azonban a magyar fordítás közreadói nem tudatták az olvasókkal.

55 Vö. ehhez e fejezet 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket! Leonov ábrázolásának lehetséges forrásairól ld. e munkám 4.6.1. fejezetét!

56 Vö. ehhez e munkám 3.1. fejezetében és az e fejezetben vizsgált Jepticin-féle szöveget, ezzel kapcsolatban pedig a 3.1. fejezet 56–57. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

57 Ld. erről ált. *Baráth Magdolna*: A magyarországi szovjet „imázsépítés” néhány aspektusa. In: *Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szerk. Réfi Attila–Sziklai István. MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Bp., 2010. 61–65.

58 *Szekeres József*: *Alekszej Guszev*. *Új Világ* 1949. júl. 29. 1. A szerzőről ld. *Márlton*: *Álgnés*: Szekeres József. In: *Új magyar irodalmi lexikon*. III. P–Zs. Főszerk. Péter László. Akadémiai Kiadó, Bp., 2000. 2087.

59 Ld. e fejezet 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

ban vannak Illés Béla: *A Guszev-ügy* című, először 1947-ben, majd 1948-ban és 1949-ben is megjelent elbeszélésének, tehát egy szépirodalmi alkotásnak e mozzanatokkal foglalkozó részleteivel.⁶⁰ Guszevnek a bíróság előtt mondott, az *Új Világ*-cikkből idézett (az 1945-ös Illés-szövegben olvasható részlethez képest a novellában kibővítve közölt, lábjegyzetekkel hitelesített) beszédének mondatait Szekeres átvehette az elbeszélés 1948-as kiadásából.⁶¹ Ugyanakkor az *Új Világ*-szöveg szerzője még ezekhez képest is továbbalakította a fikciót, mivel Illés szépirodalmi alkotásában sincs szó a dekabristák hatásáról a tiszt gondolkodására, az orosz hazafinak a változások feletti örömről és gyors döntéséről a magyar szabadságharc mellett – sőt *A Guszev-ügyben* e tettet hosszas érlelődési folyamat előzi meg. Ám azáltal, hogy Illés Béla az *Új Világ* főszerkesztőjeként, a Guszev- eset „legjobb ismerője”-ként jóváhagyta és közölte a cikket, egyfajta módon hitelesítette a benne megjelenített, olykor saját, eddigiekben vizsgált írásainak is ellentmondó mozzanatokat. Szekeres koncepciójában pedig e részleteknek fontos szerep jutott: a százados életkorának, műveltségének, külföldi tapasztalatainak bemutatásával a szerző azt érzékeltethette, hogy nem egy könnyen lelkesedő, tapasztalatlan fiatalember meggondolatlan döntésére került sor 1849-ben, hanem egy érett, művelt, világlátott tiszt állásfoglalására, ami az olvasók szemében növelhette a százados érdemeit, tettének jelentőségét – akárcsak a bitófa alatti hősie viselkedése. Úgy mint Illés Béla 1945-ös cikkében, Szekeres is szembeállította kifejezéshasználataival a szabadságharcot leverő, „reakciós” cári hatalmat és az „orosz nép”-et képviselő „haladó gondolkodású” tiszteket, akik „tudták, hogy a magyarok ügye egyúttal az ő ügyük is, melyért fegyverrel a kézben, vagy akasztófán, de meghalni is érdemes. Guszevékben az igazi [!] Oroszország, az orosz nép lelkiismerete és öntudata szólalt meg, valamennyien jól tudták, hogy a magyarok ellen harcolva minden népek szabadsága ellen harcolnának.” A századosnak a bíróság előtt mondott, itt idézett szavai nyomán pedig, Szekeres szerint: „A cár bírái megértették, hogy Guszevék az orosz nép lelkének legrejtettebb gondolatait öntötték szavakba, hogy Guszevék hangja a szabadság, az orosz nép szabadságának hangja.” Ezzel összhangban, annak ellenére, hogy a per iratait csak 1936-ban találták meg és „A magyar nép a felszabadulás után tudta meg azt, hogy Alekszej Guszev és tizenöt társa hősi halált halt – a magyar szabadságért.

De az 1849-től a felszabadulásig eltelt kilencvenöt év minden reakciós rágalma sem tudta elhíttetni a magyar nép nagy többségével, hogy a magyar szabadság ügyét 1849-ben nem az osztrák császár fojtotta meg. A magyar nép szeretettel gondolt arra a Rulikovszkij orosz alezredesre, aki 1849-ben átállt a honvédsereg oldalára és fegyveresen harcolt a magyar szabadságért és akit 1849 augusztusában lőttek főbe Nagyváradon, ahol mindmáig is egy

szép park őrzi a nevét.” Egyfelől tehát a Magyarországra el sem érkezett, a magyar szabadságküzdelem világtörténelmi összefüggéseit felismerő tisztek állásfoglalásában az orosz nép véleménye nyilvánult meg – másfelől a magyar nép nagy része is tudta azt, hogy az oroszok összességükben nem felelősek a szabadságharc leveréséért: ezt, a szerző szerint, (az orosz alezredesként megjelenített) Rulikowski tisztelete is jelzi, az ő megbecsülését pedig a park elnevezése bizonyítja. A lengyel származású tiszt ilyen ábrázolása, a már vizsgált cikkekben foglaltakhoz hasonlóan, itt is a fikció hitelesítését segíthette elő, méltatásának pedig a magyar nép oroszok iránti szimpátiáját kellett szemléltetnie. Szekeres tehát arra mutatott rá írásában, hogy a „reakciós uralkodó csoportok” (a cári hatalom, a magyarországi rágalmazó vezetők) minden mesterkedése ellenére a „népek”: az orosz és a magyar tisztában voltak a „történelmi igazság”-gal. Így felismerték a szabadságküzdelem világtörténelmi jelentőségét és felleptek érdekében (Guszev és társai), vagy nem hitték el a hatalomgyakorlók rágalmait (a magyar nép 1849–1945 között). A cikk befejezése szerint pedig Guszev, társai és Rulikovszkij utódai előbb az oroszországi népek, majd a magyar nép szabadságát vívták ki. „Emléküket minden márvány obeliszknél biztosabban őrzi a magyar nép legféltettebb, legszentebb kincse: szabadsága.” Az orosz és a magyar nép hasonló gondolkodásúként ábrázolása, Guszev megérzése a dekabristák eszméinek az 1848-as magyar forradalomra gyakorolt hatásáról, a százados és társainak gyors döntése a szabadságharc mellett a két nép, illetve a szabadságharcosok összetartozását, rokonságát voltak hivatottak kifejezésre juttatni. A cikkben, mindezzel összefüggésben, megfigyelhető egy sajátos hagyományláncolat is: egyrészt Szekeres azt állította, hogy Guszev a francia forradalom íróinak, a dekabristáknak, Puskinnek és Lermontovnak az eszmei örököse, másrészt a százados, idézett fiktív beszédében, elutasítva a szabadságharc elleni intervenciót, az orosz múlt szabadságküzdelmeit sorolta fel, ha kimondatlanul is, ezek folytatójaként állítva be mozgalmukat: az osztrákok és a magyar urak „azt akarják, hogy mi játsszuk a hóhér szerepét. Ez a szerep nem méltó hozánk. Azt kell bíróság elé állítani, aki ilyen gyalázatos szerepet szánt annak az orosz népnek, amelyik megvédte szabadságát a tatár ellen, a svédék ellen és megvédte a saját és Európa népeinek szabadságát a franciák világhódító császára ellen. Nem, az orosz nép nem akar hóhér lenni és nem lesz hóhér.” Az e hagyományokat folytató Guszev századosnak (és társainak, valamint Rulikovszkijnak) pedig a 20. századi, a szovjet rendszert létrehozó nép, illetve vezetői az örökösei. Az ábrázolás egészének tehát nyilvánvalóan az újság fejlődésében is hirdetett „magyar-szovjet barátság”-ot kellett történelmileg legitimálnia, erősítenie. A kitalációt ez esetben nemcsak az idézett részletével, felfedezésének történetével hitelesített, nem létező periratok, a szerző által említett, Guszevvel kapcsolatos más, szintén fiktív „hivatalos iratok”, az oroszokként ábrázolt Rulikowski sorsának bemutatása voltak hivatottak ténylegesként elfogadtatni a közönséggel, hanem a cikket közlő újság típusa és a centenáriumi megemlékezés helye e számban: az olvasók ugyanis arra gondolhattak, hogy

60 Ld. erről e munka 4.1.2. fejezetét!

61 Vö. ehhez: Illés Béla: *A Guszev-ügy*. In: *Új Ember*: Emberek vagyunk. Novellák, rajzok. Szikra, h. n., 1948. (Szikra Regénytár) 90–116.

a Magyar–Szovjet Társaság központi lapjának 1. oldalán fontos alkalomból közölt írásban a 19. század történelméből nyilvánvalóan csak gondosan ellenőrzött adatok kaphattak helyet...⁶²

1949. augusztus 16-a, a soha nem létezett tisztek kivégzésének centenáriuma alkalmából Illés Béla tett közzé cikket a *Szabad Nép* augusztus 16-i számának hasábjain, *A Guszev-per századik évfordulóján* címmel.⁶³ Minden bizonynyal a „szovjet–magyar barátság” történelmi legitimálása, erősítése, illetve az ezt szolgáló ekkori magyarországi Guszev-méltatások⁶⁴ létjogosultságának egyfajta igazolása érdekében is, az eddig vizsgált ábrázolásokhoz képest az író úgy alakította tovább a kitalációt, hogy bemutatta: a százados és társainak ügye nem elszigetelt eset volt, hanem kapcsolódott a cári birodalomban élő különféle csoportok szabadságtörekvéseihez. Illés ki is jelentette a cikkben: „A Guszev-ügy, bármily nagy jelentőségű is, elszigetelten nem indokolná azt, hogy széles területen emlékezzenek még ma is, száz esztendő múltán a népbárát, szabadságharcos tisztek halálára.” Munkája elején a szerző közölte a korabeli kommunista panteonban fontos helyet kapott közoktatásügyi népbiztos, A. V. Lunacsarszkij jelentős alkalommal, a Rákosi Mátyás üldöztetése ellen tiltakozó 1925-ös moszkvai rendezvényen elhangzott beszédének részletét,⁶⁵ ezáltal mutatva be a magyar forradalom korabeli oroszországi hatását: „A magyar forradalomhoz való viszony Oroszországban – 1849-ben – bizonyos mértékben barométerként szolgált, elválasztotta a haladó elemeket a reakciós elemektől. Ennek a forradalomnak óriási jelentősége volt az orosz társadalmon belüli harcokban, sokkal nagyobb, mint az az írásos emlékekből megállapítható. A cári kormány gondoskodott arról, hogy a magyar forradalommal rokonszenvező mozgalmak nyomait kiradírozza az orosz történelemből. A hivatalos történelemből sikerült is ezt kiradírozni – de az orosz nép emlékében még élnek azok a hősök, akik az orosz hazafiassággal nem tartották ellentétben lévőnek, sőt az igazi hazafiasság szerves részének tartották a más né-

pek szabadságtörekvéseinek méltánylását és megsegítését.”⁶⁶ Illés szerint Lunacsarszkij tudta, hogy 1849-ben „a cári hadseregben is sokan voltak, akik rokonszenveztek a magyar néppel és 1927-ben felhívta több történész figyelmét arra, hogy Minszk környékén még ma is mesélnek azokról az orosz tisztekről, akiket a cár felakasztatott, mert »magyar vallásra tértek«.” A továbbiakban Illés azt mutatta be, hogy a belorusz parasztok: vagyis „a nép” emlékezetében miként őrződött meg e katonák története: „A legenda Minszk környékén valóban mindmáig él. Belorusz parasztok tudnak azokról a tisztekről, akik olyan »vallást« vettek fel, melynek istene azt parancsolja, hogy a föld a paraszté legyen. [...] A mese azt állítja, hajnalban, mikor Guszev századost és társait kivégzésre vitték, kigyulladt a minszki katonai kormányzóság épülete. Megeredt az eső és egész nap esett – de a tüzet nem tudta eloltani. A kormányzóság épülete porrá égett.”⁶⁷ A cikkben az olvasható: „Ezek a mesék hívták fel a kutatók figyelmét arra, hogy Minszk, a Belorusz Szovjet Köztársaság fővárosa bizonyos kapcsolatban állott az orosz tiszteknek magyarbarát mozgalmával. A legenda jó útmutató volt. [...] A Minszk környéki mese – a nép történelemírása – volt a kiindulópontja a történelmi kutatásnak.” E munkájában a szerző – az 1945. évi cikkében foglaltakkal összhangban – bemutatta a Guszev-ügy „dokumentum”-ainak megtalálását, a százados és társai mozgalmát, perüket, „idézte” a kapitánynak a Habsburg-uralkodó megsegítését ellenző beszédét, tárgyalta az ítéletet és a kivégzéseket. A korábban vizsgált szövegeihez képest viszont e munkájában Illés pontosan megírta, hogy mit is tettek és milyen nézeteket vallottak e tisztek: „propagandát fejtettek ki a magyar forradalom megfojtását célzó hadjárat ellen. Véleményük szerint az orosz nép érdeke nem a magyar forradalom vérbefojtása, hanem a magyar forradalom megsegítése.”

A cikkből azt is megtudhatták az olvasók: Guszev százados és társainak tevékenysége nemcsak akként kapcsolódott a cári birodalomban megnyilvánuló különféle forradalmi törekvésekhez, hogy „a nép” megőrizte emléküket, hanem e tisztek ügye összefüggött más, hasonló nézetek jegyében működő korabeli katonai csoportok tevékenységével. „A második világháború után két újabb akta került elő – egy-egy »hazaáruló« tiszti csoport elleni bünvádi eljárás okmányai.

62 A „cári reakció” és a „haladó” szovjet rendszer korát állította szembe a Szekeres-cikk alatt látható, az új Minszket bemutató fényképsorozat felett olvasható mondat: „Annak a cári vidéki városnak helyén, melyben Alekszej Guszevet és társait halálra ítélték és kivégezték, a Nagy Októberi Forradalom győzelme után új, nagy, szép város épült, amely fővárosa, politikai, gazdasági és kulturális központja a Belorusz Szovjet Köztársaságnak.” Ld. Új Világ 1949. júl. 29. 1. Vö. még: *Fogarasi Béla*: Orosz demokraták a magyar szabadságért 1848–49-ben. Szabad Nép 1949. júl. 24. 6.

63 Illés Béla: *A Guszev-per századik évfordulóján*. Szabad Nép 1949. aug. 16. 7.

64 Ezekről adott információkat a cikk után olvasható rövid közlemény: „Néphadseregünk a magyar szabadságharc orosz tiszti barátairól méltó módon megemlékezik. A nehézipari minisztérium falán emléktáblát helyeznek el. Az utcát, ahol az emléktáblája lesz, Guszevről nevezik el. Csütörtökön [1949. aug. 18-án] délután 5 órakor a Honvédség Házában Guszev-emlékünnepélyt rendeznek, amelyen Sólyom László elvtárs, altábornagy emlékezik meg a hős orosz századosról.” Ld. Szabad Nép 1949. aug. 16. 7. Ld. minderről e munkám 4.4. fejezetét!

65 E beszédről kutatásaim során nem találtam további adatokat – nem zárható ki, hogy ez is csak Illés Béla egyik kitalációja...

66 E szövegben benne van egy rejtett polémia azzal a nézettel, hogy azok az oroszok, akik a cári hatalom, ill. törekvései ellen küzdőket segítették (így Guszev kapitány és társai is), ezért nem voltak igazi orosz hazafiak, sőt voltaképpen árulóknak tekinthetők. Az idézet szerint azonban az orosz nép hősként tartja őket számon emlékezetében, ez pedig a cikk összefüggéseiben egyértelművé teszi az effajta vádak igaztalan voltát. A megbélyegző értékeléstől való szerzői elhatárolódást voltak hivatottak kifejezésre juttatni a szövegben a magyar szabadságharcral rokonszenvező tisztek tevékenységének ismertetésénél a „hazaáruló” szó idézőjelben közlése és róluk írva a „hazaárulóknak nevezett” szókapcsolat alkalmazása. Vö. ehhez még e munkám 4.3. fejezetének 278–292. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

67 Efféle „Guszev-folklórtörténetek”-et azonban nem említenek sem a szovjetunióbeli magyar kommunista emigráció folyóiratai, a Sarló és Kalapács, valamint az Új Hang cikkei, sem pedig Illés Béla Guszev százados és társai győztek c. cikkén (ld. erről e fejezet 72. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részeket) kívül e szerzőnek és munkatársainak az esetről közzétett, általam ismert más írásai – ezek szerint tehát ez is csak kitaláció...

Ezek az okmányok is csonkák, nem adnak kielégítő képet a vádlottak cselekedeteiről, csak azt bizonyítják, hogy a hazaárulóknak nevezett tisztek valóban rokonszenveztek a magyar forradalommal és készek voltak a forradalom ellen indított katonai intervenciót a magyar forradalom fegyveres megsegítésévé változtatni át. Mindkét újabbban előkerült aktában hivatkozás történik Guszev századosra, ami azt bizonyítja, hogy az elszigetelten tárgyalt ügyek összefüggtek. Az orosz tisztek magyarbarát forradalmi mozgalma alkalmasint sokkal nagyobb méretű volt, mintsem azt a Guszev-ügyben hozott ítélet sejteni engedje. Annak bizonyításához, hogy Guszev százados és társainak szervezkedése nem volt egyedülálló eset, Illés újabb fiktív dokumentumokat alkotott meg.

A szövegből az derül ki, hogy a belorusz nép megőrizte emlékezetében Guszev százados és társai tetteit, ám egy sajátos átalakítással: míg a „periratokat ismerő” Illés csak e tisztek katonai-politikai nézeteiről írt és nem említette azt, hogy valamiképpen meg akarták volna változtatni a tulajdonviszonyokat, „a parasztság tudatában” viszont éppen ez maradt fenn velük kapcsolatban. A „népi történelembázis” jelentőségét pedig a cikkben az érzékeltethette, hogy az események pontos megismerése szempontjából a tudományos vizsgálódások eredményeit rögzítő munkákhoz képest minden bizonnyal sokkal szerint kevésbé megbízhatónak tekinthető „mese”, „legenda”⁶⁸ mutattak irányt a tudományosság vezető intézménye: a Belorusz Tudományos Akadémia történelmi osztálya szakemberei kutatásaihoz. Sőt a cikk végén, a minszki kormányzósági épület leégéséről szóló „folklor-történet” leírása után Illés ezeket állította: „Erről a tűzről semmit sem tudnak Minszk város történetírói. De a mesének mégis igaza van.” Ezek szerint tehát a „népi tudat”-ban rejlő „igazság”-ban mélyebb és lényegesebb történelmi-társadalmi összefüggések vannak, mint amilyenek az egyes eseményeket tudományos vizsgálódások nyomán ábrázoló történészi művek „igazság”-ában – így mutathatott irányt a „mese”, a „legenda” a szakemberek kutatásainak is.⁶⁹ Ezt pedig a szerző, közvetlenül az előzőekben idézett rész után, cikke befejezésével igyekezett bizonyítani: „A tűz, amelyet a Guszevek, az orosz szabadságharcosok gyújtottak, porrá égette a cári zsarnokság minden erődtényét, minden börtönt. És nincs olyan eső, nincs annyi víz, amelyik ezt a tüzet el tudná oltani.

Paszkevics – aki a magyar forradalom elleni háborút vezette – hercegi címet kapott, de az ügy, amelyet szolgált, vereséget szenvedett. A cári trón

68 Vö. ehhez: Gyáni Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. Történelmi Szemle 2012. 3. sz. 357.

69 E gondolatmenet hasonlít Szekeres József cikkének különösen az 1849–1945 közötti magyar népi történelmi emlékezetéről írott kijelentéseihez, ld. ehhez e fejezet 58–62. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket! Vö. még: Á. von Klimó: Vom Mars i. m. 227–228., 294. 1954-es, a Rákóczi hadnagya c. filmről közreadott ismertetésében Illés pedig már azt állította: „Barabás Tibor, mikor a film forgatókönyvét írta, elsősorban a mesékre, a népmesék örökéletű igazságára támaszkodott. A mesék igazsága nagyon-nagyon hasonlít és (ha a mesekellékekből kihámozzuk) szinte teljesen azonos a marxista történészek feltárta, tudományosan megfogalmazott igazsággal.” Illés Béla: „Rákóczi hadnagya”. Új magyar film. Szabad Nép 1954. febr. 9. 3.

megdőlt, az orosz nép felszabadult. Megdőlt a Habsburgok trónja is – és a magyar arisztokraták, akik 1849-ben Paszkevics seregének utat mutattak, ma már nem bitorolhatnak a magyar földből számolatlan ezerholdakat. Guszev százados akasztófán végezte életét, de az ügy, amelyért harcolt, győzött. A kárpáti hágókon, ahol 1849-ben a cár csapatai törtek be Magyarországra, 1944 őszén az orosz nép csapatai ereszkedtek le. Szabadságot hoztak a magyar népnek. Megvalósították azt, amiért Guszev és társai életüket áldozták.” „A nép” tudatában lévő „igazság” e szerint tehát végül is diadalmaskodott a történelem során: nemcsak az elnyomó hatalmak semmisültek meg, de gyökereken átalakultak a tulajdonviszonyok is, amint ez a magyarországi változások leírásából kiderül. Ebben az összefüggésben pedig az, hogy, Illés szerint, a „népi emlékezet”-ben a földbirtoklási rendszer átalakítóiként őrződtek meg a (fiktív) figurák minden bizonnyal azt hivatott jelezni: „a nép” tökéletesen tudja azt az „igazság”-ot: végső soron csak a tulajdonviszonyok gyökeres átrendezésével jöhet létre igazi, tartós politikai-társadalmi változás. Annak érdekében pedig, hogy a 20. századi „felszabadítók”-at egyértelműen az 1849-es „magyarbarát” orosz tisztek törekvéseinek megvalósítójaként mutathassa be, cikke végén, az 1944-es eseményeket tárgyalva, a szerző nem a szovjet hadseregéről vagy a Szovjetunió népeinek hadseregéről, csapatairól, hanem „az orosz nép csapatai”-ról írt. E befejezéssel pedig a szovjet rendszert „a népek” (így a belorusz és az orosz) „igazságá”-nak, ebből fakadó törekvéseiknek világtörténelmi megvalósítójaként (így a magyarság érdekeit is felismerőként és azokat érvényre juttatóként) ábrázolta – nyilvánvalóan a „szovjet-magyar barátság” történelmi megelőlegezése, legitimálása érdekében. (A cikk végén a Habsburg-uralom bukásának említése pedig azt volt hivatott jelezni, hogy a történelem során érvényesültek Guszev századosnak a szövegben idézett beszédében hangoztatott, a Habsburg-uralkodó megsegítését ellenző nézetei is.) A kitalációt e cikkben nemcsak a megtalálásuk történetével hitelesített fiktív dokumentumok fogadtathatták el tényként a közönséggel, hanem a szöveg publikálásának helye és időpontja is: az olvasók ugyanis minden bizonnyal nem gondoltak arra, hogy efféle fikció helyet kaphatna a Magyar Dolgozók Pártja központi lapjának hasábjain, ráadásul egy ilyen fontos alkalomból...

A Guszev-eset centenáriumának propagandisztikus felhasználásánál tehát sajátosan oszlott meg a munka az Új Világ és a Szabad Nép között: míg a „magyar-szovjet barátság lapja” a „per” kezdetének évfordulójára időzítette a méltatást és cikke, amint ezt címe: a figura neve is jelezte, elsősorban a százados alakjával és ügyével foglalkozott (a szöveg 127 sorában egyéb vonatkozásokról csak 38 sorban lehet olvasni), a „Magyar Dolgozók Pártja központi lapja”-nak megemlékezése a „kivégzések” évfordulójára jelent meg és, címének megfelelően, főképp a „mozgalom” kisugárzását, kapcsolódásait és aktuális összefüggéseit tárgyalta (a szervezkedésről, a perről, a kivégzésekről mindössze 84 sornyi szöveg látott napvilágot, ezzel szemben a különféle kihatásairól 125 sornyi). E méltatásokat feltehetőleg azért tették így közzé a korabeli közvélemény-formálók, mert abban bíztak, hogy a fontos időpontokhoz kapcsolt, viszonylag

terjedelmes írásokkal történő, ismételt megemlékezés által jobban rögzül az eset a propagandával megcélzottakban, mint ha csak egyszer foglalkoztak volna vele – ez pedig elősegítheti a „szovjet–magyar barátság” erősödését...

A *Néphadsereg* 1949. augusztus 18-i számának 2. oldalán, a mártírhaltalt százados és a vele együtt kivégzett tisztek budapesti emléktáblájának leleplezéséről tudósító cikk⁷⁰ alatt látott napvilágot Illés Béla: *Guszev százados és társai győztek* című írása⁷¹ – amely címadás első pillantásra homlok-egyenest ellenkezőnek tűnhetett a sikertelen, leleplezett összeesküvésben való részvételért megbüntetett katonák történetével. A cím és a Guszev-eset (látszólagos) ellentétét feloldandó, Illés itt centenáriumi *Szabad Nép*-szövegének gondolatmenetét továbbépítve alakította a kitalációt, még szélesebb történelmi, társadalmi összefüggésrendszerbe illesztve a fiktív ügyet. A *Néphadsereg* cikkírója a százados és társai mellett nemcsak további, a magyar szabadságharc érdekében szervezkedő orosz katonákat ábrázolt, hanem megemlíttette e mozgalmak elődeit és utódait is: a 19–20. század folyamán az elnyomó cári hatalommal szembe forduló katonai, politikai erőket (például a dekabristákat, az orosz demokratákat, közülük Csernisevszkijt), a szovjet harcosokat – ezekkel együtt jelenítette meg Illés a soha le nem zajlott minszki pert, melynek során „Guszev bátran hirdette, hogy az orosz népnek nem a Habsburg-császár győzelme az érdeke, hanem a magyar szabadságtörekvések sikere”. Míg a szervezkedésnek „az elnyomott nép”-pel való kapcsolatáról a *Szabad Nép*-szövegből csak annyit lehetett megtudni, hogy belorusz parasztok őrzik az orosz tisztek emlékét, de az „új vallás”-ra áttért parasztokról itt még nem volt szó, az augusztus 18-iban már igen: ezek ráadásul nem a *tulajdoni viszonyok változásait kívánó belorusz* parasztok voltak, hanem a sokkal általánosabb törekvéseket kifejező „szabadság vallására” áttért orosz jobbágyok, akik katonaként szolgáltak az intervenciós hadseregben: „A katonai bíróság, amely Guszevet és hét társát halálra ítélte, csak tisztek fölött ítélte. Az iratokban nyoma sincs annak, hogy cári ruhába bújtatott orosz jobbágyok is részt vettek a szabadságmozgalomban. Erről az iratok hallgatnak, de e hallgatásnak nem szabad hinni! Minszk környékén még ma is élnek a mesék, amelyek Guszevről és társairól szólnak. Ezek a mesék – a nép történelemírása – azt hirdetik, hogy Guszevvel együtt orosz jobbágyok is áttértek a »szabadság vallására«.”⁷² A fiktív eset történelmi és társadalmi összefüggéseinek az eddig vizsgált szövegekben foglaltakhoz képest még szélesebb körűvé tétele pedig e cikkben arra szolgálhatott, hogy előkészítse, megalapozza annak éppen a történelemben és a társadalomban érvényesülő „haladó” törekvések győzelmét megjelenítő, a *Szabad Nép*-írásához hasonló

70 A szabadságért folyó harc élén a legyőzhetetlen Szovjetunió halad. Honvédségünk emléktáblát állított Guszev századosnak, a magyar szabadságharc orosz hősének. *Néphadsereg* 1949. aug. 18. 2.

71 Illés Béla: Guszev százados és társai győztek. *Néphadsereg* 1949. aug. 18. 2.

72 A „Guszev-folklórtörténetekkel” kapcsolatban ld. e fejezet 67. jegyzetét!

befejezését: „Guszevet és társait a cári önkényuralom kivégezte. Guszev hős katonáinak nevét a cári csendőrség kitörölte a hivatalos történelem lapjairól. De az eszme, amiért Guszev és hős társai vértanúhalált haltak – győzött. Összedőlt a cári trón és összedőlt a Habsburgok véres trónja is. És azon az úton, amelyen 1849-ben a cár csapatai törtek Magyarországra, 1944 őszén a szabad szovjet nép harcosai jöttek el – megvalósítani azt, amiért 1849-ben Kossuth és Petőfi népe olyan bátran, olyan öntudatosan harcolt. *Guszev és társai győztek.*” A zárómondat kiemeléssel szedésének pedig e megállapítás nyomatékosítását kellett szolgálnia. A történelmi, társadalmi vonatkozások jelentőségét pedig jól szemléltetik a cikk egyes részeinek terjedelmi különbségei is: míg kifejezetten a Guszev-esettel csak 39 sor terjedelmű szöveg foglalkozik, a különféle összefüggésekkel 146 sornyi – csaknem a munka négyötöde. Illés e tekintetben is továbbalakította ábrázolását a *Szabad Nép*-írásához képest. A *Néphadsereg*-cikkben is a „szovjet–magyar barátság”-ot történelmileg legitimálni, erősíteni hivatott fikciót nemcsak az hitelesíthette, hogy a képzelet szülte elemek valóságosak között kaptak helyet, továbbá a szöveg közlésének időpontja és helye, amelyek az sugallhatták az olvasóknak: egy ilyen fontos alkalomból egy katonai lapban nem jelenhetne meg egy efféle kitaláció – hanem a szerző felkiáltójellel hangsúlyossá tett azon (a *Szabad Nép*-publikációban foglalthoz hasonló) érvelése is, mely szerint egy történelmi jelenség tény voltát nem cáfolja feltétlenül, ha nem maradt fenn róla írásos dokumentum (sőt, noha ez itt nincs is így kimondva, csupán benne rejlik a szövegben: más korabeli forrás sem), amennyiben „a nép történelemírása”, „a mesék” megőrizték azt. A képzelet szüleményének tényként elfogadtatását a közönséggel elősegíthette ez esetben az is, hogy az újságban, ugyanazon oldalon, közvetlenül az Illés-cikk felett látott napvilágot részletes tudósítás a százados és társai budapesti emléktáblájának leleplezéséről, amely azt jelezte: az eset nyilvánvalóan megtörtént, hiszen ilyen fókú méltatásban nem részesülhetnek soha nem létezett személyek...

A július 29-i Guszev-megemlékezés és a „mártírok” kivégzésének centenáriuma kapcsán közzétett, itt elemzett írások után az *Új Világ* 1949. augusztus 19-i számában már nem jelent meg további cikk az esettel kapcsolatban – a lap e számában mindössze egy fénykép látott napvilágot az emléktábla leleplezése alkalmából, a következő, csak az eseményről tudósító aláírással: „Szerdán délelőtt leplezték le Guszev kapitány és társai emléktábláját a Guszev utca (volt Sas utca) és Szabadság tér sarkán.”⁷³

A fentiekben ismertetett-elemzett szövegek jól mutatják, hogy Illés Béla a különféle lapokban, elsősorban pedig az általa szerkesztett *Új Szó* hasábjain 1945–1949 között ismételten közre tudta adni kitalációját. Az újságokban a képzelet szüleményeinek újabb és újabb megjelentetéseikhez alkalmat kínáltak a különféle aktuális események, fontos évfordulók. Így 1947-ben március 15., azután 1947 végén–1948 elején az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc

73 Szerdán délelőtt... *Új Világ* 1949. aug. 19. 6.

centenárium megemlékezéseinek előkészületei, majd 1948. március 15., utána az 1948. április 4-i „felszabadulási” évforduló, a továbbiakban pedig 1949. július 29-én Guszev százados és társai „pere” kezdetének, 1949. augusztus 16-án pedig „kivégzésüknek” centenáriuma. Jelentős alkalmakból történt ábrázolásai pedig hozzájárulhattak hitelesítéséhez is: az olvasók ugyanis arra gondolhattak, hogy az ilyenkor közzétett cikkekbe csak különös gonddal ellenőrzött adatok kerülhettek be a magyar és az orosz történelemből. E közlések során előfordulhatott, hogy egy-egy lapszámban az egy vagy több cikkben megjelenített fiktív mozzanatok más, ugyanabban a számban publikált szövegben olvasható megállapításokat is alátámaszthattak: ez jól megfigyelhető az *Új Szó* 1947. március 15-i és 1948. március 15-i számainál. A valótlan-ságot pedig az író és munkatársai különféle eljárásai hitelesíthették az olvasók számára. A fikciónak a közönséggel 19. századi történelmi tényként elfogadtatásához pedig hozzájárulhatott az is, hogy ilyenként ábrázolták éveken keresztül újra és újra az egyes cikkekben, ami azt jelezhetette: ezen eseménysorozat kétségtelenül lezajlott, hiszen ha ezzel kapcsolatban bármiféle probléma merült volna fel, 1945–1949 között sor kerülhetett volna tisztázására, mivel azonban ilyesmi nem volt, az eset valóságos. Az *Új Szó* rendszeres olvasóinál ekként hathattak a Kassai Géza 1945. október 26-i, a lapban közzétett cikkéből idézett kijelentések is az újságban közölt információk rendkívül gondosan ellenőrzött voltáról.⁷⁴ Mindez azt mutatja, hogy Illés jól ki tudta használni a sajtó nyújtotta lehetőségeket a Guszev-kitaláció terjesztéséhez – akárcsak a Rákóczi és az oroszok kapcsolatáról közreadott fikciójánál...⁷⁵

1945 és 1949 között Illés Béla több, nem szépirodalmi munkában foglalkozott a Guszev-esettel, az évek során a még a II. világháború idején megjelent szövegében leírtakhoz képest továbbalakítva, újabb részletekkel, különféle összefüggések bemutatásával egyre jobban kidolgozva a kitalációt – ám ezen művei közül 1967-es *Lövészárokban... Válogatott cikkek, publicisztikai írások, karcolatok 1916–1966* című kötetében mindössze egy olvasható: az *Orosz tisztek Kossuth Lajosért*, mégpedig az *Új Szó* közlése nyomán, ehhez képest néhány, tartalmi szempontból nem lényeges változtatással.⁷⁶ Az 1945-ös szöveg újbóli, bármiféle kiegészítő megjegyzés nélkül történt publikálása ugyanakkor azt jelezhetette: az író fenntartja az abban foglaltakat az ábrázolt események, az idézett dokumentumok valóságosságáról. Ekkorra pedig már számos kiadást ért meg a kapitány és társai történetét feldolgozó elbeszélése: *A Guszev-ügy*.

4.1.2. A kitaláció változásai Illés Béla elbeszélésében

Az *Új Szó* főszerkesztője már 1947. augusztus 4-i, Mihályfi Ernőhöz intézett levelében írt arról a szándékáról, hogy az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc centenáriuma kapcsán hosszabb műben foglalkozzék Guszev kapitány és társai tetteivel⁷⁷ – néhány hónap múlva, 1947 őszén⁷⁸ az Országos 48-as Ifjúsági Bizottság közreműködésével Budapest Székesfőváros Irodalmi Intézete jelentette meg a szerzőnek *A Guszev-ügy* című novelláját, a *Jó Könyvek* sorozatban,⁷⁹ már e szókapcsolattal is mintegy ajánlva azt a közönségnek. Az elbeszélés részletesen bemutatja Guszev százados és alakulatának a cári birodalomból a magyar hadszíntér felé vezető útját. Ennek során a kapitány és több társa úgy döntött, hogy a magyar szabadságharc mellé állnak – ám szervezkedésük lelepleződött, a katonákat Minszkben hadbírótság elé állították. Az eljárásban Guszevet és más perbe fogottakat halálra ítélték, kivégzésük 1849. augusztus 16-án zajlott le.

A mű címadásával – *A Guszev-ügy* – Illés nem elsősorban a százados személyének, tetteinek bemutatására helyezte a hangsúlyt, hanem az eset egészére. A történetben ugyanis korántsem csak a kapitány, de a hadsereg több katonája is rokonszenvezett a szabadságeszmével és utasította el valamiképpen az intervenciót – Guszev állásfoglalásának kialakulásában és megszilárdulásában nagy szerepük volt a velük folytatott beszélgetéseknek. Annak ábrázolásával pedig, hogy a cári katonai beavatkozás helytelenítése és a magyar ügy iránti szimpátia nemcsak néhány tiszt véleménye volt, hanem szélesebb körben elterjedt a szabadságharc ellen küldött hadseregben, az író minden bizonnyal igyekezett rokonszenvet ébresztetni az olvasókban általában az oroszok iránt⁸⁰ – feltehetőleg az aktuális „szovjet–magyar barátság” erősítése érdekében is.

A novellában Illés részletesen foglalkozott Guszev figurájával, életpályájának egészével, bemutatva a százados ifjúkorát is: „A pétervári katonaiskolát (hová mint katonatiszt árvája került, ki apjától csak a szegénységet és a cár iránti hűséget örökölte) kitüntetéssel végezte és mert a katonai tudományok mellett néhány nyelvet is megtanult és az a hír járta róla, hogy táncban, hajbókolásban is ritkítja párját, mikor az iskolát elvégezte – az Úr 1820-ik esztendejében – a felséges cár nagykövete magával vitte Bécsbe. Nem volt egészen bizonyos, hogy mi a teendője Guszevnek a nagyköveti udvaron, de abban senki sem kételkedett, hogy a kis hadnagyra fényes jövő vár. Nagy úr

74 Ld. ehhez e munkám 3.1. fejezetének 64. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

75 Ld. erről e munkám 3.1. fejezetét!

76 Illés Béla: *Orosz tisztek Kossuth Lajosért*. In: *Új Lövészárokban...* i. m. 313–315.

77 Ld. erről e munkám 4.1.1. fejezetének 33. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

78 Ld. erről: A tájékoztatásügyi minisztérium... *Új Szó* 1947. nov. 16. 12.

79 Illés B.: *A Guszev-ügy*. I. m. [1947.] – Az elbeszélést részletesebben tárgyalta: Á. von Klimó: *Vom Mars* i. m. 228–229., 294–295.

80 Ezt segíthette elő az az ellentét is, hogy az író által rokonszenvesekként ábrázolt oroszokkal szemben az 1849-es események bemutatásánál csak egyetlen magyar jelenik meg a műben: Zichy gróf, a Habsburg-uralkodó követe – mégpedig rendkívül ellenszenvesnek beállítva. Ld. Illés B.: *A Guszev-ügy*. I. m. [1947.] 9.

lesz belőle.”⁸¹ Ám a szegény származású, tehetséges, fiatal tiszt 1822-es magyarországi utazása során jóindulatot tanúsított egy magyar politikai fogoly iránt (az osztrák katonák által kísért, a menetben elesett rabhoz letérdelt és saját kulacsából itatta meg, valamint fellépett a fogolykísérők parancsnokával szemben), ez pedig véget vetett karrierjének. Később „Tizenkét esztendőn át harcolt Guszev a Kaukázusban. Száznál több ütközetben vett részt, hétszer sebesült meg. Hadnagyból főhadnagy lett, főhadnagyból százados. Tovább nem jutott, mert két fegyelmi büntetése volt. Kétszer megbüntették azért, mert »katonához nem méltó lágysággal bánt a cár ellenségeivel.«”⁸² Guszev azonban nemcsak emberséges (még olyan esetekben is, amikor ezzel árt saját előmenetelének), hanem – amint erre Illés már az 1945-ös *Új Szó*-cikkében rámutatott⁸³ – olvasott is: „Néhány száz könyve – orosz és francia könyvek –, ez az egész vagyona”, köztük Puskin és Lermontov művei.⁸⁴ A sztálinista ideológia szerint is „haladó szellemű”-nek számító irodalom hatására a százados fokozatosan felismerte a különböző népek szabadságmozgalmainak térbeli (Oroszország – Magyarország) és időbeli (18. század – 19. század) távolságokon át is érvényes sorsközösségét: „Puskinnak azt a regényét lapozgatta, amit Pugacsov orosz parasztkirályról írt.

Pugacsov a cárnő ellen harcolt. Legyőzték – kivégezték. A nemesek ellen is harcolt és Guszev nemes volt. Sokáig gondolkodott azon, hogy miért nem a cárnővel és a cárnőt szolgáló nemesekkel érez, hanem a lázadóval? [...] Vajon az a Kossuth, akit a [cári] parancsban hol a sátán cimborájának, hol a sátán papjának neveznek, vajon az is olyan, mint Pugacsov volt, akit ugyancsak ezekkel a címekkel illettek? Mit akart Pugacsov? És mit akar Kossuth?

Pugacsov – Kossuth. Guszev egymás mellé tette a két nevet. Hangzásra cseppet sem hasonlít a két név, de talán a lényeg, a tartalom...

81 Uo. 2.

82 Uo. 3. – Figyelemre méltó, hogy noha Illés az elbeszélésében alaposan megindokolta, miért nem érhetett el Guszev a századosinál magasabb rangot, 1947. nov. 7-i levelében, amellyel Ortutay Gyula miniszternek elküldte A Guszev-ügy 1947-es kiadásának egy példányát, ezt állította: „Guszev Alekszej őrnagyról [!] írott elbeszélésem, ha nem is művészi külseje alapján, hanem témájánál fogva, bizonyára megérdemli figyelmedet.” Ld. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (= MNL OL) XIX-I-1-v. 12. d. 4760/1947. 83. A rangok összetévesztése, a frissen megjelent és a levéllel együtt elküldött elbeszélésben foglaltakhoz képest a tiszt előléptetése századosból őrnaggyá, arra enged következtetni, hogy az író nem tudta (vagy talán nem is tartotta fontosnak) mindig következetesen összehangolni kitalációjának különféle elemeit. Vö. ehhez még e munka 4.1.1. fejezetének 49. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

83 Ld. erről e munkám 4.1.1. fejezetének 2. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

84 Illés B.: A Guszev-ügy. I. m. [1947.] 3.

– Szabadság. Szabadság. Szabadság!”⁸⁵ Az öregedő tiszt ugyanakkor úgy ítélte meg: „nekem már nincs veszítenivalóm. Ez az igazság!”⁸⁶ Ám nemcsak addigi életének döntései vagy olvasmányélményei nyomán fordult szembe Guszev a cári intervencióval, hanem a hadjárat különféle mozzanatainak, eseményeinek hatására is: megtapasztalva azt, hogy a seregben az előjárók milyen rosszul bánnak alárendeltjeikkel; megfigyelve a katonák viselkedését, beszélgetve velük; egy alkalommal meghallgatva a Habsburg-uralkodó követének, a magyar Zichy grófnak szabadságharc-ellenes kijelentéseit. A minszki per időszakára már véglegesen kialakult az intervenciót határozottan elítélő nézetrendszere. A tárgyaláson elmondott beszédének első részeként Illés beépítette szépirodalmi alkotásába Guszev néhány, az 1945-ös *Új Szó*-cikkben is „idézett” mondatát.⁸⁷ A százados e szavait idézőjelbe tette, ám eljárását nem indokolta, a szöveg forrását nem jelölte meg, így az olvasó nem tudhatta meg, honnan is idézett az író. Az elbeszélésben ábrázolt bírósági tárgyaláson elhangzott beszédének második szakaszában Guszev szólt arról is, hogy „nemcsak a magyarok és németek között folyik a háború Magyarországon, hanem a szegények és az urak között is. Zichy gróf magyar és a mi segítségünket kéri a magyar nép ellen. Ezt csak úgy lehet megmagyarázni, hogy a magyar urak segítséget kérnek tőlünk ahhoz, hogy továbbra is szolgaságban tarthassák a magyar népet. Az osztrák segíti a magyar urakat, ahogy a magyar urak is segítik az osztrák császárt. De, mert úgy látszik, együttvéve is kevesek egy vitéz, szabadságszerető nép akaratával szemben, azt akarják, hogy mi játsszuk a hóhér szerepét. Ez a szerep nem méltó hozzánk. Nem, az orosz nép nem akar hóhér lenni és nem is lesz hóhér!”⁸⁸ A cári intervenció elítélésénél az uralkodó dinasztiák és az „elnyomott népek” konfliktusairól, valamint az egyes országokon belüli „osztályküzdelmek”-ről, a különböző országok „elnyomói”-nak az „elnyomottak” szabadságharcával szembeni szövetkezéséről megfogalmazott nézeteit, a „népek igazi

85 Uo. 6. Az „orosz–magyar szabadságharcos sorsközösség” motívuma figyelhető meg az elbeszélés következő részletében is: „Három napon belül Guszev százados csapatának négy legény mondott búcsút. Megszöktek. A négy szökevény közül kettőt visszahoztak. Guszev sokáig szótlanul nézte a meggyötört, megláncolt fiúkat. Valahogy az jutott eszébe, hogy éppen ilyenek voltak azok a magyarok, akiket a német katonák vittek Bécs felé.” Uo. 8. A százados ekkor arra az 1822. évi eseményre emlékezett, amikor magyarországi utazása során jóindulatot tanúsított az elesett politikai fogoly iránt – ezért pedig karrierjével fizetett. Ld. uo. 2–3.

86 Uo. 6.

87 Vö. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

88 Illés B.: A Guszev-ügy. I. m. [1947.] 14–15. A tárgyaláson, még Guszev előtt beszélt a szervezkedésben szintén részt vett és ezért bíróság elé állított Vinogradov őrmester, aki, ha a századoshoz képest sokkal kevésbé képzett emberként is, de a kapitány később kifejtett, itt idézett nézeteivel rokon gondolatokat fogalmazott meg: „A gazdag embert segíteni ostobaság [...] A szegény embert elnyomni bűn. [...] A németet verni Istennek tetsző dolog. Ha szegény német állana szemben gazdag magyar urakkal – Isten látja lelkem –, nem tudom, ki mellé állanék. Ha szegény német állana szemben szegény magyarokkal, akkor is nehezen mozogna a karom. De mikor úgy tudjuk – és ez az igazság –, hogy a német császár harcol szegény magyarok ellen, nem is lennék igazhitű orosz, ha nem a szegény magyarokkal éreznék.” Uo. 13.

érdekei”-ről, egy „jobb jövő”-ről kialakított elképzeléseit kivégzése előtt, utolsó szavaival Guszev így összegezte: „Éljen a szabad népek testvéri szövetsége!”⁸⁹ Azt pedig, hogy 1849-es intervencióellenes döntésével, „haladó szellemű” nézetrendszerének kialakításával és bátor képviselésével Guszev voltaképpen igazi küldetését, élete értelmét, célját ismerte fel és valósította meg, e sajátos, a sztálinizmus irodalmában is létező műtípusban: a nevelődési regényben⁹⁰ (elbeszélésben) Illés a százados külseje, sőt egész lénye megváltozásának ábrázolásával is érzékeltette. A hadjárat kezdetekor „Guszev nagyon magas, sovány ember, kissé hajlott hátú s már erősen őszi. Nagy, szürke szeme van. Vékony szája két sarkán egy-egy keserű ránc. Öreg fiú a kapitány.” A minszki bírósági tárgyaláson „Guszev arca beesett, szürkészöld. Szája szögletében kimélyültek a ráncok. Szeme égett, szinte világított. Mikor beszélni kezdett, meggörnyedten állott bírái előtt, de fokról-fokra, szóról-szóra mind egyenesebb lett és végül már olyan volt, mint egy Volga parti jegénye, vagy mint egy felkiáltójel.” Az akasztófa alá lépve pedig Guszev „Most nem volt sápadt. Életszínű volt az arca és mintha a ráncok eltűntek volna szája szögletéből.”⁹¹

Az elbeszélést Illés annak ábrázolásával zárta, hogy a kivégzésekkel egyidejűleg megeredt az eső, továbbá ismeretlen tettesek – talán bosszút állva a mártírokért – felgyújtották a minszki kormányzósági épületet. „Egész nap ömlött az eső. De az egek csatornái sem tudták eloltani a tüzet. Késő éjszakáig égett a kormányzósági épület, amelynek dombon álló romjai évtizedeken át figyelmeztették a népet: van olyan tűz, amit nem tud eloltani semminemű erő, semminemű hatalom.”⁹² Ez esetben a zsarnokságot szimbolizáló kormányzósági épületet rommá égető olthatatlan tűz az elpusztíthatatlan és végül győzelmes szabadságtörekvések jelképévé válik, félreérthetlenné téve ezzel a novella „eszmei mondanivalóját”-t: bár a szabadsághősöket kivégezték, törekvéseik diadalmaskodni fognak – a mű megjelenése időszakának politikai viszonyaiból pedig adódhatott e gondolatmenet folytatása: és diadal-

maskodtak is a szovjethatalom győzelmével, valamint Magyarország „felszabadítás”-ával.⁹³ A hosszú időn át ömlő eső ellenére égő és a kormányzósági épületet végül elpusztító tűz ábrázolása ugyanakkor érzékelteti az elnyomás elleni harc szinte „kozmosz” dimenzióit is. Az épület leégését bemutató, a propagandisztikus „eszmei mondanivaló” hatásos megjelenítése érdekében „népmesei”, fantasztikus elemet (olthatatlan tűz) tartalmazó befejezés ugyanakkor a százados és társai történetének realista ábrázolásához kapcsolódott – ezt pedig történelmileg hitelesíthették Illés Béla és munkatársainak az esettel foglalkozó különféle, korábban megjelent írásai.

A Guszev-ügy további kiadásainál Illés számos kisebb-nagyobb változtatást hajtott végre művén⁹⁴ – ami korántsem volt egyedülálló jelenség a sztálinizmus⁹⁵ és a posztisztálini időszak⁹⁶ irodalmában. Ezen átalakítások közül a legfeltűnőbb az volt, hogy amikor 1948 tavaszán, a centenáriumi idején *Emberök vagyunk. Novellák, rajzok* című kötetében⁹⁷ ismét megjelentette elbeszélését, sajátos módon kapcsolta össze a témára vonatkozó, az eset történelmi hitelesítésére alkalmas elemeket tartalmazó cikkek eljárásait a szépirodalmi alkotással. A novellában, a bírósági tárgyalás ábrázolásánál a tartalom szempontjából lényeges átalakítások nélkül közölte Guszev azon mondatait, amelyeket 1945-ös *Új Szó*-cikkében idézett,⁹⁸ az 1947-es kiadástól eltérően idézőjeleket ezúttal nem alkalmazott, a szövegrész végén azonban * található, az oldal alján pedig idekapcsolódó lábjegyzet: „Pontos idézet Guszev százados védőbeszédéből. I. B.” A kapitánynak a „szegények” és az „urak” közötti ellentéteket bemutató, az előző kiadáshoz képest e résznél is kibővített fejtegetései után ismét * látható, az oldal alján pedig újabb lábjegyzet: „Rövidített idézet.”⁹⁹ E lábjegyzetekkel Illés igyekezett történelmileg hitelesíteni Guszev beszédét, amely a novella további kiadásában,

89 Uo. 15. Guszev e mondata ugyanakkor összegzése is az előtte kivégzett társai utolsó szavaival, amelyek egymásutánosságban Illés egyfajta fokozatosságot is megjelenített a tekintetben, hogy az egyes elítéltek milyen mértékben ismerték fel a megvalósítandó ideális történelmi szituációt: az első csak ezt kiáltotta: „Éljen Oroszország!”; a második, kárhóztatva a cári zsarnokságot, már a következőt: „Éljen a szabad Oroszország!”; a harmadik nemcsak az oroszországi önkényuralom, hanem általában az elnyomás ellen szólt: „Vesszen a zsarnokság!”; Vinogradov őrmester pedig határozottan elutasított nem csupán mindenfajta politikai elnyomást, de a társadalmi igazságtalanságokat, a szegények „kizsákmányolását”-at is: „Pokolra minden cárrel, minden úrral!” E sorozatot zárták, mindezen gondolatok szintéziseként, ám ezeket meg is haladva, a legmagasabb rendűnek tekinthető célt kitűzve, a százados idézett szavai. Uo.

90 Vö. ehhez: *Katerina Clark: The Soviet Novel. History as Ritual.* Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis, 2000. 265. Ld. még e munkám 4.5.3. fejezetének 501–502. jegyzetét és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

91 Illés B.: A Guszev-ügy. I. m. [1947.] 1., 14., 15.

92 Uo. 16. Vö. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 63–69. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

93 A Guszev-per századik évfordulóján c., a Szabad Nép 1949. aug. 16-i számában napvilágot látott cikkében Illés pontosan értelmezte szépirodalmi alkotásának befejezését, ezzel pedig a mű különböző (ekkoriban is megjelent) kiadásait is olvasóknak is félreérthetlenné tette munkája „eszmei mondanivalóját”-t. Ld. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 63–69. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

94 A továbbiakban az elbeszélésnek csak a magyar nyelvű szövegváltozataival foglalkozom, mivel, véleményem szerint, Illés Béla újabb és újabb átalakításai a legpontosabban ezeknél érhetők tetten, nem pedig a különféle fordításoknál.

95 Ld. ehhez pl. *Maurice Friedberg: New Editions of Soviet Belles-Lettres: a Study in Politics and Palimpsests.* The American Slavic and East European Review 1954. 1. sz. 72–88.; *Uő: Soviet Literature and Retroactive Truth. Problems of Communism* 1954. 1. sz. 31–39.

96 Ld. ehhez: *Vörös Boldizsár: Budapesti helyek, háborús események – propagandisztikus ábrázolások.* Illés Béla „vígszínházi csatá”-ja. In: A város és társadalmi. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete. Szerk. H. Németh István–Szívós Erika–Tóth Árpád–Klement Judit. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Bp., 2011. 467.

97 Ld. ehhez: *Gyárfás Miklós: Irodalmi élet. Haladás 1948. ápr. 15. 7.*

98 Vö. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

99 Illés B.: A Guszev-ügy. In: *Uő: Emberök i. m.* 113–114.

kisebb-nagyobb változtatásokkal, így jelent meg 1956-ig hat ízben is.¹⁰⁰ (A *Guszev-ügyet* is tartalmazó *Válogatott elbeszélések* című Illés-kötet 1950-es és 1951-es kiadásainak előszavában pedig az író rámutatott a történet aktuálpolitikai vonatkozásaira is, és ezekkel összefüggésben hangsúlyozta művének történelmi hitelességét. Más novelláihoz hasonlóan, írta, „Közvetlen célokat szolgált a »Guszev-ügy« is. Válasz volt szovjetellenes rágalmakra – válasz olyan rágalmazóknak, akik nem oda néztek, ahová ütöttek – vagy ütni akartak. Ezeknek az írásoknak, hogy agitációs feladatuknak megfelelően, a valósághoz szigorúan kellett ragaszkodniuk és sokszor igen keményen kellett csapkodniuk.”¹⁰¹)

Illés másik, ekkoriban végrehajtott, fontos, ám kevésbé feltűnő szöveg-átalakítása az volt, hogy amikor *Válogatott elbeszélések* című kötetének 1950-es kiadásában újfent közzétette A *Guszev-ügyet*, a korábbi változatokhoz képest az orosz katonák beszélgetéseiben ellenszenvvel emlegetett osztrákokat jelölő „német” kifejezést¹⁰² több ízben kicserélte a „német császár” szókapcsolatra vagy a „Habsburgok” szóra. Ezt a fajta változtatást az író olyannyira lényegesnek tartotta, hogy még a Guszev-beszéd „Pontos idézet”-részében is a „németek” szó helyére a „Habsburgok”-at illesztette be,¹⁰³ noha e megoldást még a „pontosabb fordítás” elvével sem lehetett volna indokolni. Az eljárással a szerző nyilvánvalóan azt akarta kifejezésre juttatni, hogy nem „általában a németek”, „a németiség egésze” az ellenség, hanem csak az „elnyomók”, az uralkodó dinasztia – a propagandával megcélzottak ellenszenvének, gyűlöletének tehát csak az utóbbiakra kell irányulnia, nem pedig az általuk elnyomott népre is.¹⁰⁴

Az 1960-as évek elején Illés – minden bizonnyal nem függetlenül a százados és társai esetét vizsgáló, annak kitaláció voltát fokozatosan felismerő történészi kutatásoktól¹⁰⁵ és attól, hogy 1956 után már nem számított az irodalmi életben olyannyira támadhatatlan személynek, mint a Rákosi-kor-

szakban – átalakította Guszev-elbeszélésének hitelesítéseit. 1961 tavaszán megjelent *Kenyér. Novellák (1920–1960)* című kötetében¹⁰⁶ újraközlte A *Guszev-ügyet*, de átfírta a hitelesítő célzatú lábjegyzeteket. Miközben néhány, a tartalom szempontjából lényegtelen, helyesírási jellegű átalakításon kívül, az 1956-os kiadáshoz képest nem változtatott a századosnak a hadbíróság előtt elmondott beszédén, a „Pontos idézet Guszev százados védőbeszédéből. I. B.” lábjegyzet helyére új lábjegyzetet írt: „Rövidítés.”, a „Rövidített idézet.” lábjegyzet helyére pedig ezt: „Rekonstruált szöveg. I. B.”¹⁰⁷ Ez esetben az író a korábbi lábjegyzetekhez képest jóval óvatosabban fogalmazott a Guszev-szövegek pontosságát illetően, ám az új hivatkozásoknak még mindig hitelesíteniük kellett a százados szavait, bár már korántsem azzal az egyértelműséggel, mint az előző kiadásokban alkalmazott jegyzeteknek. A novellának *Az aranyliba. Összegyűjtött elbeszélések 1920–1964* című, 1965 tavaszán megjelent kötetében¹⁰⁸ történt újraközlésekor az író az 1961-es szöveghez képest csak helyesírási jellegű változtatásokat eszközölt a százados beszédén – ám ekkor már nem kapcsolt lábjegyzeteket ahhoz.¹⁰⁹ Az eset ábrázolásának e variánsát azonban valamelyest még hitelesíthette az író részéről az, hogy 1967-es *Lövészárokban...* címmel megjelent kötetének lapjain ismét közreadta *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című cikkét,¹¹⁰ amely szerint a százados és társai valóban élt személyek voltak, és amelyben eredeti forrásszövegeként idézte Guszev beszédének a szépirodalmi alkotásban is olvasható mondatait. Ám A *Guszev-ügy* 1972-es, *Az aranyliba* című Illés-kötetben történt újabb közreadásakor az író az 1965-ös kiadáshoz képest nem változtatott a százados beszédén, de ismét nem kapcsolt ahhoz lábjegyzeteket¹¹¹ – a kapitány és társai történetének valóságos voltát ekkortól tehát a szerző egyéb műveinek és más közvélemény-formálók munkáinak kellett elfogadtatniuk a közönséggel. Illés Béla 1974 januárjában bekövetkezett halála pedig megakadályozta az újabb írói szövegváltozatok létrehozását. A fikciónak azonban ez után is léteztek még olyan megjelenítései, amelyek valóságosként mutatták be annak különböző elemeit – ugyanis a

100 Illés Béla: A Guszev-ügy. Athenaeum Könyvkiadó, N. V. [Bp., 1949.] (Athenaeum 1.); *Uő*: A Guszev-ügy. In: *Uő*: A Guszev-ügy. Novellák. Állami Könyvkiadó, Bukarest, 1949. 3–37.; *Uő*: A Guszev-ügy. In: *A. Fagyéjev*: Partizánok és más elbeszélések. Athenaeum, [Bp., 1950.]; Illés Béla: A Guszev-ügy. In: *Uő*: Válogatott elbeszélések. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1950. 119–138.; *Uő*: A Guszev-ügy. In: *Uő*: Válogatott elbeszélések. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1951. 119–138.; *Uő*: A Guszev-ügy. In: *Uő*: Harminchat esztendő. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1956. 353–374.

101 Illés Béla: Előszó. In: *Uő*: Válogatott elbeszélések. I. m. [1950.] 5–6.; *Uő*: Előszó. In: *Uő*: Válogatott elbeszélések. I. m. [1951.] 5–6.

102 E kifejezéshasználattal kapcsolatban ld. e munkám 2.3. fejezetének 31. jegyzetét!

103 Illés B.: A Guszev-ügy. I. m. [1950.] 136.

104 A Guszev-ügynél végrehajtott kifejezéscserékkel összhangban, az „elnyomott nép” és „elnyomói” közötti különbségről Illés ezt állította egy 1949. ápr. 4. alkalmából közzétett cikkében: „Bár a magyar népet elnyomói Magyarország ellenségeinek táborába, Hitler zsoldosai közé kényszerítették, a Szovjetunió tudott különbséget tenni és különbséget is tett a magyar népet elnyomó urak és a dolgozó magyar nép között.” Illés Béla: Évfordulóra. Új Világ 1949. ápr. 1. 1. Vö. még ehhez e munkám 3.1. fejezetének 25–42. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

105 Ld. ezekről e munkám 4.2. fejezetét!

106 Ehhez ld. B. Gy. F.: Illés Béla: Kenyér. Népszava 1961. máj. 31. 2. Az ismertetés szerzője minden bizonnyal Bajai Ferenc, ld. ehhez: Botka F.–Vargha K.: A magyar irodalomtörténet i. m. 602.

107 Illés Béla: A Guszev-ügy. In: *Uő*: Kenyér. Novellák (1920–1960). Magvető Könyvkiadó, Bp., 1961. 46. A kötetből készült egy kiadásváltozat is, a román–magyar közös könyvkiadási egyezmény keretében, ám a két szövegben a Guszev-beszéd hitelesítéséhez alkalmazott írói eljárások azonosak.

108 Ehhez ld. Illés László: Illés Béla: Az aranyliba. Népszabadság 1965. máj. 29. 7.

109 Illés Béla: A Guszev-ügy. In: *Uő*: Az aranyliba. Összegyűjtött elbeszélések 1920–1964. Összeáll. Jászberényi József. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1965. 319–339.

110 Ld. erről e munka 4.1.1. fejezetének 76. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részeket!

111 Illés Béla: A Guszev-ügy. In: *Uő*: Az aranyliba. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1972. 377–395. – Az elbeszélés újabb és újabb közreadásai során Illés számos, a jelen vizsgálatnál nem tárgyalt kisebb-nagyobb módosítást eszközölt a novella különböző részeinél, ám ezen átalakítások a Guszev-eset ábrázolásának tartalmi-ideológiai szempontokból legfontosabbaknak tekinthető elemeit nem érintették.

„szovjet-magyar barátság” történelmi legitimálására kiválóan alkalmas esetet az 1940-es évektől tudósok, politikusok, művészek, újságírók dolgozták fel és ábrázolták a legkülönbözőbb eszközökkel és fórumokon...

4.2. A GUSZEV-ESET A MAGYAR TUDOMÁNYOS-TÖRTÉNETI KUTATÁSOKBAN ÉS MŰVEKBEN 1945–1988 KÖZÖTT

A Guszev százados és társai ügyével foglalkozó Illés Béla-cikket is tartalmazó 1945-ös *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok* című, az *Új Szó* főszerkesztője és Fogarasi Béla szerint a magyar olvasóknak eddig ismeretlen tényeket, dokumentumokat bemutató – így tehát nemcsak politikai propagandakiváltvának, hanem tudományos-népszerűsítő összeállításnak is tekinthető – kötet előszavában írni azt állították, hogy e kapcsolatok tanulmányozása új fejezetet nyit a magyar szellemi életben, az ilyen irányú kutatások pedig hatalmas hasznot hozhatnak a demokratikus magyar kultúra ügyének. „Mi csak ösztönzéseket óhajtottunk nyújtani ehhez a munkához, melynek állandó és rendszeres folytatása a jövő feladata” – jellemezték saját tevékenységüket a szerzők, ugyanakkor azt is közölték: „A könnyebb olvashatóság kedvéért a szövegben elhagytuk egyes idézetek forrásainak pontos felsorolását.”¹¹²

A Guszev-ügy esetében Fogarasi és Illés idézett elgondolása megvalósult. Jánossy Dénes, az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc, valamint az emigráció történetének kutatója, ekkoriban a Magyar Nemzeti Múzeum elnöke több kísérletet is tett a minszki per iratai másolatainak megszerzésére az intézmény centenáris kiállításához.¹¹³ 1947 őszén megbeszélte

¹¹² Fogarasi B.–Illés B.: Előszó. I. m. 6., ld. még e munkám 3.1. fejezetének 45–51. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket! Az 1945–1989 közötti magyar történettudománnyal kapcsolatban ld. e munkám 3.1. fejezetének 75. jegyzetét!

¹¹³ Jánossyt azért is érdekeltette a Guszev-ügy, mert az 1945-ös Illés-cikkben leírtak összhangban voltak az 1849-es cári intervencióról még az 1930-as évek elején közzétett tanulmányának azon megállapításával, mely szerint a magyarországi hadjárat megindulása előtt Oroszországban a hadsereg alacsonyabb rangú tisztjeinek körében egy forradalmi, háborúellenes hangulat uralkodott. Ld. *Dionys v. Jánossy: Die russische Intervention in Ungarn im Jahre 1849*. In: A Bécsi Magyar Történelmi Intézet évkönyve. I. Szerk. Angyal Dávid. K. n., Bp., 1931. 323., vö. még: *Ember Győző: Jánossy Dénes 1891–1966. Levéltári Közlemények 1966. 1. sz. 174.* Azonban abban, hogy a múzeum vezetője fontos közéleti-politikai személyiségeket is mozgósítva igyekezett megszerezni a Guszev-per iratainak másolatait, közrejátszhatott ez is: 1947-ben fegyelmi és büntetőeljárás indítottak ellene a „magyar élettér”-ről 1945 előtt megjelentetett munkája, ill. állítólagos németbarátsága miatt (ld. erről: *Romsics L.: Clio i. m. 371–372.*), s Jánossy, önmagát védve, ezzel akarta bizonyítani elkötelezettségét a „haladó” törekvések iránt. Fennmaradt iratok arra engednek következtetni, hogy először a Magyar-

a magyarországi szovjet követség munkatársaival: M. V. Szmirnov kulturális tanácsossal és F. A. Gurkin sajtóattaséval, hogy Ortutay Gyula, továbbá Szakasits Árpád segítségét fogja kérni: ők írjanak levelet a megszerzendő anyagok ügyében G. M. Puskin, magyarországi szovjet követnek.¹¹⁴ November első felében Jánossy elküldte egy ilyen levél tervezetét a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, ebben, a kérés teljesülése érdekében gondosan közölte az 1945. évi Illés-cikkben található információkat – ha pontos levéltári, irattári jelzeteket nem is tudott adni. A politikus nevében ekként fogalmazott: „Mint a magyar kultúra felelős képviselője meg vagyok győződve arról, hogy a magyar nép nem nyerne való képet forradalmunk jelentőségéről, ha a Szovjetunió kormányának megértő támogatását nem remélhetvén a magyar forradalom oroszországi egykorú dokumentumainak és az idevonatkozó irodalmi, illetve sajtótermékeinek bemutatásával [így!]. Különösen felhívnam Követ Úr nagybecsű figyelmét Guszev tüzérszázadosnak és társainak perére, akiket halálra, illetve súlyos szabadságvesztésre ítélték, mert nem akartak a cári hadseregben a magyar nép szabadságának letiprására hadakozni. Tudomásunk szerint ez iratok a Belorusz Akadémia történelmi osztályának kutatásai szerint a minszki cári kormányzóság iratai között, másolatai pedig a leningrádi Hadi Történelmi Múzeumban őriztetnek. [...] Tudatában lévén annak, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumnak 1948. március 15-én megnyíló centenáris kiállításán milyen jelentős szerepet töltené be a szovjet dokumentumanyagának eredetiben vagy fényképmásolatokban való bemutatása, felkérem Követ Urat, legyen szíves kormányához azt a kérelmet tolmácsolni, hogy a magyar nép tájékoztatása és kultúrkapcsolataink intenzívebbé tétele érdekében a fent körvonalazott kiállítási anyagot rendelkezésünkre bocsátani szíveskedjék.”¹¹⁵ 1947. november 17-i, Puskin követhet intézett levelében pedig a miniszter ekként terjesztette elő a kérést: „A Magyar Nemzeti Múzeum az 1848-as magyar szabadságharc 100 éves fordulóján emlékkiállítást rendez. Az emlékkiállításon be fog számolni hiteles dokumentumok alapján arról is, hogy a magyar szabadságharc milyen hatást keltett a széles világban. Ez a beszámoló csonka maradna, ha azon nem lehetne bemutatni az egykorú oroszországi dokumentumokat és sajtótermékeket. E dokumentumok között különösen értékes len-

Szovjet Művelődési Társaság közreműködésével próbált hozzájutni a kiállításra szánt anyagokhoz, sikertelenül, ld. ehhez: MNL OL P 2272 6. d. „1947” feliratú pallium 7–8., 207., 395. Az évfordulós kiállítás előkészületeiről 1947 őszén mindenesetre eljuttatott egy-egy írást az *Új Szó*, valamint a Magyar Nemzet c. lapokhoz: ezek ott, kisebb átalakításokkal meg is jelentek, ld. A Magyar Nemzeti Múzeum centenáris kiállításra készül. *Új Szó* 1947. nov. 13. 6. (vö. ehhez: MNL OL P 2272 6. d. „1947” feliratú pallium 235., 237.); Milyen lesz a Magyar Nemzeti Múzeum centenáris kiállítása? *Magyar Nemzet* 1947. nov. 22. 4. (vö. ehhez: MNL OL P 2272 6. d. „1947” feliratú pallium 144–145.).

¹¹⁴ Ld. MNL OL P 2272 6. d. „1947” feliratú pallium 237., 400., 401.

¹¹⁵ Ld. MNL OL P 2272 6. d. „1947” feliratú pallium 236. és uo. XIX-I-1-v. 12. d. 4759/1947. 94–95. (A per iratainak lelőhelyéről közölt szövegrészhez vö. e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!) A miniszter példányán a tervezet után az „átfogalmazni” felszólítás olvasható.

ne a magyar nép számára Guszev tüzér százados és társainak pere; ezeket a cári hatalom halállal, illetőleg hosszú szabadságvesztés büntetéssel büntette, mert nem akartak a magyar nép szabadságának leigázására fegyvert fogni. Guszev százados perének iratait – tudomásom szerint a minszki egykori cári kormányzóság iratai között, másolatát pedig a leningrádi hadtörténeti múzeumban őrzik. [...] A szovjet nép és annak vezetői, akik legutóbbi személyes tapasztalatom szerint is annyi jóindulatot és érdeklődést tanúsítanak a magyar nép iránt, bizonyára értékelik a magyar történelem nagy eseményének évszázados fordulóját és készséggel nyújtanak segítséget ahhoz, hogy az emlékkiállítás anyaga minél teljesebb legyen. Ez a meggyőződésem indít arra, hogy személyes kérésként Ön elé terjesszem azt az óhajást, hogy Ön hathatós közbenjárásával mozdítsa elő az említett dokumentumok másolatainak megszerzését.”¹¹⁶ Ebben az ügyben, egy szintén november 17-i levelében Ortutay Illés Béla segítségét is kérte: „Leköteleznél [...], ha forrásismeretteddel és kétségtől sokra értékelt befolyásoddal előmozdítanád azt, hogy a Guszev-per iratai, amelyeket állítólag a minszki volt cári kormányzósági irattárban, illetőleg a leningrádi Hadtörténeti Múzeumban őriznek, a 48-as emlékkiállításra másolatban vagy fotokópiában rendelkezésünkre álljanak.”¹¹⁷ A politikus szavai azt jelzik, hogy nem jutottak el hozzá vagy nem tekintette valóságnak azokat az információkat, amelyeket az író még néhány hónappal korábbi, augusztus 4-i levelében közölt Mihályfi Ernővel a minszki iratok megsemmisüléséről és a leningrádi másolatok elkallódásáról.¹¹⁸ Ugyanakkor mindhárom szövegben található olyan megfogalmazás, amely azt mutatja: a levélírókban élt bizonyos gyanakvás a Guszev-eset dokumentumaival, azok valóságosságával kapcsolatban: lelőhelyeikről írva levéltervezetében Jánossy a „Tudomásunk szerint” szókapcsolatot használta, amit Ortutay többes szám helyett egyes számot alkalmazva „tudomásom szerint”-re módosított (tehát ezek nem többek, hanem csak egy ember, ezáltal sokkal bizonytalanabbaknak tekinthető adatai); az „állítólag” szóval az *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című cikk szerzőjéhez írott kérésénél pedig voltaképpen magának Illésnek a szavahihetőségét kérdőjelezte meg.¹¹⁹

A kiállítás ügyében 1947 novemberének végén Szakasits is levéllel fordult Puskin követhoz. Ennek magyar nyelvű szövegében az olvasható: „nagy súlyt helyezne” a Magyar Nemzeti Múzeum arra, hogy a Szovjetunióból származó különféle anyagokat is bemutatthasson, többek között „egy-két eklatáns dokumentumot, pld. a Guszev-per aktáit (a Minszki Belorusz Akadémia könyvtárában, illetve kivonatban a Leningrádi Hadtörténeti Múzeumban)”. Levelét a politikus azzal zárta, hogy „A magam részéről is úgy vélekedem, hogy a

szovjet kiállítási anyag nagyban hozzájárulna a magyar népnek a Szovjetunió népei iránt érzett nagy megbecsüléséhez és kulturális kapcsolataink elmélyítéséhez. Arra kérem ezért Követ Urat, hogy a kérelmet a moszkvai kormány elé terjesszen és azt támogatni szíveskedjék.”¹²⁰ Szakasits a dokumentumok minszki lelőhelyének közlésénél továbbalakította a kitalációt Illés *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című cikkéhez¹²¹ képest: abban ugyanis nincsen adat arról, hogy hol is találhatók az eredeti iratok – Jánossytól és Ortutaytól eltérően pedig bármiféle óvatos megfogalmazás alkalmazása nélkül, határozottan nevezte meg az e szövegeket őrző intézményeket. Az ügyben Ortutayval és Szakasitscsal tett lépéseiről, leveleikről Jánossy 1947. december 3-i levelében tájékoztatta Szmirnovot, ezúttal az ő közreműködését kérve: „Igen hálás volnék Önnek, ha kérelmünket szíves volna támogatni.”¹²² December közepén pedig a Magyar Nemzeti Múzeum elnöke Gurkinnak írt arról, hogy milyen anyagokra lenne szükségük a Szovjetunióból a centenáriumi kiállításához, ezek között megjelölve a Guszev-per dokumentumait is.¹²³

1947 végén–1948 elején azonban nemcsak Jánossy, Ortutay és Szakasits tevékenykedett ez ügyben. 1947. december 15-i levelével Szántó Rezső, a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság főtákarára a külügyminisztérium illetékesét kereste meg: „Hivatkozással személyes beszélgetésünkre, azzal a kéréssel fordulok Hozzád, hogy utasítsd a moszkvai magyar követséget és annak kultúrattasját, hogy minél sürgősebben szerezze be a Guszev-tisztcsoport bűnperére vonatkozó iratok másolatát, melyek a Belorusz Tudományos Akadémia történeti osztályának levéltárában Minszkben, hivatalos másolata pedig állítólag megtalálható a leningrádi Hadtörténeti Múzeum irattárában.” Szántó más anyagokat is kért, majd ezzel zárta levelét: „A jövő évi centenáriummal kapcsolatban nagy politikai jelentőséggel lenne [így!], ha akár a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság, akár más intézmény ezeket az anyagokat hiteles formában közölhetné a magyar közönséggel.”¹²⁴ A főtákar az iratok minszki lelőhelyének megjelölésénél továbbalakította a fikciót Illés 1945-ös cikkéhez képest:¹²⁵ abban ugyanis nincsen információ arról, hogy hol is találhatók a dokumentumok. A másolat őrzési helyének esetében az „állítólag” szó használata azt jelzi, hogy ezzel kapcsolatban a levélírónak is voltak bizonyos kétségei. Jánossytól, Ortutaytól és Szakasitstól eltérően értékelte viszont Szántó a kért anyagok bemutatásának funkcióját: szövegében ugyanis egyáltalán nem említette ennek történelmi vagy kulturális jelentőségét – kizáró-

120 Ld. MNL OL P 2272 6. d. „1947” feliratú pallium 332., vö. még: uo. 330–331.

121 Vö. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

122 Ld. MNL OL P 2272 6. d. „1947” feliratú pallium 401., vö. uo. 400.

123 Ld. MNL OL P 2272 6. d. 333., 389., 390.

124 Ld. MNL OL XIX-J-1-k. 26. d. 168/a 62. Ld. még e fejezet 129. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

125 Vö. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

116 Ld. MNL OL XIX-I-1-v. 12. d. 4759/1947. 89–90.

117 Ld. MNL OL XIX-I-1-v. 12. d. 4760/1947. 85., vö. még: uo. 84. Ez ügyben Illés Béla közreműködéséről nem találtam adatokat.

118 Ld. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 33. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

119 Vö. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

lag politikai fontosságára mutatott rá. Megkeresése nyomán a miniszter intézkedett is az ügyben, az illetékes osztályvezető által december 29-i levelével arra szólítva fel Szekfű Gyula, moszkvai követet: e kérésekkel kapcsolatban „lehetőleg sürgősen eljárni szíveskedjék”.¹²⁶

Néhány nappal később, 1948. január 3-i levelében Jánossy fordult ugyan ezen anyagok megszerzése érdekében is a moszkvai magyar követhoz. Tájékoztatta őt az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc centenáriuma készülő kiállítás előkészületeiről, többek között arról is beszámolva: „érintkezésbe léptem az itteni szovjet követség kulturális tanácsosával, Szmirnovval és Gurkin sajtófőnökkel, akiket arra kértem, hogy eszközöljenek ki számunkra némi anyagot Moszkvában, mert elengedhetetlennek tartanám, hogy a Szovjetunió ne szerepeljen kiállításunkon. Újra kértem az 50 db 48-as zászlót, melyet a mi 150 db 48-as zászlónkkal együtt hadizsákmányként vittek el a szovjet csapatok. Ha azonban ez nem volna lehetséges, az ún. Guszev-per aktáiból kértem egy-két fotokópiát azon anyag alapján, mely tudomásunk szerint a leningrádi hadimúzeumban van. Guszevet és társait ugyanis hadbírósi ítélet alapján kivégezték, mert nem akartak Paszkevics hadseregében ellenünk harcolni.” Jánossy más anyagokat is kért, és megemlítve azt, hogy a kiállítás megnyitásáig már nincs sok idő hátra, ezt írta Szekfűnek: „Igen hálás lennék, ha az itteni szovjet követségnek e tárgyban Moszkvához intézett kérelmét támogathatná.”¹²⁷ A Magyar Nemzeti Múzeum elnöke tehát nem elsősorban a százados és társai perének dokumentumait szerette volna megszerezni – ennek oka esetleg az lehetett, hogy ekkor már úgy ítélte meg: a rendelkezésére álló rövid idő alatt egy belorussziai levéltárból nem tudna másolatot kapni az eredeti iratokról, a leningrádi másolatok pedig ezekhez képest kevésbé érdekes kiállítási anyagok, mindazonáltal igyekezett hozzájutni a kópiákhoz is. A leningrádi őrzési hellyel kapcsolatban azonban ezúttal is óvatosan fogalmazott, a „tudomásunk szerint” szavakkal jelezve: nem egészen biztos ezen információjának igaz voltában.

E megkeresések nyomán a magyar követ 1948. január 26-án hivatalos jegyzékkel fordult a Szovjetunió Külügyminisztériumához, közbenjárását kérve az iratmásolatok megszerzése érdekében. A levél szerint az 1848-as „szabadságharc évfordulójának megünneplése alkalmából Budapesten kiállítást rendeznek különböző országokban található iratokból, amelyek közül nem hiányozhat a Szovjetunióban található anyag.

Ezért a Követség közbenjárást kér néhány irat fotokópiájának megszerzésénél, amelyek a cári hadsereg tisztje, Guszev és társai perére vonatkoznak, akiket a magyar forradalmárok elleni harc megtagadásáért végeztek ki.

126 Ld. MNL OL XIX-J-42-b. 8. d. „Színháztörténeti Múzeum. Kapcsolatok. (Bartók verseny). 1948 1954” feliratú pallium 26. és uo. XIX-J-1-k. 26. d. 168/a. 61.

127 Ld. MNL OL XIX-J-42-b. 8. d. „Színháztörténeti Múzeum. Kapcsolatok. (Bartók verseny). 1948 1954” feliratú pallium 12–13.

Ezek az iratok a leningrádi hadimúzeumban találhatók.” A megkeresés küldője egy olyan anyagról is kért másolatot, amelyet, szerinte, a moszkvai Marx–Engels Intézet levéltárában őriznek, majd ezzel zárta levelét: „Ezen iratok fotokópiájának megszerzése jelentős mértékben elősegítené az évfordulós kiállítás és az évfordulós ünnepségek sikerét, ezért a követség megismétli kérését és előre is köszönetét fejezi ki a segítségnyújtásért ezek megszerzésénél.”¹²⁸ A Szántó és Jánossy leveleiben foglaltaktól eltérően Szekfű itt teljes bizonyossággal adta meg a leningrádi múzeumot az anyagok lelőhelyeként és nem jelezte, hogy azok csak másolatok (noha erről a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság főtitkára írt).¹²⁹ Eljárásának oka feltehetőleg az volt, hogy abban bízott: az egyértelmű helymegjelölés és a szövegek nem eredeti, tehát kiállítási anyagként így kevésbé értékes voltának elhallgatása elősegítheti a kérés teljesítését. Január 28-i, Jánossy Dénesnek küldött levelében ugyanakkor a követ ekként vélekedett: ő megtette a szükséges lépéseket a másolatok megszerzése érdekében, „de persze, ha ez sikerül, bizonyára elsősorban Puskin követ közbenjárásának lesz köszönhető”.¹³⁰ Ezzel kapcsolatban pedig 1948. február 1-jei levelében így tájékoztatta Molnár Eriket: „A december 29-én kelt [...] rendelet értelmében azonnal megkerestem az itteni külügyminisztériumot a Guszev-iratok másolatának, vagy legalább fotokópiájának megküldésére.” Más anyag megszerzésére tett kísérletének ismertetése után Szekfű a következőket írta a szovjet fél eljárásáról: „Bár az ügy sürgősségét eléggé kifejtettem, a válasz időpontjáról jelenleg nem tudok jelenteni.”¹³¹

A Szovjetunió Külügyminisztériumának a megkeresésre adott hivatalos válasza csak hónapokkal később, 1948. június 15-i keltezéssel érkezett meg. Ebben azt közölte, hogy a moszkvai intézményből kért anyag „és az 1848–49-es magyar nemzeti felszabadító mozgalom leverésében való részvétel megtagadásáért kivégzett Guszev, a cári hadsereg tisztje és társai ügyére vonatkozó iratok sem a Marx–Engels–Lenin Intézetben, sem a leningrádi hadimúzeumban, valamint a Szovjetunió központi állami levéltáraiban sem találhatók”.¹³² A szovjet illetékesek ezek szerint nemcsak a leningrádi múzeumban keresték a (fiktív) per anyagait, hanem, igyekezve teljesíteni a magyar fél kérését, további gyűjteményekben is. Ám abból, hogy ezekben nem találták meg a szövegeket, korántsem következett teljes bizonyossággal: e dokumentumok nem léteznek. Ezek nemlétéből pedig nem feltétlenül következett az, hogy a per sem zajlott le soha és az egész ügy csupán fikció. A szovjet külügyminisz-

128 Ld. MNL OL XIX-J-42-b. 8. d. „Színháztörténeti Múzeum. Kapcsolatok. (Bartók verseny). 1948 1954” feliratú pallium 19. A szöveg magyar fogalmazványát ld. uo. 18.

129 Szántó Rezső levelének másolatát ld. MNL OL XIX-J-42-b. 8. d. „Színháztörténeti Múzeum. Kapcsolatok. (Bartók verseny). 1948 1954” feliratú pallium 25.

130 Ld. MNL OL P 2272 6. d. „1948” feliratú pallium 141–142.

131 Ld. MNL OL XIX-J-1-k. 26. d. 168/a. 63–64.

132 Ld. MNL OL XIX-J-42-b. 8. d. „Színháztörténeti Múzeum. Kapcsolatok. (Bartók verseny). 1948 1954” feliratú pallium 14., a szöveg hibás magyar fordítását ld. uo. 16., erről pedig e fejezet 133. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

térium válasza eljutott Jánossy Déneshez is, bár hibás magyar fordításban: e szerint az iratok nem a Szovjetunió központi levéltáraiban, hanem csak „központi levéltárban nem találtattak”.¹³³ A Sz. Sztikalin szerint pedig 1948-ban a magyar vallás- és közoktatásügyi minisztériumból kérték, szintén Szekfű Gyula közreműködésével, a moszkvai illetékesektől a Guszev-esettel kapcsolatos, az itteni gyűjteményekben (így a leningrádi hadtörténelmi múzeumban is) őrzött dokumentumok másolatait. A megkeresésre adott válasz azonban arról tájékoztatott, hogy a szovjet múzeumokban és levéltárakban semmiféle anyag nem található Guszev kapitányról.¹³⁴

Bár a fiktív dokumentumoknak természetesen a másolatait sem sikerült megszerezni a centenáriumi megemlékezésekhez, a Magyar Nemzeti Múzeum évfordulós kiállításának létrehozói szükségesnek tartották, hogy valamiképpen megjelenítsék a százados és társai esetét. A katalógusban a X. terem anyagát ismertető rész bevezetőjében röviden említették: „Guszev kapitány és társai hiába áldozták életüket, hogy megmutassák: az orosz nép nem akar harcolni a magyar nép s a szabadság ellen.” Ugyancsak a katalógus szerint pedig itt az egyik tárlóban, a szabadságharcra vonatkozó eredeti források mellett kiállították Illés Béla: *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című írását (a Fogarasi-Ilés-féle *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok* kötetből).¹³⁵ Az 1945-ös kiadvány a szabadságharc befejeződésének időszakával foglalkozó források: két kézirat, a *Honvéd* című lap 1849. augusztusi száma, valamint egy 1850-es, Görgey és fegyverletételét bemutató szövegkiadás mellett kapott helyet. Ezek közül László Károly naplőfeljegyzéseiről a katalógusban ez áll: „A Világos utáni napok hangulatáról ír. A bujdosók táborában olyan öröndetes hír is járja, hogy Görgey nem tette le a fegyvert, hanem most az oroszokkal szövetkezve indul az osztrákok ellen.” A magyaroknak az orosz–magyar szövetség megvalósulása feletti örömet ismertető szöveg után következett a kiadványban az *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című cikk, illetve a kötet bemutatása, a hozzá kapcsolódó mondattal: „Alekszej Guszevet és 15 társát hosszú per után, 1849. augusztus 16-án kivégezték, mert nem voltak hajlandók a szabadságért küzdő magyarság ellen harcolni.” E rész készítője éppen az itt kiállított 1945-ös szövegben foglaltakhoz képest is továbbalakította a kitalációt: míg Illés abban hét kivégzetről írt,¹³⁶ a katalógus munkatársa már tizenötöt – a „mártírokat”

számának több mint kétszeresére emelése, a magyar szabadságküzdelemért hozott orosz áldozat mértékének efféle megnövelése sajátos hozzájárulás volt az aktuális „szovjet–magyar barátság” történelmi legitimálásához, erősítéséhez: ezt ugyanis a nagyobb számú „hős” említése jobban szolgálhatta, mint a kevesebbé. László naplőfeljegyzéseinél a magyarok oroszok iránti rokonszenvének ismertetéséhez pedig jól illeszkedett a magyar ügy mellett kiálló (soha nem létezett) oroszok története – a nem fiktív dokumentum információinak közlése elősegíthette a kitaláció hitelesítését. Az pedig, hogy e kiadványban a szabadságharc orosz hősei nagyságrendileg ugyanabba a kategóriába kerültek, mint az 1849. október 6-án kivégzett vértanúk, akiknek sorsát ugyanabban a kiállítási teremben mutatták be,¹³⁷ ha csak hallgatolagosan is, elősegíthette egy „orosz–magyar szabadságharcos sorsközösség” megjelenítését. Az 1849-es „események”-et, illetve az ezeket tárgyaló 1945-ös leírást ekkor nemcsak az hitelesíthette, hogy a fikció, az azt tartalmazó könyvvel valós történelmi mozzanatok, dokumentumok közé került, hanem a hely és az alkalom is: mindez azt sugallhatta a nézőknek: a Magyar Nemzeti Múzeum centenáriumi kiállításán csak a szakemberek által különös gondossággal ellenőrzött információkkal, tárgyakkal találkozhat a közönség.

Kérdéses, hogy 1948–1949-ben a magyar történészek értesültek-e a Guszev-esettel kapcsolatos dokumentumok másolatainak megszerzése érdekében tett erőfeszítések eredménytelenségéről – az ügy ábrázolása mindenestre ekkor nem egy tudományos munkában is helyet kapott. Trócsányi Zoltán a *Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról* című, a Magyar Külügyi Társaság kiadásában napvilágot látott kötet *Bevezetésében* a következő értékeléssel kezdte annak ismertetését: „A magyarság, a magyar demokratikus törekvések iránti rokonszenvről tanúskodik a Guszev-eset is, amelyre a magyar történettudomány figyelmét először Illés Béla hívta föl Fogarasi Bélával együtt írt könyvében”; az e mondathoz kapcsolódó lábjegyzetben pedig olvasható a *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok* könyvcím, valamint a sorozat neve.¹³⁸ A továbbiakban a tudós az 1945-ös cikk alapján ismertette az iratok megtalálását, a százados és társai ügyét, idézte a kapitánynak a bíróság előtt elmondott beszédét, végül pedig megemlítette Illés Bélának az előző évben megjelent novelláját.¹³⁹ Trócsányi az író szerepét már az eset bemutatásának a legelején hangsúlyozta, tudatta az olvasókkal, hogy ő számolt be a per dokumentumainak felfedezéséről, ám, ezen túl, bevezetésének az ügyet tárgyaló részébe az Illés-szöveg megfogalmazásait is számos ponton beépítette. Az *Új Szó* főszerkesztője munkájának ilyen mértékű felhasználása pedig nem teszi

133 Ld. MNL OL P 2272 6. d. „1948” feliratú pallium 77.

134 A. Sz. Sztikalin: *Isztorija odnovo mifa. Vengerszkaja kampanyija 1849 g. i kapitan Guszev. In: V „intyerere” Balkan: Jubilejnij szbornik v cseszty Irini Sztjepanovni Dosztyan. PRO-BEL, Moszkva, 2010. 277., 285. Ld. még: *Úő: Vengerszkaja kampanyija carszkoj armii 1849 g. i „kapitan Guszev”: pravda i vimiszel o reakcii roszszijzskovo obszsesztva na vengerszkujju revoljuciju 1848–1849 gg. In: Roszszijzskije i Szlavjanszkije Iszszledovanyija. VIII. BGU, Minszk, 2013. 282., 286. – Az említett iratokat eddig nem sikerült fellelnem.**

135 1848–1948. Centenárius kiállítás. Összeáll. Dr. Sinkovics István. Történelmi Emlékbizottság, [Bp., 1948.] 96–98. Az összefoglaló szöveget dr. Varga Endre írta. A kiállítás 1948. márc. 14-én nyílt meg és 1949. márc. 16-ig állt. Ld. ehhez: *Korek József: A Magyar Nemzeti Múzeum története 1945–1964. Folia Archaeologica 1965. 308., 327.*

136 Illés B.: *Orosz tisztek* i. m. 33.

137 Ld. 1848–1948. I. m. 97–106.

138 Trócsányi Z.: *Bevezetés. I. m. 13.* Trócsányi a hivatkozásnál nem említette az *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* c. cikknek még a kötetben való megjelentetése előtt történt közzétételét az *Új Szó* 1945. febr. 10-i számának hasábjain – vagy azért, mert nem tudott erről, vagy pedig azért, mert úgy ítélte meg: ezzel még nem hívta fel az esetre a történettudomány figyelmét a szerző.

139 Trócsányi Z.: *Bevezetés. I. m. 13–15.*

jogosulatlaná azt a feltételezést: Trócsányihoz ekkoriban eljutottak információk arról, hogy többen is hiába próbálták megszerezni az ügy iratainak másolatait és úgy vélte, ha az adott politikai viszonyok között nem is hagyhatja ki a Guszev-eset ismertetését a *Bevezetés*ből, a legkülönbébb eljárásokkal hangsúlyozza itt Illés szerepét, ekként védve magát arra az esetre, ha utólag mégis fény derülne az 1945-ös cikk történelmileg nem helytálló elemeire. Ugyanakkor az Illés-szöveg itt felhasznált részletei: az iratok megtalálásának bemutatása, ismertetésük, idézésük alkalmasak lehetnek arra, hogy tényként fogadtassák el a fikciót az olvasókkal. Az Illés-cikkből átvett mozzanatokhoz pedig Trócsányi egy abban nem található magyarázatot is hozzákapcsolt: „Guszev századosról a vádiratból megtudjuk, hogy az 1848-ban Oroszországban szélteben olvasott francia írókat, a francia forradalom szociológusait ismerte, ismertette, hiszen otthon ugyanekkor leplezte le a cári rendőrség a Petrasevszkij-kört, amelynek tagjai főként Fourier olvasásával és munkájának másolatban való terjesztésével foglalkoztak. Könnyen megérthette tehát [!], hogy magának az orosz népnek nem érdeke az a háború, amelynek a célja megmenteni Ausztria–Magyarország zsarnok uralkodójának trónját. Megértette, hogy ez csak az orosz nép zsarnokának, a cárnak érdeke.”¹⁴⁰ A nem fiktív történelmi esemény bemutatása alkalmas lehetett arra, hogy hitelesítse a százados olvasmányait bemutató valótlan állítást és alátámassza soha el nem hangzott beszédének az Illés-cikkből átvett értékelését. A Guszev-esetnek az olvasókkal valóságosként elfogadtatásához hozzájárulhatott az, hogy a *Bevezetés*ben nem kitalált történelmi mozzanatok között kapott helyet (ezek sorába illeszkedését segíthette elő a leírása elején olvasható „is” szó), valamint szerzőjének, a könyv előszavában említett egyetemi tanár volta¹⁴¹ és a kiadó neve is. A könyv tanulmányozói ugyanis azt gondolhatták, hogy a Magyar Külügyi Társaság által fontos alkalomból megjelentetett munkának a bevezetésében csak gondosan ellenőrzött információkat közölhetett egy professzor.

Trócsányitól eltérően csak röviden tárgyalta a Guszev-ügyet Kenyeres Júlia,¹⁴² aki a többszerzős *Forradalom és szabadságharc 1848–1849* című, a Szikra kiadónál megjelent 1948-as kötetben *A szabadságharc és a nemzetközi politika* című részt írta. Ebben a szerző hangsúlyozta: „Ami az orosz beavatkozást illeti, arról szükséges még néhány dolgot tudni, amit a hivatalos történetírás gondosan elhallgatott. Mindenekelőtt ez nem az orosz nép beavatkozása volt.”¹⁴³ Az ezt bizonyítani hivatott szövegrészben pedig Kenyeres – korabeli forrásokat idézve, ám lelőhelyük megadása nélkül – egy sajátos fokozatosságot is megjelenített. Leírása szerint már az oroszországi mozgósítás sem volt

mentes a nehézségektől: a behívottak gyakran nem jelentkeztek; a katonák sírva lépték át a határt; elégedetlenség, aggodalom nyilvánult meg a „haladó” értelmiségieknél, nemesi körökben is, sőt egy idézett korabeli feljegyzés arról tanúskodott, hogy a titkosrendőrség egyik vezetője is helytelenítette az intervenciót, félve a „forradalmi fertőzés”-től Oroszországban. Majd egy további bekezdés elején Kenyeres azt állította: „Az orosz és osztrák csapatok között a viszony nem volt jó”, ezzel kapcsolatban pedig idézte Batthyány Kázmér július 14-i levelét (e szerint az orosz „nem bánt senkit, azt az osztrák komisszáriusnak hagyja”). A következő bekezdést pedig ezzel indította: „De voltak a szabadságharcnak orosz hősei is. A cári hadsereg tisztje, Alekszej Guszev, volt orosz követségi adjutáns, a legénységet és tisztársait lázította fel, hogy ne harcoljanak a magyarok ellen. Hét tisztársával együtt ezért Minszkben felakasztották. A lengyel származású Kasimir Ralicovskij [így!], orosz tiszt vezetésével a cári hadsereg katonáinak egy csoportja átpártolt a magyarokhoz, mert nem akarták a szabadságharcosok vérével bemocskolni a kezüket. Ezért egyesek életükkel, mások sokévi börtönnel fizettek.”¹⁴⁴ A kitaláció itt tehát egy sajátos, a cári intervencióval történő szembefordulás különböző fokozatait bemutató sorozatban kapott helyet. Voltak olyanok, akik nem vonultak be a hadseregbe vagy nyomasztotta őket a hadjárat vagy értelmiségiként, nemesként voltak elégedetlenek azzal. Ezen túl, a hadjárat során orosz katonák rossz viszonyban voltak az osztrákokkal, sőt akadtak, akik tettek is a szabadságharc érdekében: Guszev még csak azért tevékenykedett, hogy *ne harcoljanak a magyarok ellen*, Rulikowski viszont *már át is állt a magyarokhoz*: e sorozatban az ő cselekedete számít a legjelentősebbnek. E fokozatosság megjelenítését szolgálta a szöveg tagolása is. A szerző két bekezdésben foglalkozott az intervencióval elégedetlenekkel, majd egyben az orosz–osztrák rossz kapcsolattal és egy következőben a hősökkel – az ezek közti fokozati különbségeket pedig az idézett kezdőmondatokkal jelezte. Guszev esetének ismertetésénél a tiszt „volt orosz követségi adjutáns”-ként említése azt mutatja, hogy a szerző nem csupán az Illés Béla 1945-ös cikkében lévő adatokat hasznosította e munkájához, hanem máshonnan származó információkat is.¹⁴⁵

A továbbiakban Kenyeres egy forrást idézett arról, hogy a szabadságharc leverése után az oroszok miként léptek fel a magyarok érdekében az osztrákokkal szemben, majd ezeket állította: „Erről hallgatott a hivatalos magyar krónika, mert nem állt érdekében az 1848-as [így!] orosz beavatkozásnak *erről* az oldaláról is beszélni. Nem nehéz megtalálni az összefüggést e között a hallgatás között és aközött, hogy a mai magyar reakció a cári Oroszország 1848-as [így!] bűnét a Szovjetunió nyakába szeretné varrni. Erre célozva mondta Sztálin száz évvel 48 után, a magyar kormányküldöttség tiszteletére adott dísz-

140 Uo. 15. Vö. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

141 Ld. Wesselényi Miklós: Előszó. In: Két emlékirat i. m. 8.

142 Kenyeres Júliáról ld. Timár E.: Igaz eszmék i. m. 264–265.

143 Kenyeres Júlia: A szabadságharc és a nemzetközi politika. In: Mód Aladár–Ember Győző–Nemes Dezső–Andics Erzsébet–Hanák Péter–Waldapfel József–Kenyeres Júlia: Forradalom és szabadságharc 1848–1849. Szikra, Bp., 1948. 489., ld. még: uo. 486.

144 Uo. 490.

145 Vö. ehhez Illés Béla A Guszev-ügy c. elbeszélésének a tiszt pályáját bemutató részét, ld. ehhez e munkám 4.1.2. fejezetének 81–82. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

vacsora pohárköszöntőjében: »Nekünk nincsenek bűneink Magyarországgal szemben, a cárok Oroszországának voltak. Az orosz cár 1848-ban [így!] segített a Habsburg-monarchiának megfojtani a magyar forradalmat. Mi erre emlékezünk. De mi azért nem vagyunk felelősek, mert mi az utolsó cárt az Uralban 1920-ban agyonlőttük és ezzel keresztet tettünk az elmúlt rendszerre.« A mai Oroszország nem a cár, hanem az Alekszej Guszevek örökségét vette át, amikor felszabadította Magyarországot.¹⁴⁶ Itt tehát Kenyeres rámutatott leírásának aktuálpolitikai tendenciáira – 1848-nak az intervenció éveként megadása két ízben is, ráadásul egy tudományos kiadványban, minden bizonnyal arra szolgált, hogy történelemábrázolása ne kerüljön ellentétbe Sztálinéval, aki itt idézett beszédében szintén 1848-at említette, hibásan, a beavatkozás időpontjaként. A szövegrész utolsó mondatával pedig a szerző voltaképpen folytatta a szovjet diktátor gondolatmenetét: a mai Oroszországnak, a Szovjetunióknak nemhogy bűnei nincsenek Magyarországgal szemben, ellenkezőleg, segített rajta a „felszabadítás”-sal – ezzel pedig voltaképpen a cári intervencióval szembefordulók törekvéseinek örököse. A 19. és a 20. századi Oroszország kapcsolatának megjelenítéséhez használta fel a szerző, a 19. századi „hősök” közül, valamennyiüket megjelenítendő, Alekszej Guszev alakját – mert, ha

146 Kenyeres J.: A szabadságharc i. m. 490–491. A Sztálin-idézetben feltűnőek a téves évszámok: az intervenciónál 1848 1849 helyett, a cár kivégzésénél 1920 1918 helyett – kérdéses, hogy ezek így hangzottak-e el eredetileg is vagy csak az írásos közreadás során keletkeztek? A beszéd legfontosabb magyar nyelvű megjelenési helyeként Sztálin műveinek magyar bibliográfiája az Új Világ 1948. évi 1. számát adja meg, ugyanakkor rámutatva arra: az „Nem szó szerinti fordítás”. Ld. J. V. Sztálin műveinek magyar bibliográfiája 1945–1950. Szikra, Bp., 1951. 145. E szövegben kétszer is 1848 olvasható a katonai beavatkozás és 1920 II. Miklós agyonlövése éveként, ld. Sztálin a szovjet–magyar barátságról. Új Világ 1948. máj. 14. 1., ám a lap következő számában a szerkesztőség közleményben a következőket tudatta az olvasókkal: „J. V. Sztálin a magyar kormányküldöttség tiszteletére adott vacsorán mondott, az Új Világ első számában közölt beszéde szabadon visszaadott szöveg és nem J. V. Sztálin gyorsírással feljegyzett beszéde. A szabadon visszaadott szöveg egyes pontatlanságokat tartalmaz. Ezenkívül a Magyar Nap c. lap szerkesztőségének hibájából, amely újság a szöveget már előbb közölte, nyomdahiba történt: a negyedik bekezdésben »az Uralban 1920-ban...« helyett »az Uralban 1918-ban...« olvasandó.” A szerkesztőség közli: [...] Új Világ 1948. máj. 21. 1. (Az 1848-as adat korrigálására azonban nem került sor!) A Magyar Nap itt említett szövegközlésében is a két hibás 1848-as és az 1920-as évszám van, ld. Sztálin a Szovjetunió és Magyarország barátságáról. Magyar Nap 1947. nov. 9. 3., ugyanakkor az újság semmilyen információt nem közölt az írásos szöveg létrejöttével kapcsolatban. Mivel a Kenyeres-tanulmányt is tartalmazó kötet csak 1948 végén jelent meg (ld. Forradalom és szabadságharc. Társadalmi Szemle 1948. 12. sz. 860.), a szerző már ismerhette az 1948. májusi Új Világ-publikációt (bár a munkájában olvasható idézet néhány, a szöveg lényegét nem érintő elemében különbözött attól), ám nyilvánvalóan elkerülte figyelmét a módosító közlemény. Egy másik forrásban, a beszédet meghallgató Nagy Ferenc 1947-es visszaemlékezésében 1849 áll a katonai beavatkozás, de szintén 1920 a cár kivégzésének éveként, ld. Nagy Ferenc: Küzdelem a vasfüggöny mögött. I. Európa–História, Bp., 1990. (Extra Hungariam) 282. Az első adat itt feltehetőleg akként jött létre, hogy a szerző utólag, az emlékezés során öntudatlanul javította a hibás évszámot, a második pedig azért maradhatott így, mert a politikus nyilván úgy gondolta: Sztálin közlése helytálló. E köszöntő szövegével kapcsolatban tehát még további kutatásokra van szükség.

nem is tett annyit, mint Rulikowski, orosz volt (eltérően a valóban élt tisztől, akinek lengyel származását Kenyeres meg is említette) és *katona*: így meg lehetett vele alkotni a II. világháborús „felszabadítók” ideális elődfiguráját. A fikció e szövegben tehát a „szovjet–magyar barátság” hagyományaként jelent meg, annak történelmi legitimálására szolgált. A kitalációt pedig ez esetben a képzelet alkotta elemek valóságosakkal együtt történt megjelenítése, a „hivatalos történetírás” elítélése egyes történelmi mozzanatok elhallgatásáért¹⁴⁷ és a könyv tudományos jellege hitelesíthette a közönségnél. Ugyanakkor éppen e szövegrész nyíltan megfogalmazott aktuálpolitikai tendenciózussága, a hivatkozások hiánya, a hibás évszámok gyanakvást ébreszthettek olvasóiban az egyes adatok megbízhatóságát illetően. Mindezzel együtt a fikciónak a közönséggel történelmi tényként elfogadtatását elősegíthette az összeállításról a Századok 1948. évi 1–4. számában közzétett többszerzős recenzió is, melynek írói azt állították, hogy a mű „a centenárius évének kiemelkedő tudományos terméke. [...] Ez a kötet az első tudományos és lényegében marxista–leninista jellegű munka, amely 1848–49 legfontosabb kérdéseivel foglalkozik.”¹⁴⁸

Szintén a „szovjet–magyar barátság” hagyományaként mutatta be a Guszev-esetet dr. Vajda Pál Oroszok a magyar szabadságharcról. Adalékok a szabadságharc orosz nyelvű bibliográfiájához című 1949-es, a Honvéd Levéltár és Múzeum által kiadott kötetében, amelynek bevezetésében hangsúlyozta: „kötelességünk megemlékezni azokról is, akik száz esztendővel ezelőtt, dacolva a cári zsarnoksággal, felemelték szavukat a magyar szabadságért. És meg kell emlékeznünk azokról a hősekről is, akik szabadságharcunk idején életüket áldozták a magyar szabadságért.

A nagy Szovjetunióhoz fűződő őszinte barátságunk azt a kötelességet is rója ránk, hogy végre leleplezzük azt az évszázados történelemhamisítást, amely nacionalista legendát szőtt a szabadságharc köré és teljesen hamis színben tüntette fel az intervenció kérdését is.

El kell ismernünk azt a történelmiényt, hogy a szovjet–magyar barátságnak százezstendős tradíciói vannak. Ezt bizonyítja az orosz és szovjet forrásmunkák alapján készült tanulmány és ezt a célt szolgálja a bibliográfia is.”¹⁴⁹ A tanulmányban a szerző ekként értékelte a százados és társai tevékenységét: „Voltak az orosz hadseregnek olyan tagjai is, akik ezt a meggyőződésüket [az intervenció „nem az orosz nép ügye és érdeke, hanem kizárólag az osztrák uralkodó osztályé és cári szövetségeséé”] nem rejtették véka alá, hanem a passzív elégedetlenség vagy zsörtölődés helyett aktív cselekedetek-

147 Kenyeres ezen eljárása megegyezett Fogarasi Bélával és Illés Bélával, ld. erről e munka 2.3. fejezetének 44–47. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket, valamint 3.1. fejezetének 25–42., 45–51. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

148 Balázs Tibor–Balázs Tiborné–Hanák Péter–S. Sándor Pál–Spira György: 1848 centenáriusának magyar történeti irodalma. Századok 1948. 1–4. sz. 345.

149 Dr. Vajda Pál: Oroszok a magyar szabadságharcról. Adalékok a szabadságharc orosz nyelvű bibliográfiájához. Honvéd Levéltár és Múzeum, Bp., 1949. (A Honvéd Levéltár és Múzeum Hadtörténeti Kiadványsorozata 1.) 4.

re határozták el magukat. Ezek közül a hősök és bátrak közül a leghíresebb Guszev Alekszej tüzérszázados, aki 15 társával együtt került katonai törvényszék elé.¹⁵⁰ A továbbiakban Vajda ismertette e katonák ügyét, az Illés-féle közlésekhez képest átfogalmazva „idézte” a kapitánynak a bíróság előtt elmondott beszédét, írt a kivégzésekről is. Ugyanakkor tudományos munkájában közreadott információinak forrásaként jegyzetben szépirodalmi alkotásra, Illés Béla: *A Guszev-ügy* című elbeszélésére hivatkozott.¹⁵¹ Ez egy ilyen jellegű műnél vagy gyengíthette az eset ábrázolásának hitelességét olvasóinál vagy pedig hozzájárulhatott a novella megbízható történelmi információkat tartalmazó szöveggént értékeléséhez.¹⁵² A szerző munkájában több, a fiktív esethez hasonló ügyet is bemutatott, köztük az oroszként ábrázolt Rulikowski átállását a magyarokhoz – ezekkel összevetve érthető meg a százados, illetve tevékenységének értékelése is: „leghíresebb”: vagyis nem a „legeredményesebb”, „legtöbb segítséget adó” személy volt Guszev kapitány, hiszen szervezkedését még az orosz birodalom területén leleplezték, őt és több társát kivégezték, így a magyar szabadságharcosoknak semmiféle támogatást nem tudtak nyújtani, ám Vajda úgy ítélte meg, mindennek ellenére az ő alakja vált a legismertebbé. Ezt az értékelést támasztja alá a Guszev százados és társai 1949 augusztusában felavatott budapesti emléktáblájáról a kötetben közzétett egész oldalas fénykép is.¹⁵³ Nyilvánvalóan mindettől nem függetlenül, az 1848–1849-es magyar szabadságharcok iránti orosz, illetve szovjet rokonszenven megnyilvánulásokat bemutató munkájának egy összegző részében a tanulmány írója a szovjet rendszer elődfiguráit, a „szovjet–magyar barátság” hagyományai között, Guszev századost kétszer is név szerint, a felsorolásban pedig elsőként említette, amivel félreérthetetlenül tette jelentőségét: „A cári abszolutizmus hiába kergette emigrációba és Szibériába íróit, publicistáit, a magyar forradalmi gondolat barátait, hiába végeztette ki Guszevet és azokat az orosz katonákat, akik érezték a magyarok igazságát. Az eszme, amiért kihullott a vér, megérett és amikor az orosz nép elkergette azokat, akik száz év előtt a zsarnokság védelmében legázolták a magyar forradalmi

hadsereget, módot talált arra is, hogy Guszev, Rulikovszkij, Herzen, Csernisevskij nyomdokain megszerezze szabadságunkat és függetlenségünket.”¹⁵⁴ A kitalációt pedig e könyvben hitelesíthette a „korabeli forrás”-ból származó idézet, a „dokumentum” ismertetésével; a fiktív elemek valóságosakkal együtt megjelenítése; a kiadvány tudományos jellege; a szerző tudományos fokozatának feltüntetése a művön; a „történelemhamisítás” elítélése,¹⁵⁵ a hivatkozások az ügygel foglalkozó további munkákra, valamint az emléktábla bemutatása – mindez ugyanis azt sugallhatta az olvasóknak: a tudomány és a politika képviselői is történelmi ténynek tekintik a százados és társai esetét, így tehát az nem lehet csupán a képzelet szüleménye. A soha nem élt figurák, meg nem történt események ezen ábrázolását pedig a könyvről a *Honvéd* című folyóirat 1950. évi 1–2. számában megjelent ismertetés is hitelessé tehetette a közönség számára, már azzal is, hogy tájékoztatott Vajda kiterjedt kutatásairól a témában, ez pedig biztosítéknak látszhatott arra nézve, hogy e munkába csak rendkívül gondosan megvizsgált-ellenőrzött adatok kerülhettek be: „A szerző éveken át dolgozott és végzett kutatásokat a szovjet–magyar kapcsolatokra vonatkozóan. Ennek a komoly jelentőségű, értékes munkásságnak eredményeit hozza ebben a közel százoldalas, szép kivitelű könyvében Vajda Pál.” Az ismertetés írója rendkívül pozitívan értékelt Vajda hagyomány-építő, -erősítő tevékenységét is, Guszev név szerinti említésével pedig jelezte a százados személyének, illetve tetteinek történelmileg valóságos, kiemelkedő voltát: a könyv „fontos feladatot teljesít. Orosz és szovjet forrásokra hivatkozva megállapítja a szovjet–magyar barátság, a közvetlen kapcsolatok százezrendős múltját. [...] Emléket állít a szabadságharc orosz vértanúinak (Guszev és a többiek). [...] A mű végén a szerző adalékokat ad a szabadságharc orosz nyelvű bibliográfiájához s ezzel megveti az alapját a további kutatásoknak. Fontos előfeltétel ez a szabadságharc átfogó történetének megírásához, történelmünk haladó hagyományainak, dicső lapjainak feltárásához, a szovjet–magyar barátság elmélyítéséhez.”¹⁵⁶

150 Uo. 12.

151 A hivatkozás: „Illés Béla: *A Guszev-ügy*, Budapest 1948”. Dr. Vajda P.: Oroszok i. m. 64. Az elbeszélés azonban 1948 folyamán nem jelent meg önállóan, ld. erről: Magyar könyvészet. 1945–1960. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. IV. Művészetek – irodalom – földrajz – történelem. Főszerk. Sebestyén Géza. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 1964. 365. Vajda itt tehát a mű egy másik kiadásának az adatait közölte tévesen.

152 Ugyanakkor a tanulmány egy másik jegyzetéből kiderül, hogy Vajda ismerte Fogarasi és Illés Magyar–orosz történelmi kapcsolatok c. kötetét (ld. Dr. Vajda P.: Oroszok i. m. 66.: 82. jegyzet), amelyben olvasható a Guszev százados és társai történetét „eredeti források” alapján ismertető Orosz tisztek Kossuth Lajosért c. Illés Béla-cikk is. Az 1949-es munkában pedig a szerző Illés Béla: *A Guszev-per századik évfordulóján* c. Szabad Nép-cikkéből is idézett és (ha hibásan közölve is a címét) hivatkozta is azt (Dr. Vajda P.: Oroszok i. m. 58., 66.), tehát e munka sem kerülte el figyelmét. Az, hogy mégis *A Guszev-ügyre* hivatkozott az eset ismeretetésénél, azt jelzi: Vajda a novellát történelmi információk megbízható forrásának tartotta.

153 Ld. Dr. Vajda P.: Oroszok i. m. XII. t. Az emléktábláról ld. e munkám 4.4. fejezetét!

154 Dr. Vajda P.: Oroszok i. m. 57–58. A százados és társai esetét a tanulmányában foglaltakkal összhangban mutatta be Vajda más, ekkoriban megjelent, kisebb írásaiban is, ld. Vajda Pál: Szabadságharcunk orosz vértanúi. Szikra 1948. okt. 1. 2.; Uő: Oroszok a magyar szabadságharcról. Magyarok 1949. 3. sz. 127–128.; Uő: *A Guszev-ügy történelmi háttere*. Honvéd 1949. 9. sz. 75–79.; Uő: Oroszok a magyar szabadságharcról. Színház és Mozi 1950. márc. 12. 3.

155 Ilyen eljárás megfigyelhető más szerzők: Fogarasi Béla, Illés Béla és Kenyeres Júlia írásaiban is, ld. erről e munkám 2.3. fejezetének 44–47. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket, a 3.1. fejezet 25–42., 45–51. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket, valamint e fejezet 142–147. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

156 Ld. Vajda Pál R.: Oroszok a magyar szabadságharcról. Honvéd 1950. 1–2. sz. 128. E szöveg, ill. az abban foglaltak megismerését, ezáltal pedig hatásának erősödését elősegíthette az, hogy a Vajda-könyvvel egy tételben ott volt a Magyar történeti bibliográfia 1825–1867 c. mű III. kötetében, ld. Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. III. Politika, jog, oktatás – iskolák, tudomány, művészet, sajtó, vallás – egyházak. Szerk. A Történettudományi Intézet munka-

A fikciót történelmi tényként bemutató munkák pedig ekkoriban helyet kaptak bibliográfiai összeállításban is. Az I. Tóth Zoltán vezetésével a Történettudományi Intézet munkaközössége által készített *Magyar történeti bibliográfia 1825–1867* című sorozat – amely I. kötetének előszavában a szerkesztők a magyar történész feladatává tették: „a haladó hagyományok felidézésével is segítenie kell hazánkban a szocializmus építését, a magyar nép boldog jövőjét”¹⁵⁷ – 1950-es III., politika, jog, oktatás-iskolák, tudomány, művészet, sajtó, vallás-egyházak témakörökkel foglalkozó kötetében, a *Politika* főrészben, A politikai harcok története alrész *Forradalom és szabadságharc 1848–1849* főfejezetének *Külföldiek részvétele a szabadságharcban* alfejezetében, az *Oroszok* című szakaszban felsorolt kilenc bibliográfiai tétel közül három munkában is olvasható Guszev kapitány esete. Ezek közül az első tétel leírása: „Illés Béla: A Guszev-ügy. (Magyar–oroszi történeti kapcsolatok c. k.-ben. Bp., 1945.)”¹⁵⁸ több hibát is tartalmaz. Az először 1947-ben megjelent szépirodalmi mű címét adta meg az *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című cikké helyett az 1945-ös kötet részeként, amelynek a címét is hibásan közölte: a „történelmi” és nem az eredeti „történelmi” szóval.¹⁵⁹ A százados és társai esetével foglalkozó Illés-szövegek összecszerelése pedig azzal a következménnyel járhatott, hogy az e témával kapcsolatban a bibliográfiában anyagot kereső érdeklődők e tételt látva nem jártak utána a mindössze egy alkalommal napvilágot látott 1945-ös Fogarasi–Illés-féle összeállításnak, hanem az ekkorra több ízben is megjelentetett elbeszélés¹⁶⁰ valamelyik kiadását olvasták el – ami azt eredményezhette, hogy az 1948-tól hitelesítő célzatú lábjegyzetekkel közreadott szépirodalmi mű számukra a történettudományos szakirodalom rangjára emelkedett és e szerint kezelték a benne található információkat. A bibliográfiai tételek között ott volt még Vajda Pálnak *A Guszev-ügy történelmi háttere* című, a *Honvéd* 1949. évi 9. számának lapjain közzétett cikke, amely a könyvében foglaltakkal megegyezően mutatta be a százados és társai esetét,¹⁶¹ továbbá az *Oroszok a magyar szabadságharcról* című kötet, a *Honvéd* 1950-es ismertetésével együtt.¹⁶² A kitalációt a bibliográfiában hitelesíthette, hogy az azt (is) tartalmazó írásk

közössége I. Tóth Zoltán vezetésével. Akadémiai Kiadó, Bp., 1950. 128. A sorozatról ld. még e fejezet 157–164. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

157 A szerkesztők: Előszó. In: Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. I. Általános rész. Szerk. a Történettudományi Intézet munkaközössége I. Tóth Zoltán vezetésével. Akadémiai Kiadó, Bp., 1950. 3.

158 Ld. Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. III. I. m. 128.

159 Ugyanakkor a munka I. kötetében olvasható előszóban a szerkesztők tudatták a bibliográfia használóival: „Örizzük azonban a bibliográfusra folyton leselkedő kísértéstől, a könyvészi öncélúságtól, azért inkább vállaltunk valamelyes elkerülhetetlen hibaforrást vagy tökéletlenséget, semhogy a kutatásban annyira szükséges munkaeszköz közreadása késedelmet szenvedjen.” A szerkesztők: Előszó. I. m. 5.

160 Ld. erről e munkám 4.1.2. fejezetét!

161 Ld. ehhez e fejezet 154. jegyzetét!

162 Ld. Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. III. I. m. 128. Ld. még e fejezet 149–156. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

– amelyek közül kettőnek a címében is olvasható volt a soha nem élt százados neve – olyan művekkel egy kötetben kaptak helyet, amelyek nem fiktív történelmi mozzanatok tárgyalnak: ezáltal, ha csak közvetve is, a képzelet szülte eseménysort valóságosnak ismerték el az összeállítás közreadói,¹⁶³ továbbá a kiadvány megalkotóinak: a Történettudományi Intézet és az Előszóban említett más tudományos intézmények munkatársainak,¹⁶⁴ valamint a sorozatot megjelentető Akadémiai Kiadónak a szakmai tekintélye is. A fikciónak az érdeklődőkkel történelmi tényként elfogadtatását elősegíthette a Guszev százados nevét címében is közlő két munka publikálásának dátuma (1945 és 1949) közötti, a bibliográfiai adatok összevetése alapján nyilvánvalóvá váló időkülönbség is. Ez ugyanis azt sugallhatta az olvasók számára, hogy ha egy politikai-ideológiai szempontokból ilyen fontos témával kapcsolatban az évek folyamán nem került sor érdemi bírálatra, sőt esetleg cáfolatra, akkor abból az következők: a kapitány esete kétségteljesen történelmi tény.

Részletesen tárgyalta a Guszev-ügyet Kassai Géza: *Forradalmi mozgalmak Oroszországban a munkásmozgalom kialakulása előtt* című, az Eötvös Loránd Tudományegyetem marxizmus-leninizmus szakán megtartott előadásában, amely 1951-es évszámmal nyomtatásban is napvilágot látott. A szerző munkájának a forradalmi demokraták – köztük Csernisevskij és Herzen – nézeteit bemutató részében kijelentette: „Nem zárhatjuk le ismertetésünket a forradalmi demokratákról anélkül, hogy legalább ne érintsük azt a kérdést, miként hatott működésük az 1848–49. évi forradalmunk elfojtására küldött cári hadsereg egyes részeire, katonáira.”¹⁶⁵ A szerző azt állította, hogy az orosz nép nem tekintette ellenségének a forradalmi Magyarországot, sőt még a hadseregben is akadtak, akik ellenezték a cári intervenciót – szerinte ez elsősorban az orosz forradalmi demokraták érdeme volt. Egy korabeli forrást idézve pedig arról írt, hogy az orosz nép igen fogékony volt a magyar forradalom eszméi iránt. Ezek után a konkrét esetek bemutatását azzal kezdte, hogy „Azok közül, akik a cári hadseregből a magyar forradalom oldalára álltak, legismertebb Alekszej Guszev tüzérszázados, aki ezért 15 társával együtt katonai törvényszék elé került.” Kassai tehát Vajda Pálhoz hasonlóan értékelte a kapitányt,¹⁶⁶ majd az Illés Béla munkáiban foglaltakkal is összhangban ismertette a per iratainak megtalálását, a tisztek letartóztatását, az ellenük lefolytatott eljárást. „Idézte” – ha nem is pontosan úgy, ahogyan az az író műveiben megjelent, de tartalmilag el nem térve attól – a századosnak a tárgyaláson elmondott beszédét és, saját szövege gondolatmenetének megfelelően, egymondatos külön bekezdés-

163 A Guszev-esettel foglalkozó munkák adatainak közlésénél a bibliográfia készítői nem jelezték azt, hogy bármiféle probléma lenne az e munkákban foglaltak hitelességével – vö. ugyanakkor az e fejezet 159. jegyzetében olvasható idézettel!

164 Ld. ehhez: A szerkesztők: Előszó. I. m. 6.

165 Kassai Géza: Forradalmi mozgalmak Oroszországban a munkásmozgalom kialakulása előtt. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem marxizmus-leninizmus szakán megtartott előadás). Tankönyvkiadó, Bp., 1951. 27.

166 Vö. ehhez e fejezet 150. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

ben ekként értékelte azt: „Guszev minden szavából a forradalmi demokraták szelleme cseng ki.”¹⁶⁷ Ezzel a szerző rendkívül jelentősekként mutatta be a kapitány eszméit – ugyanis munkája előző szakaszának lezárásában a forradalmi demokratákról ezt az összegző méltatást közölte: „Történelmi tény, hogy az orosz forradalmi demokraták nemzetközi méretekben a legtovább jutottak el felismeréseikben és célkitűzéseikben Marx és Engels előtt. Következésképpen a materializmus alapján állottak, bár nem jutottak el a történelmi materializmusig; következésképpen a nép érdekeit képviselték és forradalmi úton akarták az önkényuralmat megdönteni.”¹⁶⁸ Eszerint tehát, ha Guszev százados nem is volt a legsikeresebb a magyarok megsegítésében (a szöveg szerint az orosz ezredesként ábrázolt Rulikowski 100 közlegénnyel állt át hozzájuk¹⁶⁹), különösen „haladó” nézetei és „mártírium”-a miatt mindenképpen megérdemli a legkülönfélébb eljárásokkal kifejezett tiszteletet – amelyek elősegítették, hogy a szabadságharc mellé álló oroszok közül ő váljék a „legismertebb”-é. Kassai a szabadságharc mellé álló oroszok közül ő váljék a „legismertebb”-é. Kassai írásában itt nemcsak az hitelesíthette a kitalációt, hogy a fikatív történetelemek a valóságosakkal együtt jelentek meg, hanem a szerző külön bekezdésként való közléssel hangsúlyozott megállapítása is, amely szerint a kapitány soha el nem mondott beszéde nagyon erős rokonságot mutat valós 19. századi szövegekkel.¹⁷⁰ A továbbiakban a szerző írt a százados és társai elítéléséről, a kivégzésekről is, végül pedig közönsége figyelmébe ajánlotta Illés Béla: *A Guszev-ügy* című munkáját.¹⁷¹ A magyarokkal rokonszenvező orosz katonák eseteinek bemutatását a szerző a következő buzdítással zárta: bár az orosz–magyar összefogás 1849-ben még nem, majd csak egy évszázad múltán valósult meg, „Nekünk azonban egy század távlatából is szeretettel kell emlékeznünk azokról az oroszokról, akik életüket is kockáztatva, közösséget vállaltak a magyar forradalommal.”¹⁷² A fikciót itt, a már említett mozzanatokon túl a munka egészének tudományos jellege (a szövegbe illesztett hivatkozásokkal a forrásokra), az előadás színhelyének (Eötvös Loránd Tudományegyetem), az azt megjelentető kiadónak (Tankönyvkiadó) szakmai tekintélye is hitelesíthette: a közönség ugyanis nem alaptalanul gondolhatott arra, hogy egy ilyen ábrázolásba nem kerülhet bele egy soha nem élt katonatiszt meg nem történt 1849-es esete...

Ekkoriban a kitalált százados már nemcsak történettudományi munkákban szerepelt, hanem néprajziban is, bekerült Dégh Linda: *A szabadságharc népköltészete* című 1952-es, a Magyar Tudományos Akadémia által közrebo-

csátott *Tudományos Ismeretterjesztő Sorozat* Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent 1–2. számú kötetének bevezetésébe is. A szerző ezt állította: „Korabeli adatokkal is alátámasztható tény, hogy a cári Oroszország közkatonái, de demokratikus gondolkodású tisztjei közül is sokan rokonszenveztek a magyar szabadságharc ügyével, mert náluk még a jobbágyság állapota töretlen volt. (Guszev, Rulikovszkij száz közlegénnyel együtt állt át; Juskevics, Mazurajtisz, Abszamikov közlegények esetéről, lásd Vajda Pál: *Oroszok a magyar szabadságharcról*. Bp. 1949. 12–15. lap.)”¹⁷³ A képzelet szülte figura itt az általános jellegű megállapítást igazolni hivatott konkrét példaként jelent meg – létezését pedig hitelesíthette a szerző hivatkozása a „korabeli adatok”-ra, az orosz rokonszenz sajátos indoklása, a százados együtt említése nem fikatív alakkal (köztük az orosz névvel jelölt Rulikovszkival); továbbá a könyv elején a lektorok felsorolása,¹⁷⁴ a munkát közreadó intézmények: a Magyar Tudományos Akadémia és az Akadémiai Kiadó tekintélye is. Mindezek ugyanis azt sugallhatták az olvasóknak, hogy egy ilyen kiadványban csak (többek által is) gondosan ellenőrzött adatok találhatók.

Az 1948–1952 között megjelent különféle tudományos munkákban tehát nemcsak az hitelesíthette a kitalációt, hogy a Guszev-eset valós történelmi események között kapott helyet, hanem e kiadványok szakmai jellegéből származó tekintélyük is – mindezt pedig erősíthették az egyes művekről közzétett elismerő ismertetések is. Az pedig, hogy e munkák alkotóinak többsége valamiképpen említette-hivatkozta Illés Bélának az ügygel foglalkozó írásait, ezáltal tudományosan hitelesítette is azokat: ha ugyanis ilyen kiadványokban így szerepelnek, nyilvánvalóan megbízható adatokat tartalmaznak. Ekként alakult ki az 1940–1950-es évek fordulójára a fikció egy sajátos körforgása: az Illés-szövegek kitalált elemei bekerültek tudományos művekbe, amelyek viszont, információik forrásaiként jelölve meg ezen írásokat (köztük a szépirodalmi alkotást is) egyfajta visszacsatolással történelmileg megbízható anyagokként jelenítették meg e munkákat (lásd ehhez a 284. oldalon található ábrát).¹⁷⁵

A fikció e körforgását azonban veszélyeztethette az, hogy a Guszev-üggyel kapcsolatos iratokat az 1940-es évek második felében a vezető pozíciókat betöltő személyek különböző próbálkozásai nyomán sem sikerült megtalálni, és az eset valótlanságának felismeréséhez vezettek az arra irányuló kutatások is. A százados és társai budapesti emléktáblájának leleplezésénél beszédet mondó Goda Gábor – egyik visszaemlékezése szerint – már 1949 augusztusában, az ünnepség után felkereste Illés Bélát, hogy információkat kérjen tőle az ügygel kapcsolatban: „Kérdésemre Illés hosszas történetet kanyarintott, miszerint a jó múltkorjában éppen Minszk városában sétált, amikor egy ha-

167 Kassai G.: *Forradalmi mozgalmak* i. m. 27–28.

168 Uo. 26–27.

169 Uo. 29.

170 Vö. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 7–8. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

171 Kassai G.: *Forradalmi mozgalmak* i. m. 28. Itt Kassai hibás évszámot adott meg Illés Béla: *A Guszev-ügy* c. elbeszélése önállóan történt kiadásával kapcsolatban, a mű ugyanis 1948-ban így nem jelent meg, ld. ehhez e fejezet 151. jegyzetét!

172 Kassai G.: *Forradalmi mozgalmak* i. m. 29.

173 Dégh Linda: *A szabadságharc népköltészete*. In: *Uő: A szabadságharc népköltészete*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. (Tudományos Ismeretterjesztő Sorozat 1–2.) 31.

174 Az itt felsorolt három lektor: Karácsonyi Béla, Marót Károly és Ortutay Gyula. Ld. Dégh L.: *A szabadságharc* i. m. 2.

175 Ilyen folyamat a Guszev-eset más ábrázolásainál is megfigyelhető, ld. ezekről e munkám 4.3–4.6. fejezeteit!

talmas épületre lett figyelmes, amelyen a következő fölírás virított: »a Vörös Hadsereg Levéltára...« Illést mindig is érdekelte az ilyesmi, besétált tehát és kérte, hogy adjanak neki valami anyagot a magyar negyvennyolcra, mire kihoztak neki egy dossziét, melyre rá volt írva: »A Guszev-ügy«...

De mikor ezt mesélte, láttam, ideges kissé – olvasható a visszaemlékezésben.¹⁷⁶ E szöveg azon állítása, mely szerint Illés a minszki levéltárban megkapta az anyagokat, nem mondott ellent az 1945-ös cikkben¹⁷⁷ és a Mihályfi Ernőhöz intézett 1947-es levélben¹⁷⁸ foglaltaknak; e dokumentumok 1936-os felfedezésük után, mint katonai iratok, bekerülhettek (volna) a Vörös Hadsereg minszki levéltárába, ahol az író meg is kaphatta (volna) azokat. (Ugyanakkor a Goda-idézetben a különböző időpontokban lezajlott események és az ezek során keletkezett szövegekre vonatkozó emlékek összemosódását, egymásra torlódásukat¹⁷⁹ jól szemlélteti, hogy míg az *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című cikk szerint a százados és társai aktáján az „Alekszej Guszev tüzérszázados és társainak bűnügye. 1849. május–augusztus” felírást lehetett olvasni,¹⁸⁰ az évtizedekkel későbbi szöveg az író számos kiadást megért elbeszélésének, az 1945-ös munkában „idézett” megjelöléssel rokon tartalmú címét: *A Guszev-ügy* adta meg a dosszié felirataként.) Goda visszaemlékezéséből az derül ki: Illést ekkor már nyugtalanította, ha az esetről érdeklődnek nála – ezt pedig különösképpen indokoltá tehette az, ha eljutottak hozzá információk arról, hogy a per iratait eredménytelenül keresték a Magyar Nemzeti Múzeum centenáriumi kiállításának előkészületei során.

A szovjet történészeknek a Guszev-esetre irányuló vizsgálódásai szintén nyugtalansággal tölthették el az írókat. A nem sokkal szovjetunióbeli megjelenése után már Magyarországon is ismertté vált 1949-es munkában, A. Sz. Nyifontov: *Roszsziya v 1848 godu* (Oroszország 1848-ban) című könyvében ugyanis benne volt a százados és társai ügyének rövid leírása,¹⁸¹ ám a szer-

ző információinak forrásai között nem hivatkozott levéltári anyagokra: sem a minszki per irataira (illetve az ezekről az 1930-as években történt „megtalálásuk” után publikált bármiféle közleményre), sem pedig az Illés Béla 1949-es *Szabad Nép*-cikkében említett, a II. világháború után újonnan előkerült aktákra, amelyek anyagaiban az író szerint említés történt a századosról.¹⁸² Arról pedig, hogy a korszakot elmélyülten kutató szovjet történész monográfiája nem erősíti meg 19. századi források adatainak közlésével a magyar szerző ekkorra már számos kiadványban a Guszev-esetről megjelentetett munkáinak hitelességét, a történelem iránt érdeklődő magyar olvasók Kovács Endre Nyifontov könyvéről a *Századok* csak 1950-ben napvilágot látott 1949. évi 1–4. számában publikált ismertetéséből értesülhettek. A recenzens a szerinte „gazdag forrásanyag felhasználásával”, „a rendelkezésre álló források bőséges felhasználásával” készült művet bemutatva részletesen foglalkozott a Guszev-eset feldolgozásával is: „Egy másik összeesküvés, mely ugyancsak összefüggött bizonyos mértékig a magyar szabadságharcral, Belorussziában kezdődött. A szervezkedést leleplezték, hét résztvevőjét, élükön Alekszej Guszev orosz tiszttel, kivégezték. (1849. augusztus 16-án.) A Guszev-ügyet, mely számunkra olyannyira fontos, Nyifontov L. Leonov pravdabeli cikke alapján említi meg (L. Leonov: *Vengerszkaja veszna*, Pravda, 1948. március 31., 91. sz.). Leonov viszont, mint a jegyzetből megtudjuk, a dologról magyar forrásból értesült. Így a kérdésről újat nem tudunk meg.”¹⁸³ Eszerint tehát a nagy forrásanyag felhasználásával készült műnek a százados és társai esetével kapcsolatos információi végső soron még csak nem is orosz, hanem magyar forrásból származnak – ez pedig erősen problematikusá tehette Illés Béla a Guszev-ügyről közreadott ábrázolásainak hitelességét...

Valószínűleg Nyifontov könyvének ezen információja és az 1940-es évek második felében a Guszev-per iratainak másolataival kapcsolatos Magyarországról érkező kérések nyomán az e dokumentumok megtalálása érdekében végzett kutatások eredménytelensége is hozzájárultak ahhoz, hogy ekkoriban a Szovjetunió Tudományos Akadémiája fordult a Magyar Tudományos Akadémiához a százados esetével kapcsolatos anyagokért.¹⁸⁴ E megkeresésről és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről pedig a Történettudományi Intézet Igazgatótanácsának 1950. május 27-i értekezletén a következő összefoglalás készült: „A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kérése a Guszev-ügygel kapcsolatban.

176 Ld. Goda Gábor kávéháza. Illés Béla, ha igaz. Lejegyezte: B[ächer] I[ván]. Népszabadság 1995. jan. 28. 27. Bächer Iván tájékoztatása szerint e szöveg úgy keletkezett, hogy ő Goda Gáborral folytatott beszélgetése közben jegyzetelt, majd megírta a cikket, azt megmutatta Godának, és ez után adta le az újságnak. A cikk létrejöttének körülményeiről adott információiért ezúton mondok köszönetet Bächer Ivánnak. A visszaemlékező nem említette, hogy pontosan mire kérdezett rá az írónál, de az általa ismertett Illés-válasz azt mutatja: Goda kifejezetten a Guszev-eset forrásai iránt érdeklődött nála. Vö. még: *Goda Gábor: Szülőföldem*, Budapest. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1989. (Tények és Tanúk) 74–75. Akárcsak a Népszabadság hasábjain közzétett munkában, Goda a könyvében is foglalkozott az emléktábla leleplezésével, de itt nem írt az Illés Bélával folytatott beszélgetéséről.

177 Ld. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

178 Ld. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 33. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

179 Vö. ehhez pl. *Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history*. In: *Üő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Bp., 2000. 130–131.

180 Ld. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

181 A. Sz. Nyifontov: *Roszsziya v 1848 godu*. Goszudarsztvennoje Ucsbno-Pedagogicseszkoje Izdatyelsztvo Minyisztversztva Proszvescsenyija RSZFR, Moszkva, 1949. (Biblioteka Ucsityelja)

306., ld. erről e munka 4.6.1. fejezetének 537–540. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

182 Ld. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 63–69. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

183 Kovács Endre: A. Sz. Nyifontov, *Roszsziya v 1848 godu*. (A. Sz. Nyifontov: *Oroszország 1848-ban*, Moszkva, 1949., 310 l.) *Századok* 1949. 1–4. sz. 339., 344.

184 A Szovjetunió Tudományos Akadémiája illetékeseinek ez ügyben küldött levelét nem találtam meg.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája a Magyar Tudományos Akadémiát felkérte, gyűjtse össze a Guszev-üggyel kapcsolatos, Magyarországon fellelhető iratokat, valamint tudományos és publicisztikai feldolgozásokat. Az Akadémia a kérést a Történettudományi Intézethez továbbította. Intézetünk a Magyar–Szovjet Társasághoz fordult, tekintettel arra, hogy az több publikációt adott ki a Guszev-ügyre vonatkozólag. Az MSZT Intézetünknek megküldte a birtokában lévő, Guszev-üggyel kapcsolatos publikációk jegyzékét.

Az Igazgatótanács kimondotta: az Intézet küldje meg e jegyzéket az MTA-nak azzal, hogy az anyagot közvetlenül az MSZT-től szerezzék be, mert az összegyűjtött anyag nem a Történettudományi Intézet, hanem a Magyar–Szovjet Társaság munkájának eredménye. Közölje azonban Intézetünk az Akadémiával, hogy az anyag nem öleli fel teljesen a felszabadulás óta a különböző újságokban megjelent publikációkat; valamint mutasson rá arra, hogy tudomása szerint a Guszev-üggyel kapcsolatban Magyarországon nincsen fellelhető iratanyag.¹⁸⁵ Ám az a tény, hogy itt nem voltak az esetrel kapcsolatos források, önmagában még nem hiteltelennítette a kitalációt – Illés Béla ugyanis, legalábbis általam ismert munkáiban, sohasem említett az ügyre vonatkozó, Magyarországon lévő 19. századi dokumentumokat, 1945-ös *Új Szó*-cikkében és 1949-es *Szabad Nép*-írásában pedig határozottan kijelentette: a százados és társai nem álltak kapcsolatban a magyar szabadságharcosokkal.¹⁸⁶ *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című munkájában írt arról is: a cári hatóságok a tisztek letartóztatását, a pert, az ítéletet és a kivégzéseket szigorúan titokban tartották,¹⁸⁷ így voltaképpen természetesnek tekinthető, ha az üggyel kapcsolatos korabeli források nem kerültek a Minszktől távol lévő Magyarországra.

Mivel azonban Magyarországon nem voltak a Guszev-ügyre vonatkozó iratok, a százados és társai esetét kutató történészeknek a Szovjetunióban kellett keresniük azokat. Egy ilyen munka eredményeiről és ezek magyarországi hatásáról ekként számolt be egy, a Szabad Európa Rádió iratanyagában fennmaradt, 1953. novemberi „bizalmas értesülésen” alapuló feljegyzés: „*Budapesti irodalmi körökben izgalommal lesik a botránnyá dagadt úgynevezett »Guszev-ügy« fejleményeit. [...] Nemrég megdöbbentő fejleményei jelentkeztek a Guszev-ügynek. Vajda Pál író, aki a hadtörténeti múzeumban dolgozik, és valamilyen okból nem szívleli Illés Bélát, kétségbe vonta a Guszev-ügy valódiságát. Nyomozást folytatott idehaza és a Szovjetunióban. Kiderült, hogy Guszev százados neve semmiféle 1849 körüli cári sematizmusban nem szere-*

185 Ld. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet Irattára B II/a. „Igazg. tanács. ért. 1950. I–1953. XI.” dosszié, az 1950. máj. 27-i értekezlet Jegyzőkönyve 4–5. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kérésével kapcsolatos további dokumentumokat nem sikerült fellelnem.

186 Ld. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszövegrészeket, valamint *Illés B.: A Guszev-per* i. m. 7.

187 Ld. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszövegrészeket!

pel és a minszki levéltárban nemhogy akták, de még feljegyzések sem találhatók Guszev kapitány ügyéről. Vajda – ezek szerint – kiderítette, hogy Guszev kapitány nincs, nem is létezett soha, az egész ügyet Illés Béla kitalálta.

Vajda Pál a Guszev-ügy meglepő fejleményeit megírta egy cikkben, amit természetesen a magyar lapok nem közöltek. A cikk azonban megjelent az egyik szovjet irodalmi lapban. Illés Béla a cikk miatt feljelentette Vajda Pált rágalmazás címén az írószövetségénél. A botrány jelenleg ebben a stádiumban tart.

Illés Béla szűkebb íróársai körében [így!] állítólag már beismerte, hogy a Guszev-ügy »nem egészen úgy van«, mint ahogy a magyar lapok »felfújták volt« annakidején. Az ügyet a centenáriumi év lelkesedésében »erősen kiszínezték« és »eltávolodtak a valóságtól«, de túl messze mentek már az ügyben és nem lehet visszatáncolni. Mindezek után várakozással tekintenek irodalmi körökben az Írószövetség fegyelmi bizottságának határozata elé.¹⁸⁸ E feljegyzés szerint az 1940–1950-es évek fordulóján már sor került alapos, mind Magyarországon, mind a Szovjetunióban folytatott történész kutatásra a Guszev-ügyben, e vizsgálódások nyomán pedig kiderült, hogy a százados soha nem létezett, figuráját Illés Béla találta ki. A beszámoló az író reagálásáról csak igen óvatosan közöl információkat, az „állítólag” szóval is jelezve azok nem teljes mértékben megbízható voltát: elismerte, hogy a Guszev-eset nem minden ábrázolása felel meg a valóságnak, ám ezért a felelősséget megpróbálta másokra hárítani (ezt jelzi az egyes szám első személy vagy a többes szám első személy helyett a többes szám harmadik személy következetes használata) és éppen az ő tevékenységük miatt kialakult problematikus helyzetre hivatkozva igyekezett megakadályozni a kitaláció érvénytelenítését. A szöveg arról is tudósít, hogy a fikció leleplezése nem maradt Vajda, Illés, valamint esetleg néhány munkatársuk „belső ügye”, hanem ennél szélesebb körben is ismertté vált.¹⁸⁹ Nagy valószínűséggel ugyanerről a kutatásról beszélt az idézett feljegyzés keletkezésének időpontjához képest csaknem egy évvel később, 1954. szeptember közepén egy társaságban Gogolák Lajos, szavait pedig egy korabeli ügynökjelentés a következőképpen rögzítette: „Gogolák kijelentette, hogy Guszev nevű orosz tisztt, akiről Pesten utcát neveztek el, és akinek ott emléktáblát állítottak, sohasem élt. Személye és a hozzá fűzött történet teljesen légből kapott koholmány, amelyért Illés Béla viseli a felelősséget. Illést Gogolák mint teljesen megbízhatatlan, kóros hazudozót jellemzi. A Guszev-ügyről Gogolák a következőket mondta: Illés adatai alapján egy fiatal hadtörténész-tiszt, aki ösztöndíjjal a Szovjetunióba utazott,

188 Ld. OSA Archivum 300–40–5. 71. d. Illés Béla író anyagai, Item No. 11653/53. A feljegyzésben szereplő Vajda Pál minden bizonnyal azonos az e fejezet 149–156. jegyzeteiben és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részekben ismertettet-elemzett munkák szerzőjével, az ő életművének bibliográfiájában viszont nincs benne a Szabad Európa Rádió-anyagban említett, a Szovjetunióban megjelent cikk, ld. *Szabadváry Ferenc: Dr. Vajda Pál (1907–1982). Technikatörténeti Szemle* 1982. 237–244.

189 A feljegyzésben ismertettet eseménysorozat további dokumentumait nem sikerült fellelnem.

kutatásokat végzett a szovjet levéltárakban, nemcsak Minszkben, ahol Illés szerint jelzettel és számmal közölt akták fekszenek a katonai levéltárban, hanem a Szovjetunió összes nagy idevonatkozó levéltáraiban is. Az ösztöndíjas kutató nemcsak hogy nem találta meg az Illés által idézett aktaszámokat, hanem felment a legfelsőbb fórumokig – ahogy Gogolák kifejezte magát »a történész-tábornokokig« – és ily módon megállapította, hogy az intervenció orosz hadseregnek nem is volt Guszev nevű tisztje, hogy az Illés által elmondott történet teljes egészében koholmány. Az erre vonatkozó szovjet hivatalos iratokat aztán itthon letette a Hadtörténeti Intézet asztalára s most a hatóságok kényes helyzetben vannak az ügyben.¹⁹⁰ E szöveg jelzi, hogy a kitaláció leleplezésének híre ekkorra már nemcsak „irodalmi körök”-ben vált ismertté, hanem eljutott történészhez is. Pach Zsigmond Pál 1996-os visszaemlékezése szerint pedig ebben az időben további történészi vizsgálódásokra is sor került a százados esetére vonatkozóan, amelynek kapcsán a tudós magától Illés Bélától is igyekezett információkat kapni az ügyről: 1954 „őszén két hónapot töltöttem Moszkvában mint a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese. Az egyik ilyen kérdés volt 1848–49-cel foglalkozó kollégáim részéről, hogy tudjak meg részleteket Guszev kapitányról. Moszkvában beszéltem Nyifontovval, aki egy kétkötetes könyvet írt »Oroszország 1848–49-ben« címmel, amelyben mindent az égvilágon, ami orosz vonatkozása volt a magyar szabadságharcnak, összegyűjtött. Amikor találkoztunk, az első kérdése az volt, mondjon nekem valamit Guszevről, mert az Önök Illése írt erről a Guszevről. Azután úgy adódott, hogy Moszkvában találkoztam Illéssel a nagykövetségen. – De jó, hogy találkozunk, tessék már beszélni erről a Guszevről. – Hát igen, az egy nagyszerű katona volt. – Na és hol lehet róla többet megtudni? – A minszki Katonai Levéltárban. Mondom, igen, de Nyifontov professzor több hónapig kutatott a minszki Katonai Levéltárban és nem talált róla semmit. – Igen, mert a minszki Katonai Levéltár a háború alatt leégett. Igen, mondom, de a professzor 1937-ben kutatott, amikor az épület még tökéletesen ép volt. Ja, mondja Illés, akkor elmondom Önnek, de nagyon meg fog vetni mint történész, mert tudom, hogy ennél nagyobb bűn vagy vétek egy történész szemében nincs. Én bizony elemeltem a levéltárból az aktát. Mondom, Illés elvtárs, ne moralizáljunk, a lényeg, hogy megvan az akta. Ezzel megszakadt a beszélgetés, mert éppen jött a nagykövet, Münnich Ferenc. Ez a beszélgetés folytatódott azután az egyetemen nálunk Illés Bélával. Örömmel üdvözlöttük egymást. – Hát térjünk csak vissza az aktára. El tetszett emelni azt. Most se moralizáljunk ezen. Akkor ez megvan, ez a lényeg. – Kérem, amikor 1944–45-ben hazajöttem Magyarországra, azt rögtön átadtam Vorosilov elvtársnak, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság magyarországi elnökének. Forduljon hozzá, bármikor megkaphatja. Nem kell mondanom, hogy nem tudtam Vorosilov-

190 Ld. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3. 2. 1. Bt-559. „Szalánczi Péter” 1. Ugyanakkor az általam ismert Illés-szövegekben a szerző nem adta meg a Guszev-ügy iratainak konkrét levéltári jelzeteit.

hoz fordulni, de nem is lett volna miért.¹⁹¹ E visszaemlékezés szerint tehát Illés az első beszélgetés során megismételte az 1947-es, Mihályfi Ernőhöz intézett levelében olvasható fiktív történetet az egykor létező iratok pusztulásáról a II. világháborúban¹⁹² és átalakítva közölte az 1949-es Goda Gábornak mondottat, mely szerint e dokumentumok a Vörös Hadsereg minszki levéltárában – az új változatban: a minszki katonai levéltárban – voltak. A Pach Zsigmond Pállal folytatott beszélgetések alkalmából pedig az író az eddig vizsgált szövegeiben foglaltakhoz képest a fikció fokozatos továbbalakításával igyekezett megakadályozni annak lelepleződését.

A Guszev-ügyre irányuló történészi kutatások során tehát az 1950-es évek közepére fokozatosan kiderült, hogy az eset fikció, ennek híre pedig ekkoriban különböző értelmiségi körökben is terjedt. Azt, hogy a százados és társai története a képzelet szüleménye, Illés Endre már teljes határozottsággal rögzítette 1955. szeptember 19-i naplófeljegyzésében: e szerint Guszev kapitány „Illés Béla kitalált kisregény-hőse, akiről a gyors szolgálalkúság utcát keresztelt el. I. B. novellájában Guszev 49-es cári tiszt, aki a harcok közben a magyar nép oldalán áll. Kivégzik. Ez I. B. novellája. I. B. állandóan legendákat gyárt; és persze nem foszlatja szét legendáit. Utcakeresztelés. És csak ezután derül ki, hogy Guszevről Oroszországban nem tudnak. I. B. találta ki.”¹⁹³ Ugyanakkor a feljegyzés írója Illés Bélának a százados és társai esetéről megjelentetett munkái közül csak elbeszélését: tehát a leginkább fikciónak

191 Pach Zsigmond Pál: Nyilván azzal kell kezdenem... In: Sánta kamatláb. Szerk. Szigeti Endre. Aula Kiadó, Bp., 1996. 71–72. A visszaemlékezésben említett kétkötetes Nyifontov-művet nem tudtam megtalálni, vö. ugyanakkor e fejezet 181. jegyzetét! – 2001. máj. 14-én (amikor még nem ismertem a fentiekben idézett Pach-szöveget), a Guszev-üggyel kapcsolatban hozzá intézett kérdésemre válaszolva, Pach Zsigmond Pál elmesélte nekem Nyifontovval 1954-ben folytatott beszélgetését. E szerint a szovjet történész elmondta neki, hogy művéhez minden vonatkozó levéltári anyagot átkutatott, a minszki levéltárát is, amelyre Illés hivatkozott, ám ott sem talált anyagot Guszev kapitányról. Nyifontov megkérdezte Pachtól, hogy mit tudnak a magyar kollégák Guszevről? Pach azt válaszolta: Magyarországon semmi nyoma sincsen, sőt a magyar kollégák kérték őt, hogy érdeklődjék a Szovjetunióban ez ügyben. – Pach Zsigmond Pál tájékoztatásáért (amelyről ezt az összefoglalást akkori feljegyzéseim alapján készítettem) ezúton mondok (ha már csak megkésve is) köszönetet. Ám ezen esemény elmondásakor Pach nem említette nekem sem az Illés Bélával folytatott beszélgetéseit, sem pedig 1996-os visszaemlékezését, amelyet a 2001-es emlékezés, sajátos módon, néhány ponton kiegészít. Amikor pedig 2005-ben megtaláltam az 1996-os szöveget, Pach már nem volt az élők sorában, így nem kérdezhettem meg őt a két visszaemlékezés közötti különbségek okairól.

192 Ezekkel az állításokkal összhangban van Szeberényi Lehel 1961-es, Guszev kapitány c. karcolatának azon részlete, amely szerint Illés Béla a Guszev-ügy adatairól őt kérdező történészeknek ezt válaszolta: „Evedjete, keveséte a minszki levéltárban, ott volt... De mégse evedjete, mev az povig égett a hábovúban.” *Szeberényi Lehel*: Guszev kapitány. Új Írás 1961. 5. sz. 408.

193 Illés Endre naplója. – 1944. jan. 4.–1958. dec. 24. Ld. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára V. 5423/23. 148. A szöveget közli: *Illés Endre*: Napló. 1944. január 4-étől 1959. [jgy!] december 24-ig. In: *Uő*: „...talpig nehéz hűségbe”. Naplótöredékek / Úti jegyzetek. Emlékezések. Gond., sajtó alá rend. Kónya Judit. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1988. 146.

tekinthető alkotását említette és azt érzékeltette: a túl buzgó hivatalnokok ennek nyomán neveztek el utcát a soha nem létezett tisztról, anélkül hogy kellőképpen tájékozódtak volna az ügyében – Illés Béla pedig ott követett el hibát, hogy nem oszlatta szét időben e „legendá”-t: vagyis e közterület-névadással létrejött problematikus helyzetért nem elsősorban őt terheli a felelősség. – A kitaláció lelepleződésének időszakában, az 1950-es évek elejétől újonnan megjelenő, magyar szakemberek által írt történettudományi összefoglaló munkákban pedig már nem kapott helyet tényként a százados és társainak esete: nem került be *A magyar nép története. Rövid áttekintés* című könyv 1951-es¹⁹⁴ és 1953-as, 2., javított kiadásába¹⁹⁵ sem.

Annak ellenére, hogy az 1950-es évek közepére mind többekhez jutott el az információ a Guszev-eset kitalált voltáról, egyes szerzők még mindig valóban élt személyként ábrázolták a százados munkáiban. Így például Nagy Kálmán alezredes a Magyar Néphadsereg irodalmi és művészeti folyóirata, a *Szabad Hazánkért* 1955. évi szeptemberi számának lapjain közzétett, *Testvéreink a magyar szabadságért* című cikkében kijelentette: „nem feledjük a császári és cári hadseregből a magyar forradalom oldalára álló harcosok emlékét, akik a magyar szabadság támogatói, hősei, mártírjai lettek. Guszev, Rulikowski, Csernisevszkij, Herzen és még számosan mások, az orosz nép legszebb forradalmi hagyományait fejezték ki tetteikkel és hathatós segítségükkel”.¹⁹⁶ A szerző azt állította Guszevről is: „hathatós segítség”-et nyújtott a magyar szabadságküzdőnek – ezzel pedig tovább is alakította a fikciót a korábbiakban vizsgált ábrázolásokhoz képest: azok írói ugyanis nem állították azt, hogy a Magyarországtól távol leleplezett mozgalom Minszkben elítélt résztvevői bármiféle támogatást tudtak volna adni a szabadságharcnak.¹⁹⁷ A soha nem létezett figurát pedig az egykor valóban élt személyek között történt megjelenítése hitelesíthette az olvasók számára. Fedor János¹⁹⁸ *A forradalom útja Oroszországban* című, az ottani, általa forradalminak tekintett mozgalmakat, majd a Szovjetunió történetét bemutató 1957-es, a Gondolat Kiadónál megjelent könyvében pedig így ábrázolta a százados és társai esetét: „Az 1848–1849-es forradalmi eseményeket a haladó orosz emberek alig titkolt rokonszenvvel figyelték. [...] az önkényuralom őszinte ellenségeinek

bizalmát fokozta az Európa fölött végigsöprő vihar. Jellemző tény, hogy még a Magyarországra küldött cári intervenciós seregben is voltak olyanok, akik együtt éreztek a magyarokkal, és segíteni igyekeztek. Egy Guszev nevű százados több társával együtt ezért hadbíróság elé is állítottak, amely kötél általi halálra ítélte őket.”¹⁹⁹ A szerző igen óvatosan, csak általánosságokkal mutatta be a százados és társainak a magyar szabadságharc érdekében kifejtett tevékenységét – ugyanakkor valóban megtörténtként tárgyalta ügyüket. Ábrázolását pedig nemcsak az hitelesíthette e munkában, hogy a fiktív történetelemek a valóságosakkal együtt jelentek meg, hanem az is, hogy Fedor a „jellemző tények”-ként értékelte történelmi mozzanatok egyikeként, ezek konkrét példaként említette azt, amivel az olvasók tudtára adta: Guszev és társai esete is tény. Továbbá, a kitalációnak a közönséggel valóságosként elfogadtatását segíthette elő a könyv előszavának e részlete is: „Köszönetet kell mondanom ezen a helyen *Dolmányos István* egyetemi adjunktusnak, aki – a munka sajtó alá rendezésén túlmenően – megjegyzéseivel és tanácsaival segítségemre volt a kézirat sok kisebb-nagyobb pontatlanságának és hibájának kijavításában.”²⁰⁰ Eszerint tehát az egyetem tudományos tekintélyét képviselő személy²⁰¹ jóváhagyta – egyebek mellett – a Guszev-ügynek az e könyvben olvasható bemutatását. Nem zárható ki ugyanakkor, hogy Dolmányos felhívta a szerző figyelmét a Guszev-eset történelmileg legalábbis erősen problematikus voltára és javasolta annak kihagyását a szövegből, ám Fedor valamilyen, esetleg politikai okból is²⁰² mégis úgy döntött: valóban megtörtént eseményként megjeleníti könyvében az ügyet. Az előszóbeli köszönetmondás pedig a

194 Heckenast G.–Karácsonyi B.–Lukács L.–Spira Gy.: *A magyar nép* i. m.

195 Heckenast G.–Incze M.–Karácsonyi B.–Lukács L.–Spira Gy.: *A magyar nép* i. m.

196 Nagy Kálmán: *Testvéreink a magyar szabadságért*. *Szabad Hazánkért* 1955. 9. sz. 5. 1950 és 1954 között is jelentek meg olyan cikkek, amelyek valóban lezajlott történelmi eseményként említették a Guszev-esetet: *Lévai Béla*: Csernisevszkij és Herzen Kossuthról. *Új Világ* 1952. szept. 18. 7.; *Agárdi Ferenc*: Egy cári tiszt, aki meghalt a szabadságért. *Új Világ* 1953. aug. 27. 6.

197 Ld. erről mindenekelőtt Illés Béla 1945-ös cikkét: ld. e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket – vö. ugyanakkor egy *szépirodalmi alkotás*: Kovai Lőrinc 1948-as Fáklyatánc c. regénye a mozgalomnak a magyar szabadságharcra gyakorolt hatását bemutató részletével, erről ld. e munkám 4.5.1. fejezetének 426. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

198 Fedor Jánossal kapcsolatban ld. pl. MNL OL K 149 res. 651. f. 13/2. 35–39.

199 Fedor János: *A forradalom útja Oroszországban*. Gondolat Kiadó, Bp., 1957. 53. Ugyanakkor a szerző nem adta meg a Guszev-esettel kapcsolatos információinak forrásait.

200 Fedor J.: *A forradalom* i. m. 8.

201 Dolmányos István (1929–1993) történész 1955–1961 között volt adjunktus az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Kelet-Európa Történeti Tanszékén, ld. erről: Dolmányos István. In: *Új magyar életrajzi lexikon*. II. D–Gy. Főszerk. Markó László. Magyar Könyvklub, Bp., 2001. 208.

202 Fedor ugyanis könyve előszavában többek között ezeket állította: „Az imperialista erőket az a körülmény, hogy hatalmuk és kizsákmányolásuk területe mindinkább összeszűkül, egyre kétségbeesettebb próbálkozásokra készíti. Hogy erőlködésükben mire képesek, azt szemléltetően tanúsítják a Magyarországon 1956. október végén és november első napjaiban végbe ment események. S ezekben a napokban [...] hazánkban a minden rendű és rangú megalkuvók, népámító és népáruló revizionisták, idegen zsoldban álló sehonnai ellenforradalmárok a szovjet fegyverek erejével megdöntött fasiszta rendszer visszaállítására tettek véres kísérletet.” Fedor J.: *A forradalom* i. m. 7. Nem zárható ki, hogy a szerző a „szocializmus”, „népámító” ellenségei által terjesztett hamis, a fennálló rendszer ellen irányuló, annak hitelét rontani és ezáltal azt destabilizálni szándékozó közlésnek tartotta azt az információt, mely szerint a Guszev-eset kitaláció – ezért ő valóban megtörténtként ábrázolta azt 1957-es könyvében. Hasonló okok játszhattak közre abban, hogy ekkortájt különböző, kifejezetten politikai állásfoglalásokat, fejtegetéseket tartalmazó szövegekben is így kapott helyet a fikció, ld. Ki az igazi hazafi? Hazafiság és hazaárulás 1956. október–november. Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség Országos Szervező Bizottságának Agitációs-Propaganda Osztálya, h. n., [1957.] 27.; A szocialista országok történelmi küldetése. Társadalmi Szemle 1958. 4. sz. 7.

lektori észrevétel figyelmen kívül hagyásának ellenére is hozzájárulhatott a kitaláció hitelesítéséhez. Ugyanezt segíthette elő a munka közrebocsátója, a Gondolat Könyvkiadó tudományos tekintélye is, ami azt jelezhetette az olvasóknak: egy ilyen kiadó által megjelentetett műbe nem kerülhet bele egy efféle fikció, valamint Farkas Sándor docensnek, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem marxizmus-leninizmus tanszéke vezetőjének²⁰³ Fedor könyvéről a *Társadalmi Szemle* 1958. évi januári számában publikált ismertetése is, amely, bár számos vonatkozásban bírálta e művet, arra hogy a Guszev-ügy kitaláció és ezért a történelmi áttekintésben tényként ábrázolása helytelen, nem mutatott rá.²⁰⁴

Az 1950-es évek közepétől azonban a magyar történészek megjelentettek olyan írásokat, amelyekben eleinte fenntartásaikat juttatták kifejezésre az ügy tény voltaival kapcsolatban, később, az 1980-as évek második felében – az akkori történelmi-tudománypolitikai viszonyok között – pedig már arra is rámutattak, hogy a százados és társai sohasem léteztek. E szövegekben ugyanakkor nemegyszer felfedezhetők olyan eljárások, amelyek alkalmasak lehetnek arra, hogy elhárítsák a szakembert esetleg érő bírálatokat, támadásokat a „szovjet-magyar barátság” propagandájában fontos elemnek számító Guszev-történet valóságosságának megkérdőjelezése vagy a kitaláció leleplezése miatt.²⁰⁵ A szláv népekhez fűződő kapcsolatokat tárgyaló, 1945 és 1955 közötti magyarországi történettudományi munkákat áttekintő, a *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1956. évi 1–4. számában közzétett írásában Niederhauser Emil ugyan nem a Fogarasi–Illés-féle *Magyar-orosz történelmi kapcsolatok* kötet egy-egy konkrét részletét, megállapítását vitatta, hanem általánosságban bírálta meg az összeállítást azért, mert cikkei forrásokkal nincsenek mindig kellőképpen alátámasztva²⁰⁶ – ám ez vonatkozott az itt is olvasható *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című, a Guszev-esetet bemutató szövegre²⁰⁷ is.

Immár éppen a százados figurájának, illetve történetének valódiságával kapcsolatos fenntartásokat tükröző, óvatos megfogalmazás olvasható Waldapfel Eszter 1962-es, *A független magyar külpolitika 1848–1849* című, az Akadémiai Kiadó által megjelentetett könyve egyik lábjegyzetében. A *cári invázió* című fejezetben a szerző részletesen bemutatta azt, hogy miként fordultak szembe oroszok a beavatkozással és, többek között, ezt állította: „Számos adat van arra is, hogy még a cári tisztek között sem volt népszerű Miklós hadjárata.” Az e mondathoz tartozó lábjegyzetben pedig Waldapfel arra mutatott

rát, hogy „Guszev kapitány szerepét további levéltári kutatásoknak kellene igazolniuk. Személyétől függetlenül azonban számos konkrét adatunk van arra, hogy orosz tisztek nem értenek egyet a magyarországi intervencióval. Már május 10-én Buchanan ad számot arról, hogy Lüders haditörvényszéki ítélet alapján főbe löveti egyik ezredesét Bimmel folytatott áruló levelezése miatt”, ezzel kapcsolatban pedig több forrásra is hivatkozott.²⁰⁸ E dokumentumok szerint tehát bizonyítottan megtörtént, a fiktív ügghöz némileg hasonló eset bemutatása, a főszövegben a „Számos adat” szókapcsolat és más, intervencióellenes orosz megnyilatkozások ismertetése alkalmasak lehetnek arra, hogy ellensúlyozzák a szerző azon kijelentését, amelyből az derül ki: Guszev kapitány szerepe voltaképpen nincs megfelelően igazolva – így védve meg Waldapfelt az üggyel kapcsolatos fenntartásait kinyilvánító állítása miatt esetlegesen őt érő bírálatoktól.

Niederhauser Emiltől és Waldapfel Esztertől eltérően a Nyugat-Európában élő Péter László – az ottani tudományos és politikai viszonyok között – *A nemzeti múlt legendái és tilalomfái* című, az 1982-es, Münchenben napvilágot látott *Belső tilalomfák. Tanulmányok a társadalmi öncenzúráról* című kötet lapjain közreadott írásában, nyíltan, a magyarországi szerzők munkáiban fellelhető, őket a tudományos felismeréseik közzététele miatt a hatalom részéről esetleg érő retorziók elhárítására szolgáló eljárások alkalmazása nélkül, a múlt aktuálpolitikai érdekeket szolgáló ábrázolásainak szélsőséges példaként, történelmi hamisításokként mutatta be és ítélte el a Rákóczi szabadságharcának orosz támogatását és a Guszev kapitányt megjelenítő kitalációkat, „hamar kimúlt tanmesék”-nek minősítve azokat.²⁰⁹ Nem kellett tekintettel lennie a magyarországi „szocialista” rendszer döntéshozóinak, közvélemény-formálóinak elvárásaira a Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban tevékenykedő Czigány Lóránt irodalomtörténésznek sem, aki *Lépéskényszer: az irodalom államosítása Magyarországon, 1946–51* című, 1984-es, szintén Münchenben megjelent, *Önarcképünk sorsunk tükrében. 1945–1949.* című kötetben közreadott tanulmányának a „moszkoviták”-at tárgyaló részében így ábrázolta Illés Bélát, a Guszev-történettel: „Illés Béla Jókai legjobb moszkvai tanítványaként, a lassú, körülményeskedő, anekdotázó meseszöveget kedvelte, s a jól ülő poént. Nem ok nélkül. Valóban tudott anekdotázni, szerette az élet apró örömeit, a jó szivart s a pohár bort. Az irodalomtörténet is egyik anekdotája miatt tartja számon. A Guszev-ügy miatt. Guszev kapitány volt az a legendás gárdatiszt, aki a »reakciós« cári hadsereggel jött a magyar forradalmat leverni 1849-ben. Igen ám, csak hogy már akkor is volt forradalmi romantika, s Guszev

203 Farkas Sándorról ld. E szám szerzői. *Társadalmi Szemle* 1958. 1. sz. 127.

204 Farkas Sándor: Fedor János: A forradalom útja Oroszországban. *Társadalmi Szemle* 1958. 1. sz. 116–121.

205 Ld. ehhez e munkám 3.2. fejezetének 109–117. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

206 E. Niederhauser: *Geschichtswissenschaftliche Arbeiten* i. m. 438–439. Ld. ehhez még e munkám 3.2. fejezetének 106. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

207 Ld. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 18–20. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

208 Waldapfel Eszter: *A független magyar külpolitika 1848–1849.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1962. 290. Ugyanígy említette Guszev századosát a szerző 1959 körül készített kandidátusi értekezésében is, ld. Dr. Waldapfel Eszter: Az önálló magyar külpolitika 1848–49-ben (1848. szeptember–1849. augusztus). Kandidátusi értekezés, kézirat, é. n. 509., 583. Ld. ELTE Egyetemi Könyvtár Kd. 217.

209 Péter L.: *A nemzeti múlt* i. m. 150. Ld. még e munkám 3.2. fejezetének 108. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

»átállt«a reakció oldaláról a haladás oldalára. Jól jött Guszev a centenáriumi ünnepek fényét emelendő, sebtiben még utcát is neveztek el róla a belvárosban. Az igaz, hogy a szovjet levéltárakban nyomát sem találták Guszev kapitánynak, amikor az akadémia buzgó fiatal történészei életrajzát akarták megírni, de Illés Béla neve mindaddig fennmarad, amíg Pesten Guszev utca lesz. Illés Béla kapta meg az *Irodalmi Újság*ot, az államosított irodalom legfontosabb szócsövét, 1950-ben, indulásakor.²¹⁰ A tanulmány szerzője Illés Béla bemutatásához használta fel a Guszev-kitaláció történetét: annak érdekében pedig, hogy az ügy az „anekdotázó” író jellemzését megfelelően szolgálhassa, Czigány kétszeresen is anekdotát igyekezett csinálni: egyrészt magát a Guszev kapitányról és társairól kialakított fikciót minősítette annak – holott legalábbis erősen kérdéses, hogy akár Illés bármelyik, a százados és társai esetével foglalkozó, a fentiekben vizsgált szövege tekinthető-e valamiképpen anekdotának,²¹¹ másrészt a kitaláció sorsát egészében is így jelenítette meg. Az eset fontosságát Illés ábrázolásánál jól jelzi, hogy a tanulmány szerzője az író egyetlen másik művét sem említette meg („A Guszev-ügy” szókapcsolat itt egyszerre szerepel az elbeszélés címekeként és a fikció történetének megjelöléseként), a kötetbeli szövegben pedig az Illéssel foglalkozó önálló bekezdés 16 sorából kb. 9,5 sor ismerteti azt. Úgy tűnik: Illésről írva Czigány „forrásainak hatása alá került” és így alkotott anekdotát a Guszev-eset bemutatásánál²¹² – ugyanakkor nem jelentette ki egyértelműen, hogy a történet fikció, csak különböző eljárásokkal érzékeltette: az írónak ez ügyben végzett tevékenységét anekdotateremtésként tárgyalta, Guszevet „legendás” figuraként, akiről a szovjet levéltárakban nem találhatók anyagok. Mindez arra enged következtetni: ez esetben Czigány határozottan épített olvasóinak az üggyel kapcsolatos háttértudására és ezért nem látta szükségesnek, hogy egyértelműen rámutasson arra: a történet kitaláció (az ugyanis nem valószínű, hogy ezt azért nem tette, mert az 1980-as években arra számított: esetleg a kutatók mégiscsak megtalálják a kapitányra vonatkozó dokumentumokat...)

A nyugat-európaiakhoz képest más politikai és tudományos feltételek között Rosonczy Ildikó, az 1986 tavaszán Magyarországon napvilágot látott *Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsol-*

latok köréből című kötet²¹³ lapjain közzétett, *A cári hadsereg tisztikarának magatartása 1849-ben Magyarországon* című munkájában, e téma historiográfiájának áttekintésében foglalkozott a Guszev-esettel, mégpedig V. G. Verzbickij szovjet történész tevékenységének bemutatásánál: „Ő volt az a történész, aki a Guszev-üggyel kapcsolatban végigtanulmányozta a szóba jöhető moszkvai, leningrádi, vilniusi és minszki levéltárak anyagát és megállapította, hogy az Alekszej Guszev kapitány és tizenöt társa ellen lefolytatott, hét halálos ítélettel végződő haditörvényszéki tárgyalásnak a levéltári forrásokban nincs nyoma. Az Illés Béla jóvoltából ekkorra már közismertté vált történetről azonban különböző, főként irodalmi és népszerűsítő kiadványokra támaszkodva, mégis beszámolt.” Az e mondathoz kapcsolódó jegyzetben pedig Rosonczy hivatkozta is Verzbickij egyik művének vonatkozó részét.²¹⁴ A magyar tanulmányban megfigyelhetők olyan eljárások, amelyek alkalmazása azt szolgálhatta, hogy a szerzőt megvédjék a „szovjet–magyar barátság” propagandájának fontos elemét képező kitaláció leleplezése miatti esetleges támadásoktól. Rosonczy nem mondta ki nyíltan, hogy az orosz százados és társai sohasem léteztek, hanem – historiográfiai problémaként, éppen egy szovjet történész széles körű vizsgálódásait ismertetve, jegyzetben pontosan megadva egyik munkájából azon oldalak számait, amelyeken az esettel foglalkozik – csak azt: a kutató nem talált levéltári anyagokat a bírósági tárgyalásról és a nem is egy szovjet tudós, hanem egy magyar író tevékenysége nyomán közismertté vált ügyről csupán különböző, nagyrészt nem is szaktudományos művek alapján számolt be – mindezzel pedig hallgatólagosan juttatva kifejezésre, hogy a Guszev-történet fikció.

Körülbelül egy évvel később, 1987 tavaszán megjelent, *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról* című tanulmánykötetében *A történelem veszedelmei* című munkájában Kosáry Domokos a II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának orosz támogatásáról és a Guszev-ügyről megalkotott kitalációkat, illetve történetüket azon gyakorlat szélsőséges eseteiként ismertette, amikor a politikai vezetés saját alárendelt agitációs eszközének tekintette a történelmet és egyértelműen rámutatott a két eseménysorozat „fiktív elem” voltára. Fejtegetéseiben ugyanakkor számos olyan eljárás fedezhető fel, amelyek alkalmasak lehettek arra, hogy a tudóst megvédjék a valótlanságok leleplezése miatti esetleges retorzióktól.²¹⁵

210 Czigány Lóránt: Lépéskényszer: az irodalom államosítása Magyarországon, 1946–51. In: Önarcképünk sorsunk tükrében. 1945–1949. Sine ira et studio. A Hollandiai Mikes Kelemen Kör Tanulmányi Napjainak előadásai Bleyerheide, 1980. szeptember. Szerk. Tóth Miklós–Czigány Lóránt. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, München, 1984. 144.

211 Az anekdotáról újabban ld. pl. Hajdu Péter: Az anekdota mint a magyar élet tükré. In: A magyar irodalom története. II. 1800-tól 1919-ig. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály–Veres András. Gondolat Kiadó, Bp., 2007. 418–429.

212 A Czigány-szövegben humorosnak tekinthető az „Illés Béla Jókai legjobb moszkvai tanítványa” megjelölés is, amely utalás a „Rákosi Sztálin legjobb magyar tanítványa” méltatásra, ld. ehhez: Apor Balázs: A Rákosi-kultusz. Rubicon 2007. 9. sz. 32. – Nem zárható ki ugyanakkor, hogy ez esetben valamiképpen érvényesült az Illés Béláról alkotott anekdoták hatása is, ezekről ld. e munkám 5. részének 1., 7. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

213 A megjelenés időpontjához ld. Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára. Szerk. Kiss Gy. Csaba–Kovács István. MTA Irodalomtudományi Intézete, Bp., 1986. 247.

214 Rosonczy Ildikó: A cári hadsereg tisztikarának magatartása 1849-ben Magyarországon. In: Hungaro-Polonica. I. m. 136., 140–141. Verzbickij e művének a Guszev-esettel foglalkozó részéről ld. még e munkám 4.6.1. fejezetének 657–666. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

215 Kosáry D.: A történelem i. m. 507–508., 511–512. Ld. erről még e munkám 3.2. fejezetének 109–117. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

Katona Tamás és Vadász Sándor *Orosz szemtanúk az 1848–49-es magyar szabadságharcról* című beszélgetése még 1986. november 10-én hangzott el a Kossuth Rádióban,²¹⁶ ám megszerkesztett-kiegészített változata csak az *Olvastam valahol... III. Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban* című, 1988-as kötet lapjain jelent meg nyomtatásban. A beszélgetés során Vadász így fogalmazott: „Nyilván sok hallgatónkban fölvetődik a kérdés: voltak-e olyan orosz katonák, orosz tisztek, akik átálltak a magyar hadseregbe? Köztudomású, hogy Budapesten utca van elnevezve Guszev kapitányról, akiről sokáig úgy tudtuk, hogy át akart állni a magyarok oldalára. Időközben azonban kiderült, hogy ez a Guszev kapitány nem is létezett.” A problémafelvetésre reagálva Katona Tamás a következő eseteket ismertette: „Az orosz hadsereget igen kemény fegyelemben tartották, ahol egykönnyen átállni az ellenség oldalára nem volt sem könnyű, sem ajánlatos. Az a néhány eset, amiről tudunk, többnyire lengyel tisztek esete. Rulikowski ulánus zászlós átállt a magyarokhoz, a lengyel légióba került, kapitány lett, majd amikor a lengyel légió kimenekült Magyarországról, jelentkezett az orosz főhadiszálláson, mintha visszatért volna a magyar hadifogságból. Rulikowski ellen azonban már eljárás folyt, mert ő több emberét feláldozva, szándékosan csapdába vezetve állt át a magyarok oldalára. Paszkevic, az orosz fővezér a Rulikowski családdal, mint szomszédos birtokos családdal igen jó viszonyban volt, de még ő sem tudta megmenteni a szerencsétlen fiatalembert. Az egyetlen orosz tiszt, aki ténylegesen orosz volt, és akiről tudjuk, hogy a honvéd hadseregben szolgált, egy Vasziljev nevű hadnagy volt, akit Bem 1849 márciusában Nagyszebenben ejtett fogságba. Ez egy lengyel tisztársával együtt hajlandó volt szolgálni, majd utána, mintha mi sem történt volna, visszatért az orosz hadseregbe. Főnmaradtak azonban az erdélyi magyar hadsereg iratai között rá nézve terhelő iratok és ezeket az osztrák hatóságok eljuttatták az oroszokhoz. Az orosz hatóságok 1850-ben, egy évvel a szabadságharc leverése után felkutatták ezt a Vasziljev hadnagyot, hadbíróság elé állították, és húsz évre Szibériába száműzték.”²¹⁷ Vadász felvetése után Katona tehát nem beszélt a kitalált figuráról: nem cáfolta meg az elhangzottakat, sőt hallgatásával megerősítette a közlést, annak igazságtartalmát. A rádióműsorban és az 1988-as kötetben megjelent történészi vélemény pedig egy inkább csak a szűkebb szakmai körökben forgatott tudományos munkáénál szélesebb közönséghez is eljuttathatta azt az információt, hogy Guszev kapitány sohasem létezett, ugyanakkor azt is: ennek ellenére utca van róla elnevezve a magyar fővárosban.

Míg felvetésében Vadász „orosz katonák, orosz tisztek” átállásáról beszélt, reagálásában Katona azt hangsúlyozta, hogy az átállók többnyire len-

gyel tisztek voltak és a fiktív alak ügyével szemben két, valóban élt személy esetét mutatta be részletesen. Rulikowski itt a lengyel tisztek egyikeként jelent meg: e beszélgetésben tehát egy sajátos szembeállításra került sor a soha nem létezett orosz Guszev és a valóban élt, lengyel származású Rulikowski között (ez az ábrázolásmód pedig homlokegyenest ellenkezett azzal, amikor a századost és társait valós személyekként megjelenítő munkákban a nem fiktív, orosz emberként, orosz névalakkal ábrázolt katona története, analógiaként, a kitalált kapitány esetének hitelesítését is elősegíthette). Ugyanakkor Katona Tamás a képzelet szülte orosz tiszttel szemben és a ténylegesen élt, lengyel származású történelmi alak mellett beszélt egy valóban létezett, a magyar hadseregben szolgált orosz hadnagyról is, mégpedig körülbelül ugyanannyit, mint Rulikowskiról (a nyomtatott szövegben róla kb. 8, Vasziljevről 10 sorban lehet olvasni). A valóságos orosz hadnagy esetének ismertetése pedig alkalmas lehetett arra is, hogy ellensúlyozza annak egyértelmű kimondását: az orosz Guszev kapitány nem létezett – és ezáltal elháríthassa a beszélgetés résztvevőit a „szovjet–magyar barátság” propagandájának még ekkor is részét képező kitaláció leleplezése miatt esetlegesen érő bírálatokat, támadásokat.

Az idézett beszélgetésben Katona Tamás azt állította, hogy hamarosan meg fognak jelenni nyomtatásban az 1849-es intervencióra vonatkozó orosz visszaemlékezések.²¹⁸ A *magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról* címmel napvilágot látott, 1988-as kötet bevezetőjében pedig Rosonczy Ildikó rámutatott arra, hogy „Azt a tájékoztatlanságot, amely a magyar szabadságharcra vonatkozó orosz forrásokkal kapcsolatban megmutatkozott, jól példázza Illés Bélának a magyar honvédseregbe átszökni akaró és ezért kivégzett Alekszej Guszev kapitányról és társairól szóló édes-bús története. Ezt annak idején történeti tényként fogadta el mind a szovjet, mind a magyar történeti szakirodalom. Hazánkban még ma is számos településnek van Guszev utcája, holott Verzbickij szovjet történész megállapítása szerint Guszev kapitánynak sem a levéltári anyagban, sem a memoároknak, sem a magyar hadjáratot feldolgozó múlt századi szakmunkákban nincs nyoma. A cári hadseregben valóban akadt valaki – a lengyel Rulikowski, a vozyeszenszki ulánusezred zászlósa –, aki életével fizetett azért, mert átszökött a honvédseregbe. A nagyváradi temető falánál végezték ki 1849. augusztus 28-án. (Az ő emléke valóban megörökítést érdemelne.)”²¹⁹ E szövegében a szerző – az 1986-os írásában foglaltakhoz²²⁰ hasonlóan – ezúttal is az intervenció historiográfiájának egyik problémájaként tárgyalta a Guszev-történetet, hivatkozott Verzbickij kutatásaira, itt sem jelentette ki: a százados és

216 A beszélgetés (amely eredetileg nem az *Olvastam valahol...* sorozat része volt) hanganyaga megtalálható a Magyar Rádió Archívumában. Az 1986. nov. 10-i műsort a későbbiekben nem ismételték meg.

217 Ld. *Orosz szemtanúk az 1848–49-es szabadságharcról*. In: *Olvastam valahol... III. Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1988. 178–179. E megszerkesztett szövegváltozat nem tér el lényegesen az idézett rádióbeszélgetéstől.

218 Ld. *Orosz szemtanúk* i. m. 175.

219 Rosonczy Ildikó: Bevezető. In: *A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról*. Vál. Rosonczy Ildikó. Szerk. Katona Tamás. Európa Könyvkiadó, Bp., 1988. (Bibliotheca Historica) 12.

220 Ld. ehhez e fejezet 213–214. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

társai sohasem léteztek, ugyanakkor a korábbi tanulmányához képest nyomtatékosabban jelezte ezt azáltal, hogy a magyar szabadságharcra vonatkozó orosz forrásokkal kapcsolatos tájékoztatatlanság jeleként értékelte Illés Béla esetbemutatásának történelmi tényként való elfogadását és ennek nyomán a figura utcanévvel méltatását. (Annak közlése pedig, hogy a Guszev-ügyet régebben valóságosként értékelte a szovjet és a magyar történettudományi szakirodalom, egyfajta magyarázatként szolgált a következő mondatban említett jelenségekre: ezért van ugyanis számos magyarországi településen még ma is a századosról elnevezett utca.) E szövegében ugyanakkor a szerző, Illés Bélának a Guszev-esetet tárgyaló, általam ismert munkáiban ábrázoltakhoz²²¹ képest tovább is alakította a kitalációt: ezekben az író nem állította azt, hogy a kapitány át akart volna szökni a magyar honvédseregbe. E szándékának ismertetésével pedig Rosonczy határozottan közelítette a soha nem létezett figurát, sorsát a valóban élt Rulikowski alakjához, tettehez, akiről, ugyanazon kifejezéseket használva, azt írta: átszökött a honvédseregbe. A két eset párhuzamosságát erősíti e bevezetésben annak bemutatása is, hogy mindkettőjüket kivégezték tettükért. Míg tehát az évtizedekkel korábbi munkákban a lengyel származású katonát, sorsát jelenítették meg olyan módon, hogy az hitelesíthette a fiktív százados személyét és történetét, az 1988-as írásban a kitalált orosz tiszt figurája vált hasonlatossá az egykor ténylegesen élt személyéhez. Ám ez nem a fikciónak a közönséggel történelmi tényként elfogadtatását szolgálta. Rosonczy a „valóban akadt valaki” szavakkal határozottan szembeállította a valóságos személyt a képzelet szülte kapitánnyal és ezt az azzal is nyomtatékosította, hogy az előbbi méltatását javasolta az utóbbi helyett. Ugyanakkor, akárcsak az 1986-os tanulmányban, e bevezetőben is felfedezhetők olyan eljárások, amelyek alkalmasak lehetnek arra, hogy a szerzőt megvédjék a kitaláció leleplezése miatti esetleges támadásoktól: hivatkozás szovjet történész kutatásaira; nincs nyíltan kijelentve: a százados és társai sohasem léteztek, továbbá arról sincs információ benne, hogy milyen aktuálpolitikai tényezők hatottak a közterület-elnevezéseknél és későbbi megtartásuknál is. Mindez csupán historiográfiai problémaként, a forrásokkal kapcsolatos tájékoztatatlanság következményeként jelenik itt meg. A Guszev-méltatások különféle elemeinek hivatalos érvénytelenítésére végül is csak nem sokkal később, a magyarországi rendszerváltozás idején kerülhetett sor.²²²

221 Ld. ezekről e munkám 4.1. fejezetét!

222 Ld. erről e munkám 4.4. fejezetét!

4.3. A TÖRTÉNET MEGJELENÍTÉSE AZ ÚJ NEMZEDÉKEK OKTATÁSI-NEVELÉSI ANYAGAIBAN 1947 ÉS 1956 KÖZÖTT

Illés Béla és munkatársai arra is figyelmet fordítottak, hogy a Guszev-esetet a fiatalok is megismerjék. 1947. november 7-i levelében, amellyel elküldte Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszternek *A Guszev-ügy* című, ekkortájt megjelent munkájának egy példányát, az író arra kérte a politikust: „Nagyon kérek – ha Alekszej Guszevet Te is úgy értékeled, mint én –, gondoskodjál róla, hogy a magyar iskolákban is megismerjék a magyar nép szabadságáért hősi halált halt orosz tiszt történetét.”²²³ Néhány hónappal később, az *Új Szó* 1948. március 14-i, ünnepi számának hasábjain, az ifjúság számára készített összeállításban pedig már napvilágot látott egy rövid írás, amely a százados és társai ügyét mutatta be.²²⁴ Ekkoriban jelent meg Illés Béla *Emberék vagyunk. Novellák, rajzok* című elbeszéléskötete is, amelyben az orosz katonák esetét történelmileg hitelesként ábrázoló szépirodalmi műve, *A Guszev-ügy* is olvasható.²²⁵ A könyvről a *Haladás* április 15-i számában közzétett ismertetésében Gyárfás Miklós arra mutatott rá, hogy „*A Guszev-ügy* olyan történelmi novella, amelyet jó lenne már a középiskolában megismertetni az új magyar olvasóval.”²²⁶

Illés Béla Ortutayhoz intézett kérése teljesült az 1948–1956 közötti időszakban: a korabeli közvélemény-formálók ugyanis a legkülönbébb eljárásokkal jelenítették meg a Guszev-történetet az új nemzedékek politikai szocializációját²²⁷ szolgáló oktatási-nevelési anyagokban. Így az általános iskola V. osztálya számára először 1950-ben kiadott *Magyar könyv* készítői az eset bemutatásával-feldolgoztatásával egy sajátos „orosz–magyar forradalmár sorsközösség”-et is megjelenítettek, a „szovjet–magyar barátság” elmélyítése, erősítése érdekében. A könyv lapjain olvasható „ILLÉS BÉLA

223 Ld. MNL OL XIX-I-1-v. 12. d. 4760/1947. 83. Ld. még e munkám 4.1.2. fejezetének 82. jegyzetét!

224 Tudod-e pajtás i. m. 12. Ld. erről e munkám 4.1.1. fejezetének 49. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

225 Ld. erről e munkám 4.1.2. fejezetének 97–99. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

226 Gyárfás M.: Irodalmi élet. I. m. 7.

227 Ld. ehhez pl. Kéri László: A politikai szocializációról. In: A politikatudomány arcai. Tanulmányok. Szerk. A. Gergely András–Bayer József–Kulcsár Kálmán. Akadémiai Kiadó, Bp., 1999. 324–346.; Szabó Ildikó: Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon. In: *Uő*: A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról. Hatodik Síp Alapítvány–Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2000. (Nagyítás. Szociológiai Könyvek 32.) 24–47. A korabeli közoktatásügyről ld. pl. Kovács Éva: A magyar közoktatásügy története 1945 és 1956 között. (A magyar közoktatás-politika ideológiai változásai). PhD-értekezés, kézirat, 2003.; Kardos József: Iskola a politika sodrásában (1945–1993). Gondolat Kiadó, Bp., 2007. 40–86.

után” megjegyzéssel *A Guszev-ügy* azonos című, de rövidített változata. Az előtte közölt bevezető szöveg szerint „A cár éppen úgy zsarnoki uralma alatt tartotta az orosz népet, mint Ferdinánd a magyart. Gyűlölte a szabadságot és a szabad népeket. Megindította tehát seregeit a magyar forradalmi hadsereg ellen. De a cári hadseregben élt a forradalmi hagyomány”: a dekabristák eszméi. „A legnagyobb orosz költő, Alekszandr Szergejevics Puskin szoros barátságban volt a dekabristákkal. Puskin rokon lelkű költő a mi Petőfinkel. Éppen úgy gyűlöli a zsarnokságot, és éppen úgy szereti a szabadságot, mint Petőfi. [...] Ezek a forradalmi hagyományok éltek a Magyarország ellen küldött cári hadsereg tisztjeinek és katonáinak egy részében.”²²⁸ Ez után *A Guszev-ügy* bemutatja az orosz katonák intervencióellenes szervezkedését, az emiatt lefolytatott perüket, kivégzésüket és a minszki kormányzósági épület leégését.²²⁹ Az olvasmány címadásával – akárcsak Illés Béla az eredeti novella esetében²³⁰ – a tankönyv készítői sem elsősorban a százados személyének ábrázolására helyezték a hangsúlyt, hanem az eset egészére. E szöveg szerint sem csak a kapitány, de alakulatának több katonája is rokonszenvezett a szabadságeszmével és utasította el valamiképpen a cári intervenciót – Guszev állásfoglalásának kialakításában volt is szerepük a velük folytatott megbeszéléseknek. A katonáknak a hadjárattal kapcsolatos elégedetlenségéről beszámoló Vinogradov őrmesternek a százados így foglalta össze az intervenció okait: „A mi felséges cárunk most segítséget küld az osztrák császárnak. Nem ingyen teszi. Ha úgy alakulna a dolog, hogy az orosz muzsiknak jutna eszébe kiegyenesíteni a kaszát, hogy kiverkedje a jogát a cártól és a nagyuraktól, akkor az osztrák császár küldene segítséget a mi cárunknak. [...] Azért fogunk megdöglenni, hogy ha a cárunknak szüksége lesz katonákra – a saját népe ellen, akkor joga legyen az osztrák császárhoz fordulni, aki biztosan készséggel megsegíti a cárt – az oroszok ellen.”²³¹ A továbbiakban az oktatási anyag létrehozói a minszki tárgyalás bemutatásánál sem csak a százados beszédét és helytállását jelentették meg a tanulóknak, hanem, mégpedig háromnegyedannyi terjedelemben, az intervencióval szintén szembeforduló Vinogradov őrmester kihallgatását is (ezt 30 sorban, a kapitányét: 40 sorban). A bíróság előtt mondott beszédében az őrmester azt fejtegette: „mikor úgy tudjuk – és ez az igazság –, hogy a gazdag német császár harcol a szegény magyarok ellen, nem is lennék igazhíthú orosz, ha nem a szegény magyarokkal éreznék. [...] Hát csak nem várják az urak, hogy olyan hitvány ember lesz a katonaruhába öltöztetett orosz muzsik, hogy az urakat segíti a szegény magyar paraszt ellen?”²³² A tárgyalás következő szakaszának ábrázolásához az olvasmány készítői

Guszev beszédéből nem elsősorban a cári intervenció külpolitikai összefüggéseit vázoló, az 1945-ös Illés-cikkben 19. századi iratból származóként,²³³ a novellának pedig már 1948-as kiadásában „Pontos idézet”-ként közölt²³⁴ mondatokat vették át és építették be szövegükbe, hanem kisebb, tartalmi szempontból nem lényeges átalakításokkal, azt a részletet, amely szerint „nemcsak a magyarok és németek között folyik a háború Magyarországon, hanem a szegények és az urak között is”,²³⁵ és amelyhez az elbeszélés írója a „Rövidített idézet” jegyzetet kapcsolta novellájában.²³⁶ Guszev kapitány Vinogradov őrmesternek kifejtett helyzetértékelése és a bíróság előtt elmondott beszédek részleteinek együttes közreadásával pedig az 1950-es szöveg megalkotói igyekeztek megjeleníteni az orosz és a magyar nép „sorsközösség”-ét, érdekeik azonosságát minden külső és belső elnyomóval szembeni küzdelmükben. Ez az eljárás és annak ábrázolása, hogy a katonai beavatkozás elutasítása és a magyar szabadságharc iránti szimpátia nemcsak Guszev százados véleménye volt, hanem szélesebb körben is elterjedt az intervenció seregben, alkalmasak lehettek arra, hogy rokonszenvet ébresszenek az iskolásokban általában „az oroszok” iránt – amelynek ekkor nyilvánvalóan a „szovjet–magyar barátság”-ot kellett erősítenie.

A *Guszev-ügy* című olvasmány és az elé illesztett bevezető együttesen is megjelenítik a „zsarnokok”, az uralkodók azonosként bemutatott politikája ellenében az orosz és a magyar forradalmárokat: Puskin és Petőfi, Guszev kapitány és társai, valamint az 1848–1849-es magyar szabadságharcosok „sorsközösség”-ét. Ezt hivatottak kifejezésre juttatni az olvasmányt követő kérdéssorozat „Odaszámíthatjuk-e Guszev kapitányt és társait a magyar szabadságharc vértanúi közé? Miért?”²³⁷ kérdései is, amelyekre – a propaganda hatásának minél eredményesebb érvényesülését elősegítendő – magában a tankönyvben olvasható a válasz, az anyagrészt lezáró *Összefoglalásban*: „A cári hadseregben sok olyan orosz katona szolgált, akik gyűlölték a cári zsarnokságot és a magyar forradalmárokkal éreztek együtt. Ezeket a cár embertelen módon kivégeztette. Nevüket a szabadságharc magyar hőseivel együtt kell említenünk.”²³⁸ E „sorsközösség” ábrázolását pedig egy további tankönyvrészlet nyíltan kimondva hozzákapcsolja a „szovjet–magyar barátság” gondolatához, a „történelmi előzmények”-kel, sőt ekkor már: hagyományokkal mintegy legitimálva a 20. század közepének politikai viszonyait. A szöveg

228 Bóni László–Kanizsai Nagy Antal: Magyar könyv az általános iskolák V. osztálya számára. Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Bp., 1950. 180.

229 A Guszev-ügy. In: Bóni L.–Kanizsai Nagy A.: Magyar könyv i. m. 181–186.

230 Ld. ehhez e munkám 4.1.2. fejezetének 80. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

231 A Guszev-ügy. In: Bóni L.–Kanizsai Nagy A.: Magyar könyv i. m. 181–182.

232 Uo. 184. Vö. még ehhez e munkám 4.1.2. fejezetének 88. jegyzetét!

233 Ld. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

234 Ld. ehhez e munkám 4.1.2. fejezetének 97–99. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

235 A Guszev-ügy. In: Bóni L.–Kanizsai Nagy A.: Magyar könyv i. m. 185. Vö. ehhez Illés B.: A Guszev-ügy. In: Uő: Emberek i. m. 113–114.

236 Ld. ehhez e munkám 4.1.2. fejezetének 97–99. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

237 Bóni L.–Kanizsai Nagy A.: Magyar könyv i. m. 186.

238 Uo. 191.

szerint a magyar „haza legjobb fiai”-nak küzdelmei és áldozatai a szabadságharc veresége ellenére sem voltak hiábavalóak, ugyanis „Most, száz év után mégis megvalósult mindaz, amiért ők küzdöttek. Guszev százados és társainak unokái, a Szovjet Hadsereg hozta el számunkra a szabadságot!”²³⁹ Az évszázadokon át létező-érvényesülő „orosz–magyar forradalmár sorsközösség” ábrázolását a tankönyv készítői pedig azzal tették teljessé, hogy „Guszev százados és társainak unokái, a Szovjet Hadsereg” mellé mintegy odaállították az 1848–1849-es magyar forradalmárook unokáit, Rákosi Mátyás 1948-as centenáriumi beszédének részleteit idézve: „A magyar demokráciát a 48-as honvédek unokái véres verejtékükkel építették. [...] a haladás és a népszabadság [100 évvel ezelőtt kibontott] zászlaját [...] tartjuk mi, késői unokák.”²⁴⁰

A Guszev-történetet e tankönyv készítői ugyanakkor nemcsak a „szovjet–magyar barátság” történelmi legitimálásához, erősítéséhez használták fel, hanem a korabeli ateista, antiklerikális propaganda²⁴¹ eszközeként is. Ezt nem csupán az mutatja, hogy a *Guszev-ügy* című olvasmányhoz kapcsolódó kérdéssorozatban a százados és társait elítélő bírák között helyet foglaló tábori papra külön kérdés vonatkozik: „Kinek a pártján van a pap?”²⁴² hanem az is: az eredeti Illés Béla-elbeszélésnek a tankönyv különböző kiadásában közzétett rövidített változataiból fokozatosan töröltek az orosz katonák valóságára vonatkozó részeket. Az eredeti Illés Béla-szöveggel összevetve kiderül, hogy már az 1950-es tankönyvi olvasmányba sem került be Guszev százados egy katonatársának tett kijelentése: „bevallom neked, amit a papnak sem gyónnék meg” és Vinogradov következő szavai: „A szentséges Úristen áldja meg a [Guszev] kapitány urat!”²⁴³ ám, ha változtatásokkal is átvéve, e tankönyvszövegben még szerepelnek az őrmester következő mondatai: „A németet verni istennek [így!] tetsző dolog. Ha szegény német állana szemben szegény magyar urakkal [így!], isten [így!] látja lelkem, nem tudom, ki mellé állnék.”²⁴⁴ Az ateista propaganda jegyében az Illés Béla-szövegben eredetileg I-vel közölt „Isten” szó a tankönyvi olvasmányban már csak i-vel jelent meg. A tankönyv 3., 1952-es kiadásából pedig már ez a két mondat is kimaradt: így látott napvilágot az anyag a kötet további kiadásában, 1956-ig.²⁴⁵ A kitalá-

ciót ez esetben nemcsak az hitelesíthette, hogy a fiktív elemek valóságosakkal együtt jelentek meg, hanem a kiadvány általános iskolai tankönyv volta is, amely azt sugallhatta olvasóinak: e munkába egy soha meg nem történt ügy nem kerülhetett volna be történelmi tényként.

A *Guszev-ügy* című tankönyvszöveg ideológiai-propagandisztikus tartalmának az iskolásokban való megrögzítését voltak hivatottak elősegíteni a hozzá kapcsolódó, a diákok számára előírt feladatok. Már a tankönyvben olvashatók e felszólítások: „Olvassátok el újra Guszev kapitány beszédét, és tárgyaljátok meg részletesen, mit mond! [...] Írjátok meg saját szavaitokkal Guszev kapitány beszédét a bíróság előtt!”²⁴⁶ Azt pedig, hogy az oktatási anyag készítői a százados beszédének itt közölt részletét tekintették az olvasmány legfontosabb részének, jól jelzi egyfelől ez: a szöveg más mozzanatával kapcsolatban nem jelöltek ki ilyen típusú tevékenységeket: az abban foglaltak alapos végiggondolását, sőt újraírását, másfelől, hogy az olvasmány egyetlen illusztrációja Guszev századosot ábrázolja, amint beszél a bíróság előtt²⁴⁷ (4. kép). A tankönyvhöz készített 1951-es *Tájékoztató* nemcsak a következő írásbeli feladatot tűzte ki az olvasmánnyal kapcsolatban: „Az olthatatlan tűz. Guszev kapitány hősiessége”,²⁴⁸ hanem szorgalmazta a szöveg dramatizálását is, mivel „A dramatizálás különösen alkalmas a tanultak rögzítésére.”²⁴⁹ Az általános iskolák irodalmi szakkörei számára 1952 során kiadott *Útmutató*ban az V–VI. osztály szakköreiből javasolt éves munkatervben is benne volt a *Guszev-ügy* dramatizálása, bemutatása.²⁵⁰ Az osztatlan és részben osztott általános iskolák számára készített 1954-es tanmenetben és munkatervben az

szövege a következőképpen kezdődik: „Évek óta csaknem kirekesztőleges olvasmányom, reggeli és esteli imádságom, mindennapi kenyerem a francia forradalmak története, a világnak ez új evangéliuma, melyben az emberiség második megváltója, a szabadság hirdeti igéit.” Petőfi Sándor: Naplójegyzetek. In: Petőfi Sándor vegyes művei. II. Elbeszélések, útirajzok és naplójegyzetek. Rend., jegyz., variánsokkal kísérte: Havas Adolf. Athenaeum R. Társulat, Bp., 1895. (Petőfi Sándor Összes Művei) 415. Az 1950-es Magyar könyv Részlet Petőfi Sándor naplójából c. szövege azonban így kezdődik: „Évek óta kirekesztőleges olvasmányom, mindennapi kenyerem a francia forradalmak története, melyben a szabadság hirdeti igéit.” Részlet Petőfi Sándor naplójából. In: Bóti L.–Kanizsai Nagy A.: Magyar könyv i. m. 125. A közreadók semmiféle kihagyást nem jelöltek. A különböző Petőfi-kiadásokról ld. Kókay György: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772–1849. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975. (A Magyar Irodalomtörténet Bibliográfiája 2.) 640. Vö. még: Szörényi László: Delfinárium. Filológiai groteszk. Helikon Kiadó, h. n., 2010.; Vörös Boldizsár: Mítikus hős és példakép. Lenin-kép a hazai általános iskolákban az 1940-es évek végétől 1953-ig. Mozgó Világ 1992. 2. sz. 15–27.

246 Bóti L.–Kanizsai Nagy A.: Magyar könyv i. m. 186.

247 Ld. uo. 184.

248 Szabályár Ferenc–Nagy Gabriella: Tájékoztató a „Magyar könyv az általános iskolák V. osztálya számára” című tankönyvhöz. Tankönyvkiadó, Bp., [1951.] 27. E jelképtértékű tüsszel kapcsolatos kérdés van a tankönyvi kérdéssorozatban is: „Melyik az a tűz, amit semmi hatalom nem olthat el?” Bóti L.–Kanizsai Nagy A.: Magyar könyv i. m. 186.

249 Szabályár F.–Nagy G.: Tájékoztató i. m. 27., 34–35.

250 Útmutató az általános iskolák irodalmi szakkörei számára. Tankönyvkiadó, Bp., 1952. (Általános Iskolai Szakköri Füzetek) 11.

239 Uo. 187.

240 Rákosi Mátyás: Ünnepi beszéd 1948. március 15-én. In: Bóti L.–Kanizsai Nagy A.: Magyar könyv i. m. 200.

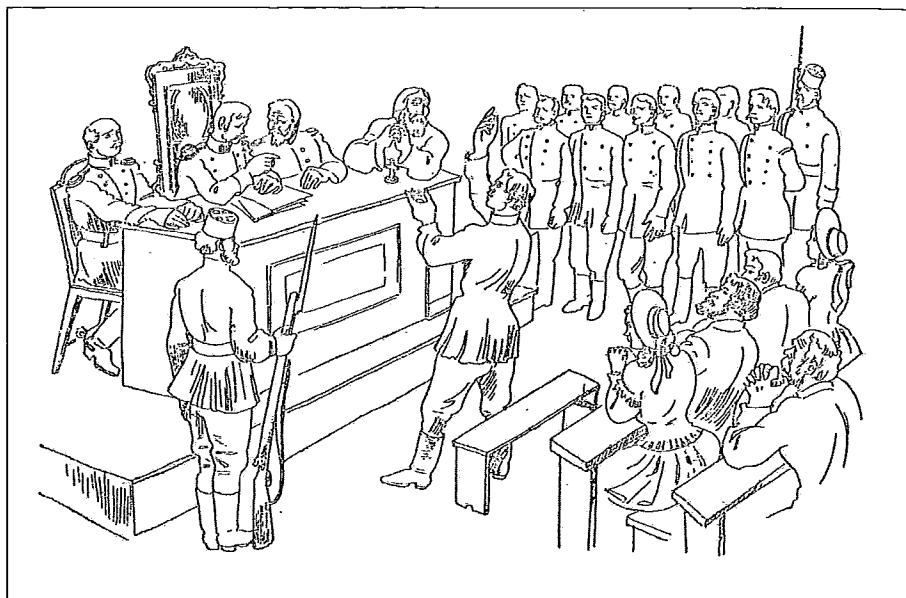
241 A témával részletesebben foglalkozott: Mészáros István: Ateista nevelés iskoláinkban 1950–1990. Neveléstörténeti tanulmány. Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 1996. 19–29.

242 Bóti L.–Kanizsai Nagy A.: Magyar könyv i. m. 186.

243 Ld. pl. Illés B.: A Guszev-ügy. I. m. [1949.] 17., 19.

244 A Guszev-ügy. In: Bóti L.–Kanizsai Nagy A.: Magyar könyv i. m. 183. Az eredeti Illés Béla-szöveg helye: „A németet verni Istennek tetsző dolog. Ha szegény német állana szemben gazdag magyar urakkal, – Isten látja lelkem – nem tudom, ki mellé állanék.” Illés B.: A Guszev-ügy. I. m. [1949.] 24.

245 Ld. ehhez e tankönyv 1951–1957 közötti kiadásait! A vallásosságra utaló kifejezéseknek az Illés Béla-féle szövegből történő eltávolításával megegyező eljárás figyelhető meg Petőfi Sándor 1848. márc. 17-i naplójegyzéseinek e tankönyvbéli közreadásánál. A költő eredeti

4. kép. Guszev százados ábrázolása az V. osztályosok magyarkönyvének 1950-es kiadásában

olvasmány március első felében tárgyalandó, így gyakorlatilag hozzákapcsolva a március 15-i megemlékezésekhez,²⁵¹ ami azáltal, hogy az 1849-es fiktív mozzanatokat így is valóságosak közé illesztette, elősegíthette a szöveg ideológiai-propagandisztikus tartalmainak elfogadását és rögzülését a tanulóknál. A munkaterv szerint az olvasmány első szakaszainak feldolgozásánál „A tanulók az olvasottak alapján írják le, milyen embernek ismerték meg Guszev kapitányt?”, a szöveg egészének elolvasása után: „miért tiszteljük Guszev kapitányt és miért példaképünk?” Ez utóbbi kérdésre adott válasz kialakítását pedig az könnyíthette meg, hogy az „1848-as hősök” – köztük értelemszerűen Guszev százados is – tanítása kapcsán a munkaterv ekként jelölte ki a feladatot: „Mit kell tennünk, hogy az ő példájukat követhessük? (Jó tanulás, fegyelem!)”²⁵² Ám, minden bizonnyal a kapitány és társai ügyének meg nem történt voltát fokozatosan kiderítő történészi kutatások²⁵³ és a magyarországi politikai változások nyomán, az 1955. évi tananyagcsökkentés során az olvasmány tárgyalása kikerült az általános iskola V. osztályának magyar nyelv és irodalom anyagából.²⁵⁴

251 Tanmenet és munkaterv az osztatlan és részben osztott általános iskolák számára. Tankönyvkiadó, Bp., [1954.] 36–37., 104., 107.

252 Uo. 104., 107., 114.

253 Ld. erről e munkám 4.2. fejezetét!

254 Ld. ehhez: Az oktatásügyi miniszter 61/1955. (O. K. 16.) O. M. számú utasítása az 1955/56-os tanév fő feladatairól az általános és középiskolák és nevelőintézmények számára. Okta-

1948 és 1956 között a Guszev-eset ábrázolása benne volt az általános iskolai történelemtankönyvekben is.²⁵⁵ A VIII. osztályosok számára kiadott, 1948-as, többszerzős törtélemtankönyvben az 1848–1849-es forradalmat és szabadságharcot bemutató részben annak írója, Karácsonyi Béla ezeket állította: „Az orosz seregek *nem szívesen* harcoltak a magyarok ellen, utálták az osztrákokat. *Guszev* orosz őrnagyot és tisztársait ki kellett végeztetni, mert megtagadták az engedelmisséget.”²⁵⁶ A fiktív eset itt tehát konkrét példaként azt hivatott igazolni-szemléltetni, hogy az orosz alakulatok nem igazán azonosultak az uralkodó által elrendelt intervencióval. Ezt a szerző azzal is igyekezett hangsúlyozni, hogy a „nem szívesen” szavakat kurziválással kiemelte. A kitalációt itt nemcsak a valós mozzanatokkal együtt történt megjelenítése és az azt tartalmazó kiadvány tankönyv voltából fakadó tekintélye hitelesíthette az olvasóknál, hanem szövegbeli funkciója is. Kevésbé tűnhetett ugyanis valószínűnek, hogy egy, a konkrét esetenél általánosabb jelenség (az intervenció seregek hozzáállása a magyarok elleni harchoz) egyetlen szemléltető példája ne legyen igen gondosan ellenőrzött történelmi tény. A Guszev és társai sorsát ismertető mondat pedig ezután olvasható volt az általános iskolai nyolcadikos törtélemtankönyv 1949–1951-es kiadásában is,²⁵⁷ majd, a történelem-tananyag átszerkesztése után, a VII. osztályosok 1951 és 1956 között megjelent törtélemtankönyvében is²⁵⁸ – a soha nem létezett orosz tisztek ábrázolásait csak 1956 tavaszán hagyták ki az általános iskolai törtélemtankönyvből.²⁵⁹

tásügyi Közlöny 1955. aug. 1. 212–213.; Melléklet az oktatásügyi miniszter 61/1955. (O. K. 16.) O. M. sz. utasításához. Magyar nyelv és irodalom. K. és h. n., 1955. 2.

255 Az általános iskola VIII. osztálya számára, 1948-ra Elekes Lajos és Pálffy Ilona által készített törtélemtankönyv kéziratában, az 1848–1849-es szabadságharc tárgyalásánál már olvasható volt a Guszev-történet: „A cár elindította roppant seregeit. Az orosz hadsereg néhány tisztje, élükön *Guszev* kapitány, megtagadta az engedelmisséget: nem akart harcolni a magyar szabadság ellen. A cár ezeket kivégeztette.” Ld. MNL OL XIX-I-1-j. 100. d. „51.130/1948. Elekes-Pálffy Történelem” feliratú pallium, a kézirat 90. lapján. E munka végül nem jelent meg.

256 Karácsonyi Béla: A forradalom és a szabadságharc. (1848–1849.) In: *Heckenast Gusztáv–Karácsonyi Béla–Feuer Klára–Zsigmond László: Történelem a VIII. osztály számára*. K. n., Bp., 1948. (Általános Iskolai Tankönyvek) 114. A tankönyvi eseteleírás eltér Illés Béla által vizsgált cikkeinek és elbeszélésének ábrázolásaitól abban, hogy míg azokban az író rendszeresen századosként (kapitányként) jelenítette meg Guszevet, az orosz tiszt rangja e szövegben: őrnagy.

257 Ld. e tankönyv 1949–1951 közötti kiadásait!

258 Zsigmond László–Heckenast Gusztáv–Karácsonyi Béla: Történelem az általános iskolák VII. osztálya számára. Tankönyvkiadó, Bp., 1951. 154., ld. még e tankönyv 1952–1956 közötti kiadásait!

259 Az e fejezet 258. jegyzetében hivatkozott VII. osztályos törtélemtankönyv 1956-os kiadása 1956 márciusában látott napvilágot (megjelenésének időpontját ld. a könyv 2. oldalán). Ám még az év folyamán megtörtént a tananyag átalakítása: 1956 májusában került nyomdába és ugyanezen év júniusában jelent meg a Kiegészítő az általános iskolák VIII. osztálya számára készült törtélemtankönyvhöz: Forradalom és szabadságharc 1848–49. Tankönyvkiadó, Bp., 1956. (megjelenésének időpontját ld. a kiadvány 2. oldalán). E műben már nem kapott helyet a Guszev-eset – minden bizonnyal az ügyre irányuló, annak fikció voltát fokozatosan

A Guszev-ügy ismertetése olvasható a középiskolák II. osztálya számára kiadott 1949-es történelemtankönyvben is,²⁶⁰ az 1848–1849-es forradalmat és szabadságharcot bemutató résznek *A cári intervenció. A magyar szabadságharc bukása* című fejezetében. Szerzője szerint a magyar szabadságküzdelem győzelme veszélyt jelentett a cári Oroszországra azért is, mert „az oroszországi demokratikus mozgalmak megerősödését is eredményezte volna”. Amikor pedig I. Miklós Magyarországra küldte seregét, „Az orosz katonák és a demokratikus tisztek *nem szívesen indultak harcba a magyarok ellen*. Sokan nyíltan megtagadták az engedelmisséget. [Ez után új bekezdésben, kisebb betűkkel szedve következik:]

Alekszej Guszev orosz tisztet és 15 társát azért tartóztatták le, és közülük hetet azért akasztottak fel, mert e 16 orosz tiszt propagandát fejtett ki a cári intervenció ellen, a magyar szabadságharc érdekében. »Azért harcoljunk a magyarok ellen, mert ők ellenségei a Habsburg-császárnak? – mondotta Guszev százados. – Ez igazán nem ok arra, hogy orosz vért ontsunk, hisz’ az orosz népnek semmi oka barátsággal gondolni a Habsburg-császárra...« [Ez után, új bekezdésben, az előzőleg használt nagyobb betűkkel szedve következik:]

Az orosz katonákat zsarnokaik szigorú fegyelmezővel hajszolták a magyarok ellen.

A cári intervenció eldöntötte a szabadságharc sorsát. A cári és császári csapatok túlereje végül is legyőzte a magyar hadsereget.”²⁶¹ Az idézet első bekezdésében ugyanaz a kurziválással kiemelt megállapítás olvasható az orosz katonákról és a demokratikus tisztekről (akik, a szerző kifejezés-

nálata szerint, nyilvánvalóan részesei az oroszországi demokratikus mozgalmaknak), mint az általános iskolai tankönyvben a seregekről: „*nem szívesen*” bocsátkoztak küzdelembe a magyar szabadságharcosokkal. Azonban míg Karácsonyi Béla csak Guszevről és társairól állította azt, hogy „megtagadták az engedelmisséget”,²⁶² a középiskolásoknak szánt szöveg szerzője e jelenséget általánosabb jellegűként és határozottabbként mutatta be: „sokan” és „nyíltan” cselekedtek ezt. A Guszev-eset szerinte ezen tettek egyike – ábrázolásánál pedig a tankönyvíró nemegyszer Illés Béla 1945-ös cikkének megfogalmazásait használta, és ezzel összhangban „idézte” a százados beszédét.²⁶³ A cári intervenciót bemutató fejezetben tehát megfigyelhető egy sajátos fokozatosság: eszerint ekkor Oroszországban működtek demokratikus mozgalmak, amelyek megerősödése veszélyt jelentett volna a cári hatalomra – ezekhez kapcsolódtak azok a tisztek, akik, mint a közkatonák, nem szívesen indultak harcba a szabadságküzdelem ellen – sokan nyíltan szembefordultak a hadjárattal. Ezek közé tartoztak Guszev százados és társai, ők már cselekedtek is az intervenció ellen, a magyarok harcának érdekében: tehát az ő tetteik tekinthetők a legjelentősebbeknek a cári rendszer, illetve intézkedései valamiféle bírálatának, elutasításainak sorozatában. A hét tiszt kivégzésének leírása pedig alkalmas volt arra is, hogy előkészítse a következő bekezdésben olvasható, ismét általánosabb jellegű közlést az orosz katonák magyarok ellen küldéséről. Összességében tehát a beavatkozást valamiképpen elutasító, demokratikus, magyarbarát nézetek, törekvések nem érvényesülhettek, mert a hadsereg irányítói kemény fegyelemmel kényszerítették harcba a katonákat és kíméletlenül leszámoltak azokkal, akik szembefordultak az intervencióval. A szöveg érvrendszere szerint ebből az következik, hogy csak a birodalom vezetői: a cár és a magasabb szintű irányítók felelősek a szabadságharc leveréséért – nem pedig általában az „orosz nép”, amelyből számosan nem azonosultak az intervencióval, sokan megtagadták az engedelmisséget és voltak, akiket ki is végeztek emiatt. Ezt az ellentétet hivatott kifejezésre juttatni a tankönyv írójának szóhasználata is: következetesen alkalmazta a „cári” jelzőt az intervencióval kapcsolatban (már a fejezet címében is), az „orosz” jelzőt pedig a magyar szabadságharcra rokonszenvező katonák esetében – hasonlóan az 1945-ös Illés Béla-ábrázoláshoz.²⁶⁴ Mindebből az a következtetés vonható le, hogy az 1849-es beavatkozás emléke semmiképpen sem befolyásolhatja károsan az „orosz nép legjobbjainak” törekvéseit megvalósító Szovjetunióval kialakított magyar „baráti” kapcsolatokat. Az 1848–1849-es szabadságharc bukását bemutató fejezet után következő, *A 48-as örökség* című fejezet ugyanis azzal végződik, hogy „A magyar nép mai harcának sikerét” többek között

bebizonyító történészi kutatások és a korabeli magyarországi politikai változások következtében. – Az általános iskolák VIII. osztálya számára az 1940–1950-es évek fordulóján készülő, a Magyar Népköztársaság Alkotmánya c. tankönyv kéziratában, az 1848-as forradalom törvényeit és az 1849-es Függetlenségi nyilatkozatot tárgyaló fejezetben, a szabadságküzdelmek nemzetközi visszhangját bemutató részben is olvasható a Guszev-történet: „A magyar szabadságharcot az orosz cári hadsereg verte le. De még ebben a hadseregben is akadtak olyanok, akik rokonszenveztek a magyar nép hősi harcával. Ezek közé tartozott Guszev százados is. Guszev százados és több társa látták azt, hogy a magyar nép nem ellensége az orosz népnek. Nem az orosz nép érdeke, hogy harcoljanak a magyar szabadságharc ellen, hanem csupán a cáré és az uralkodó osztályé. Guszev százados és társai bátran és nyíltan kiálltak azért, hogy a cár ne küldjön katonákat a magyar szabadságharc leverésére. Bátor fellépésükért a cár vérszóbírósa halálra ítélte őket.” Ld. MNL OL XXVI-I-1-a. 12. d. 88. „Alkotmánytankönyv” feliratú dosszié, 19. fejezet 3., továbbá passim. Ám az eset ábrázolása végül is nem került be a VIII. osztály alkotmánytankönyvébe, ld. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Az általános iskolák VIII. osztálya számára. Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Bp., 1950.

260 Történelem a középiskolák II. osztálya számára. Összeáll. Hanák Péter. Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Bp., 1949. Ismereteim szerint e tankönyvnek nem voltak további kiadásai, ld. ehhez: Hanák Péter műveinek bibliográfiája. Összeáll. Riba István. In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Szerk. Somogyi Éva. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1991. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 8.) 385.

261 Történelem a középiskolák II. osztálya számára. I. m. 168.

262 Ld. ehhez e fejezet 256. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

263 Ld. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

264 Ld. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2. és 14–15. jegyzeteit, valamint a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

az tette lehetővé, hogy „szilárdan helytáll a nagy Szovjetunió vezette béketáborban”.²⁶⁵ A kitalációt pedig itt ugyanazok a mozzanatok hitelesíthették, mint az 1948-as általános iskolai történelemtankönyv fentebb idézett ábrázolásánál.²⁶⁶

E tankönyvszöveg szerzőjéhez hasonlóan Wittman Tibor a *Történelmünk haladó hagyományai* című, a *Szocialista Nevelés Kiskönyvtára* sorozat részeként napvilágot látott 1951-es művében az intervenciót valamiféleképpen elutasító katonákat egy, a hadseregnél szélesebb közösség: az orosz nép képviselőiként jelenítette meg, a magyar szabadságharc iránti szolidaritásuk bizonyítékeként ábrázolva a Guszev- esetet: „Szolidáris volt a magyar szabadsággal maga az ellenünk kényszerített orosz nép is. Az intervenció nem az orosz nép beavatkozása volt. [...] Guszev és hét kivégzett társának a példája, Ralicovszkij [!] vezetésével a magyarokhoz átpártolt katonák példája a legfényesebb bizonyíték arra, hogy nem az orosz nép harcolt a magyar szabadság ellen.” Ezen összefüggést volt hivatott nyomatékosan érzékeltetni e leírásban a „nem az orosz nép” szókapcsolat első esetben kurziválással kiemelése, majd megismétlése is. Az orosz nép szolidaritásának bemutatása után pedig a Wittman-szöveg a következőképpen folytatódik: „A szovjet és a magyar nép közti barátság, a népi demokratikus országokkal való testvéri szövetség és a világ dolgozóinak szolidaritása a biztosítéka annak, hogy népünknek soha többé nem kell látnia Világost és Aradot!”²⁶⁷ A 19. századi Guszev-ügy ez esetben is a 20. századi „szovjet–magyar barátság” történelmi előzményeként jelent meg. A kitalációt e munkában nemcsak az hitelesíthette, hogy a fiktív elemek valóságosakkal együtt jelentek meg (ugyanakkor a szovjetbarát propaganda igényeinek megfelelően, általános jellegű megállapításának több példával igazolása érdekében a szerző a lengyel származású Rulikowski nevét orosz alakban közölte és katonáit is oroszokként ábrázolta), hanem a kiadvány egésze és az azt közrebocsátó Közoktatásügyi Kiadványállalat szakmai tekintélye is, ami azt sugallhatta az olvasóknak: ilyen műbe nem kerülhetett be egy efféle kitaláció. Guszev százados és társai valós történelmi személyekként elfogadásához a közönségnél e könyv esetében hozzájárulhatott Varga Jánosnak a *Századok* 1951. évi 3–4. száma lapjain a kiadványról megjelent ismertetése is, amely számos vonatkozásban bírálta ugyan Wittman munkáját, ám arra nem mutatott rá, hogy e katonák sohasem léteztek.²⁶⁸

Mindezeken túl a Guszev-történetnek az iskolásokkal való megismertetését az is elősegíthette, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter már 1947-es könyvajánlásával a nevelői (tanári és tanítói) könyvtárakba beszerezhető könyvek közé sorolta a Fogarasi–Illés-féle *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok* című kötetet,²⁶⁹ amely tartalmazza az *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című cikket

is. Azonban míg a tanárok által beszerezhető könyv egy részében foglaltakról közvetítéssel: az oktatók által értesülhettek a diákok, sokkal közvetlenebbül, hatékonyabban juttathattak el nekik a századosról és társairól információkat a korabeli közvélemény-formálók azzal, hogy az általános és a középiskolák tanulói számára készített 1950-es, „a legszükségesebb munkákat” tartalmazó ifjúsági könyvjegyzékben is, a 8–14 évesek olvasmányai közé sorolták Illés Béla *A Guszev-ügy* című elbeszélésének 1949-es kiadását, amelyben lábjegyzetek voltak hivatottak hitelesíteni az esetet.²⁷⁰

A fiatalok a korabeli ifjúsági mozgalmi kiadványokban is olvashattak Guszev századosról és társairól: akár a különböző, történelmi témájú cikkekben, akár Illés Béla elbeszélését olvasmányként ajánló szövegben. A Magyar Ifjúság Népi Szövetsége Úttörő Mozgalom havi folyóirata, az *Úttörő* 1950. januári számának *Mit olvassunk* című írása a következőképpen ajánlotta a novellát a „pajtások”-nak: „Kétszeresen köszönet illeti Illés Bélát ezért az elbeszélést. Először azért, mert könyvének témájánál keresve sem igen találunk időszerűbbet, másodsor meg – de Illés Bélánál ezt már megszoktuk – a történet megírása, a történelmi anyag feldolgozása olyan kitűnő, hogy csak a legnagyobb elragadtatás hangján szólhatunk róla.

A Guszev-ügy azt mutatja meg, hogy 1849-ben nem az orosz nép segített Ferenc Józsefnek a magyar forradalom leverésében, hanem a cár, Paszkevics, az orosz urak. [...] Hallatlanul érdekes, tanulságos és élvezetes Illés Béla immár harmadszor vagy negyedszer megjelenő elbeszélése. Feltétlenül olvassátok el, pajtások!”²⁷¹ A szöveg szerzője tehát *A Guszev-ügy* című szépirodalmi alkotás ajánlásánál határozott sorrendben jelenítette meg a mű megítélésének kritériumait, így nem csupán az ismertetett novella sajátosságainak bemutatásával, hanem ennél általánosabban is törekedve a fiatalok világszemléletének formálására. A cikkíró szerint a mű legfontosabb értéke aktuális voltában rejlik, azok az esztétikai szempontok, hogy Illés miként dolgozta fel a történelmi eseményeket, alkotta meg elbeszélését, csak másodlagosak. E sorrendhez hasonló az ajánlást záró értékelési szempontok egymásutánisága is: a mű összességében, mindenekelőtt aktuális témájának köszönhetően „érdekes, tanulságos” és csak ezek után említendő, hogy „élvezetes” is. A két sorozat e rövid könyvajánlásban egymás hatását is hivatott volt erősíteni, azt sugallva a fiataloknak, hogy egy művészi alkotás megítélésénél a téma aktualitása, ezzel összefüggésben az alkotás tanulságossága fontosabb, mint kidolgozásának mikéntje és élvezetessége. A könyvajánlást szerzője arra is felhasználta, hogy

265 Történelem a középiskolák II. osztálya számára. I. m. 169.

266 Ld. ehhez e fejezet 256. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

267 Wittman T.: *Történelmünk* i. m. 64.

268 Varga János: Wittman Tibor: *Történelmünk haladó hagyományai*. (Budapest, Közoktatásügyi Kiadó, 1951. 88 l.) *Századok* 1951. 3–4. sz. 562–564.

269 Könyvajánlás. Köznevelés 1947. aug. 1. 111.

270 Az Ifjúsági Könyvtárjegyzék az általános és középiskola tanulói számára. Köznevelés 1950. szept. 1. 100–101. – A százados és társai esetének a fiatalokkal való megismertetését elősegíthette Illés Béla elbeszélésének könyvkereskedői hirdetése is egy ifjúsági mozgalmi újságban, ld. Könyvterjesztő Vállalat: Ifjúsági könyvgyűjtemények. Pajtás 1950. nov. 29. 4.

271 Mit olvassunk. *Úttörő* 1950. 4. sz. 18. A Guszev-ügyről pedig nemcsak mint önálló műről jelenhetett meg ismertetés ifjúsági mozgalmi lapban, hanem mint Illés Béla valamelyik novelláskötetének egyik írásáról is, ld. *Tardos Tibor*: A legfiatalosabb magyar könyv: Illés Béla válogatott elbeszélései. (Szépirodalmi Könyvkiadó). Szabad Ifjúság 1951. jan. 26. 9.

e szempontrendszerben *A Guszev-ügy* legfontosabb tartalmi elemeként – hasonlóan az esetet bemutató tankönyvszövegek íróihoz – azt hangsúlyozza, kurziválással is kiemelve: nem az orosz nép felelős az 1849-es intervencióért, hanem elnyomói. Ezzel és a történelmi tárgyú elbeszélés időszerű voltára rámutatással pedig – ha nem is nyíltan megfogalmazva – a történetet az aktuális „szovjet–magyar barátság” előzményeként, azt legitimáló hagyományaként értékelte, és ezt sugallta olvasóinak.

Az ifjúság számára készített kiadványok szerzői Guszev százados és társainak esetét a legkülönbébb történelmi eseményekkel együtt ábrázolták. Az immár a „csapatgárda lapja”-ként kiadott *Úttörő* 1951. márciusi számában egy ténylegesen élt történelmi személy, Nagysándor József alakját, tetteit bemutató, *Nagysándor József, a hős honvédtábornok* című, szépirodalmi elemeket is tartalmazó, ismeretterjesztő jellegű cikk szerzője, Dénes György nemcsak írásának főszereplőjéhez, hanem az aradi kivégzésekhez, sőt Magyarország 1944–1945-ös szovjet „felszabadítás”-ához és a „szovjet–magyar barátság” ábrázolásához is hozzákapcsolta a fiktív orosz tisztek ügyét.²⁷² Dénes a budai vár 1849-es magyar seregek általi ostromát bemutatva, általánosabb érvénnyel állította: „A magyar fiúk a szabadságért küzdenek és aki a szabadságért harcol, annak győznie kell.” A szabadságharc bukása utáni októberi, aradi eseményeket megjelenítve pedig sajátos történelmi jövődőlést mondatott el Nagysándorral: „Arad, 1849. október 6. Az ítéletet már kihirdették. A 13 hős utolsó óráit éli a siralomházban. Nagysándor József viszi a szót:

A mi harcunk elbukott, de a szabadság mégis győzni fog. [...] De talán mégsem vagyunk egyedül – mondta elgondolkozva Nagysándor József –, úgy hallottam, hogy szabadságharcunk leverésére idevezényelt orosz cári hadseregben mozgalom indult, hogy ne harcoljanak a szabadságáért küzdő magyar nép ellen. A mozgalom vezetőjét, Guszev századost és hat társát kivégeztette a cári önkény. Kivégezték Rulikovszkij orosz ezredes is, aki száz katonájával együtt átállt hozzánk és velünk együtt harcolt a szabadságért. Ők meghaltak, de én érzem és tudom, hogy nagyon sok ilyen ember van még Oroszországban és szerte a világon, akik látják, hogy a népek célja közös és ellenségük egy, és ezeknek az embereknek a száma napról-napra nő. Ha pedig a szabadságukért küzdő népek egyszer összefognak, akkor senki sem állhat ellen nekik. Akkor a magyar nép is fölszabadul.” A cikk befejezése szerint pedig „Nagysándor nem tévedett. A Szovjetunió szabadságszerető népeinek Vörös Hadserege, nem egészen száz esztendővel az ő hősi halála után, kiharcolta a magyar nép szabadságát is. És most már velük együtt küzdünk mi is, hogy megőrizzük legdrágább kincsünket – melyért évszázadokon keresztül oly sok hős ontotta véré – békénket és szabadságunkat.” A cikkben a magyar szabadságharc érdekében tevékenykedő, soha nem létezett orosz katonák ügyének bemutatása tehát a „szovjet–magyar barátság” előzményeként, sőt 1951-ben már hagyományaként illeszkedik a népek történelmileg szükségszerűen győ-

zelmes szabadságküzdelseinek sorozatába. A szövegben a cári hadsereg kivégzett katonáinak: a kitalált Guszev századosnak és társainak, valamint az orosz tisztként, orosz névvel említett Rulikovskinak az aradi magyar mártírokkal együttes ábrázolása pedig egy „orosz–magyar szabadságharcos sorsközösség” megjelenítését is hivatott volt szolgálni – nyilvánvalóan szintén az aktuális „jó kapcsolat” történelmi legitimálása, erősítése érdekében.

A Dolgozó Ifjúság Szövetsége Úttörő Mozgalom központi hetilapja, a *Pajtás* 1952. február 20-i számának *A nagy barátság ünnepe* című cikke²⁷³ a „magyar–szovjet barátság hónapja”, valamint az 1948-as magyar–szovjet együttműködési szerződés aláírásának évfordulója kapcsán jelenítette meg a Guszev-történetet, megállapítva, hogy „A magyar–szovjet barátság azonban nem 1948-ban kezdődött. Ha fellapozzátok tankönyveiteket, megtaláljátok benne a magyar és az orosz nép barátságának régebbi szálait. 1848–49-es szabadságharcunk idején, amikor az osztrák császári armádia nem tudta legyőzni szabadságharcunkat, a cártól kért segítséget. A cár hatalmas sereget küldött ellenünk, de ebben a seregben ott voltak a magyar nép igaz barátai, Guszev kapitány és társai, akik szót emeltek mellettünk és nem akartak ellenünk harcolni. Életüket áldozták, mert megtagadták az ellenünk való harcot, mert igaz barátai voltak a szabadságáért harcoló magyar népnek.” A Guszev-esetnek a „szovjet–magyar barátság” előzményeként, sőt hagyományaként ábrázolására itt nemcsak a fiktív figurák tetteinek bemutatásával került sor, hanem azáltal is, hogy a két, egymástól csaknem egy évszázadnyi távolságra lévő jelenséget a „barátság” és a „barát” kifejezések mindkettő esetében történő használatával (5 mondatban 4 ízben is) hasonlóként jelenítette meg a cikkíró. A két közösség kapcsolatának további mozzanataiként a szöveg szerzője megemlítette az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaságot, Rákosi Mátyás 1940-es kiszabadítását börtönéből, az 1848–1849-es honvédszázadok visszaadását és Magyarország 1944–1945-ös szovjet „felszabadítás”-át, majd az írás ekként folytatódik: „A magyar–szovjet barátság már több mint egy évszázados múltra tekint vissza.

Népünk forrón szereti szövetségesét, a béke és a szabadság zászlóvivőjét, a hatalmas Szovjetuniót és annak bölcs vezetőjét, Sztálin elvtársat. Ígérjük, hogy mindörökké hűségesek leszünk a magyar–szovjet barátsághoz. Hűségesen követjük a mi nagyszerű pártunkat, amelyet Sztálin elvtárs legjobb magyar tanítványa, a mi szeretett Rákosi Mátyás elvtársunk vezet.” Ez esetben tehát a Guszev-történet már nem csupán a „szovjet–magyar barátság”-ot volt hivatott legitimálni, hanem azon keresztül, áttételesen a magyarországi politikai vezetést, illetve Rákosi Mátyás szerepét és tevékenységét is. A kitalációt itt nemcsak az hitelesíthette, hogy a fiktív mozzanatok valóságosakkal együtt jelentek meg, hanem a tankönyvszövegekre²⁷⁴ történő hivatkozás és a cikk megjelenésének alkalmá, valamint helye is – mindezek

272 Dénes György: Nagysándor József, a hős honvédtábornok. *Úttörő* 1951. 3. sz. 7.

273 A nagy barátság ünnepe. *Pajtás* 1952. febr. 20. 1.

274 Vö. ehhez e fejezet 228–247., 255–258. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

együttesen azt sugallhatták az olvasóknak: e kiadványokba, a *Pajtás* ilyen fontosságú események kapcsán közzétett cikkébe nem kerülhet be egy efféle soha meg nem történt eset.

Nem sokkal később, az *Úttörő* 1952. márciusi számának „*Feltámadott a tenger, a népek tengere...*” című, 1848. március 15. évfordulójához kapcsolódó cikkében²⁷⁵ a szerző ábrázolta a Guszev-esetet is: „A bécsi udvar a cári sereget, Európa zsandárját hívta segítségül, de mégis akadtak a függetlenségéért küzdő magyar népnek barátai. Alekszej Guszev tüzérszázadost hadbíróság elé állították, mert ezt mondta társainak:” – itt pedig, idézetként részletek következtek a kapitány azon beszédéből, amelyet, Illés Béla munkái szerint a hadbíróság előtt mondott (néhány, a tartalom szempontjából nem lényeges átalakítással). Majd a cikkíró azt tudatta az olvasókkal, hogy „Guszev megtagadta a harcot a magyar nép ellen – a hadbíróság hat társával együtt kivégeztette.” A szerző számára minden bizonnyal problémát jelentett, hogy csak nagyon kevés információ állt rendelkezésére arról, mit is tettek voltaképpen a százados és társai a magyar szabadságharc érdekében²⁷⁶ – ezért, sajátos módon, meghamisítva a hamisítást, a kapitánynak a letartóztatása után, a per során elmondott beszéde részleteit úgy „idézte”, mintha e kijelentéseket még korábban, a szervezkedés idején a társainak mondta volna és ezért állították volna hadbíróság elé. Közvetlenül a Guszev-ügy ismertetése után a cikkíró azt közölte: „Rulikovszkij a cári hadsereg ezredese volt”, majd bemutatta magyarbarát fellépését, halálát, bár orosz névvel, de nem kifejezetten orosz emberként megjelenítve a tisztet. Összevetve a Guszev-eset itt olvasható, sajátos idézési eljárással megalkotott leírását és az orosz névvel ellátott, valóban élt személy tetteinek ábrázolását, a cikkben egyfajta fokozatosság is megfigyelhető: míg a százados és társai szervezkedése végül is sikertelen volt, Rulikovszkij és katonái már tudtak tenni a magyarok érdekében. A kitalációt e szövegnél tehát egyrészt az hitelesíthette, hogy a fiktív mozzanatok valóságossággal együtt jelentek meg, másrészt a cikk közzétételének alkalmá, ami azt sugallhatta a közönségnek: az ünnepi megemlékezésbe nyilvánvalóan csak gondosan ellenőrzött információk kerülhettek be.

Az 1940–1950-es évek fordulóján a Guszev-történetet nem csak az általános és a középiskolások politikai szocializációjának eszközeként használták fel a korabeli közvélemény-formálók: a (fiktív) orosz századosról és társairól 1949. augusztus közepére, „kivégzésük centenáriuma”-ra a magyar hadseregben működő, a katonák elsősorban politikai és kulturális nevelését szolgáló úgynevezett Kossuth Körök²⁷⁷ számára is készült műsoranyag, *Orosz tisztek*

a magyar szabadságért címmel.²⁷⁸ Az összeállítás bevezető részében hangsúlyosan jelent meg a cári rendszer és az azzal szemben álló forradalmi erők ellentéte 1848–1849 során, majd következett az aktuális feladat kijelölése: „Most, amikor a dicsőséges Szovjet Hadsereg meghozta dolgozó népünknek a szabadságot, kötelességünk, hogy méltóan megemlékezzünk Guszev százados és társai hősi tettéről, hisz’ ők a szabadságért haltak mártírhálált.”²⁷⁹ A program szerint először a foglalkozást vezető katona ismertesse és méltassa a kapitány és társai hősi tettet, mégpedig Illés Béla 1945-ös írásának a műsoranyagban közölt részleteit felhasználva. Ez után egy jó felolvasókészséggel rendelkező katona olvassa fel *A Guszev-ügy* című elbeszélést az *Emberök vagyunk* című kötetből.²⁸⁰ A műsorterv szerint ez után kerül sor a *Hét akasztófa* című kétszereplős jelenet előadására, amelyben a századost a kivégzése előtti éjszakán börtönében keresi fel egyik tisztársa, Pjotr és kilátásba helyezi számára a cári kegyelmet, ha a fogoly elárulja: „kik pénzeltek benneteket, kik bízattak rá, hogy a legénységet hagyjátok átszökösni a magyarokhoz és hogy kerültetek Petőfi és Kossuth nevéhez?”²⁸¹ Az elítélt megtörése érdekében a beszélgetés során Pjotr felhívja Guszev figyelmét arra, hogy sok veszténivalója van: „Aleksz, te a cár tisztje vagy. Jó családból való, gyönyörű feleséged van és tisztességes jövedelmed” – továbbá azt állítja: a magyarok miatt a százados „hazaáruló lett”.²⁸² A fogoly azonban határozottan elutasítja azt a lehetőséget, hogy azzal mentse meg az életét, ha elárulja társait: „az igazi hazafiakat, egy olyan bitang hazaárulónak, mint amilyen te is vagy, Pjotr Mihajlovics”. Kettejük vitája során Guszev gyűlölettel bírálja a cári tisztikar mentalitását és kiáll

apparátus szervezetének kiépítése és tevékenységének első tapasztalatai (1949. február-július). Magyar Néphadsereg Politikai Főcsoportfőnökség Tudományos Tanácsa, h. n., 1985. (Tanulmányok, dokumentumok a Magyar Néphadseregben folyó politikai munka történetéből 6.) 33–38., 61.

278 Orosz tisztek a magyar szabadságért. Kossuth Kör 1949. aug. 15–29. 2–9. Mivel Guszev kapitány és társai „kivégzésének centenáriuma” 1949. aug. 16. volt, a műsor megtartását az 1949. aug. 15–22-i hétre időzítették. Ld. Orosz tisztek i. m. 2. – A műsor készítőit nem sikerült azonosítanom.

279 Orosz tisztek i. m. 2. A történelem száz évének különböző mozzanatai e szövegben a (minden bizonnyal az egyes korszakok esetében eltérő tartalommal bíró) „szabadság” fogalmának alkalmazásával kapcsolódnak össze, ezáltal pedig Guszev százados és társai 19. századi mozgalma a 20. századi szovjet rendszer, ill. hadserege küzdelmének előzményeként jelenik meg itt, egyben megelőgezve a műsor későbbi részében a II. világháború során Magyarországon harcoló L. Sz. Pervomajszkij szovjet költő-katonának „Alekszej Guszev késői utóda”-ként való ábrázolását.

280 Orosz tisztek i. m. 2–4. Ld. Illés B.: A Guszev-ügy. In: *Uő: Emberök* i. m. 90–116. A műsoranyag szerint az elbeszélés „Megtalálható minden honvédkönyvtárban, az *Emberök* vagyunk c. könyv 90. oldalán.” (Orosz tisztek i. m. 4.) Az, hogy e novella megvolt a korabeli honvédkönyvtárak állományában (vagy legalábbis meg kellett lennie), a Kossuth körű műsортól függetlenül is lehetőséget nyújtott arra: a százados és társai esetét ismerjék meg a magyar hadsereg katonái, ezáltal pedig az elbeszélés propagandisztikus tartalmai eljuthassanak hozzájuk.

281 Orosz tisztek i. m. 6.

282 Uo. 6.

275 „Feltámadott a tenger, a népek tengere...” *Úttörő* 1952. 3. sz. 22–23.

276 Vö. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2., 63–69. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

277 Ld. ezekről pl. *Orphanidesz Lukács*: Politikai és kulturális nevelőmunka a demokratikus magyar hadseregben. *Új Szántás* 1948. 6. sz. 354.; *Háncs Ernő*: A Politikai Főcsoportfőnökség és a politikai tisztintézmény létrehozásának előzményei a Magyar Néphadseregben (1948. április–1949. február). *Hadtörténelmi Közlemények* 1984. 1. sz. 82–83.; *Uő*: A politikai tisztinté-

a népek szabadságának ügye mellett, azt mondva Pjotról és a hozzá hasonlókról: „ti vagytok a hazaárulók is! Mert amit csökönyös agyad nem képes fel-fogni, az igaz, igaz és ezerszer is igaz! Vannak és lesznek mindig férfiak, akik hajlandók szembeszállni az elnyomókkal a szabadságért. A szabadság nem orosz, nem osztrák és nem magyar! Nem! A szabadságnak nincs nemzete, sem vallása és nincsen cárja! Érted te ezt? És hiába gyilkoltok meg engem és hiába fogtok még meggyilkolni ezer és ezer embert, csak Alekszej Guszevet, Ilja Kanovát ölitek meg, a szabadságot nem temetitek el soha.” A látogató ez után nem reagál a fogolynak a hazaárulókkal kapcsolatos kijelentéseire, ám tudatja vele: már ácsolják a hét akasztófát az ő és társai kivégzéséhez – mire Guszev a következőket mondja: „Kevés lesz, Pjotr Mihajlovics! Száz kellene! Ezer! Tízezer! Millió!”²⁸³ A jelenet e szavakkal zárul.

A műsor készítői az orosz katonák méltatásához tehát felhasználták Illés Béla munkáit, amelyek segítségével ténylegesen megtörténtként mutatták be a Guszev- esetet – ugyanakkor a jelenetbeli látogatás nem található meg az írónak a százados ügyéről közzétett, általam ismert különféle szövegeiben.²⁸⁴ További eltérés Illés ábrázolásától az, hogy míg a *Guszev-ügy* szerint az öregedő százados úgy ítéli meg: neki már nincs veszítenivalója,²⁸⁵ a jelenetben Pjotr arra figyelmezteti a fiatal, még csak 24 éves foglyot, hogy igenis van mit veszítenie: gyönyörű és szerető felesége, jó társadalmi pozíciója, megfelelő anyagi viszonyai. Az pedig, hogy Guszev mindennek ellenére elutasítja az árulással megszerezhető uralkodói kegyelmet, a százados elvhűségét mutatja, lemondása az élete értékeiről pedig növeli áldozathozatalának nagyságát – a vizsgált, korábbi szövegekben foglaltakhoz képest a jelenet szerzője ezzel igencsak felnagyította a kapitány érdemeit. A *Hét akasztófa* abban is eltér Illés Béla e műsorhoz felhasznált írásaitól, hogy a két katona vitájában többször is megjelenik a hazaárulás problematikája. Az *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című cikkben, illetve a műsor anyagába beépített részében erről csak az olvasható, hogy Guszev és társai a vádirat szerint „»Kapcsolatban állanak a cár öfelsége ellenségeivel« és ezzel a hazaárulás büntetettét követték el. Az ítéletből (annak indoklásából) valamivel többet lehet megtudni arról, hogy mi volt tulajdonképpen a 16 orosz tiszt »bűne«. Mert hogy Alekszej Guszevnek és társainak, akik Oroszország belső garnizonjaiból voltak útban Magyarország felé, nem volt kapcsolatuk Kossuth Lajossal – az nyilvánvaló. Az ítéletben szó sincs arról, hogy ők valóban kapcsolatban állottak volna a magyar szabadságharcosokkal.”²⁸⁶ E szövegből az derül ki, hogy a vádirat azért minősítette hazaáru-

lóknak a századost és társait, mert kapcsolatban álltak az ellenséggel – mivel azonban ez nem igaz, ekként nem tekinthetők hazaárulóknak. A kétszereplős jelenetben viszont először Pjotr nevezi hazaárulónak Guszevet, majd a fogoly látogatóját és a hozzá hasonlókat, az intervencióellenes szervezkedésben részt vett társait pedig „igazi hazafiak”-ként méltatja – az elnyomók nemzetek feletti összefogásával szemben egy, szintén az egyes nemzeteken túli szabadságésszme képviselőjeként. Ezen ellentét hangsúlyos bemutatását a *Hét akasztófa* szerzője annyira fontosnak tartotta, hogy még a műsoranyag korábbi részében olvasható, „eredeti” Guszev-idézet e jelenetben is elhangzó, Pjotr által a százados vallomásából felolvasott mondatai közé beillesztett egy, az általam vizsgált Illés-féle szövegekben nem található kijelentést: „A magyar nép a szabadságáért harcol, ha a cár ellenük fordul, akkor a cár a szabadság ellensége.”²⁸⁷ A „szabadságharcosok” és az „elnyomók” nemzetek feletti ellentétének ilyen határozott megjelenítését és ezzel összefüggésben a hazaárulás problematikájának jelenetbeli megvitatását minden bizonnyal azért tartották szükségesnek e megemlékezés készítői, hogy a műsor katona előadójánál,²⁸⁸ nézőinél – akik, nyilvánvalóan tudva a hűtlenségért kiróható büntetésről, tisztában lehettek azzal: Guszevet és társait a bíróság nem alaptalanul ítélte el az intervencióval történt szembefordulásukért (még akkor is, ha nem tudtak kapcsolatba kerülni az ellenséggel), és ha száz évvel később ők követnének el ilyen cselekedeteket, őket is súlyosan megbüntetnék²⁸⁹ – egyrészt elhárítsa a „hazaáruló” megítélést a cári hadseregben szolgáló, ám annak céljait elutasító, 1949-ben a „magyar szabadságharc orosz vértanú”-ként méltatott tisztekről,²⁹⁰ másrészt pedig azért: az immár „szabad” Magyarország hadseregének harcosai véletlenül se gondoljanak arra, hogy saját politikai meggyőződésük miatt hűtlenek lehetnek katonai esküjükhöz és egy esetleges háború során az ekkor már az eddigiekből következően „elnyomó”, a „szabadság”-ra törő ellenség érdekében tevékenykedjenek.

c. elbeszélésben szerzője röviden említette csak, hogy a századost és társait „hűtlenséggel, felfüggetlenséggel, hazaárulással, lázadással és az ellenséggel való egyetértéssel” vádolták meg (Illés B.: A Guszev-ügy. In: *Uő: Emberek i. m. 109.*), ám a per során kifejezetten a hazaárulás vádját nem tárgyalják.

287 Orosz tisztek i. m. 5–6.

288 A műsoranyagban olvasható útmutatás: „A jelenetet a Kossuth körüli foglalkozáson két bajtárs adja elő. A párbeszéd díszlet nélkül is érvényesül, de ahol mód van rá, készíttessük el a színpadi utasítás szerinti díszletet.” A jelenet díszlete: „kaszármayai fogda, a szokásos pricscsel”. Orosz tisztek i. m. 8., 4. Az Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK) P 22.112/3/20. jelzetű példányán, a párbeszédén végrehajtott, kéziratos átalakítások azt valószínűsítik, hogy éppen e példány felhasználásával elő is adták a jelenetet.

289 Ld. ehhez: LXII. törvénycikk a katonai büntetőtörvénykönyvről. In: 1948. évi törvénycikkek. Jegyz. Dr. Vincenti Gusztáv–Dr. Gál László. Franklin Társulat, Bp., é. n. (Magyar Törvénytár) 320–369., vö. még: *Felhőrány Jenő dr.: Katonai büntetőjog (anyagi és alaki) vázlata. Szerző kiadása, Bp., 1950. (Demokratikus Igazságügyi Jog 5.) 1.*

290 Orosz tisztek i. m. 2.

283 Uo. 7–8.

284 Vö. ehhez e munkám 4.1. fejezetét!

285 Ld. ehhez e munkám 4.1.2. fejezetének 86. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

286 Orosz tisztek i. m. 3. Vö. ehhez: Illés B.: Orosz tisztek i. m. 3. Vö. még e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket! Cikkében Illés a „bűnük” szó idézőjelbe vételével jelezte, hogy nem tekinti annak a százados és társai szembefordulását a cári intervencióval és tevékenységüket a magyar szabadságharc érdekében – ezt az eljárást a műsor bevezetésének szerzője is alkalmazta, ld. Orosz tisztek i. m. 2. A Guszev-ügy

A jelenet címe: *Hét akasztófa* kapcsolódik a „kivégzések évfordulójá”-hoz, Guszev itt elhangzó utolsó szavaival együtt pedig a szabadsághárcokhoz hozott áldozatokra is utal – amely küzdelmek, éppen a százados szerint, végül is győzelmeskedni fognak. Ez már előkészíti a műsor következő részét, amelynek bevezetője szerint „1945-ben a dicső *Szovjet Hadsereg* felszabadította hazánkat és megteremtette annak lehetőségét, hogy 1848 félbemaradt munkáját továbbvigyük és befejezzük”. Az anyag e szakaszában olvasható a Vörös Hadsereg katonájaként Magyarország „felszabadítás”-ában részt vevő szovjet költő, L. Sz. Pervomajszkij méltatása és a műsorba illesztett *Induló* című költeményének felvezetése: „Petőfi szelleme ihlette az itt következő vers megírására, mikor mint Alekszej Guszev késői utóda, fegyverrel harcolt népünk szabadságáért.” A program szerint ekkor hangzik el a vers, a foglalkozást pedig a Szovjet Hadsereg jubileumi indulójának közös eléneklése zárja le, immár a „haladó erők” végső diadalát ünnepelve:

„Örökkön győz e had, legendák hőse vagy,
nagy múltad emléke tündököl le ránk”.²⁹¹

A műsor egésze tehát azt volt hivatott megjeleníteni, hogy az oroszországi „haladó erők” a cári „reakció” idején tevékenykedtek az 1848–1849-es magyar szabadságharc érdekében, később hatalmas áldozatok árán győztek és szovjet segítséggel immár sikerült a magyarságnak megszereznie a szabadságot, valamint így kapott lehetőséget 1848 művének befejezésére. Guszev százados és társainak esete ezek szerint a „szovjet–magyar barátság” előzményei, sőt ekkoriban már: hagyományai közé tartozik, ezért kell méltóan megemlékezni e tisztekről. A fikció rögzülését a propagandával megcélzottaknál pedig elősegíthette, hogy a műsorban ismétlésekkel: háromszor, három különböző ábrázolásban (a bevezetésben, *A Guszev-ügy* felolvasásában és a kétszereplős jelenetben) is előadták a korabeli közvélemény-formálók. Az orosz és a magyar nép szabadságharcosainak összetartozását pedig a műsor címadása is hangsúlyozta a két jelzős szókapcsolat egymás mellé helyezésével, szimmetriájukkal. A kitalációt pedig ez esetben nemcsak a műsor készítőinek állításai²⁹² és Illés Béla itt felhasznált munkái hitelesíthették, hanem a megemlékezés helye, alkalmá is. Az előadók és a közönség ugyanis arra gondolhattak: egy ilyen centenáriumi évfordulás, nemcsak történelmi, hanem politikai tekintetben is fontos, a néphadsereg katonái számára készített megemlékezés tárgya nem lehet fikció...

291 Uo. 8–9. Ld. még: O. Kolicsev–A. V. Alekszandrov: *A Szovjet Hadsereg jubileumi indulója*. K. n., Bp., [1949.] Ld. OSZK Zeneműtár Z 15.027.

292 A bevezetésben olvasható volt az is, hogy „A magyar néphadsereg emlékükre kivégzésük századik évfordulóján, augusztus 16-án, Budapesten domborművet állít fel, s ezzel állít emléket a magyar szabadságharc orosz vértanúinak.” Orosz tisztek i. m. 2. A fővárosban elhelyezendő „dombormű” említése és az itteni rendezvény kilátásba helyezése különösen alkalmasak lehetnek a kitaláció hitelesítésére: e szöveg megismerői ugyanis arra gondolhattak: soha nem létezett figurákat nyilvánvalóan nem méltatnak így. Ld. még ehhez e munka 4.4. fejezetét!

A Guszev-eset ábrázolása néhány hónappal később megjelent a magyar hadsereg tisztjeinek-tiszthelyetteseinek politikai oktatásában is: *A magyar nép forradalmi múltja. Évszázados forradalmi harcunkat a felszabadító Szovjet Hadsereg segítette diadalra* című, a *Tiszti-tiszthelyettesi Politikai Oktatási Füzetek* sorozat részeként napvilágot látott 1950-es kiadványnak az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc bukása külső okával foglalkozó részében az olvasható, hogy „A szabadságharc bukásának külső oka: az európai reakció összefogása a szabadságharc ellen. A cári Oroszország, amely Ausztriával, Poroszországgal és az egész európai reakcióval együtt az európai feudalizmus fővédelmezője, Európa csendőre volt, segített leverni a magyar szabadságharcot. De az orosz nép legjobbjai, az orosz demokratikus mozgalom vezetői a cárizmus intervenciója ellen, Magyarország mellett foglaltak állást. Magában a hadseregben is igen sokan akadtak, akik elleneztek az intervenciót. Érezték, hogy nem az orosz nép ügye és érdeke, hanem kizárólag az osztrák uralkodó osztály és cári szövetségeseé. Kiemelkedik közülük a halálra ítélt és kivégzett Guszev Alekszej tüzérszázados – aki 15 társával került a katonai bíróság elé a magyar szabadságharc érdekében folytatott propaganda miatt.

A cári Oroszország bűnét a magyar reakció az orosz nép elleni gyűlölködő uszításra akarta felhasználni. Erőlködései azonban megghiúsultak. A magyar dolgozók nagyon jól megértik Sztálin elvtárs szavait:” itt pedig következtek, kurziválással kiemelve, a politikus kijelentései arról, hogy a szovjet rendszert ezért nem terheli felelősség.²⁹³ Az oktatási anyag szerzője e leírásban határozottan szembeállította az intervenciót irányító uralkodót és a népet: ezt nemcsak a „cári” és az „orosz” jelzők következetes használatával, érdekellentétük félreérthetetlen megfogalmazásával juttatta kifejezésre,²⁹⁴ hanem azzal is, hogy míg a szabadságharc-ellenes erők tevékenységét bemutató mondatot álló betűkkel, az intervenció elutasítóit áttekintően ábrázoló mondatokat kurziválással adta közre. A beavatkozás ellenzői közül pedig kiemelkedőként, dőlt betűkkel szedett névvel mindössze egyetlen személyt említett meg: a soha nem létezett századost. A továbbiakban a szöveg írója az 1849-es hadjárat későbbi oroszellenes felhasználását tárgyalta elítélően – az itt közölt Sztálin-idézet ugyanakkor jól jelzi, hogy célja az aktuális szovjetellenes nézetek hatástalanítása volt. Ezt kellett szolgálniuk a 19. századi eseményeket bemutató, előző mondatoknak is, az „orosz nép” „cári intervenció”-hoz való viszonyának, ebben a Guszev-ügynek az ismertetésével.²⁹⁵ A kitalációt pedig

293 A magyar nép forradalmi múltja. Évszázados forradalmi harcunkat a felszabadító Szovjet Hadsereg segítette diadalra. Honvédelmi Minisztérium Politikai Főcsoportfőnöksége, h. n., 1950. (Tiszti-tiszthelyettesi Politikai Oktatási Füzetek 2. 1950. március 13-tól április 2-ig) 13. Sztálin itt olvasható kijelentéseit idézte Kenyeres Júlia is, ld. ehhez e munkám 4.2. fejezetének 146. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

294 Ld. ehhez: Hermann R.: Az 1848–49-es forradalom i. m. 77.

295 E propagandisztikus szándék megértéséről tanúskodik az e fejezet 293. jegyzetében hivatkozott kiadványnak a Hadtörténeti Intézet Könyvtárában 48.375/2-2 jelzetű példányán, az idézet 2. bekezdése mellett olvasható ceruzás feljegyzés: „Átruházás a szovjet népre”.

itt hitelesíthette, hogy a fiktív mozzanatok valóságosakkal együtt jelentek meg; a százados esetének egyetlen konkrét példaként közlése, ami szintén azt sugallhatta: ez minden kétséget kizáróan történelmi tény, továbbá a kiadvány oktatási anyag volta is, e miatt használói ugyanis arra gondolhattak: egy ilyen munkába nem kerülhetett volna be egy sohasem létezett, 19. századi kapitány méltatása...

*

A fenti elemzések jól mutatják, hogy a Guszev-történet 1947 és 1956 között szerepet kapott az új nemzedékek: az általános és középiskolások, továbbá a katonák politikai szocializációjában. Az eset ábrázolása megjelenhetett tudományos jellegű ismeretközlésként, szépirodalmi műként (elbeszélés, kétszereplős jelenet), vagy akár mint Illés Béla: *A Guszev-ügy* című munkájának olvasmányként ajánlása a fiatalok számára. A különféle tananyagok, iskolai foglalkozások és az ifjúsági szervezeti kiadványok írásai pedig, egyfajta koncepcionális egységességgel,²⁹⁶ a propaganda hatásának érvényesülése érdekében, egymás hatását is hivatottak voltak erősíteni (jól szemlélteti ezt a *Pajtás* 1952-es, idézett cikke, amely témájával kapcsolatban éppen az iskolások, e szöveg feltételezett olvasóinak tankönyveire hivatkozik). A tudományos jellegű ismeretközlések összekapcsolódhattak a szépirodalmi ábrázolásokkal, mintegy történelmileg hitelesítve-értelmezve ezeket – az irodalmi alkotások pedig, az általuk nyújtott olvasmány- vagy előadás-élménnyel elősegíthették a tudományos jellegű ábrázolásokban foglaltak megrögzülését közönségükönél. A százados és társai esetének a különféle tananyagokban történt bemutatását pedig nemcsak az hitelesíthette, hogy a fiktív mozzanatok valósakkal együtt jelentek meg, hanem e kiadványok tudományos tekintélye is: használói ugyanis arra gondolhattak: a fiatalok ismeretszerzését szolgáló legfontosabb munkákba nem kerülhet be egy efféle kitaláció. A Guszev-ügy az ifjúság számára közzétett ábrázolásainak csoportja az 1940–1950-es évek fordulóján része volt a fikció sajátos körforgásának, hálózatának is: Illés Béla és munkatársai leírásaiból, illetve a korabeli történettudományi munkákból kerültek bele az információk a kapitány mozgalmáról – e politikai-pedagógiai kiadványok szövegei pedig, egyfajta sajátos visszacsatolással, történelmileg megbízhatóknak mutathatták a soha le nem zajlott esemény más megjelenítéseit (lásd a 284. oldalon található ábrát).

A Guszev-történetet közreadói hozzáilleszthették más, abban eredetileg nem szereplő történelmi személyiség méltatásához (Nagysándor József) vagy a kitalált esethez csak áttételesen kapcsolódó történelmi eseményekhez (az 1848. március 15-i forradalom, az 1849. október 6-i aradi kivégzések, az 1952-es „magyar–szovjet barátság hónapja”). A fiktív ügy különféle feldolgozásainál pedig több esetben nyíltan kifejezett aktualizálás figyelhető meg a „szovjet–magyar barátság” erősítése érdekében, mintegy bemutatva annak „történelmi előzményei”-t, az 1940–1950-es évek fordulójára: immár „hagyományai”-t (így az ötödikes *Magyar könyvben*, a Nagysándort méltató cikkben vagy a Kossuth köri műsorban).²⁹⁷ A kitaláció ezen ábrázolásai azonban nem feltétlenül csak a „szovjet–magyar barátság” történelmi legitimálását és népszerűsítését lehettek hivatottak szolgálni: a korabeli közvélemény-formálók az esetet felhasználták az ateista, antiklerikális propagandában, a jól tanulásra és a fegyelemre nevelésben vagy a Rákosi-vezetés legitimálásában is. Jelen vizsgálatok, önmagukon túlmutatóan, általánosabb érvénnyel tehát azt is jól szemléltetik, hogy egy konkrét esetben miként kapcsolódhattak össze a különböző pedagógiai megfontolások a politikai propaganda eszközeivel, céljaival. Azt pedig, hogy *A Guszev-ügy* elolvasása nyomán kialakult tanulói reagálásokat miként rögzíthette – nyilvánvalóan nem függetlenül a korabeli hivatalos politikai, pedagógiai elvárásoktól – egy oktatói feljegyzés, mutatja az irodalom iskolai felhasználásával kapcsolatos tapasztalatgyűjtés során, az 1950-es évek elején elkészített, kaposvári általános leányiskolai tanári beszámoló: „V. a-ban Illés Béla: *A Guszev-ügy* c. könyvet olvastuk és beszéltük meg.

Guszev kiállása az elnyomott dolgozó népért, magatartása és hősiessége önfeláldozása tetszett a tanulóknak legjobban.

Hatása abban nyilvánult, hogy a tanulók a dolgozó nép összetartását szükségesnek és nélkülözhetetlennek érzik az egész világon a kizsákmányolókkal szemben.

A munkás és haladó értelmiségi tanulók a tanulásban segítik egymást.”²⁹⁸

4.4. A SZÁZADOSRÓL ÉS TÁRSAIRÓL VALÓ MEGEMLÉKEZÉS LEGFONTOSABB SZÍNTEREI 1947 ÉS 1995 KÖZÖTT

Az 1940-es évek második felében számos írás jelent meg Guszev kapitányról és társairól Magyarországon. A Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség *Ifjúság* című központi hetilapjának 1947. március 14-i számában látott napvilágot az esetet bemutató, *Kilenc bitófa a Preobrazsenszkij kaszárnya udvarán* című cikk²⁹⁹ – e szöveg pedig arra indította a „köztársaság-ellenes összeesküvés”

297 Ld. ehhez: *Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor*: A szocializmuskép alakulásának értékvonatkozásai az általános iskolai tankönyvek tükrében (1945–1980). In: *A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon*. Szerk. P. Kálmán Katalin. Főirány Koordináló Tanács, Bp., 1984. (Információs Bulletin 8.) 63.

298 Ld. MNL OL XIX-I-1-j. 154. d. „E 1202-31/19/1951” feliratú pallium 168. sz.

299 *Kilenc bitófa a Preobrazsenszkij kaszárnya udvarán*. Ifjúság 1947. márc. 14. 5. A cikkről ld. még e munkám 4.5.1. fejezetének 401–413. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

296 Ld. ehhez: *Glatz F.*: A történettudomány i. m. 86.

miatt igencsak nehéz helyzetben lévő Nagy Ferenc-kormány³⁰⁰ (ekkor ideiglenesen, meghosszabbítással dolgozó) pénzügyminiszterét, Rácz Jenőt, hogy március 20-i levelében a következő javaslattal forduljon a miniszterelnökhöz: „Engedd meg, hogy figyelmedbe ajánljam a »Magyar Ifjúság« című lap mellékelt cikkét. Arra gondoltam, hogy amennyiben a Kisgazdapárt egy gesztust akarna csinálni a szovjet–magyar barátság felé, ezt nem tehetné szebb formában, mint ha akciót indítana az iránt, hogy Guszev százados és társainak a hamvait hozzuk Magyarországra a szabadságharc 100 éves évfordulóján és itt valamilyen díszes helyen helyezzük el, ha pedig ez nem volna lehetséges, akkor a centenárium alkalmából egy reprezentatív magyar küldöttség utazzék ki ottani sírjuk megkoszorúzására.

Azt hiszem, ennél méltóbban és stílusosabban nem fejezhetnénk ki Oroszország iránti érzelmeinket.” A levélre Nagy Ferenc ráírta: „Meg kell csinálni a koszorúzást”,³⁰¹ majd a miniszterelnök titkára március 24-én továbbította az anyagot Mihályfi Ernő tájékoztatásügyi miniszternek, hogy intézkedjék a felsőbb utasításnak megfelelően.³⁰² A kezdeményezés jelzi: a Guszev-eset ekkor már nemcsak a kommunista közvélemény-formálók igyekeztek felhasználni propagandájukban, aktuális céljaik érdekében, hanem egy másik, velük szembenálló politikai erő is, mégpedig saját törekvéseinek sikerét elősegítendő (jól mutatja ezt Rácz levelében az, hogy a miniszter nem a százados érdemeire tekintettel javasolta a tiszteletadást, hanem, kétszeri említéssel is nyomatékossítva, a Szovjetunió iránti baráti gesztus kinyilvánításaként), ugyanakkor az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc közelgő centenáriumának³⁰³ rendezvényei közé illesztve a tervezett méltatást. Mihályfi Ernő, az ünnepet előkészítő Történelmi Emlékbizottság főtitkáraként 1947 tavaszán már ezt írta egy, az évfordulós tervekről készített jelentésében: „Külön megemlékezem itt egy részletről, amelynek azonban igen nagy jelentőséget tulajdonítunk. 1849-ben Guszev százados kilenc társával együtt megtagadta azt, hogy a cári hadseregben a magyarok ellen harcoljon. Kivégezték őket és Minszkben vannak eltemetve. Külön magyar bizottság fog kimenni, amely

megkoszorúzza a magyar szabadságharc orosz mártírjainak sírját.”³⁰⁴ Huszti Dénes miniszteri tanácsos pedig 1947. október 28-i, a nagyszabású megemlékezések előkészületeivel foglalkozó beszámolójában már nem csak a sír megkoszorúzását helyezte kilátásba: „A centenárium során magyar küldöttség utazik ki Minszkbe, hogy megkoszorúzza Alekszej Guszev tüzérkapitány és társainak sírját, illetve azt a helyet, ahol kivégezték őket.” A szöveg szerint „Az ünnepségre vagy az esemény 100 éves évfordulóján [tehát 1949. augusztus 16-án], vagy még 1948. év folyamán kerül sor.” A százados és társai méltatásában érvényesülő aktuálpolitikai koncepciót ezen iratban jól mutatja az a mondat, amellyel Huszti az orosz vonatkozású tervek, előkészületek ismertetését lezárta: „Minden törekvésünkkel azon leszünk, hogy a centenáriumi ünnepségek egyben a szovjet–magyar barátság elmélyülését is szolgálják.”³⁰⁵

Az évfordulós előkészületek során a Történelmi Emlékbizottság megismerte Illés Béla 1947 őszén napvilágot látott elbeszélését, *A Guszev-ügyet*. A testület 1947. november 27-i ülésén elhangzott beszámoló szerzője elsősorban olyan munkaként, kétszeri említéssel is: tanulmányként tárgyalta, amellyel, noha szépirodalmi alkotás, tudományos szempontból megbízható információkat tartalmaz a százados és társai esetéről: „különleges jelentősége van Illés Béla: Guszev-ügy című [így!] regényes történelmi tanulmányának. Ez a tanulmány az orosz–magyar kapcsolatok egyik igen nagy jelentőségű, eddig ismeretlen mozzanatát dolgozta fel.” A szöveg készítője röviden ismertette Guszev százados és társai „mártírium”-át, majd e szándékot rögzítette: „A kivégzés helyét nagy ünnepség keretében fogjuk megkoszorúzni.”³⁰⁶ A Történelmi Emlékbizottság ezen ülésén a megemlékezéssel kapcsolatban – az *Új Szó* november 29-i számának cikke szerint – Mihályfi Ernő azt mondta, hogy „magyar kormányküldöttség fog utazni Minszkbe, arra a helyre, ahol kivégezték Guszev orosz századost és hét társát”.³⁰⁷ Az 1947-es tervek sorozata azt mutatja, hogy a Rácz Jenő-féle elgondolást, amely szerint a kapitány és társai sírját

300 Ld. ehhez pl. Csicsery-Rónay István–Cserenyey Géza: *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt széttűzésára 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok. 1956-os Intézet, Bp., 1998.* (Adalékok az Újabbkori Magyar Történelemhez. Új Folyam 1.), különösen: 304.; *Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* ÁBTL–Rubicon, Bp., 2011. 98–103.

301 Ld. MNL OL XIX-A-1-o. 11. d. „Propaganda és szervezési tervek” dosszié, sz. n. Rácz Jenő levelében tévesen Magyar Ifjúságként adta meg az említett, a Guszev-esetet bemutató írást tartalmazó újság címét, a cikket magát pedig mellékelte a levélhez.

302 Ld. MNL OL XIX-A-1-o. 11. d. „Propaganda és szervezési tervek” dosszié, sz. n.

303 Ld. erről pl. *Gerő András: Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma.* Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 1998.; *Gyarmati György: Március hatalma – a hatalom márciusa.* Fejezetek március 15. ünnepelésének történetéből. Paginarum, Bp., 1998. 98–106., 136–137., továbbá: *Erényi Tibor: 1848 és a magyar baloldal 1948-ban.* Eszmélet 1998. 37. sz. 41–57.

304 Ld. MNL OL XIX-A-1-o. 9. d. „Történelmi Emlékbizottság” pallium, Jelentés a Történelmi Emlékbizottságnak a 48–49-es centenárium elkészült terveiről 8.

305 Ld. PSZL 274. f. 21. cs. 71. ó. e. 35., 36.

306 Ld. MNL OL XIX-A-1-o. 9. d. „Történelmi Emlékbizottság” dosszié, a beszámoló 5. lapja. – Illés Béla szépirodalmi alkotását történelmileg hitelesként értékelte Gyöngyi Lászlónak a műről készített ismertetése is, amelynek szövege a Magyar Rádió Budapest II. adóján 1947. dec. 3-án 20.15-től elhangzott műsor anyagai között maradt fenn. A szerző szerint „Illés Béla most megjelent kisregénye tulajdonképpen nem is regény. Az író egy történelmi tényről írt meg, amelyből megismerhetjük Alekszej Guszev orosz kapitány életét és hősi halálát a magyar szabadságért.” Az adás anyagát tartalmazó MR Borítékot ld. a Magyar Rádió Archivumában! A Guszev-eset már korábban is helyet kapott rádióműsorban, ld. a Magyar Rádió Budapest I. adóján 1947. máj. 15-én, 18.45-től elhangzott szöveget: *Enczi Endre: A magyar szabadság orosz hősei.* Az adás anyagát tartalmazó MR Borítékot ld. a Magyar Rádió Archivumában!

307 L. B.: „1848 szelleme él azokban a lépésekben, amelyeket őszinte barátság vágyával most teszünk a szomszéd népek felé”. I. m. 8. Ld. ehhez még e munkám 4.1.1. fejezetének 41. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

koszorúzzák meg, fokozatosan felváltotta a kivégzés helye megkoszorúzásának szándéka. Viszont Huszti Dénesnek a *Forum* 1948. januári számának lapjain megjelent, *Centenáriumi* című évfordulós programcikkében ismét az az elgondolás fogalmazódott meg, hogy „a magyar nép kegyelele az ő [tudniillik Guszev százados és társai] minszki sírjukra is le fogja helyezni az emlékezés koszorúját”.³⁰⁸ Lévai Béla 1948. február 18-i *Új Szó*-cikkében is arról számolt be, hogy Mihályfi Ernő Moszkvában tárgyal, többek között, Guszev kapitány minszki sírjának megkoszorúzásáról.³⁰⁹ Az ismertetett szövegek azt jelzik, hogy a centenáriumi ünnepségek szervezői mindenképpen szerettek volna a százados és társai méltatásaként koszorúzást tartani Minszkben – ám, mivel, e katonák sohasem léteztek, sem a kivégzésük helyének, sem a sírjuknak a megkoszorúzására nem kerülhetett sor...³¹⁰

Ugyanakkor a Guszev-esetet Révai József beépítette a centenáriumi megemlékezések azon irányelveibe, amelyeket a Történelmi Emlékbizottság megbízásából ő dolgozott ki. E szöveg az *Általános irányelvek* című fejezetének 1. szakaszában a következő feladatokat jelölte ki: az 1848-as „magyar forradalom 100 éves évfordulójának megünneplésénél abból kell kiindulni, hogy a megemlékezésnek nem szabad pusztán történeti visszaemlékezésnek lennie, hanem a történeti megemlékezést szervesen össze kell kapcsolni a nemzet mai feladataival. [...] A magyar nemzet nagy történeti múltját kell felidézni, de úgy, hogy a dicső hagyományok életre keltésével mozgósítsuk a népet a mai, nem kevésbé nagy feladatok megoldására. 48-nak úgy kell szerepelnie, mint a magyar népi demokrácia előfutárjának, történeti előzményének, melynek művét a magyar nép, a magyar demokrácia folytatja és betetőzi.”³¹¹ Az 1849-es cári intervencióról pedig ezt írta: „A cári Oroszország, Ausztriával, Poroszországgal és az egész európai reakcióval együtt az európai feudalizmus fő védelmezője volt, amely fegyverrel segítette leverni a magyar szabadságharcot. De az orosz nép legjobbjai, az orosz demokratikus mozgalom vezetői a cárizmus intervenciója ellen, Magyarország mellett foglaltak állást (Csernisevskij). Az orosz hadseregben egy demokratikus tiszti csoport az intervenció ellen lépett fel (Guszev) és tagjait ezért ki is végezték.”³¹² Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc ábrázolásának e részletéhez kap-

csolható aktuális tanulságokat pedig Révai a következőképpen fogalmazta meg: „48 tanulsága, hogy a magyar függetlenség ügyét a szomszéd népekkel, a világ demokratikus népeivel szövetségben kell védelmezni és biztosítani.

Az orosz cárizmus helyébe, mely 48-ban a feudális reakció fő ereje volt, a Szovjetunió lépett, mely a haladó emberiség élcsapata, a demokratikus fejlődés és a nemzeti függetlenség legbiztosabb támasza.

48-ban a cárizmus, a Habsburg Birodalom voltak a magyar szabadságharc fő ellenségei, később a német imperializmus lépett a helyükbe. Ma azok az agresszív imperialista körök, melyek a német imperializmus feltámasztásán fáradoznak.

A magyar demokrácia 48 hagyományainak szellemében jár el, amikor a nemzetközi reakció erőivel szemben a világ demokratikus erőivel szövetségben biztosítja a magyar nemzet függetlenségét és szabad fejlődését.”³¹³ Az Irányelvekben tehát Révai hangsúlyozta, hogy a centenáriumi megemlékezéseknek az aktuális feladatok végrehajtása érdekében kell mozgósítaniuk a népet, ehhez pedig 1848-at a jelen politikai viszonyainak előfutáraként kell bemutatni. Ebben az összefüggésben Guszev kapitány és társainak története mint a „szovjet–magyar barátság” előzménye jelent meg, amit a szerző azáltal is igyekezett érzékeltetni, hogy az orosz történelem száz évének különböző mozzanatait a (természetesen az egyes korszakok esetében eltérő tartalommal bíró) „demokratikus” jelző alkalmazásával kapcsolta össze, ezáltal pedig a 19. századi orosz „demokratikus” törekvések képviselőit a 20. századi szovjet rendszer elődeiként állította be.

A centenáriumi megemlékezések orosz vonatkozásainak, köztük a Guszev-eset megjelenítésének fontosságára hívta fel a figyelmet Huszti Dénes 1948 eleji programcikkében. Ennek egyik részlete azt mutatja, hogy a szerző úgy vélte, e mozzanatokkal kapcsolatban nem lehet figyelmen kívül hagyni a magyar lakosságot a „felszabadulás” előtti időszakban megcélzó szovjetellenes propagandát: „az elmúlt rendszer [...] tanított arról, hogy [...] Világosnál letettük a fegyvert (hiszen ez is jó eszköz volt arra, hogy az oroszgyűlöletet ébren tartsák).”³¹⁴ Minden bizonnyal ezért is hangsúlyozta írásában, hogy „Különös gonddal kell ápolnunk a centenáriumi alkalmával a Szovjetunióval fennálló jó viszonyunkat, hiszen a Szovjetuniónak köszönhetjük, hogy a centenáriumi idegen járomtól megszabadulva, nemzeti függetlenségünket megtartva ünnepelhesük meg. A Szovjetunió tette lehetővé, hogy 1948-ban 1848 eszméi megvalósuljanak, továbbfejlődjenek. A centenáriumi orosz–magyar kapcsolatainak legszebben beszélő szimbóluma pedig legyen Guszev százados és társainak önfeláldozása, akik vállalták a számkivetést, a halált, hogy ne kelljen a magyar szabadság ellen harcolniuk.”³¹⁵

308 Huszti Dénes: *Centenáriumi*. *Forum* 1948. 1. sz. 9.

309 Lévai B.: Újabb érdekes dokumentumok i. m. 7.

310 Kutatásaim során nem sikerült adatokat találnom akár csak téves információk alapján történt minszki koszorúzásról sem, ilyen ünnepségre tehát minden bizonnyal nem került sor. Ld. ehhez még e munkám 4.1.1. fejezetének 11. jegyzetét!

311 Révai József: Irányelvek. A centenáriumi megünneplésére kidolgozta a Történelmi Emlékbizottság megbízásából Révai József. In: *Út: 48 útján*. Szikra, Bp., 1948. 64.

312 Uo. 71. – Hasonló megfogalmazásokkal jelent meg a Guszev-eset ábrázolása a centenáriumi eseménynaptár 2. kiadásának előszavában: „Az orosz nép legjobbjai, az orosz demokratikus mozgalom vezetői, élükön Csernisevskijel, a cári intervenció ellen és Magyarország mellett foglaltak állást, sőt a Magyarországra küldött cári hadseregben is akadt egy demokratikus tiszti csoport, amely Guszev százados vezetésével az intervenció ellen lépett fel.” Ld. 1848. In: A centenáriumi eseménynaptár. Történelmi Emlékbizottság, Bp., [1948.] 6.

313 Révai J.: Irányelvek. I. m. 75.

314 Huszti D.: *Centenáriumi*. I. m. 1. Ld. ehhez még pl. Vörös B.: Kitalált kapitány – valós igények? I. m. 492.

315 Huszti D.: *Centenáriumi*. I. m. 9.

Mivel Illés Béla és más szerzők munkái szerint is a kapitány és társainak kivégzése 1849. augusztus 16-án történt meg, a közvélemény-formálók számára értelemszerűen adódott, hogy a centenáriumi megemlékezések során 1949. augusztus közepére időzítsék a „mártírok” ünnepség keretében méltatását – mégpedig Magyarország legnagyobb szimbolikus értékkel bíró településén, Budapesten. Az eseményre 1949 folyamán a Magyar Néphadsereg Politikai Főcsoportfőnökségének és Budapest városvezetésének illetékesei is készülődtek. A Politikai Főcsoportfőnökség úgy tervezte, hogy évfordulós ünnepséget rendez, a polgármesteri hivatal pedig utcát nevez el a fővárosban Guszev századosról. Továbbá, a „Guszevről elnevezendő utca sarkára a Pol. F[ő]cs[opor]t[f]ő[nök]ség egy emléktáblát tervez elhelyezni, mely megörökíti Guszev és társai hős szabadságharcos szellemét”. Ennek érdekében a testület kulturális osztálya zártkörű pályázattal kért fel szobrászokat, a benyújtott tervek közül pedig a főcsoportfőnökség Mikus Sándorét fogadta el kivitelezésre. A tervezett emléktábla fő elemei egy körülbelül 140 x 200 centiméteres haraszi kőből készült keretben egy 100 x 100 centiméteres bronz dombormű, a főcsoportfőnökség által megadott felirattal.³¹⁶

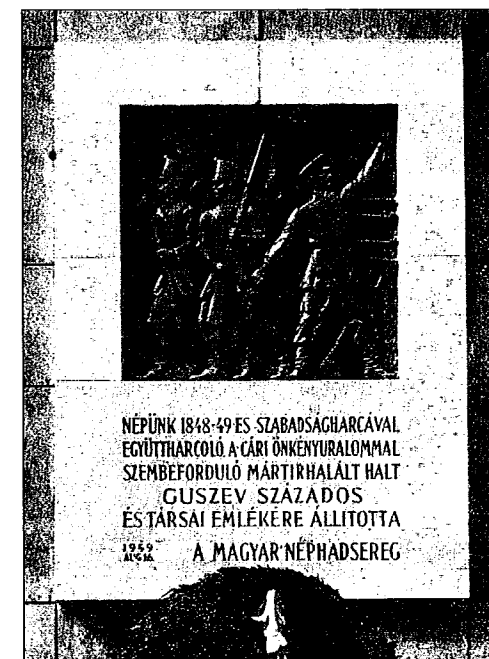
E tervekkel összhangban, a Nagy-budapesti Pártbizottság a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Szervező Bizottságához intézett, 1949. augusztus 1-jei előterjesztésében a következő indítványt tette „*Alekszej Guszev emlékének megörökítése tárgyában*”: „A honvédség kezdeményezésére javasoljuk emlékünek [tudniillik a százados és társai emlékének] utca elnevezésével és emléktábla felállításával való megörökítését.

Budapest székesfőváros polgármesteri hivatalával való tárgyalás alapján javaslatunk a jelenlegi Sas utcának Guszev utcára való átnevezése. E megoldás azért megfelelő, mert egyrészt a Sas utca a város forgalmas részén fekszik, másrészt a Szabadság térre nyílik, tehát az utcák elnevezése szempontjából úgynevezett »szabadságharcos negyedben« van.

A mellékelt 1 : 3 lépték szerinti rajznak megfelelő emléktáblát a honvédség augusztus 16-án, a kivégzés 100 éves évfordulóján adná át a fővárosnak. A tábla a nehézipari minisztérium épületének Sas utcai falára lenne elhelyezve, ahol harmonikusan beleilleszkednék az építészeti megoldásba.”³¹⁷

³¹⁶ Az e tárgyban készített 1949. júl. 25-i Emlékeztetőt ld. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (= HIM HL) VIII. 1. HM 1949. ált. 811. d. 460.868. sz.

³¹⁷ Ld. MNL OL M-KS-276. f. 55. cs. 81. ő. e. 68. és uo. 6. Az indítványban említett rajz nincs meg ebben az iratanyagban. – A budapesti utcaelnevezések történetéről ld. pl. *Takáts Rózsa*: A fővárosi utcanévadás elveinek és gyakorlatának alakulása napjainkig. In: Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 1985. 293–315.; *Holló Szilvia Andrea*: Hősök és mondák az utcanévadásban. Néprajzi Értesítő 1995. 221–250.; *Vörös Boldizsár*: „Leninről nevezzük el a nagykorút egyik szakaszát”. A politikai propaganda működése a budapesti Lenin körút elnevezésénél. In: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Szerk. Czoch Gábor–Horváth Gergely Krisztián–Pozsgai Péter. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Bp., 2008. 561–579.; *Pótló János*: Terek és nevek. Köztérrelnevezések a szimbolikus politika tévútjain. Történelmi Szemle 2012. 1. sz. 161–173.

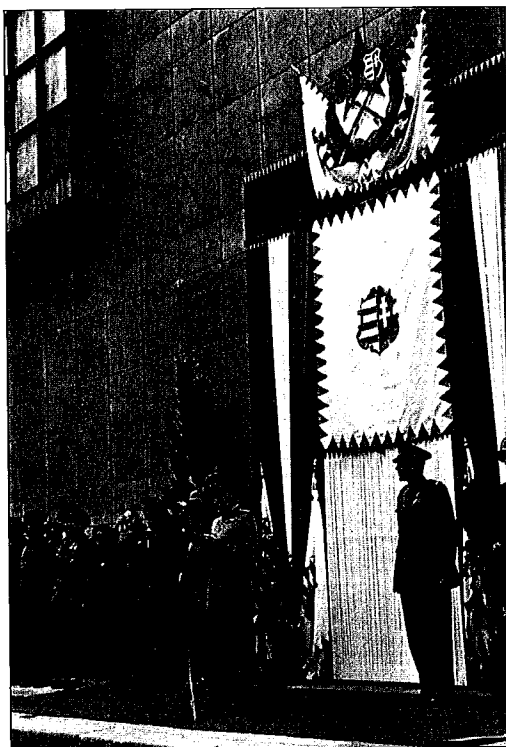
5. kép. Guszev százados és társainak budapesti emléktáblája

1949. augusztus közepére elkészült Guszev százados és társainak emléktáblája (5. kép). Mikus Sándor domborművén egy orosz katonafigura: Guszev kapitány felemelt kézzel, saját testével igyekszik feltartóztatni a szuronyaikkal előrenyomuló szabadságharc-ellenes erőket, védve ezzel az ábrázoláson látható magyar honvédeket, vagyis magát a szabadságküzdelmet.³¹⁸ A dombormű alatt pedig ezt lehetett olvasni: „Népünk 1848–49-es szabadságharcával együtt harcoló, a cári önkényuralommal szembeforduló mártírhalált halt Guszev százados és társai emlékére állította a Magyar Néphadsereg” „1949 aug 16.”³¹⁹ A kompozícióban a dombormű és a felirat sajátosan egészítik ki egymást: Mikus alkotása ábrázolja Guszev kapitánynak a „cári önkényuralma”-t jelképező szuronyokkal való „szembefordulás”-át, az orosz százados és a magyar honvédek egymás melletti képi megjelenítése pedig az „együttharcolás”-t – holott erre legfeljebb eszmei értelemben kerülhetett (volna) sor,³²⁰ mivel Guszev kapitány és társai, amint azt Illés Béla határozottan állította írásaiban, nem jutottak el Magyar-

³¹⁸ Vö. ehhez pl. Felavatták Guszev, a szabadsághős orosz tiszt budapesti emlékművét. Friss Újság 1949. aug. 18. 7.

³¹⁹ Az emléktábláról képet közölt pl. Dr. Vajda P.: Oroszok i. m. XII. t.

³²⁰ Ezt az értelmezést jogosulttá teszi az, hogy Balassa József 1940-es szótára megadta a „harcol” kifejezés ezen összefüggéseit: „Vmiért [harcol]; eszmékért, vmilyen célért [harcol]”. *Balassa József*: A magyar nyelv szótára. I. A–K. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Bp., 1940. 294. Ilyen szóhasználatról ld. még: A magyar nyelv értelmező szótára. III. H–Kh. Akadémiai Kiadó, Bp., 1960. 114.

6. kép. Illy Gusztáv altábornagy a még letakart emléktábla előtt (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár)

országára, és így nem is csatlakozhattak a magyar honvédsereghez.³²¹ Az emléktábla készítői tehát nyilvánvalóan arra törekedtek, hogy minél szorosabbnak ábrázolják Guszev kapitány és társai, valamint a magyar szabadságharcosok kapcsolatát – minden bizonnyal az aktuális „szovjet–magyar barátság” történelmi megelőlegezése, legitimálása érdekében.

A Nehézipari Minisztérium épületére, a Szabadság tér–Sas utca sarokra³²² elhelyezett emléktábla leleplezési ünnepségére 1949. augusztus 17-én került sor.³²³ Az emléktáblát Kossuth-címeres lepel takarta el, felette, Kossuth-címeres magyar zászlók között, koszorún, keresztbe tett fegyverek voltak láthatók, ezek felett pedig ötágú csillag, előtte egy koszorús, sarló-kalapácsos szovjet és egy koszorús magyar Kossuth-címerrel (6. kép).³²⁴ A „19. századi orosz cári tiszt” emléktáblája feletti ötágú csillag és a címerek félreérthetetlenül jelezték

321 Ld. ehhez pl. e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

322 Felavatták a Guszev-emléktáblát. Világosság 1949. aug. 18. 2.

323 Az ünnepség vizsgálata során felhasználtam a korabeli újságok tudósításait és képanyagát.

324 A dekorációról fotókat ld. pl. Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár MN 5340/10. sz.; Magyar Távirati Iroda Fotóarchívuma 8279/14. sz. A Kossuth-címerről ld. Bertényi Iván: Magyar címertan. Osiris Kiadó, Bp., 2003. 78., az ötágú csillagról és a sarló-kalapács jelké-

a méltatás, az ünnepség egyéb mozzanataiban is kifejezésre juttatott aktuálpolitikai tendenciákat. A katonai tiszteletadáshoz a honvédség díszszázada sorakozott fel, a rendezvényre pedig megjelent egy szovjet tiszti küldöttség, a magyar honvédség tábornoki karának tagjai, a Magyar Dolgozók Pártja és a főváros képviselői, a Komszomol és számos más szervezet küldöttei is. A magyar és a szovjet himnusz elhangzása után Illy Gusztáv altábornagy tartott beszédet, amelynek elején a következőképpen jelölte meg az ünnepség célját: „Alekszej Guszev halálának százéves évfordulóját ünnepeljük. A főváros utcát nevezett el róla és a dolgozó nép hadserege emléktáblával állít örök emléket Alekszej Guszevnek, hogy soha ne felejtjük el az orosz népnek a magyar szabadságért mártírhalált halt fiát.”³²⁵ A továbbiakban az altábornagy arról beszélt, hogy a századosnak azért kellett meghalnia, mert „megtagadta az engedelmességet a cárnak és nem fogott fegyvert a Habsburgokért, nem fogott fegyvert az elnyomás ellen hősie szabadságharcát vívó magyar nép ellen.

Guszev az elnyomott orosz nép hangját szóltatta meg, amikor bírái szemébe vágta” azon beszédét, amelynek részletei olvashatók Illés Béla írásai-ban. Ebből néhány mondatot két idézetként, kisebb, a szöveg leglényegesebb tartalmi elemeit nem érintő változtatásokkal az 1949-es megemlékezés készítője be is épített munkájába.³²⁶ A százados és társai tevékenységét pedig az altábornagy ekként értékelte: „Guszevben, az akkor még elnyomott orosz nép hős fiában lángolóan élt az elnyomók gyűlölete, a szabadság utáni vágy és társaival habozás nélkül az elnyomottak mellé állva, életüket áldozták a szabadságért.”³²⁷ A beszéd szerzője a szöveg e részében az orosz és a magyar nép

pekről ld. Aradi Nóra: Sarló–kalapács, vörös csillag. In: *Uő: A szocialista képzőművészet i. m.* 211–214.

325 A szabadságért folyó harc i. m. 2.

326 A beszéd készítőjének idézési eljárása ugyanakkor eltért Illés Bélaétól: míg az író A Guszev-ügy c. elbeszélésében először a százados azon, részben a jövőre vonatkozó kijelentéseit közölte, amelyeket már 1945-ös cikkében is lehetett olvasni és csak utána azokat, amelyekben az orosz történelem egyes mozzanatait is említette a vádlott (ld. ehhez pl. Illés B.: A Guszev-ügy. In: *Uő: Emberek i. m.* 113–114.), az ünnepi méltatás szerzője, feltehetőleg azért, mert így tartotta logikusnak sorrendjüket, megcserélte a két szakaszt: elsőként iktatta be azokat a mondatokat, amelyek részben a jelen helyzetet értékelik, részben a múlttal foglalkoznak és csak ezek után illesztette be a jövő kilátásait is megjelenítőket.

327 A szabadságért folyó harc i. m. 2. Azzal a megállapításával, hogy Guszev százados habozás nélkül állt a magyar szabadságharc mellé, e beszéd készítője határozottan eltért Illés A Guszev-ügy c. novellájának ábrázolásától, amely szerint a kapitány döntését az intervencióval történő szembefordulásáról hosszas érlelődési folyamat előzte meg (ld. ehhez e munkám 4.1.2. fejezetét) és közlése inkább Szekeres József 1949. júl. 29-i Új Világ-cikkének e részletével mutat rokonságot: a kapitány „Hasonló gondolkodású társaival együtt pillanatnyi habozás nélkül elvetette magát annak gondolatát, hogy fegyverét a magyar nép szabadsága ellen forgassa.” Szekeres J.: Alekszej Guszev. I. m. 1., ld. még e munkám 4.1.1. fejezetének 58–62. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket! Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy az 1949. aug. közepi ünnepségen előadandó beszéd szerzője úgy ítélte meg: az Illés Béla szerkesztésében megjelenő Új Világ nem sokkal korábbi számának Guszev-méltatása, amelyet nyilvánvalóan az esetet jól ismerő író-szerkesztő jóváhagyott, számít az ügy legin-

1848–1849-es „szabadságharcos sorsközösség”-ét jelenítette meg: eszerint az elnyomott orosz nép hőse fia, Guszev százados életét áldozta a magyar szabadságért, amikor nem fogott fegyvert az elnyomói ellen hősie szabadságharcát vívó magyar nép ellen. Mindezzel összefüggésben az altábornagy így mutatta be-értelmezte az emléktáblát: „Az emléktábla híven örökíti meg Alekszej Guszev mártírhalálának felemelő gondolatát. Az elnyomott orosz nép fia – Guszev százados – saját testével akarja elhárítani a szabadságért küzdő magyar népről az elnyomók szuronyait. De száz évvel ezelőtt – 1849-ben – az elnyomottak még nem ébredtek öntudatra, a Guszevek kevesen voltak és az elnyomók elbuktatták a magyar szabadságharc hősie küzdelmét.” A „még” szó kétszeri alkalmazásával (a százados és társai tevékenységét összefoglalóan értékelő mondatban és az emléktábla értelmezésénél) a szónok előkészítette a múlttal szemben a jelen viszonyainak ábrázolását, amikor is „Ma Guszevnek és társainak sora végtelen milliókra nőtt. A szabadságért hősi halált halt Alekszej Guszev népe kiverte a reakció kezéből a szuronyokat és hősie harcával a világtörténelem legnagyobb győzelmét aratta a fasizmuson. [...] A magára maradt 48-as szabadságharcot, Guszevet és hős társait eltiporhatták, de áldozatuk nem volt hiábavaló. Hősi szellemük tovább élt az elnyomott milliókban és 1917 óta a dolgozók egyre erősödő, szilárd egységben, a győzelem biztos tudatában vetnek gátat a fasizmus újra és újra éledő erőinek.” Az altábornagy azonban nemcsak Guszev kapitányt és társait állította be a 20. századi, az „elnyomás” ellen küzdő „haladó erők” elődeiként, hanem megmutatta az emléktáblán szuronyokkal jelképezett „elnyomó” „reakció” jelenkori képviselőit is: „Ma a reakció az imperializmus cégére alatt újra szuronyt szegez a haladás erői ellen.” A Guszev-esetet, illetve az ezt megörökítő emléktáblát Illy az időszzerű politikai-katonai feladatok történelmi legitimálásához használta fel, amikor az orosz és a magyar nép 1848–1849-es „szabadságharcos sorsközösség”-ét a 20. századi, az „imperialista elnyomók ellen, a szabadság védelmében” tevékenykedő szovjet–magyar szövetség előzményeként ábrázolva, ekként zárta beszédét: „Megfogadjuk, hogy megingathatatlan bátorsággal, győzelmesen fogjuk végigküzdeni azt a harcot, amelynek élén a szabadság-szerető népek legnagyobb ereje és példaképe, a nagy Sztálin vezette Szovjetunió halad.” Az ekkor leleplezett emléktáblát a főváros nevében Goda Gábor tanácsnok vette át,³²⁸ majd a különféle küldöttségek – köztük a Magyar Dolgozók Pártjéé, a fővárosé, a honvédségé és a Komszomolé – megkoszorúzták azt. A rendezvény a honvédség díszmenetével ért véget. Az emléktábla és az ünnepség tehát a „szovjet–magyar barátság” történelmi legitimálását-erősítését voltak hivatottak szolgálni – jól mutatja ezt a törekvést az a jelképtékű

kább mértékadó feldolgozásának, ezért legcélszerűbb ebből átvennie információkat a századosról.

328 Vö. ehhez Goda G.: Szülőföldem i. m. 74–75., 200.; Goda Gábor kávéháza. I. m. 27. Egy 1949. aug. 18-i feljegyzés szerint „Az emléktáblát a Pol. Fcsfőség Budapest Székesfővárosnak ajánlotta megőrzésre és gondozásra.” Ld. HIM HL. VIII. 1. HM 1949. ált. 811. d. 469.524. sz.

eljárás is, hogy miután a magyar néphadsereg illetékesei 1949-ben elkészítették a Guszev-emléktábla kicsinyített másolatait, az egyik darabot a „szovjet hadsereg”-nek ajándékozták.³²⁹ Mindez pedig összhangban volt a Révai-féle irányelvekkel és Huszti Dénesnek a *Forum*-programcikkében foglaltakkal. Az ünnepség időzítése a „kivégzések” századik évfordulójához illeszkedett az 1848–1849-es centenáriumi megemlékezések sorozatába,³³⁰ ami erősíthette hatását – az emléktábla, az évfordulós rendezvény pedig hozzájárulhattak a fikció történelmi hitelesítéséhez is.

Ugyanakkor Guszev százados méltatásának különféle eljárásai nem voltak tökéletesen összehangolva: ezt mutatja, hogy bár Illy Gusztáv ünnepi beszédéből és az emléktábla leleplezéséről tudósító több korabeli sajtóbeszámolóból az derült ki, hogy a Sas utca neve ekkortól hivatalosan Guszev utca,³³¹ a főváros vezetése részéről a szabályos átnevezésre 1951 őszéig nem került sor. Így alakult ki az a sajátos helyzet, amelyről egy, a város azon részén szolgálatot teljesítő rendőr őrmester 1951. októberi, a Budapesti Rendőrkapitányság illetékeseihez intézett jelentésében ezt írta: „szolgálatom közben már több esetben jöttem hozzám dolgozók azzal a kérdéssel, hogy a Guszev utcát hol lehet megtalálni, mert már órák óta keresik és sehol nem találják.

Ez a helyzet abból adódik, hogy az V. ker. Sas utcát az ott lévő üzemek és vállalatok címeikben Guszev utcának írják, azonban az utcanévtáblák még mindig Sas utcának tüntetik fel, és így az oda jövő dolgozók sokszor valóban sok értékes munkaidőt töltenek el a keresésével.

329 Ld. ehhez: HIM HL. VIII. 1. HM 1949. ált. 813. d. 480.480. sz. Az emléktábla kicsinyített másolatát ld. a HIM Képzőművészeti Gyűjteményében, sz. n. – e tárgy keletkezésének, a múzeumba kerülésének körülményeiről azonban nem tudtam megbízható információkhoz hozzájutni, így kérdéses, hogy az a hivatkozott iratban említett két másolat egyike-e. (E másolat részletét ld. a könyv borítóján!) A gyűjteményben található másolatra Tulipán Éva hívta fel a figyelmemet, szívességeért ezúton mondok köszönetet.

330 Az emléktábla leleplezése után, 1949. aug. 18-án a honvédség ünnepélyt tartott Guszev százados és társai emlékére a Honvédség Házában. A Néphadsereg beszámolója szerint a rendezvény dekorációjában „»Dicsőség az 1848–49-es szabadságharc orosz vértanújának« – hirdette a nagy jelmondatos tábla a színpadon elhelyezett festmény felett, amely a nemrég leleplezett Guszev-emléktáblát ábrázolta.” Az újságban az állt, hogy az ünnepélyen elhangzó beszédekben Sólyom László altábornagy ekként méltatta a kapitányt: „Guszev világosan látta, hogy a szláv népek szabadságának ügyét is a honvédkardok képviselik [...] A magyar nép ma helyesen értékeli a 100 év előtti eseményeket, Guszev százados hősi utódainak, a szovjet katonáknak fegyverei nemcsak a külső és belső elnyomók jármát vették le nyakunkról, hanem felszabadítottak a ránk erőszakolt szellemi bilincsekből is. A felszabadult magyar nép Alekszej Guszevet saját hőseinek, a magyar szabadság, a nemzetközi szolidaritás vértanújának tekinti.” Ld. „A szovjet katonák fegyverei felszabadítottak a ránk erőszakolt szellemi bilincsekből is”. Emlékünnepély a Honvédség Házában Guszev százados halálának évfordulóján. Néphadsereg 1949. aug. 25. 2. Ld. ehhez még e munkám 4.1.1. fejezetének 64. jegyzetét!

331 Ld. e fejezet 325. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt, továbbá: Felavatták a Guszev-emléktáblát. I. m. 2.; „Megfogadjuk, hogy győzelmesen végigharcoljuk a harcot”. Leleplezték Guszev kapitány emléktábláját. Kis Újság 1949. aug. 19. 6.

Ez megszüntethető volna azáltal, ha az utcanévtáblákat kicserélnék.³³² A rendőr őrmester javaslata eljutott a főváros döntéshozóihoz is, Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának 1951. november 9-i ülésén pedig a Sas utca immár hivatalosan is a Guszev utca nevet kapta.³³³ A Guszev utca így tehát a Nagy-budapesti Pártbizottság 1949. augusztus 1-jei javaslatának megfelelően a „szabadságharcos negyed” része lett, beilleszkedve a valóban élt, az 1848–1849-es szabadságharcban részt vett és Aradon 1849. október 6-án kivégzett honvédtábornokokat megörökítő utcanevek (Aulich utca, Kiss Ernő utca, Nagysándor utca, Vécsey utca) sorozatába.³³⁴ Az ekkor létrejött névegyüttes a „hasznos sorsú” 19. századi személyek összetartozását is kifejezésre juttatta – így mintegy megelőlegezve-legitimálva a 20. századi „szovjet–magyar barátság”-ot. Az egykor élt mártírok közötti, a városi tér lehetőségeinek kihasználásával megvalósított szerepeltetése pedig elősegíthette a kitalált vértanú történelmi hitelesítését is – hasonlóan az idő-tényező alkalmazásához: a „kivégzés” centenáriumának a ténylegesen lezajlott eseményekre történő megemlékezések sorába illesztésével, továbbá hasonlóan azokhoz a szövegekhez, amelyekben Guszev kapitányt és társait egykor valóban létezett személyek sorában ábrázolták a szerzők. Ugyanakkor az emléktábla és az utcanév, mint hosszas, komoly körülményekkel megvalósított méltatási módok, e tényezőkből is fakadó tekintélyükkel is alkalmasak lehettek arra, hogy a fiktív figurákat valóságos személyekként, esetüket történelmi tényként fogadtassák el a propagandával megcélzottakkal. Ekkoriban pedig már Csepelen is létezett egy Guszev kapitány utca: a százados figuráját itt is hitelesíthette az, hogy a róla elnevezett közterület olyan utcák között volt, amelyek valóban élt személyek nevét viselték: Táncsics Mihályét, Katona Józsefét, Bajcsy-Zsilinszky Endréét, Ságvári Endréét.³³⁵ A Guszev kapitányról történt két budapesti utcaelnevezés pedig egymást is kölcsönösen legitimálhatta a közönségnél. Az eset ekkoriban megalkotott és közzétett más ábrázolásai: újságcikkek, tudományos szakkiadványok, tananyagok szintén hozzájárulhattak az emléktáblával és az utcanevekkel történt méltatások létjogosultságának igazolásához: eszerint ugyanis történettudományi munkákban ténylegesen élt személyekként bemutatott katonákat örökítettek meg a hadsereg és a főváros vezetésének illetékesei –

332 Ld. Budapest Főváros Levéltára (= BFL) XXIII. 114. a. 6. d. 3820/190. sz. – A Gyógynövény N. V. egyik dolgozója pedig Budapest polgármesteréhez intézett, 1949–1950 fordulóján írott levelében azt javasolta, hogy az egyik fővárosi kerület kapja meg – minden bizonnyal a soha nem létezett százados méltatásaként – a „Guszev-város” nevet. Ld. BFL XXIII. 114. a. 6. d. 3820/1. sz.

333 Ld. BFL XXIII. 102. a. 46. k. passim. Ld. még: Új utcanevek. Szabad Nép 1951. nov. 11. 10.

334 Ld. ezekről: Fővárosi útmutató a székesfőváros új utcaneveivel és térképével. Szerk. Lóránth László. Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézete, Bp., 1947. passim; Budapest teljes utcanévlexikona. Szerk. Ráday Mihály. Sprinter Kiadó, h. és é. n., passim.

335 Ld. ehhez: Budapest térképe. Honvéd Sajtó- és Lapkiadó Vállalat, Bp., 1950. Ld. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény (= FSZEK BGY) BT 675.; A Csepel-sziget helynevei. Közzéteszi: Hajdú Mihály. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. 59.; Budapest teljes utcanévlexikona. I. m. 206., 521. és passim.

az emléktábla és az utcanevek pedig, egyfajta visszahatással, elősegíthették a Guszev-ügy más típusú megjelenítéseinek hitelesítését is (lásd a 284. oldalon található ábrát).

A kitaláció ilyen működését azonban fokozatosan gyengítették a százados és társai esetére irányuló történészi kutatások³³⁶ – nyilvánvalóan ezek eredményeitől nem függetlenül, számos szerző az ügy kapcsán foglalkozott a nagy szimbolikus értékű helyen, az ország fővárosának belterületén lévő, feltűnő méltatásokkal: az emléktáblával és az utcanévvel is. 1955. szeptember 19-i, a Guszev-történetet fikcióként tárgyaló naplófeljegyzésében Illés Endre ezt írta az utcanévről: „Mit lehet csinálni? Hallgatni. És az utca megmarad.”³³⁷

Néhány évvel később, immár a Kádár-korszak kezdetén azonban Szeberényi Lehel nem hallgatott, amikor az *Új Írás* 1961. júliusi számában megjelentette Illés Béla történetalkotásaival, kitalációival foglalkozó, *Guszev kapitány* című karcolatát.³³⁸ E munkájában a szerző nyíltan felvetette annak lehetőségét, hogy a százados és társai története valótlan és ezzel kapcsolatban így írt az emléktábláról és az utcanévről: „gondoljátok [tudniillik az olvasók], hogy a Guszev-ügy kitaláció lenne? Elképzelhető, hogy a szép szál Guszev kapitány, a kerekész olajbarna szemeivel, melyekben a szabadság szent tüze égett, és barna bánat honolt a népek nyomorúsága láttán, – elképzelhető, hogy ez a Guszev kapitány, kinek orosz szíve együtt dobogott Kossuth szívével és akit hetedmagával vérpadra hurcolt a cári véstörvényszék, mert nem akart kardot fogni a magyar szabadságharcosokra, – elképzelhető, hogy ez a szívünkbe beférkőzött hős orosz katona nem is létezett?

Ugye, hogy nem képzelhető el.

Hiszen még utca is van róla. Nagy betűkkel ki van írva, hogy Guszev utca. A Szabadság térből nyílik szerényen, megbújva, mintha maga is hitetlenkednék. De nincs mese. Ott áll a tábla egy tiroliai házon. Átellenben pedig egy dombormű áll, Guszev kapitány képmásával és három negyvennyolcas honvéddel. Ha pedig a képmását is ismerjük Guszev kapitánynak, miért a kétely?

Igaz, hogy Guszevről nem tudtak, míg [Illés] Béla bácsi a történelem homályából elő nem vezette. De attól kezdve már tudtak, sőt lábjegyzetben megerősített hiteles szavait olvashatták, melyeket a véstörvényszék előtt mondott. Légbőlkapott hősökről nem neveznek el egy egész utcát megfontolt és körültekintő városatyák!”³³⁹ Az érvelésben figyelemre méltó, hogy míg a történelmi alakokról elnevezett közterületek esetében a személy valamikori létezése, tevékenysége legitimálja a névadást, a Szeberényi-karcolatban – ha ironikusan is – ez a folyamat megfordul: itt az utcanév megléte (lenne) hivatott igazolni a névadó figura valóságosságát. A továbbiakban a szerző az

336 Ld. ezekről e munkám 4.2. fejezetét!

337 Ld. Illés Endre naplója. I. m. 148., továbbá: Illés E.: Napló. i. m. 146., valamint e munkám 4.2. fejezetének 193. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

338 Szeberényi L.: Guszev i. m. 406–408.

339 Uo. 407.

utcanévvel kapcsolatban írt a százados és társai esetére irányuló történész kutatásokról is, megállapítva: „Persze, ha már utcát neveznek el valakiről, annak curriculum vitaeje után is megindul a hajsza.” Karcolatában Szeberényi tárgyalta e vizsgálódásokat, amelyek során nem sikerült megtalálni a Guszev-ügyre vonatkozó történelmi forrásokat, ám a kutatók „eközben több orosz hősrre bukkantak, kik nemcsak készülődtek [mint Guszev százados], de át is álltak a negyvennyolcas magyarokhoz, hogy a szabadságért harcoljanak”.³⁴⁰ Azonban azt, hogy a kapitány nem létezett, Szeberényi – feltehetőleg az őt ennek megállapítása miatt esetlegesen érő támadások elkerülése érdekében – végül is nem maga közölte, hanem Hidas Antallal, az ekkoriban tekintélyesnek számító kommunista íróval mondatta ki:³⁴¹ „Később [Illés] Béla bácsi Hidas Antalnál járt Moszkvában. Hidas csóválta a fejét:

– Te Béla, mit bolondítod a világot, hiszen Guszev nem is létezett.

Mire Béla bácsi így válaszolt:

– Guszev létezett... És ha nem létezett, akkor is léteztek más ovoszok!”³⁴²

A karcolatíró ehhez kapcsolódó kommentárja pedig szintén alkalmas lehetett arra, hogy szerzőjét megvédje az eset ilyen bemutatása miatti retorzióktól: „Ebben a válaszban mi is megnyugodhatunk, hiszen ha nem is lett meg Guszev, meglettek más oroszok, kik talán még ma is a történelem mélyén aludnának, ha nincs Guszev-kutatás.”³⁴³ A szerző itt azt hangsúlyozta, amiről munkájában előzőleg már írt: bár a kutatások arra engednek következtetni, hogy a magyar szabadságharc mellé *átállni szándékozó* kapitány és társai kitalált figurák, ténylegesen léteztek olyanok, akik *át is álltak*, tehát a fiktív alakoknak tulajdonítottaknál jelentősebb tetteket hajtottak végre. Vagyis az írói fantázia e különös szüleményének megkérdőjelezése lényegében nem érinti a „szovjet–magyar barátság” történelmi előzményeit, nem gyengíti legitimá-

cióját, mivelhogy valóban voltak a cári hadseregből a magyar szabadságharcosokhoz áttért orosz katonák.³⁴⁴ A Guszev-történet, illetve a százados méltatásainak aktuálpolitikai összefüggéseire való rámutatástól pedig Szeberényi – nyilvánvalóan az emiatti támadásokat elkerülendő – gondosan tartózkodott szövegében. Mindazonáltal a karcolat elősegíthette a fikció érvénytelenítését, hatását pedig növelhette, hogy szerzője azt kisebb, a Guszev-esettel foglalkozó részeket nem érintő változtatásokkal a későbbiekben is közreadta: 1965-ös *A költő és őrangyalai. Rajzolatok irodalmi háttérrel* című kötetében,³⁴⁵ majd az *Új Tükör* 1979. szeptember 16-i számának hasábjain.³⁴⁶

A Guszev-ügyre irányuló történész kutatások negatív eredményeinek és Szeberényi karcolatának ellenére a budapesti belvárosi utcaelnevezés és az emléktábla megmaradt,³⁴⁷ az 1960-as években pedig még jelentek meg olyan szövegek, amelyek, a közterület-elnevezésekkel összefüggésben, minden kétséget kizáróan valós személyként ábrázolták a századosot. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár által kiadott, *Az utcák őrzik emléküket* című 1963-as kötet, amelyben rövid ismertetések olvashatók a Budapesten utcanévvel megörökített személyekről, a Guszev kapitányról elnevezett utcákkal kapcsolatban a következő életrajzot közölte: „Guszev Alekszej orosz cári tiszt volt a XIX. sz. első felében, aki rokonszenvezett a 48-as magyar szabadsághozmozgalommal, 1849. augusztus 16-án végezték ki. Alakját Illés Béla népszerűsítette.”³⁴⁸ E kiadványban a fiktív figurának az olvasókkal valós személyként elfogadtatását elősegíthette szerepeltetése az egykor ténylegesen élt történelmi alakok között; az, hogy utcákat neveztek el róla, továbbá a könyvet megjelentető intézmény, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár szakmai tekintélye is – a munka tanulmányozói ugyanis arra gondolhattak: a Budapest fontos kulturális intézménye által közzétett összeállításba nem kerülhet be egy efféle kitaláció. Ugyanakkor a tiszt valóságosként megjelenítése, egyfajta sajátos visszacsatolásként, igazolhatta a Guszev utca és a Guszev kapitány utca mint történelmi hőst megörökítő utcanévek létjogosultságát. Hasonló hitelesítési mechanizmusok érvényesülhettek akkor is, amikor Magyarország „felszabadulás”-ának 20. évfordulója alkalmából, 1965. április 3-án ünnepi ülést tartott a magyar országgyűlés és ezen beszédet mondott A. I. Mikojan, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága elnök-

340 Uo. 407–408. Ld. még e munkám 4.2. fejezetének 192. jegyzetét!

341 Amikor Szeberényi 1979-ben az *Új Tükör* hasábjain ismét közzétette karcolatát, egy ahhoz kapcsolt rövid bevezetésben írt az 1961-es publikáció fogadtatásáról is: „Nincs írásom, amely vetekednék ennek hírével. [...] mihelyt frissen gyúrt golyóbisom elhajítottam [ti. megjelentette a szöveget], akkorát csobbant, akkora gyűrűket vetett, hogy magam is megszeppentem tőle. Kivált a fellegektől, melyeket fejem fölé tornyosított. Kivívtam [Illés] Béla bácsi neheztelését. S tán pörölye agyon is sújt, ha Hidas Antal és Lengyel József le nem csapolják haragját, s védő karjukat ki nem terjesztik fölem. Ők nagyon jól tudták, hogy Guszev nem létezett. De Béla bácsi nem akart erről tudni.” *Szeberényi Lehel: Miért választottam? Új Tükör* 1979. szept. 16. 14. A visszaemlékezés szerint tehát a karcolatban szereplő, Guszev kapitány kitalált voltára rámutató Hidas Antal megvédte Szeberényit a kipellengérezés miatt felháborodott Illéssel szemben – az sem zárható ki, hogy Hidas már a megjelenése előtt ismerte és jóváhagyta a szövegben foglaltakat.

342 *Szeberényi L.: Guszev i. m. 408.* Illésnek a cikkben olvasható válaszához hasonló érveléséről számolt be emlékiratában Goda Gábor: az írónak „amikor szemére vetették, hogy Guszev kapitány nem létezett, azt válaszolta, hogy akik tagadják, azok nem értik a történelem igazságait, mert ebben az ügyben az az igazság, hogy teljesen mindegy, hogyan hívták a számos, cári hadseregben szolgáló tiszt közül azokat, akik a magyar szabadságharc oldalára álltak. S ez a lényeg, ez az igazság.” *Goda G.: Szülőföldem i. m. 75.*

343 *Szeberényi L.: Guszev i. m. 408.*

344 Konkrét eseteket azonban Szeberényi nem említett meg karcolatában. – Vö. még: *Baráth Magdolna: Szovjet „imázsépítés” Magyarországon. A Szovjetunió magyarországi népszerűsítésének módszerei és eszközei 1956 után. Századok* 2011. 6. sz. 1525–1542.

345 *Szeberényi Lehel: Guszev kapitány. In: Úó: A költő és őrangyalai. Rajzolatok irodalmi háttérrel. Magvető, Bp., 1965. 50–55.*

346 *Szeberényi Lehel: Guszev kapitány. Új Tükör* 1979. szept. 16. 14–15.

347 Ezzel kapcsolatban Szeberényi azt írta 1979-es, a karcolat elé illesztett bevezetésében: „A »Guszev kapitány« tehát nagy vihart kavart a maga idejében. A Guszev utcát azonban nem söpörte el.” *Szeberényi L.: Miért választottam? I. m. 14.*

348 Ld. *Az utcák őrzik emléküket. Összeáll. Puruczki Béla–Fancsali Petronella–Novák Tamásné. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bp., 1963. 53.*

ségének tagja, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke, aki a közös szovjet–magyar forradalmi hagyományokat bemutatva, többek között, egykor ténylegesen élt személyekként méltatta a századost és társait, ennek kapcsán megemlítve azt is: „Budapesten van egy utca, amelyet Guszev kapitányról neveztek el.”³⁴⁹ Ez esetben azon tényezők, hogy vezető szovjet politikus fontos alkalomból elhangzott és a *Népszabadság* hasábjain nyomtatásban is megjelent beszédében, valósakkal együtt tárgyaltattak a fiktív alakok, alkalmasak lehettek a kitaláció hitelesítésére, ezáltal pedig a Guszev utca mint történelmi személy tiszteletét kifejezésre juttató közterület-elnevezés létjogosultságának igazolására. E folyamatról Goda Gábor ezt írta visszaemlékezésében: „amikor Mikojan Magyarországon járt, mint a Szovjetunió elnöki tanácsának elnöke, tehát államfő, a Parlamentben fölszólt, és utalt arra, hogy a szovjet–magyar barátság nem új keletű, mert ennek már az elmúlt században olyan hősei és mártírjai voltak a cári hadseregben, mint Guszev kapitány. Ezzel szentesítve lett a Guszev utca, és Illés [Béla] is megnyugodott”³⁵⁰ – az eset fikció voltára fokozatosan fényt derítő történész kutatók és az ezek nyomán megjelent írások, köztük Szeberényi 1961-es *Új Írás*-karcolata ugyanis okozhattak gondot az íróknak...

Egy nem budapesti, szintén a századosról történt helyelnevezésről, a nyíregyházi Guszev-lakótelepéről írva, 1972-es, *Erdőháton, Nyíren* című könyvében Végh Antal már félreérthetetlenül kijelentette, hogy az orosz tiszt esete kitaláció: „A telepet annak idején Illés Béla Guszev kapitánya alapján nevezték el, aztán hogy kiderült, az egész Guszev-ügy íróasztali mese, gondolták, átkeresztelik. Nem keresztelték át.”³⁵¹ A százados és társai történetének fikció voltáról fokozatosan elterjedő információk hatása pedig megfigyelhető az 1963-as, *Az utcák őrzik emléküket* című összeállításhoz hasonló, tíz évvel későbbi, *Utcák, terek, emberek* címmel megjelent könyvnél. E munkában ugyanis már nem szerepel Guszev kapitány az utcanévvel megörökített személyek között³⁵² – ám a százados közterületen lévő méltatásai, akárcsak Nyíregyházán, Magyarország fővárosában is megmaradtak a továbbiakban is. Az 1970-es évek közepén a „szocialista” rendszer propagandájában kulcsfontosságú „szovjet–magyar barátság”-ot történelmileg legitimáló, a budapesti belvárosi utcanévvel is terjesztett kitalációt, a fiktív figura méltatását csak gépiratos, nyomtatásban meg nem jelent feljegyzéseiben bírálhatta meg keményen Zolnay Vilmos: „Hogy a IV. és V. kerületet egybekapcsolták, belvárosi utca lett a

Guszev utca. Mi az, hogy Guszev? Ki az a Guszev? Egy soha nem élt, kitalált, magyart szerető hős. Nem hős, hős. Sok elnevezés után lett Guszev utca, pedig milyen kedves volt a Bálvány utca név, már csak azért is, mert városunk megmagyarodására emlékeztetett. Ez az utca valamikor Gödi út volt, mert Göd felé vezetett. Pest akkor német ajkú lakossága ezt nem értette és csinált belőle vagy kétszáz évvel ezelőtt Götter Gassét. Minthogy a Götter magyarul bálvány, hát a magyarosodáskor lett belőle Bálvány utca. Most nincs Bálvány utcánk, de van egy új bálványunk, Guszev úr.”³⁵³ Zolnay szövegében figyelemre méltó egyrészt az, hogy a képzelet szülte alakot nem *hősnek*, hanem *hősnek* minősítette: az általa is kutató „fattyúnyelvi”³⁵⁴ torzítással az eredetihez képest ellenkező jelentést adva a szónak: „gyáva, megalkuvó, senki ember”,³⁵⁵ másrészt pedig a fejtegetéseiben lévő tévedései által alkotott rendszer. A Guszev utca neve ugyanis korábban Sas utca volt, a Bálvány utca a vele párhuzamos Október 6. utca korábbi neve volt:³⁵⁶ az 1849-es aradi kivégzésekre utaló név és az utca korábbi neve tehát a szerző leírásában összekeveredtek az állítólag 1849. augusztus 16-án kivégzett, az aradi vértanúkéhoz hasonló sorsú, ám kitalált orosz mártírt megörökítő utcanévvel, a Guszev-tisztelettel szembeni ellenszenve pedig összekapcsolta a soha nem létezett kapitány figuráját a bálvány fogalmával – mindebből azonban végül is egységes, a Guszev utca elnevezést, ezáltal a kitalált személy méltatását határozottan elutasító gondolatmenet alakult ki.

Míg gépiratos naplójában Zolnay határozottan kárhóztatta a soha nem létezett orosz tiszt utcanév által történő „bálványozás”-át, néhány évvel később, 1979 őszén, az *Új Tükör* szeptember 16-i számának hasábjain, *Guszev kapitány* című munkájának ismételt közzététele³⁵⁷ alkalmából megjelentetett, a karcolat elé illesztett bevezető cikkében Szeberényi Lehel egyrészt félreérthetetlenül rámutatott arra: „Guszev nem létezett”, másrészt, évekkel Illés Béla 1974 elején bekövetkezett halála után, sajátosan igyekezett megindokolni azt, hogy az író miért nem ismerte el Guszev százados fiktív voltát és, ezzel összefüggésben, érvelt a budapesti Guszev utca elnevezés megtartása mellett. Illés viselkedését sajátos alkotói személyiségvonásokkal és a művészi igazság meglétével magyarázva, igyekezett igazolni annak jogosságát: „Béla bácsi nem akart erről [tudniillik, hogy a kapitány nem létezett] tudni. És ha meggondolom, igaza is volt. Az író – a vérbeli – mint a gyermek, gyönyörű hazugságait, helyesebben: álmait nagyon magas hőfokon, ahol a mennyiség már minőségbe csap, maga is igaznak hiheti. Minthogy igaz is valahol egy másik szférában. S megette a fene, ha nem kel életre, amit megálmodtunk,

349 Az országgyűlés törvénybe iktatta a magyar nép felszabadulásának történelmi jelentőségét. *Népszabadság* 1965. ápr. 4. 3. A beszéd Guszev-essettel foglalkozó részének részletes elemzéséhez ld. e munkám 4.6.1. fejezetének 671–673. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

350 Goda G.: Szülőföldem i. m. 75.

351 Végh Antal: *Erdőháton, Nyíren*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1972. (Magyarország Felfedezése) 208. Vö. még: *Urbán Teréz*: Nyíregyháza utcanévei. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanárszakszociális Kutató Munkaközössége, Bp., 1978. (Magyar Névtani Dolgozatok 8.) 51.

352 Ld. *Utcák, terek, emberek*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1973.

353 Talán az utolsó naplóját írja Zolnay Vilmos Budapesten 1975. július havában. *Gépirat*, Bp., 1975. 9. Ld. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 3373.

354 Ld. ehhez: *Zolnay Vilmos–Gedényi Mihály*: A magyar fattyúnyelv szótára. 1. *Gépirat*, Bp., 1945–1962. V–VIII. Ld. OSZK I. 121/185.

355 Talán az utolsó naplóját írja Zolnay Vilmos i. m. 25–26.

356 Ld. ehhez: Budapest teljes utcanévlexikona. I. m. 484., 378.

357 Ld. ehhez e fejezet 346. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

s papírra vetettünk.” Amikor pedig a fikció történelmi tényként terjedt el és utcát neveztek el a kapitányról „Melyik író bolond, hogy ily szép földi karriert megvonjon a maga teremtetten hóstól, a maga tányérjába utólag beleköpjön, kivonva hőstét a forgalomból. Annyi gyöngesség igazán megbocsátható az írónak, hogy ezt elfeledje megtenni. Miképp Béla bácsi is inkább meggyőzte magát, hogy Guszev valóban élt, a lelke nyugalmáért.” A továbbiakban Szeberényi írt arról is, hogy a kitaláció leleplezésének ellenére a budapesti belvárosi utcanév megmaradt: „áll, miként az erősen megépített műalkotások” és, a művészi igazságról megfogalmazott kijelentése folytatásaként, a következőképpen érvelt ennek további meghagyása érdekében: „utcát nemcsak hajdanvolt személyek kaphatnak, kik léteztek is; mesehősök éppúgy, noha sose léteztek, csak a képzeletben. Ám, mire mesehősként világra jöttek, magukba zárták a névtelen minták seregét, hogy sokak igazságát fejezzék ki egymaguk, a szintézis ünnepi pajzsára emelvén fel a porból.

A Guszev utcának, ha másképp nem, így van létjogosultsága. Miként, mondjuk, egy Szindbád fasornak, János vitéz rakpartnak, vagy éppen Hány János krt.-nak.”³⁵⁸ Itt Szeberényi, az utcanév megtartása érdekében, sajátos módon újraértelmezve a méltatást, úgy érvelt, hogy bár a névadó személy kitalált alak, figurájában ténylegesen élt személyek, illetve tetteik összegződnek: őket, cselekedeteiket megörökítendő kell megtartani az elnevezést. Ezzel a szerző tovább is gondolta az ekkor ismét közölt karcolatában leírtakat. Ott még csak azt állította, hogy bár a századosra vonatkozó forrásokat nem sikerült megtalálni, e kutatások során a történészek feltártak dokumentumokat hasonló, sőt Guszev kapitányénál még jelentősebb tetteket végbevitt, ténylegesen élt orosz katonákról, 1979-es cikke szerint pedig a kitalált alakhoz hasonló sorsú, tehát éppen ilyen személyek emlékéit örökítheti meg a soha nem létezett tiszt nevével megalkotott utcanév. Azért, hogy 1979-es gondolatmenete érvényességét ne gyengíthesse, és minden bizonnyal a probléma tárgyalása miatti esetleges hatalmi retorziókat elkerülendő, Szeberényi kifejezetten Illés szépírói munkásságának részeként mutatta be a fikció megalkotását és hozzá való ragaszkodását, még csak nem is utalva azokra az aktuálpolitikai szempontokra, amelyek érdekében az író 1945-ben és 1949-ben közzétette az esetet bemutató, nem szépirodalmi alkotásoknak számító újságcikkeit a százados és társai esetéről és amely tényezők miatt nem ismerhette el a történetet saját fikciójaként. Szeberényi az utcanévadásra csak röviden utalt és, a kitaláció-teremtés ilyen ábrázolásának megfelelően „erősen megépített műalkotások”-hoz hasonlította a nevet szövegében. Ezen eljárásával összhangban – az 1961-es karcolatában foglaltaktól eltérően – a szerző ekkor nem írt a századost és társait megörökítő emléktábláról sem – ez ugyanis félreérthetetlenül azt hirdette: Guszev kapitány és mozgalmának résztvevői valóságos személyek voltak, tehát meglepte mindenképpen lehetetlenné tette (volna) a Szeberényi által ismertetett sajátos méltatást, eltávolítására azonban a „szocialista” rend-

szer viszonyai között nyilvánvalóan nem kerülhetett sor. A fikció történetének e sajátos bemutatása tehát nem sértette a „szovjet–magyar barátság”-ot, sőt az utcanév megtartása érdekében kifejtett gondolatmenet még ennek propagálása érdekében is hathatott.

A kitalált figurát megörökítő budapesti belvárosi utcanév története része volt Oláh Gábor 1985-ös, *Nem vagyunk az erdőben...* című, az utcanévekkel foglalkozó televíziós dokumentumfilmje forgatókönyvének is.³⁵⁹ A szöveg szerint a Guszev utcában állva Takáts Rózsa, Budapest Főváros Levéltárának levéltárosa³⁶⁰ a következőket mondta az elnevezés eredetéről: „Ki volt ez a Guszev? Nos, ez egy érdekes történet. Illés Béla egy novellájában szerepel ez a Guszev kapitány. A történet annyira hiteles, hogy a Guszev kapitányt is élő, hiteles történelmi alaknak gondolták a kortársak. Csak amikor egy fiatal történész már a moszkvai történelmi anyagokat is átnézte és mégsem találta meg, ki volt és mikor született, hogyan élt a híres Guszev kapitány, szinte Illés Bélát tették felelőssé. Ekkor ő nevetve hárította el magától a vádakat.

»Kérem, ha én egy szépirodalmi alkotásban egy szereplőmnak kitalált nevet adok és Önök azt valóságos, létező személynek tekintik, arról csak Önök tehetnek.«³⁶¹ Az eset ábrázolásánál Takáts, noha félreérthetetlenül rámutatott arra, hogy a százados kitalált figura, levéltáros-történészként nem cáfolta és ezzel jogosultként adta elő Illés Béla védekezését: eszerint a jól sikerült történelmi tárgyú elbeszélés megtévesztette a kortársakat, akik ennek alapján nevezték el az utcát a soha nem létezett kapitányról. Ugyanakkor a szakember nem említette az író elbeszélése mellett annak más, az üggyel foglalkozó, nem szépirodalmi munkáit (így az ekkorra már több kiadást megért *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című cikket sem) és nem beszélt a kitaláció szerepéről a „szovjet–magyar barátság” propagandájában – tehát csupán egyfajta félreértésként, különösen érdekes, mulatságos irodalomtörténeti-várostörténeti esetként (szövegében Illés „nevetve” hárítja el az őt érő vádakat) mutatta be az utcanév létrejöttét, és ezek után nem is tartotta szükségesnek megindokolni, hogy fel sem veti az elnevezés megváltoztatásának akár csak a lehetőségét sem...

Ezzel szemben a budapesti V. kerületi Honismereti és Helytörténeti Munkabizottságnak a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága Igazgatási Főosztályának illetékeséhez intézett, 1987. március 18-i előterjesztése határo-

359 Ld. ehhez: Oláh Gábor: *Nem vagyunk az erdőben...* Dokumentumfilm. Forgatókönyv. Gépírat, MTV, 1985. Ld. Budapest Főváros Főpolgármesteri Hivatala, Igazgatási és Hatósági Ügyosztály iratgyűjteménye (= BFFH IHÜ így.) „Fővárosi Közgylűlés Városrész, Közterület eln. Bizottság” feliratú dosszié, „Utcaelnevezés” pallium sz. n. A forgatókönyv címdala szerint a film rendezője Oláh Gábor, szerkesztője Varga László volt. A filmet nem tudtam megtalálni.

360 Takáts Budapest Főváros Levéltára közleményeinek éppen 1985-ös kötetében jelentetett meg tanulmányt a fővárosi utcanévadás történetéről, ld. Takáts R.: A fővárosi utcanévadás i. m.

361 Oláh G.: *Nem vagyunk* i. m. 24–25.

358 Szeberényi L.: Miért választottam? I. m. 14.

zattan indítványozta a Guszev utca név megváltoztatását: „Az utcanevek közül történeti hitelességét tekintve, a várostörténet emlékeihez semmiképpen sem kapcsolható Guszev utca elnevezés elhagyását és helyette a *Sas utca* vagy a *Két Sas utca* név visszaállítását javasoljuk.

Emlékeztetőül megjegyezzük, hogy Illés Béla író költött alakja valójában nem élt, és a történelmi példa hitelessége sem bizonyítható. Ezért a várostörténeti emlékek méltó megörökítése, ápolása érdekében az eredeti – mintegy kétszáz éves – utcanév visszaállításának ügyét támogatjuk.”³⁶² Az utcanév megváltoztatásának érdekében a javaslattevők nemcsak azt hangsúlyozták, az ismétléssel is nyomatékosítva, hogy Guszev kapitány soha nem létezett („költött alak”, „valójában nem élt”), hanem, mintegy cáfolva az 1979-es Szeberényi-cikkben foglaltakat is, arra is rámutattak: olyan valóságos személy sincs, akit ekként kellene megörökíteni. Minden bizonnyal kezdeményezésük kudarcát, a névváltoztatás indítványozása miatti esetleges retorziókat elkerülendő, a javaslattevők levelükben nem tárgyalták a Guszev-történet aktuálpolitikai-propagandisztikus vonatkozásait, hanem kifejezetten a várostörténeti emlékek ápolásának szempontjára hivatkozva foglaltak állást a korábbi utcanevek valamelyikének visszaadása mellett. Ennek nyomán a Főosztály azt javasolta, hogy az V. kerületi Tanács Végrehajtó Bizottsága a Guszev utca nevet a Két Sas utca elnevezésre változtassa meg.

A kerületigazgatás munkatársai e javaslatról tárgyaltak a kerületi pártbizottság illetékes titkárával és az ügyben érdekelt tanácstagokkal, majd az alábbiakat terjesztették az V. kerületi Végrehajtó Bizottság elé: „1. Guszev kapitány neve, s főként a róla elnevezett utca a *köztudatban teljesen elfogadott és ismert*. Jóllehet az MTA Irodalomtudományi Intézetének szakvéleménye szerint az Illés Béla által megírt, s népszerűsített személy az írói képzelet terméke, a névhasználat legalitását ez nem kérdőjelezheti meg, hiszen Budapesten számos költött név szerepel utcanévként. Egyébként több, a valóságban is bizonyítottan élt Guszevről tudunk. (Pl. Gleb Guszev egy 70 fős magyar partizánegység parancsnokaként vett részt Csehszlovákiában a német megszállók elleni harcokban a II. világháború idején.

Vagy pld. Pjotr A. Guszev kiváló szovjet balettművész és táncpedagógus volt, a moszkvai Bolsoj színház – illetve később a Kirovi [így!] Balett igazgatója, aki 1965-ben és 1975-ben Budapesten is betanította a Csipkerózsika c. balettet.)

2. A magyar nép emlékezetében a Két Sas képzele erősen összefonódik a Habsburg-dinasztia által uralt népelnyomó Osztrák–Magyar Monarchiával. Egy ilyen névváltoztatás tehát méltán válthatna ki sokakban visszatetszést.

A jellegzetesen szláv hangzású név megváltoztatása ugyancsak nemkívánatos politikai, esetleg diplomáciai következményeket vonhatna maga után.

Mindezekre tekintettel, a Guszev utca nevének megváltoztatását nem javasoljuk.”³⁶³ Ennek nyomán az V. kerületi Végrehajtó Bizottság 1987. október 29-i ülésén úgy határozott, hogy nem változtatják meg a Guszev utca nevet.³⁶⁴

Az utcanév megtartásának érdekében készített érvsorozat első, kiemeléssel is legfontosabbnak tekintett eleme szerint a kitalált személy és a róla elnevezett utca a köztudatban teljesen elfogadott és ismert – e megállapításokat azonban nem támasztja alá semmiféle hivatkozás valamilyen közvélemény-kutatásra,³⁶⁵ a közterület-elnevezés „teljesen elfogadott” voltának hangsúlyozott említését pedig eleve cáfolta az utcanév megváltoztatásáért indított kezdeményezés, amelynek nyomán készült maga az előterjesztés is. A továbbiakban feltűnő, hogy az érvsorozat készítői következetesen figyelmen kívül hagyták aényt: az utcában lévő emléktábla egyértelművé tette, melyik, ráadásul valóban élt történelmi személyként megörökített Guszevről nevezték el a közterületet – tehát nem a partizánparancsnokról vagy a táncpedagógusról. E II. világháborús tiszt³⁶⁶ és az 1987. március 30-án elhunyt művésszel³⁶⁷ pedig, más korszakban élt, más tevékenységi körű emberek lévén, nem lehetett behelyettesíteni a kitalált, 19. századi kapitányt: az ő sorsuk nem összegződhett az emléktáblával méltatott figurájában, még az 1979-es Szeberényi-cikkben megfogalmazott érvelés³⁶⁸ szerint sem.

Az indoklás 2. szakaszában – hasonlóan az 1. rész első mondatához – ismét az utcanév-változtatásban érintett közösség nézeteire történik hivatkozás, ismét anélkül, hogy ezt bármiféle közvélemény-kutatásra való utalás alá támasztaná, ráadásul egy téves asszociációval: a 19. századi utcanévben szereplő „Két Sas” ugyanis nem volt azonos az osztrák császári jelvény kétfejű sasával.³⁶⁹ Mindezekből az érvsorozat készítői egy, bár csak feltételes móddal ábrázolt, a névváltoztatást rosszálló, esetleges közönségreakcióra is következtettek, amelyet azonban ők – a „méltán” kifejezés alkalmazásával – jogosultnak ismertek el, természetesen a Guszev utca név megtartása érdekében.³⁷⁰ A

363 Ld. BFL XXIII. 205. a. „1987. IV. n. év” k. 1–2. Az MTA Irodalomtudományi Intézetének a szövegben említett szakvéleményét nem sikerült megtalálnom.

364 Ld. BFL XXIII. 205. a. „1987. IV. n. év” k., az 1987. okt. 29-i ülés jegyzőkönyve 1–2.

365 Nem sikerült adatokat találnom arról, hogy az illetékesek a szöveg 1. és 2. részében az utcanév ügyében érintett közösség véleményére történt hivatkozásait valamilyen, annak megismerésére irányuló információgyűjtés nyomán alakították volna ki. Felvethető tehát, hogy e megfogalmazásoknál csupán a bennük működő előfeltevések, sztereotípiák hatása érvényesült, vö. ehhez, más összefüggésben: Horváth Sándor: Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2009. 244.

366 Gleb Guszevről ld. pl. Godó Ágnes: Magyarok az európai népek antifasiszta fegyveres harcában (1939–1945). In: Magyarország hadtörténete. (2.) A kiegyezéstől napjainkig. Szerk. Tóth Sándor. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1985. (Magyarország Hadtörténete Két Kötetben) 511.

367 Pjotr Guszevről ld. pl. Nikita Dolgushin: Gusev, Petr. In: International Encyclopedia of Dance. III. Fire–Kehl. Oxford University Press, New York–Oxford, 1998. 327–329.

368 Ld. ehhez e fejezet 357–358. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

369 Vö. Buza Péter: Kétsas utca. Élet és Tudomány 1989. dec. 29. 1663.

370 Ugyanakkor ez az érvelés hallgatólágon kiegészíthető még ekként: amennyiben a „magyar nép” ekkora ellenszenvvel viseltetik a Habsburg-uralommal szemben, még abban az

362 Ld. BFFH IHÜ 1987. évi feliratú dosszié sz. n.

nem igazán átgondolt érvek valódi funkciója minden bizonnyal az volt, hogy valamiféle kiegészítő indokként szolgáljanak a 2. szakasz utolsó mondatában közölt tényező: az évtizedek óta létező utcaelnevezés megváltoztatása miatti esetleges szovjet diplomáciai tiltakozás elkerülésére való törekvéshez, a javaslat elutasításának valószínűleg legfőbb okához. – A Guszev utca név megváltoztatásának érdekében 1988-tól 1989 nyaráig is érkeztek megkeresések a budapesti V. kerületi tanács illetékeseihez, ám ezeket is elutasították.³⁷¹

Az 1989 folyamán bekövetkezett politikai változások nyomán, egyes témák korábbi „kényes” vagy „tabu” voltának megszűnésével Buza Péter az *Élet és Tudomány* 1989. december 29-i számában közzétett, a Guszev kapitányról elnevezett budapesti V. kerületi utca neveivel foglalkozó cikkében már ekként fogalmazhatott: „...Guszev Alekszej orosz cári tiszt volt a XIX. század első felében, aki rokonszenvezett a 48-as magyar szabadságmozgalommal, 1849. augusztus 16-án végezték ki. Alakját Illés Béla népszerűsítette.» Ezt a szép, kerek számárságot a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1963-ban megjelent *Az utcák őrzik emléküket* című kiadványából másoltam ki, fényes bizonyítékául annak, hogy ha valamit elég sokszor és elég hangosan mondogatnak, azt még a legkritikusabb elmék is hajlamosak tényként elfogadni. Különösen, ha hinni is akarják, hogy igaz. S szó ami szó, ki kellett találni valakit – az érdem ez ügyben kétségtelenül Illés Béláé –, aki saját tekintélyével bizonyítja, hogy azok a bizonyos cári csapatok 49-ben igenis együtt éreztek az éppen legyőzendő magyar néppel, mint ama Guszev kapitány is, aki kisded alakulata élén szembefordult atyuskája tábornokaival, s lám, életét áldozta – már akkor is! – a mi szabadságunkért...”³⁷² Ekkor a cikk szerzője már félreérthetetlenül rámutathatott a százados és társai történetének kitaláció voltára, ráadásul rendkívül szarkasztikus stílusban („szép, kerek számárság”), aktuálpolitikai tendenciáira, munkája további részében pedig írhatott arról is, hogy a kerületigazgatás illetékesei nem kellő körültekintéssel döntöttek a Guszev utca név megváltoztatásának elutasításakor, „remélhetőleg nem végleg” – bizakodott 1989 végén Buza.³⁷³

A Fővárosi Tanács 1990. január 23-i ülésén már foglalkozott is a budapesti közterületek elnevezésének felülvizsgálatával.³⁷⁴ A *Belváros* című újság

esetben is helyesebb megtartani az annak érdekei, törekvései ellen küzdő Guszev kapitányt méltató utcanévet, ha az illető nem létezett, hiszen „költött” nevek amúgy is találhatók közterület-elnevezéseként Budapesten...

371 Ld. ezekről BFFH IHÜ így. „Vegyes” feliratú cs., „Utca-elnevezési határozatok 1970–1979 1986–1990-ig” feliratú dosszié 89. sz. Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága Általános Igazgatási, Hatósági és Törvényességi Felügyeleti Főosztályának 1989. aug. 7-i összeváltása 1988–1989-ből, meg nem valósult utca-elnevezési javaslatokról.

372 Buza P.: Kétsas i. m. 1663. Ld. még e fejezet 348. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

373 Buza P.: Kétsas i. m. 1663.

374 Ld. Jegyzőkönyv A Fővárosi Tanács 1990. január 23-án (kedden) reggel 8 órai kezdettel az Újvárosháza Nagytermében (Budapest, V., Váci u. 62–64. sz. alatt) megtartott üléséről. Fővárosi Közlöny 1990. 4. sz. 56–58.; Változó utcanévek. „Minek nevezzem?”. Belváros 1990. 1. sz. 6.

1990. évi 1. számának tudósítása szerint „A korábban erre a célra létrehozott, s szakértőkből álló Bizottság alapos előkészítő és feltáró munka után tette meg javaslatait, azzal a megjegyzéssel, hogy az egyes kerületi tanácsok maguk határozzák meg az ajánlott változtatással járó döntéseket.

Az említett bizottság átvizsgálta Budapest 8653 érvényes közterületi elnevezését, s megállapította, hogy az utóbbi években, évtizedekben tovább folytatódott az a káros gyakorlat, amely szerint a mindenkor uralkodó politikai rezsim akarata érvényesült az elnevezésekben. Így igyekeztek megörökíteni a fontosnak tartott személyeket, ideológiákat. Mivel az 1945 előtti ilyen jellegű névváltoztatásokat a háború után a Fővárosi Közmunkatanács korrigálta, a most létrejött Bizottság csak az elmúlt 45 évben keletkezett mintegy 2500 közterület-elnevezéssel foglalkozott.” A cikk szerint a Bizottság a megváltoztatandó utcanéveket 3 csoportba sorolta: ezek közül az első volt: „Az első ütemben – egyidejűleg – megváltoztatandó utcanévek.” E kategóriába került a belvárosi Guszev utca, amelynek korábbi nevét, a Sas utca elnevezést kívánták visszaadni³⁷⁵ és a csepeli Guszev kapitány utca is, amelynek szintén korábbi nevét, a Vágóhíd utca nevet szánták.³⁷⁶ A *Belváros* cikkírója ugyanakkor azt állította, hogy „Erre az »azonnalra« leghamarabb a népszámlálás és az országgyűlési választások miatt csak 1990 márciusa után kerülhet sor.”³⁷⁷ Végül a Fővárosi Tanács 1990. június 19-i ülésén – az V. kerületi tanács támogató véleménye alapján is – a Guszev utca nevet Sas utca névre változtatta meg.³⁷⁸ A százados és társainak immár Sas utcai emléktábláját viszont csak 1995-ben távolították el helyéről.³⁷⁹ A valóban élt Rulikowski hősiességét pedig – Rosonczy Ildikó 1988-as felvetésének³⁸⁰ megvalósulásaként – 1997-től emléktábla méltatja a mostani Földművelésügyi Minisztérium Báthori utcai oldalán.³⁸¹

Csepelen a Magyar Demokrata Fórum helyi szervezetének elnöksége már 1989 nyári, a XXI. kerületi tanács végrehajtó bizottságához intézett előterjesztésében javasolta több, itteni utcanév megváltoztatását, ennek során

375 Változó utcanévek. I. m. 6.

376 Ld. BFFH IHÜ így. „Fővárosi Közgyűlés Városrész, Közterület eln. Bizottság” feliratú dosszié sz. n., a közterület-elnevezések megváltoztatásával is foglalkozó Ideiglenes Bizottság tevékenységét ismertető Tájékoztató 4. sz. melléklete 1., 3., 11.

377 Változó utcanévek. I. m. 6.

378 Ld. BFFH IHÜ így. „Vegyes” feliratú cs., „1990. Utcaelnevezés. Városrésznév” feliratú dosszié, Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága Általános Igazgatási, Hatósági és Törvényhatósági Felügyeleti Főosztályának Budapest városvezetése és az egyes kerületek tanácsainak illetékeseihez Budapest egyes városrésznéveinek és közterület-elnevezéseinek tárgyában intézett 53.011/1990. sz., 1990. júl. 16-i feljegyzése 8., 9.; Jegyzőkönyv A Fővárosi Tanács 1990. június 19-én (kedden reggel 8 órai kezdettel az Újvárosháza Nagytermében Budapest, V. ker. Váci u. 62–64. szám) megtartott üléséről. Fővárosi Közlöny 1990. 8. sz. 157–158.

379 *Prohászka László: Szoborhistoriák. Városháza, Bp., 2004. 194–195.*

380 Ld. ehhez e munkám 4.2. fejezetének 219. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

381 *Prohászka L.: Szoborhistoriák. I. m. 195–196.; Nova: Új emléktáblával gyarapodott a kerület. Belváros-Lipótváros 1997. nov. 12. 3.*

számos korábbi elnevezés haladéktalan visszaállítását: így szándékoztak a Guszev kapitány utca nevet felváltani a Vágóhíd utcával.³⁸² Ezzel kapcsolatban a *Csepeli Híradó* 1989. szeptemberi számának cikkírója a következőképpen foglalt állást: „A legenda szép! Állítólag »nagy dumás« Kossuth-díjas írónk, Illés Béla találta ki: 1849-ben egy Guszev nevű kapitány a szorongatott Habsburg-trónt felszabadító Paszkevics tábornok seregében, egy snájdig, már akkor a szovjet–magyar barátságot előkészítő hős nemet mondott: ő nem lesz a világszabadság letiprója. Mivelhogy Puskinért, Petőfiért rajongó lélek volt szegény. Végül a Péter–Pál erődben, nehéz vasban halt meg – így a legenda. E szép hazugságban csak az a zavaró (nekem legalábbis), hogy Csepel – az akkori vezetése, mint annyiszor 45 után, megint indítatva érezte magát, hogy kitegye szívét az ablakba. Az annyira pirosat, amilyen nincs is. És amilyen nem is volt. Az akkor helyi honatyák (a Tanácsház tér 10-ben és a 12–14-ben) azt mondták, ha a belvárosban van Guszev utca, mi, a »város pereme« sem adhatjuk alább!...

Csak halkan mondom: – azért, mert a csepeli kivagyiság, egy-két ember túllihegése szülte ezt a legendaduplázatot, még nem biztos, hogy magát a mesét is el kell dobni. Élhetne tovább.”³⁸³ A szerző szerint a Fórum javaslatában a „mindenáron való minden visszacsínálás” elve érvényesül és ezt helytelenítette: „Ezek számomra ugyanolyan politikai »sakkhúzások«, mint ami ellen kigondolták.” Így mindegy, hogy ma már semmi köze sincs „a kapitány utcának a vágóhídhöz (hacsak áttételesen nem: a segesvárihoz).”³⁸⁴ A szöveg írója, miközben rámutatott a Guszev-eset kitaláció voltára, annak aktuálpolitikai tendenciájára, a „legendaduplázat”-ra, a százados sorsának elbeszélésénél olyan lényeges vonatkozásokban tért el Illés Béla műveinek, illetve az ezek nyomán keletkezett, nem szépirodalmi jellegű leírásoknak az ábrázolásaitól, hogy ezzel ő maga is előállította a történet egy, fontos elemeiben új változatát: egy fikciót a fikcióból. Az úgy itteni ismertetésével ellentétben ugyanis Illés általam ismert munkáiban és a kitaláció egyéb, nem szépirodalmi jellegű megjelenítéseiben sem olvasható az, hogy a tiszt rajongott volna Petőfiért,³⁸⁵ továbbá a legkülönbözőbb szövegek szerint a kapitányt 1849. augusztus 16-án Minszkben kivégezték és nem a Péter–Pál erőd börtönében halt meg. E cikk-részlet önmagán túlmutatóan, általánosabb érvénnyel is jelzi, hogy egy kitalációnak még a leleplezése során is létrejöhet a korábbi változatokhoz képest fontos mozzanatokban eltérő, így lényeges elemeivel új variánsa: az igazság kimondására való törekvés tehát egy újabb fikció megjelenését eredményez-

heti. Mindemellett a cikkíró, ha csak óvatosan is, felvetette azt, hogy – immár túllépve az eset ábrázolásában rejlő aktuálpolitikai tendencián és a legkülönbözőbb helyi politikai érdekeken –, a „szép legenda” miatt meg lehetne tartani a Guszev kapitány utca elnevezést.

A *Csepeli Híradó* 1990. januári számának egyik cikkében viszont arról lehetett olvasni, hogy a Fórum utcanév-változtatási elgondolásait a fővárosi tanács jóváhagyta. Ugyanakkor – a *Belváros* idézett szövegének szerzőjéhez hasonlóan – ezen munka írója is rámutatott arra, hogy „tekintettel a közelgő választásokra, gyakorlati megfontolásból ennek véghezvitele néhány hónapot még várat magára”.³⁸⁶ Az április 26-án megtartott értekezleten a pártok képviselői, a Csepel Baráti Kör és a Helytörténeti Bizottság tagjai azt javasolták, hogy 3 ütemben hajtsák végre a közterület-átnevezéseket: e szerint a második ütemben, 1992. december 31-ig kell visszaadni a Guszev kapitány utcának a Vágóhíd utca nevet.³⁸⁷ Egy, a csepeli önkormányzat képviselő-testülete elé került, 1991. februári tervezet szerint azonban ez az átnevezés csak 1993 után történne meg.³⁸⁸ A testület viszont február 26-i ülésén úgy döntött, hogy a névváltoztatásra 1993-ban kerüljön sor.³⁸⁹ Az átnevezések sorozata tehát elhúzódtott – ezt pedig a rendszerváltozás ellen dolgozó erők aknamunkájaként értékelte Dr. Jónás Endre *Budapest utcanevei – és ami mögöttük van* című, az *Új Magyarország* 1991. november 12-i számának *Levéltükör* rovatában közzétett írásában. A szöveg szerint, többek között, „A visszahúzó maffia fegyverei: az utcák, közök, terek, sétányok, körutak nevei”. A szerző azt állította, hogy „Az orosz talpak nyalása tovább tart. [...] A kommunista évtizedekből emlékeztet, rossz szájját keltő őrjöngés az oroszokért más területen is tovább tart. Bizonyítják azok az utcanevek, amelyek a mezőgazdasági szélhámos *Micsurintól* a sohase létezett *Guszev kapitányon* és *Osztapenkón* át *Steinmetz kapitányig* a hazánktól és népüktől teljesen idegen *partizánokig* és az ugyanide tartozó *Ifjú Gárda* nevéig, hogy a rossz emlékű *Sztahanovról* ne is beszéljünk, megannyi tanúbizonyságai a törhetelen, megállíthatatlan talpnyalásnak.”³⁹⁰ E felsorolásban az Illés Béla szerint 1849-ben kivégzett Guszev százados az egyetlen, „életpályájá”-nak adatai alapján nem 20. századi figura – ám azáltal, hogy ekkor találta ki az író, a cikk szerzője számára természetesen beilleszthetővé vált a szovjet korszaknak a magyarországi „szocialista” rendszer propagandájában hosszabb-rövidebb ideig kiemelkedőként méltatott alakjai közé, mégpedig nyilvánvalóan mint egyfajta politikai szélhámosság teremtményét, a „szélhámos” *Micsurin* mellett említve meg. Továbbá, míg a Guszev-eset a

382 A hagyománytiszteltet nevében. A csepeli MDF kezdeményezi az utcanevek megváltoztatását. *Csepel* 1989. aug. 4. 6.

383 *H. I.*: Döntsön a lakosság! Avagy: ki érdemel többet: I. István? vagy az I. Tanácselnök? *Csepeli Híradó* 1989. 9. sz. 3.

384 Uo. 3.

385 Ld. ugyanakkor e munkám 4.3. fejezetének 281. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt, valamint a Hét akasztófa c. kétszereplős jelenet más részletét is: *Orosz tisztok* i. m. 6–7.

386 *K. I.*: Utcátáblák, szobrok, piros betűs napok. A kerületi tanács és a pártok II. párbeszéde. *Csepeli Híradó* 1990. 1. sz. 3.

387 *Gedényi Éva*: Változnak az idők – változnak az utcanevek. Módosítások három ütemben. *Csepeli Tükör* 1990. 3. sz. 7.; Utcánév-változtatási tervek. *Csepel* 1990. máj. 11. 1.

388 Kerületünk utcáinak elnevezése a képviselő-testület előtt. *Csepeli Tükör* 1991. 3. sz. 1.

389 Uo. 1.; Egyhangú döntés az utcák elnevezéséről. *Csepeli Tükör* 1991. 5. sz. 1., 7.

390 *Dr. Jónás Endre*: *Budapest utcanevei – és ami mögöttük van*. I. *Új Magyarország* 1991. nov. 12. 16.

rendszerváltozás előtti időszakban a „szovjet–magyar barátság” 19. századi előzményeként kapcsolódott a Szovjetunió történelméhez, az ekkori propagandában pozitívként értékelve, az 1991-es szövegben – a százados fiktív voltának hangsúlyozásával – ugyanez az ábrázolásmód a visszájára fordult: a szerző az 1917–1989 közötti időszak valóban élt személyeinek tiszteletével együtt utasította el az övét is – eltérően a *Csepeli Híradó* 1989. szeptemberi számának cikkírójától, aki, bár szintén rámutatott a történet kitaláció voltára, aktuálpolitikai tendenciájára, „szép legenda”-nak tekintette azt és így vetette fel annak lehetőségét, hogy megmaradjon az utcanév.

Néhány hónappal később, 1992. február 4-i ülésén a csepeli önkormányzat képviselő-testülete módosította előző évi február 26-i határozatát: az új határozat szerint 1992-ben át kell nevezni a Guszev kapitány utcát Vágóhíd utcára.³⁹¹ E döntés alapján a Fővárosi Közgyűlés 1992. április 30-i ülésén a Guszev kapitány utca nevet Vágóhíd utcára változtatta meg.³⁹²

*

Guszev százados és társai minszki kivégzésének helyszínét és belorusszai sírjukat – mivel e figurák soha nem léteztek – végül is nem lehetett megtalálni, így ezeknél nem is kerülhetett sor megemlékezésekre. Magyarországon viszont – Illés Béla leírásai alapján – eleve nem is kellett olyan helyszíneket keresni, amelyekre e katonák pályájuk során valamiképpen eljutottak volna: itt nagy szimbolikus értékű helyek felhasználásával nyílt mód méltatásukra. A budapesti Guszev-emléktábla és a Guszev utca elnevezés 1949–1990 közötti története pedig, az eseten túlmutatva, általánosabb érvennyel szemlélteti, hogy miként kapcsolódhatnak össze a térhasználat és a politikai propaganda különféle szempontjai. A korabeli közvélemény-formálók a tér adta lehetőségek kihasználásával is igyekeztek kifejezésre juttatni a rendszer propagandájának kulcsfontosságú elemét, a „szovjet–magyar barátság”-ot történelmileg megelőlegező-legitimáló (fiktív) figura, az orosz Guszev százados jelentőségét. Magyarország fővárosában különösen nagy szimbolikus értékkel bíró, központi területen lévő utcát neveztek el róla, amelynek közelében hasonló sorsú (valóban élt) magyar történelmi személyek neveit viselő utcák voltak – így érzékeltetve e szabadságharcosok, ezáltal pedig őket méltató „utódaik” összetartozását. Ebben az utcában, az ország egyik fontos intézménye: a Nehézipari Minisztérium falára helyezték el a százados és társainak emlék-

tábláját, ami szintén nagybecsülésüket volt hivatott mutatni. E méltatások elősegíthették azt, hogy a kitalált figurát, illetve esetét valóságosként fogadják el a propagandával megcélzottak – a fikció különféle ábrázolásai (emléktábla, újságcikkek, tananyagok stb.) pedig, sajátos oda-vissza csatolásokkal, egymást is hitelesíthették (lásd a 284. oldalon található ábrát).

A kitaláció leleplezésének időszakában viszont a fővárosi utcanevek és az emléktábla létjogosultsága is veszélybe került – sőt éppen ezek figyelmeztettek újra meg újra a probléma meglétére. Ekkoriban, a Kádár-korszakra jellemző sajátos „félmegoldás”-ként, Guszev kapitányt kihagyták a budapesti közterület-elnevezéssel méltatott személyeket bemutató könyvből, ám az utcanevek megmaradtak és az emléktáblát sem távolították el helyéről. Ebben az időszakban nemcsak a *méltatási eljárás* vonatkozásában vetődött fel a változtatás igénye (a Guszev utca kapja vissza valamelyik korábbi nevét), hanem egyes közvélemény-formálók írásaiban megjelent az arra való törekvés is, hogy a *méltatottat* változtassák meg. Szeberényi 1979-es cikkében a kitalált alakéhoz hasonló sorsú, valóban létezett személyeket javasolt, az 1987-es érvsorozat összeállítói pedig olyan emberekkel igyekeztek behelyettesíteni a soha nem létezett figurát, akiknek már nem is a pályájuk, tevékenységük, hanem csak a vezetéknevük volt azonos a fiktív 19. századi tiszttel – a kitaláció lelepleződése ellenére valamiképpen megtartandó a méltatási eljárást: a politikai propagandisztikus szempontból fontos utcanevet. Ez, szintén önmagán túlmutatóan, általánosabb érvennyel azt jelzi: egy méltatás, kultusz történetében felvetődhet annak lehetősége is, hogy ne csak a méltatási eljárások változának meg, hanem a méltatott személy is. Ám ez utóbbi változtatásra Guszev százados esetében végül is nem került sor: az 1990-es évekig eredeti helyén lévő emléktábla ugyanis egyértelműen mutatta, hogy kiről is van elnevezve a belvárosi utca. E kitalált hagyomány lelepleződésének időszakában tehát Szeberényi és az 1987-es érvsorozat készítői újabb és újabb „hagyományok”-at fedeztek fel és igyekeztek hasznosítani (rokon sorsú, majd csak azonos vezetéknevű figurákkal). Míg tehát a különféle kultuszok többségénél (1945 és az 1950-es évek első fele között Guszev tiszteleténél is) a kiemelkedőként értékelt személyhez kapcsolódnak a különféle méltatási eljárások, az itt tárgyalt két esetben egy létező méltatási eljáráshoz igyekeztek méltatható figurákat találni a korabeli közvélemény-formálók. Az 1989–1990-nel kezdődő időszakban, a magyarországi rendszerváltozás során pedig a politikai szempontok, ha az új viszonyok között másként is, mint korábban, ezúttal is érvényesültek az utcanevek esetében, immár elutasítva a fiktív orosz százados alakját, tiszteletét. A Guszev kapitányról elnevezett közterületek nevét más, a bukott diktatúra eszmerendszerét hirdető helynevekkel együtt változtatták meg, nem fogadva el a *Csepeli Híradó*-ban megjelent azon felvetést, amely szerint a „szép legenda” miatt meg lehetne tartani az egyik ilyen elnevezést.

Évekkel a Guszev utca Sas utcára történt visszanevezése és az emléktábla eltávolítása után, 2005-ben a *Népszava* cikkírója a százados esetét, annak sorsát már-már a budapesti folklór részeként mutatta be és egy kívánságot is

391 BFFH IHÜ igy. „Fővárosi Közgyűlés Városrész, Közterület eln. Bizottság” feliratú dosszié, „Városrész, Közterület-elnevezésekkel foglalkozó Bizottság ülése” feliratú pallium sz. n. Kivonat a Budapest-Csepel Önkormányzata Képviselő-testület 1992. február 4-én (kedden) du. 16.00 órai kezdettel a Polgármesteri Hivatal Nagytermében (Budapest, XXI. kerület Szent Imre tér 10. fsz. 5.) megtartott üléséről.

392 Kivonat a Fővárosi Közgyűlés 1992. április 30-i ülésének jegyzőkönyvéből. Fővárosi Közgyűlés 1992. 7. sz. 388.; BFFH IHÜ igy. „Számítógépes listák, 1983. évi határozatok” feliratú dosszié sz. n. a képviselő-testület által elnevezett, illetve megváltoztatott utcanevek adatai 2–3.

megfogalmazott: „Guszev és emléktáblája nekem hiányzik. [...] Unalmas egy város, ha a házai csak téglából és malterből állnak, nem kötődnek hozzájuk mesék. A földhözragadtak és a szárnyalók, a bájosak és a rémisztők. Bennük igazságok, lóditások, tévedések, hazugságok. [...] Minden elhallgatott mese a várost szegényíti.

Kinek mondjam: azt a táblát tessék megkeresni, visszahelyezni, hadd meséljünk tovább előtte!”³⁹³ Ám ha az emléktábla egyszer vissza is kerülne³⁹⁴ a Sas utcai épület falára, és elhelyezői nem jeleznék valamiképpen (leginkább talán egy, a tábla alá elhelyezett, az esetet ismertető felirattal³⁹⁵), hogy a Guszev-ügy kitaláció, megtörténhetne, hogy az ismét a képzelet szülte figurák tiszteletének kifejezésre juttatójaként kezdene el hatni. A fikció részletesebb bemutatásával kommentált emléktáblánál viszont megteremtődne a lehetősége annak, hogy, egy újabb fordulattal e méltatás történetében, egy „ironikus kultuszhely”³⁹⁶ jöjjön létre, esetleg augusztus 16-i tréfás ünnepekkel – újabb elemekkel gazdagítva a budapesti folklórt.³⁹⁷ Ám az emléktábla visszahelyezésével szemben a Sas utca visszanevezését Guszev utcára a *Népszava* cikkírója még arra hivatkozva sem javasolta, hogy Budapesten ekkoriban volt már Hófehérke utca és Micimackó utca is...³⁹⁸

393 Szöllősi Ferenc: Legendátlanították a budapesti Sas utcát. Illés Béla találta ki a cári önkénnyel szembeszálló Guszev százados alakját. – Hová tűnt az emléke annak, aki nem létezett? *Népszava* 2005. aug. 9. 11. – Az utcanévvel kapcsolatban mutatta be röviden a kitaláció történetét Majtényi György: Volt egyszer egy Guszev utca. *Népszabadság* 2004. szept. 21. 11.

394 Guszev százados és társai emléktáblája, szétbontva, jelenleg a Budapesti Történeti Múzeum fővárosi Lenkei utcai raktárában van. Megtalálásához nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet Buzinkay Gézának és Perényi Rolandnak.

395 Ld. ehhez: Pótló János: Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika. Osiris Kiadó, Bp., 2003. 235–244.

396 Vö. Takács Ferenc: Az ironikus kegyhely. (A James Joyce Múzeum Dublinban). In: Tények és legendák – tárgyak és ereklyék. A Petőfi Irodalmi Múzeum és az MTA Irodalomtudományi Intézete kultusztörténeti kutató csoportja közös konferenciájának megszerkesztett anyaga. Szerk. Kalla Zsuzsa. Petőfi Irodalmi Múzeum, h. n., 1994. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 1.) 187–196.

397 Vö. ehhez: Dobos Ilona: Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség. Gondolat, Bp., 1986. 260–263., 282.

398 Ld. ezekről: Budapest. Zsebatlasz. Cartographia, Bp., 2004. passim; Budapest várostérkép. Cartographia, Bp., 2005. passim, ld. FSZEK BGY BT-1006., vö. még e fejezet 357–358. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

4.5. A TÖRTÉNET ÁBRÁZOLÁSA NÉHÁNY SZÉPIRODALMI ALKOTÁSBAN AZ 1940–1950-ES ÉVEKBEN

4.5.1. A kitaláció feldolgozásai 1947–1949 között megjelent művekben

A sohasem létezett orosz kapitány és társainak történetét nem csak Illés Béla³⁹⁹ és az 1949-es Kossuth köri műsorba illesztett, *Hét akasztófa* című kétszereplős jelenet szerzője⁴⁰⁰ dolgozta fel szépirodalmi alkotásban. Már *A Guszev-ügy* 1947. őszi megjelenése előtt, a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség központi hetilapja, az *Ifjúság* 1947. március 14-i számában, az 1848-as forradalom évfordulójához kapcsolódó összeállításban, írója nevének feltüntetése nélkül látott napvilágot a már említett *Kilenc bitófa a Preobrazsenszkij kaszárnya udvarán* című kétszakaszos cikk, amely bemutatta a százados és társai kivégzését.⁴⁰¹ E szöveg alkotója határozottan eltért az 1945-ös Illés Béla-cikk ábrázolásától⁴⁰² azzal, hogy ahhoz képest megcserélte a különféle büntetéseket elszenvedők számát: szerinte ugyanis nem 7, hanem 9 tisztet végeztek ki 1849. augusztus 16-án, és nem 9 elítéltet, hanem csak hetet küldtek szibériai száműzetésbe. Ugyanakkor az, hogy az 1947-es írás szerzője súlyosabbnak jelentette meg a magyarbarát tisztek ítéletét, mint a „legहितesebb”-nek tekinthető ismertetés, összhangban volt az évfordulós munka szövegének egészével, amely részletesen bemutatta a kapitány és társai szenvedését, állhatatosságukat, ezáltal is érzékeltette az általuk hozott áldozat nagyságát: „Alekszej Guszev tüzérszázados és nyolc társa összeszorított ajkakkal tűrte, hogy letépjék vállpántjait, levagdossák arany gombjaikat és a földre taposva eltörjék kardjaikat. [...] A kilenc tiszt hasadt zubbonyban, verejtékes és harmatos homlokkal”⁴⁰³ állt kivégzése előtt a kaszárnya udvarán. Ám az *Ifjúság*ban megjelent leírás készítője az Illés-cikkhez képest nemcsak azzal alakította tovább a kitalációt, hogy ábrázolta e katonák szenvedését, hanem azáltal is, hogy míg a korábbi munka nem tartalmaz információkat az elítéltek életkoráról, az újabban az áll: fiatalok voltak.⁴⁰⁴ Továbbá, míg az *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című cikkben Guszev

399 Ld. erről e munkám 4.1.2. fejezetét! Ld. ehhez még: Császtrvai István: Illés Béla: Válogatott elbeszélések. Tiszatáj 1951. 1. sz. 49.

400 Ld. erről e munkám 4.3. fejezetének 281–290. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

401 Kilenc bitófa i. m. 5.

402 Ld. *Illés B.*: *Orosz tisztek* i. m. 3., a Fogarasi–Illés-féle kötetben: 33.

403 Kilenc bitófa i. m. 5.

404 Nem zárható ki, hogy az elítéltek fiatalokként megjelenítésének funkciója az volt, hogy e figurákat „közelebb hozza” az Ifjúság túlnyomórészt nyilvánvalóan fiatal olvasóihoz, az eset ábrázolásának egészével folytatott orosz-, ill. szovjetbarát propaganda hatásossága érdekében.

százados és társai inkriminált tevékenységéről ez olvasható: „a 16 orosz tiszt a magyar szabadságharc leverésére küldött cári seregen belül propagandát fejtett ki az intervenció ellen, a magyar szabadságmozgalom érdekében”,⁴⁰⁵ az 1947-es szöveg szerzője ezt részletesen bemutatta: szerinte e tiszteket azért büntették meg, „mert a cár ellen lázítottak és arra beszélték rá az orosz katonákat, hogy fegyvereiket eldobálva megszökjenek és ne harcoljanak a lázadó magyarok ellen [...] Azért, mert azt hirdették, hogy ha a cár a szabadságért küzdő magyarok ellen fordul, akkor a cár is a szabadság ellensége. Mert Kossuthot és Petőfit idézték. Mert felemelték szavukat az ellen, hogy orosz vért ontsanak a Habsburg-uralom ellen harcoló magyarság szabadságharcának leveréséért.”⁴⁰⁶ A szövegrész utolsó mondatában foglaltak ugyanakkor összhangban vannak Guszev kapitánynak az 1945-ös Illés-cikkben „idézett” e szavaival: „Azért harcoljunk a magyarok ellen, mert ők ellenségei a Habsburg-császárnak? Ez igazán nem ok arra, hogy orosz vért ontsunk...”⁴⁰⁷

Az *Iffjúság* hasábjain között leírás szerint a magyarok érdekében végzett tevékenységükért elítélt, szenvedéseiket állhatatosan viselő orosz tisztekkel ott volt a kaszárnyaudvaron „szembe velük a kegyetlen és kérlelhetetlen Golicin herceg, akit a cár küldött, hogy jelen legyen kivégzésüknél [...] szemben velük a herceg, a cár képviselője, aki gúnyos és megvető arckifejezéssel, kicsit unottan szemlélte a kivégzési ceremóniát”, ez után pedig ezt mondta: „Így járnak a cár ellenségei”, majd gyorsan napirendre tért a történetek felett.⁴⁰⁸ E figura ábrázolása különbözik Illés Béla idézett 1945-ös cikkének leírásától abban, hogy az 1947-es munka szerzője nem kormányzóként, hanem a cár a kivégzésre küldött képviselőjeként szerepeltette őt és hangsúlyozta könyörtelenségét: mindezzel az uralkodó zsarnokságának embertelen voltát érzékeltetendő. – A szöveg második szakaszában, befejezőként ez olvasható: „És a kilenc minszki akasztófa nyomán újabbak nőttek. Két hónapba sem tellett és orosz bajtársaikat Aradon követték a tizenhármasok.”⁴⁰⁹ Ez a lezárás egyértelműen megjeleníti az „orosz-magyar szabadságharcos sorsközösség”-et: a kitalált orosz figurák felakasztásának bemutatásánál az ehhez hasonló, de ténylegesen megtörtént esemény: a magyar szabadságharcos katonatisztek kivégzésének említésével,⁴¹⁰ valamint Guszev százados és társainak az aradi mártírok „orosz bajtársai”-ként jelölésével.

A „sorsközösség” ábrázolását volt hivatott szolgálni ez esetben is⁴¹¹ az, hogy a cikk szerzője jelezte: a magyar szabadságharc leveréséért nem általában „az oroszok”, hanem kizárólag a cári hatalom felelős – e zsarnoksággal fordultak szembe Guszev százados és társai, és az is végeztette ki őket. E koncepció jegyében a cikkíró a magyarbarát tiszteket következetesen „oroszok”-ként jelölte, akik felléptek a szintén következetesen „cári”-ként megnevezett hatalom intervenciójával szemben. A „cári” uralom embertelenségét érzékeltethette a cikkben az uralkodó küldöttének, Golicin hercegnek az ábrázolása (akivel kapcsolatban a kifejezés többször is előfordul a szövegben) és akinek ellentétét Guszev századossal és társaival a szerző a „szembe velük” és „szemben velük” szókapcsolatok alkalmazásával is hangsúlyozta. A cikkíró tehát minden bizonnyal azért tért el Illés Béla leírásától, a herceget nem kormányzóként, hanem a cár kivégzésre küldött képviselőjeként ábrázolva, hogy a könyörtelen figurával és küldetésével is az uralkodói hatalom kegyetlenségét juttassa kifejezésre. A kitalációt pedig e szövegben hitelesíthette az orosz történelemben fontos szereppel bíró arisztokrata család, a Golicinek egy tagjának a cár küldöttjeként való megjelenítése,⁴¹² a Preobrazsenszkij név említése⁴¹³ és a fiktív események párhuzamba állítása a valóban megtörtént esettel: az aradi kivégzésekkel.

A fikciónak az olvasókkal valós történelmi eseményként elfogadtatását szolgálhatta egy évvel később az is, amikor Kovai Lőrinc⁴¹⁴ már a százados és társai esetét is bemutató, az 1848–1849-es európai forradalmakkal és a későbbiekben megújuló szabadságtörekvésekkel foglalkozó *Fáklyatánc* című regényének⁴¹⁵ megjelenése előtt, a *Szabad Nép* 1948. március 14-i számának hasábjain közzétett cikkében ténylegesen élt személyekként ábrázolta Guszev kapitányt és az általa vezetett szervezkedés résztvevőit: „Magyarok, szlávok, románok, Oroszországban Alekszej Guszev és társai életüket áldozzák, hogy megakadályozzák a cár hadjáratát az európai forradalom ellen, mert tudják, hogy ha a magyar szabadságharc elbukik, akkor az orosz nép számára is kihuny a fel szabadulás lehetőségének szikrája.”⁴¹⁶ E szöveg történelmileg hitelesíthette az 1948. évi könyvnap alkalmával megjelent *Fáklyatánc*-nak⁴¹⁷ a cikkben megfogalmazottakkal határozottan rokon jellegű Guszev-eset-ábrázolását. A regény II. kötetében a szerző bemutatta a százados és társainak mozgalmát, írt a kivégzésekről⁴¹⁸ – már abban is eltérve Illés Béla vizsgált munkáitól, hogy alkotásában

405 Illés B.: Orosz tisztek i. m. 3., a Fogarasi–Illés-féle kötetben: 31.

406 Kilenc bitófa i. m. 5.

407 Illés B.: Orosz tisztek i. m. 3., a Fogarasi–Illés-féle kötetben: 32.

408 Kilenc bitófa i. m. 5.

409 Uo. 5.

410 Ugyanakkor a fiktív és a valóban megtörtént események hasonlóságának hangsúlyozása érdekében a cikkíró azt állította: mind a 13 aradi vértanút felakasztották (így „követték” Guszevet és társait), holott közülük csak kilencet végeztek ki így, négy elítéltet pedig agyonlőttek. Ld. erről pl. Márki Sándor: Az 1848–49-ik évi szabadságharc története. In: *Uő–Beksis Gusztáv: A modern Magyarország (1848–1896)*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Bp., 1898. (A Magyar Nemzet Története X.) 391–392.; *Gracza György: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története*. V. Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai), Bp., é. n. 1281–1304.

411 Ld. ehhez: Hermann R.: Az 1848–49-es forradalom i. m. 77.

412 Vö. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 9–10. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

413 Ld. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 11. jegyzetét!

414 Kovai Lőrincről ld. pl. *Munkaközösség*: Kovai Lőrinc. In: A próza. I. Szerk. Béládi Miklós–Rónay László. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990. (A Magyar Irodalom Története 1945–1975. III/1.) 553–556., 574.; *Katkó István*: Lázadások krónikása. Élet és Irodalom 1986. márc. 14. 10.

415 Kovai Lőrinc: *Fáklyatánc*. I–II. Bárd Ferenc és Fia, Bp., 1948. A regény címének magyarázataként ld. uo. I. 168–170., II. 359.

416 Kovai Lőrinc: 1848 „nemzetközi brigádjai”. *Szabad Nép* 1948. márc. 14. 18.

417 Ld. ehhez: A könyvnap könyvei. *Szabad Nép* 1948. jún. 4. 4.

418 Kovai L.: *Fáklyatánc*. II. I. m. 154–161.

az elsősorban nem a magyar szabadságküzdelem megsegítésének érdekében, hanem általánosabb szabadságtörekvések jegyében tevékenykedő szervezkedés még a cári intervenció előtt, Szentpéterváron kezdődött. Ugyanakkor A *Guszev-ügyben* és a *Fáklyatáncban* a kapitány megjelenítésénél hasonló eljárás, hogy elbeszélésében Illés a tiszt családjának szegény voltát említette,⁴¹⁹ Kovai pedig szövegében a századossal kapcsolatban többször is a „parasztos” kifejezést használta⁴²⁰ – ekként érzékeltetve „sorsközösség”-ét, a „szegény”-ekkel, az „elnyomott nép”-pel. Ettől nyilvánvalóan nem függetlenül mindkét szerző olyanként mutatta be a szervezkedést, amelyikben nemcsak magasabb rangú tisztek vettek részt, hanem alacsonyabb rangú katonák is, így ábrázolva annak kiterjedtségét, kapcsolatát az „alsóbb” társadalmi rétegekkel.⁴²¹ Kovai szerint a szervezkedők összejövetelein „váltakoztak az emberek. [...] Az újabbakat Guszev válogatta össze és a szegényebb gyalogsági tisztek között feltűnt néhány katona is. Az összeesküvés nőtt, terjeszkedett...”⁴²² A regényben 1849 tavaszán, a magyarországi intervencióról meghozott uralkodói döntésről értesülve jelentette ki Guszev százados: „A cselekvés pillanata eljött. Az orosz nép érdeke, hogy az elnyomott szláv népek felszabaduljanak a Habsburgok zsarnoksága alól... az orosz nép érdeke, hogy a magyarok függetlenek, szabadok legyenek... a magyarok barátaink lehetnek, de az osztrák soha...! Ha a magyarok felszabadulnak, szabadok lesznek a balkáni népek is.”⁴²³ Szövegébe tehát Kovai, bár átalakítva, beillesztette a tiszt azon kijelentéseit, amelyeket Illés „idézett” 1945-ös cikkében.⁴²⁴ A népek szabadsága érdekében folyó szervezkedésük aktuális célját pedig ekkor a kapitány a következőkben jelölte meg: „Az európai forradalom nevében kell cselekednünk... ha kell, feláldozzuk magunkat... Hiszen, ha csak egy hónappal késleltetjük az [orosz cári] udvar terveit, a magyarországi hadjáratot, a forradalom kiterjed és legyőzhetetlenné válik...”⁴²⁵ Ezzel összefüggésben a mozgalom történelmi jelentőségét Kovai így ábrázolta: „Alekszej Guszev és hat társa ezernyolcszáznegyvenkilenc májusában [így!] halt meg a bitófán. Heten az összeesküvők közül életfogytiglani száműzésre ítéltettek. Rövid ideig úgy látszott, mintha semmi sem változott volna az óriás birodalomban, de a már elhatározott hadjárat előkészülete meglassult. A magyar síkságon győzelmesen előretörő forradalmi seregek egy hónapot nyertek, egy hónapot, amely világtörténelmet jelentett.”⁴²⁶ A szövegből tehát az derül ki, hogy a mozgalom egyik kitűzött célját elérte, az orosz katonák önfeláldozása így még az adott történelmi helyzetben sem volt hiábavaló. A kivégzés időpontjának megadása és a szervezkedés értékelése ugyanakkor

határozottan különbözik Illés Béla általam vizsgált leírásaitól. Ezek szerint ugyanis Guszev kapitányt és társait augusztus 16-án végezték ki, összeesküvésüknek pedig nem volt ilyen célja és ilyen hatása sem. Kovai nyilvánvalóan azért tért el ilyen mértékben a Guszev-történet korábbi, különféle eljárásokkal „hitelesített” ábrázolásaitól, még a magyarországi hadjárat megindulása előtt kezdődőként bemutatva a szervezkedést, mert csak ezáltal tudta olyanként megjeleníteni a mozgalmat, mint amelyik képes volt jelentős segítséget nyújtani a magyar szabadságharcnak. Mindezzel pedig a *Fáklyatánc* szerzője tovább is építette a kitalációt.⁴²⁷

A regény mindkét kötetének elején az olvasható, hogy a mű „a magyar miniszterelnökség centenáris ügyosztálya támogatásával” jelent meg,⁴²⁸ a borítók fülszövegében pedig, többek között, ez: „Régen az 1848-as szabadságharcot gyakran használták fel arra, hogy az orosz nép iránt ellenszenvet keltsenek a magyarokban. A regény ezzel a felfogással eredményesen száll szembe.”⁴²⁹ A műben tehát a Guszev-eset ábrázolásának az oroszellenes nézetekkel szembeni, aktuális, hivatalos jelleggel folyónak tekinthető küzdelmet is szolgálnia kellett, nyilvánvalóan a „szovjet–magyar barátság” erősítése érdekében.

A százados és társai „kivégzésének centenáriuma” alkalmából látott napvilágot a *Politika* 1949. augusztus 13-i számában M. F. *Guszev kapitány...* című elbeszélése.⁴³⁰ A novella, közzététele időpontjának megfelelően, a minszki kivégzések leírásából kiindulva ábrázolja Alekszej Guszev életét, a szervezkedést és a bírósági tárgyalást – átvéve Illés Béla korábbi írásaiból számos elemet, adatot, amelyek a munka történelmi hitelesítését is szolgálhatták. M. F. szövege azonban határozottan eltér Illés Guszev-elbeszélésétől annál a résznél, amely az orosz tiszt bécsi életét, a karrierjének véget vető eseményt mutatja be. A *Guszev-ügy* írója nem tárgyalta szépirodalmi művében részletesen azt, hogy miként élt a fiatal hadnagy Bécsben,⁴³¹ az 1949-es novellában viszont, az *Egy bécsi jelenet* című részben, a minszki tárgyaláson, a hozzá intézett kérdésekre válaszolva, Guszev ekként nyilatkozik ottani életéről: „nyelvtudása következtében a cár bécsi követségére került. Igaz?

– Igen. 1820-ban Bécsbe kerültem, mint a katonai megbízott mellé beosztott személy.

427 Kovai *Fáklyatánc* c. regénye később több kiadást is megért; a műben a Guszev-történetet bemutató szövegrészen végrehajtott kisebb változtatások azonban tartalmi szempontból nem jelentősek, ld. Kovai *Lőrinc*: *Fáklyatánc*. II. Szépirodalmi Könyvkiadó, h. n., 1956. 241–252.; *Új*: *Fáklyatánc*. II. Szépirodalmi Könyvkiadó, h. n., 1960. 231–241.; *Új*: *Fáklyatánc*. II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1966. 203–212. Ekkoriban a Guszev-eset ábrázolását történelmileg hitelesíthették még pl. a százados és társainak budapesti emléktáblája és a kapitány emléket megörökítő fővárosi utcanek is, ld. ezekről e munkám 4.4. fejezetét!

428 Ld. pl. Kovai L.: *Fáklyatánc*. I. I. m. [1948.] 2.

429 Ld. az egyes kötetek borítójának fülszövegét!

430 M. F.: *Guszev kapitány...* *Politika* 1949. aug. 13. 5. M. F. személyét nem sikerült azonosítani.

431 Vö. pl. Illés B.: *A Guszev-ügy*. I. m. [1947.] 2–3.

419 Ld. ehhez e munkám 4.1.2. fejezetének 81. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

420 Ld. Kovai L.: *Fáklyatánc*. II. I. m. 155., 161.

421 Ld. ehhez: Illés B.: *A Guszev-ügy*. I. m. [1947.] 10–15.

422 Kovai L.: *Fáklyatánc*. II. I. m. 156.

423 Uo. 157.

424 Vö. Illés B.: *Orosz tisztek* i. m. 3., a Fogarasi–Illés-féle kötetben: 32–33.

425 Kovai L.: *Fáklyatánc*. II. I. m. 158.

426 Uo. 161.

– Mit csinált Bécsben?

– *Undorodtam.* [...] Ismétlem, undorodtam. Henye, ártalmas, költséges és talmi életet élt a cár bécsi követsége.” E munka szerint Guszev még az 1848-as forradalmi események idején is Bécsben tartózkodott és ekkor nyújtott segítséget egy magyar politikai fogolynak – ám sokkal többet tett érte, mint amennyit a fiatal tiszt 1822-ben, Illés Béla leírásában:⁴³² „Guszev, a cári követség katonai beosztottja az elesett magyar férfi mellé lépett. Felemelte a fejét, egy közeli házból italt hozatott és megitta a súlyos sebesültet. Aztán a kísérő osztrák katonák tiltakozása ellenére bevittette az egyik házba és orvost hívott.”⁴³³ M. F. elbeszélésében ez után küldte Guszevet az orosz nagykövet Szentpétervárra, ahonnan a szarotovi kaszárnnyába helyezték; innen indult a tiszt és alakulata az 1849-es magyarországi hadjáratra. A novellában a sereg előrenyomulása idején került sor a tiszteknek az intervencióval szembeni megbeszélésére: „A magyarok nem németek és lázadásuk szent, mert az önkény ellen tört fel a föld mélyéből. Nem harcolunk a magyarok ellen, a németek oldalán – ez volt a megbeszélés tárgya. És Guszev kapitány elmondott ezen a tárgyaláson egy bécsi jelenetet.” A szerző írásában tehát szorososan összekapcsolta az 1848-as eseményeket és Guszev 1849-es szervezkedését, azt érzékeltetve ezzel, hogy a nem sokkal korábban Bécsben történtek fontos szerepet játszottak a százados intervencióellenes döntésének meghozatalában. Ezzel az eljárással M. F. sokkal erősebbé tette Guszev figurájának, illetve mozgalmának kötődését az 1848–1849-es európai forradalmakhoz, mint Illés Béla ábrázolásai. A tiszt különösen gondos segítségnyújtásának megjelenítésével, e tettének és az összeesküvésnek a korabeli forradalmi eseményekhez való kapcsolásával tehát az 1949-es elbeszélés írója az általam vizsgált, korábbi szövegekhez képest tovább is alakította a kitalációt.

Akárcsak *A Guszev-ügy*, M. F. novellája is azzal zárul, hogy a százados és társainak kivégzésekor kigyulladt, majd leégett a minszki kormányzósági épület, mivel – amint a szöveg utolsó, egymondatos, kurziválással is hangsúlyozott bekezdésében áll – „A permetező eső sem tudta eloltani a tüzet.”⁴³⁴ A zsarnoki hatalmat szimbolizáló kormányzósági épületet elpusztító olthatatlan tűz ebben az ábrázolásban is a legyőzhetetlen szabadságtörekvések jelképévé vált, érzékeltetve az elnyomás elleni küzdelem szinte kozmikus dimenzióit, és az elbeszélés címében a „Guszev kapitány” szavak után lévő három ponttal együtt nyilvánvalóan azt volt hivatott kifejezésre juttatni, hogy a százados által képviselt eszmék végül is diadalmaskodni fognak – sőt, 1949-re, a „kivégzések centenáriuma”-ra, a munka megjelenésének időszakára ez már be is következett.⁴³⁵

432 Vö. ehhez munkám 4.1.2. fejezetének 81–82. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

433 M. F.: Guszev i. m. 5.

434 Uo. 5.

435 Vö. ehhez e munkám 4.1.2. fejezetének 92–93. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

A három szépirodalmi mű szerzője tehát a százados és társai esetének ábrázolásához több elemet is felhasznált Illés Béla írásából, ugyanakkor ezen, általam vizsgált szövegekhez képest mindhárman tovább is alakították a történetet, mégpedig – összhangban az 1940-es évek második felének aktuálpolitikai célzatú Guszev-tiszteletével – különféle módokon felnagyítva a kapitány érdemeit: az *Ifjúsg*-beli cikk írója munkájában bemutatta a százados és társai állhatatosságát, szenvedéseik hősiessé elviselését; Kovai regényében a mozgalom elérte a Guszev által kitűzött egyik célját: lelassította a cári intervenciót, ami a magyar seregek számára világtörténelmi jelentőségű időnyereséget eredményezett; M. F. szerint a tiszt sokkal többet segített a magyar fogolynak annál, hogy csak megitta: az osztrák katonák tiltakozása ellenére gondoskodott orvosos ellátásáról, rendkívüli emberségességről téve ezzel tanúbizonyságot.⁴³⁶ E szépirodalmi alkotások történelmi hitelesítését többféle eszköz szolgálhatta: mindhárom szerző Illés Bélától származó „adatokat”-at épített be munkájába; az *Ifjúsg*-ban közzétett szöveg írója a fiktív eseményt egy valóban megtörténttel, az aradi kivégzésekkel állította párhuzamba; Kovai pedig, még a Guszev-esetet is bemutató regényének megjelenése előtt publikált egy *Szabad Nép*-cikket, amelyben ténylegesen élt személyekként említette a százados és társait. Ám, mindezek mellett a korszak további Guszev-ábrázolásai is elősegíthették azt, hogy e munkákat valóban megtörtént ügy feldolgozásaiként fogadják el a kortárs olvasók (lásd a 284. oldalon található ábrát) – végső soron a „szovjet-magyar barátság”-ot erősítendő, amint ezt a *Fáklyatűz* fülszövege is jelzi.

4.5.2. Illyés Gyula Guszev-variációi

A valóságban sohasem létezett orosz százados és társai történetével legkésőbb 1948 tavaszán Illyés Gyula⁴³⁷ is megismerkedett: ekkor kapta meg ugyanis Illés Bélától „baráti szeretettel” dedikálással *A Guszev-ügyet* is tartalmazó *Emberek vagyunk* című kötetét,⁴³⁸ amelyről a megajándékozott rövid ismertetést

436 Guszev százados érdemeinek ilyen felnagyítása megfigyelhető még a Hét akasztófa c., két-szereplős jelenet esetében is, ld. erről e munkám 4.3. fejezetének 281–290. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

437 Illyés Gyulának az 1940–1950-es évek fordulója körüli munkásságáról ld. pl. Vasy Géza: Hazateremtés és honvédelem. Illyés Gyula drámái. In: *Uő*: „Hol zsarnokság van”. Az ötvenes évek és a magyar irodalom. (Tanulmányok, elemzések). Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 2005. (Mundus – Új Irodalom 43.) 90–118.; *Uő*: Fáklyafüst vagy fáklyaláng? Illyés Gyula és az ötvenes évek. In: *Uő*: „Hol zsarnokság van”. I. m. 119–129.; *Standeisky Éva*: Láncreakció. A magyar irodalmi élet szovjetizálása 1949 és 1951 között. In: *Uő*: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. 1956-os Intézet–Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Bp., 2005. 176–205.

438 A dedikáció dátuma: 1948. márc. 31. Ld. Illyés Gyula Archivum (= IGYA) IGYIGY 835. Vö. még: *Takács Mária*: Illyés Gyula könyvtára. I–II. Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd, 1999–2002.

tett közzé a *Színház* 1948. évi 15. számában.⁴³⁹ Az először 1950-ben publikált, az 1848–1849-es szabadságharccal, ebben főleg Petőfi és Bem szerepével foglalkozó, *Két férfi* című filmregényének egyes szövegváltozataiba pedig Illyés, felhasználva Illés Béla Guszev kapitány esetével foglalkozó munkáinak számos elemét, különféle írói megoldásokkal építette bele a fikciót.

A *Két férfi* kéziratának lapjain, a szabadságharc egyes mozzanatait bemutató hosszabb-rövidebb jelenetek sorában Illyés feldolgozta azt az eseményt is, amikor Ferenc József kezét csókolt I. Miklós cárnak – e szakaszt követi a Guszev századost és társait megjelenítő első részlet. Az uralkodókat ábrázoló szakasz a jelenlévőknek a kézcsók miatti csodálkozásukat kifejező morajlásával zárul, a következő jelenet elején pedig „A meglepetés előbbi finom ahah-ja lovak keserves lihegésévé alakul. A lovak katonai társzekeret húznak; tiszték alatt vánszorognak.

Végeláthatatlan menetben vonulnak az orosz seregek, Minszk környékén.

Most díszlépésben kell haladniuk. Egy kis csapat előkelőség előtt.

A ló-lihegés emberek zihálásává alakul.

Közelről látjuk a menetelésben kimerült gyalogosokat.

Az előkelőségek sorában egy magas termetű, polgári ruhás ember hajlongva kezét nyújt egy tábornoknak.

A menetben egy öreg huszárkapitány odaszól egy őrmesternek.

– Sülne ki a szeme. Az ő hazája, az ő népe ellen hajtának bennünket, ő meg itt hajbókol!

– Ki az, Alekszej Ivanovics?

– Egy Zichy gróf. Egy magyar! Hogy sülne le a bőr a kárpíró! – mondja Guszev kapitány.

– Alekszej Ivanovics, mért megyünk mi Magyarországba?

– Hogy leverjük a magyar szabadságot – hangzik a keserű, dühödt válasz.⁴⁴⁰ A kézcsókot ábrázoló szakasz és a Guszev kapitányt, valamint társait bemutató részlet ellentéte nyilvánvalóan azt hivatott érzékeltetni, hogy a „reakciós” cári hatalommal (amely segíti Ferenc Józsefet, a saját katonáit viszont nem kíméli) szemben igenis voltak a „haladás”-t képviselő magyar törekvésekkel szimpatizáló, „jó” oroszok. I. Miklós és Guszev százados ellentéte mellett ugyanakkor megfigyelhető a hasonlóság Ferenc József és a Zichy gróf alakjánál, tevékenységénél: mindketten hálások a „reakciós” idegen hatalom segítségéért – az „elnyomók” rokon jellegének megmutatása pedig már előkészíti a műben az „orosz–magyar forradalmár–szabadságharcos sorsközösség” motívumának ábrázolását.

Illyés kéziratában Buda 1849-es, magyar erők általi ostroma idején, az őt ért támadásokra is reagálva, Petőfi, többek között, ezt mondja a körülötte levőknek: „Egy vezethet győzelemre. S nemcsak a magyar szabadság győ-

zelmére, hanem minden elnyomottak diadalára. Az, hogy sikerül-e mellénk állítani a dolgozó, szegény népet. A magunkét s aztán a többi országét körötünk – az egész világot.” Az e szakaszra következő jelenetben láthatók „Egy pillanatra a vonuló orosz seregek.

Tábortűz. Gúlába rakott fegyverek.

Csoportba ült orosz katonák. Haragosan, s mégis titkolózva beszélnek; ha tiszt közelít, elhallgatnak. De vidáman állnak fel, ahogy Guszev kapitányt pillantják meg.

– Nem leszünk magunkban. Egy-két nap és az egész Preobrazsenszkij-ezred úgy gondolkodik, mint mi.

Aztán újra végeláthatatlan menetoszlopok.⁴⁴¹ A két részletben észrevehető a párhuzam Petőfi és Guszev alakjának megjelenítésénél: mindketten egy velük szemben jórészt értetlen és ellenséges közegben képviselik, terjesztik „haladó” nézeteiket, bár egymással politikailag-katonailag szemben álló erőknél tevékenykednek – itt már tetten érhető az „orosz–magyar forradalmár–szabadságharcos sorsközösség” ábrázolása, ami a kézirat további szakaszainál és a mű egyéb szövegváltozatainál is megfigyelhető lesz.

A kéziratos munka egyik részletében a szerző a szabadságharc érdekében energikusan tevékenykedő, szervező Kossuthot jelenítette meg – az erre következő szakaszban pedig „Nagy gazdasági udvar. Távobabb pihenő orosz katonák.

Guszev egy csoport tiszt körében lelkesen magyaráz valamit.

– Kapitány Alekszej Ivanovics Guszev! – hangzik egy kiáltás.

Guszev rosszat sejtve kilép a csoportból.

– Beszkin ezredes őkegyelmességéhez!

Guszev megnyugodva indul. Ahogy az épület mögé ér, fegyveres katonák veszik körül több tiszt intézkedésére. Elveszik kardját, vásra verik.

Egy nagyobb szuronyos csoport az előbbi beszélgetés résztvevőit veszi közre, fegyverzi le és veri vásra.

Vonuló császári és cári csapatok kicsillanó szuronyai a magyar Alföld porfellegeiből. A porból előtűnő katonák és tiszték ugyanazok, akik Guszevet és társait elfogták.” A következő szakasz Görgey és tisztjei szabadságharc-ellenes tevékenységét mutatja be: a tábornok elküldte a harcra jelentkező népfelkelőket, tisztjeivel vendégségbe ment, az ott zajló beszélgetésből pedig az derül ki, hogy Görgey és a cári hadsereg tisztjei kölcsönösen figyelmességi gesztusokat tettek egymásnak.⁴⁴² A jelenetsor – a műnél már az eddigiekben is megfigyelt koncepció jegyében – érzékelteti a „szabadságharcosok” (Kossuth és hívei, Guszev és társai) és a „szabadságharc-ellenes erők” (a cári hadseregnek a szervezkedőkkel szemben eljáró katonái, Görgey és hívei) tevékenységének lényegében rokon voltát, azt, hogy a katonailag egymással szemben álló csoportok ellentétén túl, szinte „afelett” létezett a „szabadságharcosok”

439 Illyés Gyula: Emberek vagyunk. Illés Béla novellái. Színház 1948. ápr. 6–12. sz. n.

440 Ld. IGYA 14. IV. 102–103.

441 Uo. 132–133.

442 Uo. 134–139.

és a „szabadságharc-ellenesek” sorsközössége is. Ugyanakkor e részek együttese már az utóbbiak felülkerekedését ábrázolja.

A munka egy további jelenete azt mutatja be, hogy I. Miklós értékelte Paszkevicz győzelmi jelentését a magyarországi hadjáratról. Az uralkodónál lévő tisztt ekkor tudatta a cárral: „A tisztikar, hallom, még Rüdiger gróf is a lázadókkal fraternizált! A legénység lázongott.” A részlet végén I. Miklós „Guszev kapitány és hét társa halálos ítéletét írja alá.”⁴⁴³ Itt tehát a szerző hangsúlyozta, hogy a szabadságharcot leverő cári hadseregben nem kevesen szimpatizáltak a magyar ügygel – ezek közül pedig Guszev százados és társai életükkel fizettek szervezkedésükért.

A kézirat egyik szakasza azt jeleníti meg, hogy Ferenc József és környezete miként álltak bosszút a szabadságharcosokon; az uralkodó még Petőfi felakasztását is kilátásba helyezte⁴⁴⁴ – e részlet után pedig, a szöveg megalakításakor Illyés a következő (végül befejezetlen és nem is publikált) jelenetet szándékozott beilleszteni művébe: „A minszki Preobrazsenszkij kaszánya udvara, magasból tekintve.

1849. augusztus 16-án.

Három századnyi gyalogos négyszögben.

Középen szorosan hét bitófa.

Guszev arca közelről. Aztán a többi hét [így!] tiszté.

Közben egy hang:

– Ítéletvégrehajtó, teljesítse kötelességét.

A katonai kormányzó, Golicin herceg arca.

Kiáltások csaknem szabályos időközökben:

– Éljen a szabad Oroszország!

– Vesszen a zsarnokság!

– Éljen a szabad Magyarország!

– „⁴⁴⁵ Az „orosz–magyar forradalmár-szabadságharcos sorsközösség” ábrázolását itt nemcsak e jelenetek összeszerkesztése lett volna hivatott érzékelteni (magyarok – köztük Petőfi tervezett – kivégzése – oroszok – köztük Guszev százados – kivégzése), hanem az idézett részletben elhangzó 1. és 3. kiáltás tökéletes párhuzamossága is. Illyés koncepcióját jól mutatja, hogy míg e résznél több elemet is átvett Illés Béla *A Guszev-ügy* című elbeszélésének a kapitány és társai felakasztását ábrázoló leírásából, így az „Éljen a szabad Oroszország!” és a „Vesszen a zsarnokság!” kiáltásokat,⁴⁴⁶ az „Éljen a szabad

Magyarország!” mondat az ő kitalációjaként került a szövegbe, a „sorsközösség” minél tökéletesebb megjelenítése érdekében.

A *Két férfi* publikálásakor azonban az író a fentiekől részben eltérve ábrázolta e „sorsközösség”-et. Amikor a *Csillag* 1950-es évfolyamában folytatásokban kiadta művét, a kéziratához képest csak néhány apróbb, a tartalom szempontjából nem lényeges változtatással, a kéziratbeli jelenetsor szerint tette közzé a vonuló orosz csapatoknak Zichy gróffal történt találkozását és a tábornoknál zajló szervezkedést bemutató szakaszokat.⁴⁴⁷ A Guszev kapitány és társai letartóztatását ábrázoló jelenet helye sem változott az egyes szakaszok sorozatában, ugyanakkor néhány kisebb átalakításon túl Illyés, határozottan eltérve a kézirattól, így fogalmazott: „Egy gorombán erélyes őrmester elveszi [Guszev] kardját, vasra verik.”⁴⁴⁸ Az új szöveg funkciója az lett, hogy előkészítse Petőfi halálának megjelenítését: ekkor ugyanis „Petőfire az az őrmester emel fegyvert, aki Guszevet elfogta és vasra verte.”⁴⁴⁹ A „sorsközösség”-et tehát a szerző végül is nem a párhuzamos bosszúállás-jelenetekkel, az orosz százados és társai kivégzésének ábrázolásával mutatta meg, hanem úgy, hogy az őrmester figurájának felhasználásával, sajátos módon összekapcsolta Guszev kapitány és Petőfi alakját, sorsát – ezzel az eljárással a mű előző részeihez képest még inkább hangsúlyozva az orosz tisztt személyének jelentőségét. Az a részlet, amelyben I. Miklós aláírta Guszev és társai halálos ítéletét, a kéziratához képest lényeges változtatások nélkül olvasható a publikált szövegben.⁴⁵⁰

Két férfi című munkáját 1950 során Illyés önálló kötetként is kiadta,⁴⁵¹ a *Csillag* hasábjain közölt szöveghez képest tartalmi szempontból többnyire jelentéktelen eltérésekkel. Ám a Guszev százados letartóztatását bemutató rész egy ponton igen figyelemreméltóan különbözik a folyóiratban napvilágot látott szövegtől. A könyvben „Egy gorombán erélyes őrmester elveszi [Guszev] kardját, vasra veri.”⁴⁵² Eszerint nem többen verték vasra a kapitányt, hanem csak az őrmester, akinek figurája, szerepe ezáltal – a *Csillag*ban közölt szöveghez képest – még határozottabban kapcsolja össze a két szabadságharcos: Guszev százados és Petőfi alakját, az eddig vizsgált írói megoldásokhoz képest még félreérthetlenebbé téve a „sorsközösség” ábrázolását.

A könyv megjelenésének időszakára jellemző, hogy a műről közzétett, fontosabbnak számító ismertetések⁴⁵³ szinte mindegyike foglalkozott valamilyen módon a Guszev-eset ábrázolásával is. Faludy György a *Népszava* hasábjain közreadott írásában a figura megjelenítésének jól sikerült voltát hangsúlyozta: „Nagyszerűen elevenedik meg a magyar szabadságért mártírhalt Guszev

443 Uo. 180. – Vö. még a következő, a kézirattól az ábrázolás egészének szempontjából nem jelentős vonatkozásokban különböző szövegekkel: MNL OL XXIX-1-1a. 66. d. „Bem és Petőfi. Vázlat”. 132., 159., 161–167., 205.; uo. 67. d. „»Petőfi és Bem« 1951.” dosszié 11., 37–43., 78.

444 Ld. IGYA 14. IV. 201/b. 1–4.

445 Uo. sz. n. A lap bal felső sarkán ceruzával: „Előzőleg Haynau

Ferenc József, Schwarzenberg

akasztófák” – e megjegyzésekkel jelölte ki Illyés a Guszev kapitány és társai kivégzését ábrázoló szakasz helyét készülő művében.

446 Ld. Illés B.: *A Guszev-ügy*. In: *Uő: Emberek* i. m. 115.

447 Illyés Gyula: *Két férfi*. V. Csillag 1950. 30. sz. 34., 39–40.

448 Uo. 40.

449 Illyés Gyula: *Két férfi*. VI. Csillag 1950. 31. sz. 25.

450 Uo. 31.

451 Illyés Gyula: *Két férfi*. Révai Könyvkiadó Nemzeti Vállalat, Bp., 1950.

452 Uo. 126.

453 Ld. ezekhez: Botka F.–Vargha K.: *A magyar irodalomtörténet* i. m. 620.

orosz tiszt alakja is” Illyés alkotásában.⁴⁵⁴ A *Magyar Nemzet*ben megjelent, a könyvvel foglalkozó cikk szerzője, Bródy Lili azt írta, hogy Illyés képes volt érzékelteni az „elnyomó” cári rendszerrel szembe forduló Guszev-féle mozgalom jelentőségét: „élesen válik ki a cári hadseregből az a kis csoport, amely szívvél-lélekkel a szabadság harcosaihoz tartozik s amelynek halálos ítéletét Miklós cár fölényes közönnyel írja alá”.⁴⁵⁵ A *Két férfi*ről a *Köznevelés* lapjain megjelent kritikájában Lengyel Dénes az „orosz–magyar forradalmár-szabadságharcos sorsközösség” ábrázolására mutatott rá: „A regényben a támadó cári sereg szabadságszerető összeesküvői Guszev kapitány vezetésével éppen úgy áldozatul esnek az elnyomó cári terrornak, mint a magyar szabadság hősei. Illyés műve kitűnően érzékelteti két világ, az elnyomók és elnyomottak harcát.”⁴⁵⁶ A regény második, az előzőhöz képest tartalmi szempontból jelentős szövegátalakítások nélkül megjelent kiadásának⁴⁵⁷ évében, 1951 tavaszán tett nyilatkozatában pedig maga Illyés ismerte el ténylegesen élt személyekként Guszev századost és társait, a saját részéről mintegy történelmileg hitelesítve szépirodalmi művének a cári hadsereg tisztjei esetével foglalkozó szakaszait is: a *Két férfi* című „könyvben csak hiteles történelmi figurák szerepeltek”.⁴⁵⁸

Illyés az e munkájából készülő film általa írott „képsor”-ába is beépítette Guszev kapitány és társai történetét. A regény szövegváltozataiban olvasható, a százados alakulatának vonulását bemutató részt az író, a tartalom szempontjából nem jelentős átalakításokkal, ezúttal is a Ferenc József kézcsókját ábrázoló jelenet után illesztette be a képsorozatba.⁴⁵⁹ Az orosz katonák szervezkedését megjelenítő, az eddig vizsgált szövegváltozatoktól szintén nem lényegesen különböző szakaszt a „képsor”-ban az a részlet előzi meg, amikor a debreceni Nagytemplomban Kossuth elfogadtatta a Függetlenségi nyilatkozatot és a politikust kormányzóvá választották, majd az a jelenet követi, amelyben Bem főhadiszállásán a hadvezér és Petőfi a trónfosztásról, valamint a küzdelem esélyeiről beszélgettek.⁴⁶⁰ Az „orosz–magyar forradalmár-szabadságharcos sorsközösség”-et ezúttal úgy hangsúlyozta a szerző, hogy a kapitány és társai letartóztatását bemutató jelenetet a segesvári csatát ábrázoló két részlet közé helyezte, mindössze néhány szakasznyi távolságra a Petőfi halálát megjelenítő képektől. A segesvári ütközetet ábrázoló 106. részletben feltűnik Petőfi alakja is, e szakasz pedig az orosz sereg támadásával zárul: „Veri a szél a most kibomló zászlókon a kétféjú cári sast. A vágatató huszárok-

ra egyszerre három oldalról zúdul az ellenséges lovasság.” Ezt követi a 107. kép: „Egy villanásra Guszevék letartóztatását látjuk”: az eseményt bemutató szöveg ezúttal sem tér el jelentős mértékben a már ismertetett leírásoktól. A képsorozat 108. darabja a magyar erők vereségét, Bem és társai menekülését ábrázolja, a 109. Görgey nagy létszámú, jól felszerelt seregének Arad felé vonulását, a 110. pedig Petőfi halálát.⁴⁶¹ A jelenetek összeszerkesztésével Illyés azt is érzékeltette, hogy a szabadságharcot leverő cári erőkkel (támadó katonaság) szemben igenis voltak a magyar ügygel szimpatizáló „jó” oroszok (Guszev kapitány és társai) – azonban a szemben álló feleknél a szabadságharc ellen tevékenykedők (I. Miklós hadserege, Görgey) végül is felülkerekedtek az ugyancsak mindkét oldalon küzdő „szabadságharcosok”-on (magyar alakulatok, Petőfi, Guszev és hívei).

A kitalált tiszt esetét a film irodalmi forgatókönyvében is ábrázolta Illyés. E szövegben is a Ferenc József kézcsókját bemutató részlet után van a Guszev kapitány alakulatának vonulását megjelenítő szakasz, amely néhány, a történet ábrázolásának egésze szempontjából nem jelentős vonatkozásban különbözik csak az eddig vizsgált variánsoktól. Feltűnő ugyanakkor az az eltérés, hogy e változatban egy katona vezetéknévén (és nem a keresztnévén és az apai nevén, mint például a kéziratban) szólította a századost: „– Guszev kapitány úr... – szól egy katona.”⁴⁶² A mozzanat dramaturgiai funkciója minden bizonnyal az, hogy a film nézője számára félreérthetlenné tegye: ki is volt az az orosz tiszt, aki elítélte Zichy gróf tevékenységét – ugyanakkor előkészítve e cselekményszál folytatását. Akárcsak a „képsor”-ban, Illyés az irodalmi forgatókönyvben is a „reakció” felülkerekedését bemutató szakaszok, közvetlenül pedig a segesvári csatát megjelenítő két részlet közé illesztette be a százados és társai letartóztatásának ábrázolását. E szakasz legjelentősebb eltérése az eddig elemzett szövegektől ott figyelhető meg, hogy a közönség megismerheti a százados véleményét a magyar szabadságharcokról: „Guszev kapitány egy csoport tiszt körében lelkesen magyarázza:

- Igazuk van a magyaroknak!
- Kapitány Alekszej Ivanovics Guszev! – hangzik egy kiáltás.

Guszev rosszat sejtve kilép a csoportból.⁴⁶³ A százados teljes nevén szólítása – az előző esethez hasonlóan – minden bizonnyal itt is azt volt hivatott szolgálni, hogy a film nézőjében (immár az ismétlés által is) rögzüljön a magyar ügy mellett kiálló „jó” orosz katona figurája.

A *Két férfi* nyomán végül is elkészült, 1953-ban bemutatott *Föltámadott a tenger* című film⁴⁶⁴ – amelynek forgatókönyvét Illyés Gyula írta – azonban már nem ábrázolja a cári intervenció időszakát, a magyar szabadságharcokkal rokon-

454 *Faludy György*: Illyés Béla [így!]: Két férfi. Népszava 1950. máj. 27. 4.

455 *Bródy Lili*: Illyés Gyula: Két férfi. Magyar Nemzet 1950. jún. 15. 5.

456 *Lengyel Dénes*: Két könyv 48-ról. Köznevelés 1950. aug. 1. 467. Ld. még: *Máthé Lidia*: Az új magyar filmművészet irodalma. Forum 1950. 6. sz. 407.; *Szalatnai Rezső*: Petőfi és Bem. Kis Újság 1950. jún. 11. 8.

457 *Illyés Gyula*: Két férfi. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1951.

458 *Gách Marianne*: Illyés Gyula készülő Bem és Petőfi filmjéről, új regényéről és színdarabjáról. Független Magyarország 1951. márc. 12. 7.

459 Ld. IGYA 14. V. I. 90–91.

460 Uo. 102–105.

461 Uo. 124–129.

462 Ld. MNL OL XXIX-I-1a. 67. d. „Bem és Petőfi irodalmi forg. könyv 1951.” dosszié 137.

463 Ld. uo. 161.

464 Ld. erről pl. *Szilágyi Gábor*: Tűzkereszttség. A magyar játékfilm története 1945–1953. Magyar Filmintézet, h. n., 1992. 198–211., 215–216.

szenvező oroszokról pedig csak annyi van benne, hogy Şaguna egy alkalommal azt mondja Puchnernek: „még a cári hadseregben is komiték alakulnak! Forradalmi emigránsok szöknek át mindenünnen a magyar lázadókhoz!...”⁴⁶⁵

Több, már elemzett szépirodalmi alkotás szerzőjétől eltérően tehát Illyés, az Illés Béla általam vizsgált leírásaiban foglaltakhoz képest nem alakította tovább Guszev kapitány és társai történetét a százados érdemeinek valamiféle felnagyításával, hanem, Illés idevágó munkáiból származó elemek felhasználásával, egy sajátos, az egyes eseten túlmutatóan általánosabb jellegű gondolatot, az „orosz–magyar forradalmár-szabadságharcos sorsközösség” motívumát igyekezett megjeleníteni. A sokféle szövegváltozat jól mutatja, hogy az író milyen mértékben foglalkoztatta e kapcsolat irodalmi-filmes ábrázolásának problematikája. E „sorsközösség” bemutatását a korabeli, különféle Guszev-méltatások (lásd a 284. oldalon található ábrát) mellett az is hitelesíthette, hogy 1951-es nyilatkozatában Illyés egykor ténylegesen létezett személyeknek ismerte el az orosz kapitányt és társait – ezáltal a százados figuráját könnyen össze lehetett kapcsolni a valóban élt magyar szabadságharcosok, köztük Petőfi alakjával. Az 1940–1950-es évek fordulóján e „sorsközösség” ábrázolása alkalmas volt a „szovjet–magyar barátság” történelmi megelőlegezésére-legitimálására. A *Két férfiről* közzétett ismertetések pedig azt jelzik: ekkoriban Illyés Gyula Guszev-ábrázolásának jelentőségével tisztában voltak a kritikusai...⁴⁶⁶

4.5.3. Theun de Vries regénye a kapitányról és társairól

Guszev százados és társainak történetét nem csak magyar írók dolgozták fel szépirodalmi alkotásokban. 1950 során jelent meg Arnheimben Theun de Vries holland író⁴⁶⁷ *Hoogverraad* című regénye, amely 1952-ben magyarul

465 Illyés Gyula: Föltámadott a tenger. (Petőfi és Bem). Bp., 1952. sz. n. Ld. Magyar Nemzeti Filmarchívum Könyvtára Q 1020. A filmben az idézett szöveg: Föltámadott a tenger. OSZK Történeti Interjúk Tára 354. sz. Time Code Record: 01:33:29:00–01:33:38:06.

466 Illyés Két férfi c. műve később újabb kiadásokat is megért, a szövegen végrehajtott kisebb változtatások azonban nem érintették érdemben a Guszev-eset ábrázolását, ld. Illyés Gyula: Két férfi. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest, 1957. (Kincses Könyvtár); Uő: Két férfi. In: Föltámadott a tenger... Az 1848–49-i magyar forradalom és szabadságharc irodalmából. Vál., szerk., jegyz. Lukácsy Sándor. Kozmosz Könyvek, Bp., 1976. (Fiatalok Könyvtára) 364–479. Ekkoriban a Guszev-ügynek a műben olvasható megjelenítését történelmileg hitelesíthették még pl. a százados és társainak budapesti emléktáblája és a kapitány emlékét megörökítő itteni utcanevek is, ld. ezekről e munkám 4.4. fejezetét!

467 Theun de Vriesről ld. pl. Theun de Vries. Bibliografie. Samengesteld door Jan van Halten-Dirk Zandbergen. Antiquariaat „Titaantjes”, Amsterdam, 1994.; Eberhard Hilscher: Der Freiheit eine Gasse. Der historische Roman bei Theun de Vries. In: Uő: Dichtung und Gedanken. 30 Essays von Goethe bis Einstein. Verlag Hans-Dieter Heinz-Akademischer Verlag, Stuttgart, 2000. (Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik 393.) 287–306.

Felségsértés címmel látott napvilágot⁴⁶⁸ és szintén a kapitány mozgalmát mutatja be. E műben Alekszej Lazarevics Guszev százados, egy nem nemesi származású orvos fia,⁴⁶⁹ a belorussziai k-szk-i⁴⁷⁰ helyőrség liberális szemléletű, szabadgondolkodó, alárendeltjeivel humánusan bánó és ezért a cári vezérkarnál nem kegyelt⁴⁷¹ parancsnoka 1849-ben, a magyar szabadságharc elleni cári intervenció megindulásakor úgy döntött: „ezt én nem csinálom tovább. Nem veszek részt a magyarok elleni hadjáratban, nem veszek részt semmilyen nép letiprásában, amely nem bánt minket, hanem egyszerűen a maga ura akar lenni.”⁴⁷² A katonai beavatkozás elutasításában csatlakozott hozzá a félig lengyel származású Zielinski hadnagy, a felvilágosult, a társadalmi konvenciókon túllépő Panyin főhadnagy és a Habsburg-uralkodót a birodalmában élő szláv népek elnyomójának tartó Vinogradov törzsőrmester – ugyanakkor az általuk irányított alakulat több közkatona is kifejezésre juttatta azt, hogy nem ért egyet a magyarországi hadjáratral. A négy szervezkedő (akik sorsának, gondolkodásának egy vagy több mozzanata már mintegy megelőlegezte valamiképpen intervencióellenes döntésüket a regényben) tevékenységével és a legénység forrongásával szemben a hadjáratról rendelkező uralkodói parancsban foglaltak szellemében lépett fel a szintén ugyanott szolgálatot teljesítő Totleben hadnagy, őt azonban Guszev százados és társai egy szobába zárva próbálták ártalmatlanná tenni. Ez után a kapitány a további teendőkről tanácskozott Panyinnal, Zielinskivel és Vinogradovval. Ennek során „Guszev végül is kifejtette, hogy a magukfajta lázadók előtt kétféle út áll nyitva: vagy egyenként szétszéledni és elrejtőzni az ország mérhetetlen területein, vagy pedig betartani egyelőre az [intervencióval kapcsolatos cári] ukáz betűjét és az expedíciós hadsereg többi egységével Magyarországra indulni, hogy az első kínálkozó alkalommal átmenjenek a magyarokhoz”⁴⁷³ – a tárgyalás résztvevői az utóbbi mellett döntöttek. A megbeszélés során Guszev kapitány megbízta a törzsőrmestert: győzze meg az alakulat legénységét „a Magyarország elleni expedíció bűnös voltáról”,⁴⁷⁴ annak érdekében, hogy alkalomadtán a közkatonák is átálljanak a szabadságharcosok oldalára. A fogságban lévő Totleben sorsáról – szemben Vinogradov véleményével, amely szerint őt a vállalkozás sikerének érdekében meg kellene ölni – Guszev, Panyin és Zielinski úgy határoztak: megkímélik a hadnagy életét és „majd megpróbálják jobb belátásra bírni”.⁴⁷⁵

468 Theun de Vries: Felségsértés. Szépirodalmi Könyvkiadó, h. n., 1952. A művet a magyar fordítás alapján elemzem. A regényről ld. még: Tabák András: A holland író és a képzelt kapitány. Ezredvég 2005. 6–7. sz. 139–141.

469 Ld. ehhez pl. Th. de Vries: Felségsértés. I. m. 127–128.

470 A regény szövegében így, ld. pl. uo. 5.

471 Ld. ehhez: uo. I. m. 47., 78.

472 Uo. 21.

473 Uo. 48.

474 Uo. 50.

475 Uo. 52.

Ám Totlebennek sikerült megszöknie a fogságból, a történeteket jelentette az illetékes magasabb parancsnokságnak, majd ennek felhatalmazásával, katonasággal tért vissza a k-szk-i helyőrségbe, ahol letartóztatta mindazokat, akiket bűnösnek tekintett az intervencióellenes szervezkedésben.

A foglyokat Minszkbe szállították, az utazás során pedig Guszev százados nézetrendszerének alakulásában fontos mozzanatra került sor: „még sohasem értette meg ilyen jól, hogy az ember nem árulja el hazáját, ha szembehelyezkedik az uralkodók követeléseivel és terveivel, akik tőlünk idegen akaratot próbálnak ránk kényszeríteni. Az uralkodókat a véletlen hozza-viszi, a haza – örök. A meleg, anyás orosz föld között és a cár emberei között, akik ukázokkal gyalázzák meg ezt a földet, nincs semmi közösség...”⁴⁷⁶ A fogságban, belső vívódásai során Guszev kapitány felismerte: „Az ő [tudniillik a letartóztatott szervezkedők] számukra nincsen más igazság, mint hűség önmagukhoz. Visszaemlékezései most tisztán, világosan, összefüggően álltak előtte. Boldog gyermek volt; férfi lett belőle, aki csalódott a későbbi évek folyamán; a hazugság és gonoszság elleni tiltakozás kell, hogy utolsó szava legyen.”⁴⁷⁷ Az ellene lefolytatott eljárás fontos része volt az, amikor egy ezredes kihallgatta őt és provokációval igyekezett vallomást kicsikarni belőle. Az író szerint a kapitány ekkor „Egymaga vívott párviadalt; borzasztó párviadal volt ez hazugság és igazság között. A hazugság most torkára tette kardjának hegyét.”⁴⁷⁸ Az ezredesnek a „jámbor” és „együgyű”, forradalmat nem csináló orosz muzsikokról tett kijelentéseit cáfolandó a fogoly, önuralmát elvesztve, ezeket üvöltötte: „Hazudsz, gazember! [...] Én ismerem az embereimet! Ők nem hagynak cserben! Ők követtek volna Magyarországra, ahogyan én akartam. A te bandád csirkefogói ellen fordították volna fegyverüket! [...] Az én századom készen állt arra, hogy kövessen! Magyarországra, igenis! Oda, ahol az emberek maguk veszik kezükbe sorsuk intézését, ahol végre érvényesülni kezd az igazság! Készen álltak erre a tisztjeim is, annak az egy kis nyomorult spiclinek kivételével, akit én balga jóhiszeműséggel megkíméltem... Az én katonáim szerették a szabadságot és büszke vagyok rá, hogy én adtam nekik erre példát! Arra is büszke vagyok, hogy magam is, ők is át merészeltünk volna menni a magyar légiókhoz és együtt vívtuk volna az egyetlen háborút, amelyet becsületes katona vívhat: a szabadság harcát az elnyomók ellen!”⁴⁷⁹ A százados e kijelentéseiben már megfigyelhető az adott történelmi helyzet általánosabb összefüggésekben való értelmezése: szerinte a magyar szabadságharcban „az igazság” kezd érvényre jutni – azonban ennek teljes kifejtését ez alkalommal Guszev még nem tette meg. Ám a provokáció csapdájába esve, indulatosan elmondott állításaival a százados erősen túlzott katonái állásfoglalását illetően – ugyanis korábban, a Panyin, Zielinski és Vinogradov

részvételével lezajlott, intervencióellenes megbeszélésükön a törzsőrmester ezt mondta neki a közkatonák nézeteiről: „A legénység legnagyobb része pokolba kívánja a hadjáratot; azt mondják, idegen célok érdekében használják ki őket. De ha mégis odáig kerül a dolog, bizony sokan végre fogják hajtani a parancsot és nekimennek a magyaroknak...”⁴⁸⁰ Arra, hogy a szabadságharc mellé állásuk érdekében az altiszt meggyőzze őket a magyarországi hadjárat „bűnös” voltáról, idő hiányában, a szervezkedés gyors leleplezése miatt nem kerülhetett sor. Guszev kapitány tehát, bár fokozatosan haladt „az igazság” felismerése felé, ekkor még nem volt képes a maga teljességében meglátni azt – az ezredesnek tett, ráadásul túlzó kijelentéseivel pedig saját társainak is kárt okozhatott.⁴⁸¹

A hadbírószági tárgyalás előtti estén a fogoly századost magához rendelte a hadosztályparancsnok, aki a Guszevnek elmondott fejtegetései végén a következőket ajánlotta a rabnak: „Büntetés nélkül senki sem szabadulhat olyan tett következményei alól, aminőt önök elkövettek. De tudja, hogy nekem hatalmamban áll az ítéletet enyhíteni. Megmentheti saját magát és összeesküvő társait, ha kifejezésre juttatja, hogy tudja, mit követel öntől a cár, a haza és a tisztí eskü. Engedje meg, hogy tisztí becsületére hivatkozzam!”⁴⁸² A kapitány azonban a következőképpen reagált erre: „emberi becsületem fontosabb számomra minden tisztí becsületnél. Nem lehetek többé Ő császári Felségének tisztje, mivel tisztí esküm arra kényszerít, hogy bűntényt kövessék el egy szabadságáért küzdő szomszéd nép ellen.”⁴⁸³ A százados válaszáat, döntését pedig Vries ekként értékelte: „Igazság és igazságtalanság elváltak egymástól, mint a fény az árnyéktól; szétfoszlott egy utolsó ábránd: ő maga, Guszev tépte szét. A maga oldalára vonta az igazságot, megtalálta a helyes feleletet.”⁴⁸⁴

Az intervenció elleni szervezkedés résztvevőinek ügyében tartott hadbírószági tárgyaláson a vádlottak bátran viselkedtek, valamennyien bűnösnek vallották magukat, a vádbeszédet mondó ezredes szavait hallgatva pedig Guszev visszaemlékezett szüleire és megállapította: „Ők hittek a népben, a népet szolgálták...”

Most megvult hát az a kulcsszó, amely után Guszev kutatott és amelyet eddig nem tudott felhozni a világosságra. Ez a világosság árasztotta most el a belső sötétséget. Ez volt a felelet arra a kérdésre, amelyre még akkor sem tudott választ adni, ha helyesen cselekedett. [...] Láttá saját élete értelmét, látta azt is, hol hibázta el, látta a beteljesedést. Láttá, hol hibázott és hogy a felfedezett igazság mennyivel nagyobb, mint a hiba...”⁴⁸⁵ Ugyanakkor a katonai ügyész szavaiból a vádlottak értesültek a magyar szabadságharc hamarosan bekövetkező vereségéről is. Ekkor a százados „belátta, milyen dőre volt, mi-

476 Uo. 71.

477 Uo. 81.

478 Uo. 98.

479 Uo. 98., 99.

480 Uo. 50.

481 Vö. ehhez: uo. 100–102.

482 Uo. 112.

483 Uo. 112.

484 Uo. 113.

485 Uo. 128.

kor arra gondolt, hogy a cári hadseregben ezrével akadhatnak olyanok, mint ő és bajtársai... Ezrekről bizony szó sem volt, sőt talán többen nem is lehettek, mint a k-szk-i helyőrségnek ez a tizenkét [vádlott] tagja. Könnyörtelen tény volt ez.”⁴⁸⁶

A hadosztályparancsnok rendelkezése nyomán a tárgyaláson Vinogradov törzsőrmester és Guszev kapitány engedélyt kaptak az utolsó szó jogán való felszólalásra. Az altiszt beszédében „a nép” bölcsességét juttatta kifejezésre, közmondásokkal, szólt az „igazság”-ról. Arról, hogy azt miként értelmezik különféle társadalmi csoportok képviselői: a bojár, a kalmár, a pap – az elnyomott nép rovására, majd kijelentette: „Mindenki tudja, [...] hogy van még más igazság is, nem csak az, amit egy tucat ember csinál, hogy a többiek igavonó állatként szolgálják. Arról az igazságról beszélek, ami már a hatalmasok előtt megvolt a földön és utánuk is meglesz, ami a legerősebbet és a leggyengébbet is egyaránt eléri... [...] Ha majd az igazság kormányozza az embereket, [...] nem félnek többé a haláltól... Akkor az Isten akarata szól belőlük, hogy megbüntesse a jog és törvény meghamisítóit a földön és visszaadja a halandóknak az Isten szabadságát... A magyar nép megértette az igazság szavát. Fegyvert ragadott, hogy kivívja a szabadságot, hogy egyenlően ossza el a fehér és fekete kenyeret, hogy ne kelljen többé megvesztegetni a bírakat, akik úgy forgatják a törvényt, ahogy akarják és hogy a keselyű ne fojtsa meg többé a bárányt... Mi itt – (és kezével kört írt le a vádlottak padja körül) – mi oroszok megértettük ezt; mi segítségükre akartunk menni.”⁴⁸⁷ A törzsőrmester tehát „az egyszerű, de bölcs nép” képviselőjeként a keresztény vallásosság elemeivel jelenítette meg azt, hogy szerinte a magyar szabadságharcosok „az örökké érvényes isteni igazság”-ért: vagyis általában „a szabadság”-ért és, ezzel összefüggésben, a társadalmi egyenlőségért küzdenek. Az író ábrázolásában Vinogradov felfogása az igazságról lényegében megegyezett Guszev kapitányéval és a többi vádlottéval: a százados érezte: „Újból fellángolt benne az igazság hatalmának érzete, amely benne és társaiban élt és amelyről Ványa bácsi [tudniillik Vinogradov törzsőrmester] olyan egyszerű és mesteri módon tett tanúságot.”⁴⁸⁸

Az utolsó szó jogán elmondott beszédében Guszev százados kijelentette: a szabadságharc leverésével a magyarokat visszakényszerítik ugyan a hazugságoknak azon igája alá, amelyet Oroszország is hordoz – ám szerinte e vereség történelmi léptékkal mérve csak időleges. Intervencióellenes döntéséről a vádlott ezt állította: „Jóvá akartam végre tenni tisztí pályafutásomat, amelynek során a hazugságot és az embertelenséget szolgáltam... Sajnálom, hogy nem jutottam el Magyarországra. Sajnálom, mert tisztí képességeimet – ha vannak ilyen képességeim – arra akartam használni, hogy legalább egy népet próbáljak segíteni a szabadság kivívásában; és ha sajnálom is, hogy ez nem sikerült,

boldognak mondhatom magam. Megtaláltam az igazságot.” Ezzel összefüggésben Guszev elítélően szólt a cári katonai beavatkozásról és az elnyomókkal szemben a népek igazságának említésével, saját sorsának és a magyarok sorsának közösségére történt rámutatással pedig az orosz és a magyar nép, az orosz és a magyar szabadságharcosok sorsközösségét is megjelöltette: „Mindenki, aki halált visz egy másik népnek, amely megtalálta a maga igazságát és élni akar érte, azokat segíti, akik bűnös rettegésben élnek, mert félnek attól, hogy a saját népük találja meg a maga igazságát. De azok a magyarok, akiket oroszok öltek meg, becsülettel estek el: a saját jogukért, saját igazságukért. Ők szabadok voltak – emberek voltak, nem pedig eszközök. Én közéjük tartozom; én velük együtt a halált választom, mert ez az életet jelenti.” A továbbiakban a kapitány az orosz nép sorsával foglalkozott beszédében és a vádlottakat őrző katonákhoz fordulva, egyebek mellett ezt mondta nekik: „Végzetesen tévedtem, amikor azt hittem, hogy néhány magányos ember segíthet a magyarokon. Olyan voltam, mint aki ivópohárral akarja kimerni a tengert. Elfelejtettem, hogy a nép nélkül semmire sem megyünk. Elfelejtettem, hogy nekünk oroszoknak Oroszországban kell kezdenünk a munkát! [...] A halál küszöbén állva is tudom azt, amit már sohasem fogok meglátni: valaha még az orosz nép fogja más népeknek megadni a békét és a boldogságot; elég erős, elég nemes erre. Nem mi vagyunk az elsők, nem is mi leszünk az utolsók, akik felébrednek. Jönnek majd mások, akik nem követik el a mi hibánkat. Ők rögtön a néphez fognak fordulni. Kimennek a nép közé és megtanítták a népet arra, hogyan kell lerázni kínzóit; a néppel együtt váltják valóra az álmokat, amelyeknek előérzete milliókban szunnyadott.” Beszéde végén pedig, mintegy összefoglalva az eddigieket, így buzdította a katonákat: „Mi nekivágtunk az útnak, de vaktában jártunk! Ne felejtsetek el! Bosszuljátok meg! Rajtatok követik el a bűnt, amelyet rajtunk követnek el: ti a nép vagytok, még ha egyenruhába bújtatnak is beneteket! Csak ti moshatjátok le a gyalázatot, amellyel a cárizmus mocskolta be Oroszországot... csak ti akadályozhatjátok meg a jövőendő gaztetteket [...] Nem a cárok és földesurak kezében van a hatalom, még ha emberemlékezet óta is ők parancsolnak nektek és ők taszítanak a kárhozatba. A népé a hatalom...! [...] Tiétek a hatalom! Vegyétek kezetekbe a hatalmat és éljétek vele... Vegyétek kezetekbe a békét és adjátok másoknak is...!”⁴⁸⁹ Guszev e szónoklata, amelyben kifejtette az általa ekkorra felismert „igazság”-ot: a népeket illeti a hatalom, az orosz népnek meg kell szereznie a hatalmat és békét adni másoknak is, a regény legfontosabb részének tekinthető.⁴⁹⁰

A hatalom képviselői végül erőszakkal hallgattatták el Guszev kapitányt – beszéde azonban nagy hatást gyakorolt a vádlottak őrzésére kirendelt katonákra, akik ekkor nem is engedelmeskedtek a bírák utasításainak.⁴⁹¹ Mindezek után Guszev századost, Panyint, Zielinskit és öt közkatonát kötél

486 Uo. 129–130.

487 Uo. 134–137.

488 Uo. 138.

489 Uo. 138–144.

490 Vö. M. Vrolijk: Theun de Vries: Hoogverraad. Nederlandsche Bibliographie 1950. 12. sz. 4.

491 Th. de Vries: Felségsértés. I. m. 143–144.

általi halálra ítélték; Vinogradov törzsőrmester és egy őrmester büntetése lefokozás, kitüntetéseiktől való megfosztás és büntető zászlóaljba helyezés, két közlegényé pedig büntető zászlóaljba helyezés volt. A kivégzéseket 1849. augusztus 16-án, a minszki laktanya udvarán hajtották végre; később ugyanitt vesszőfutást végeztek azokkal a katonákkal, akik a hatalom képviselői szerint Guszev kapitány és társai ügyének tárgyalásán, a százados beszédénél nem megfelelően viselkedtek.

Vries azzal zárta regényét, hogy „Minszk városában zárt ajtók mögött beszéltek a nyolc kivégzetről; kora hajnalban hallották a dob pergését a kaszárnya udvaráról. Most hallották a [vesszőfutásra ítélt] huszonkét ember jajgatását, amely körülbelül egy óra múlva csendesült el. A kaszárnya környékén minden járókelő hallotta ezt, különösen kezdetben. Ismeretlen emberek néztek egymásra, mikor összetalálkoztak: megértő pillantásukban ott tükröződött az ítélet, amelyet szájuk nem mert kimondani.”⁴⁹² E befejezés szerint a büntetéseket többen nem helyeselték Minszkben, még ha ezt nyilvánosan nem is juttatták kifejezésre – ám már ez is egyfajta szembeszegülést jelentett a hatalommal, s mivel ezt sikerült kiváltani, Guszev kapitány és társainak halála, valamint a vesszőfutásra ítélték szenvedése végül is nem volt hiábavaló.

A *Felségsértés*, e történelmi fejlődésregény tehát egy ember igazságkeresésének, -találásának, ezen igazság hirdetésének és az azért való önfeláldozásának története, amely azzal végződik: ez az áldozat nem volt hiábavaló, a mártír szenvedésével és halálával hozzájárult az általa felismert igazság elterjedéséhez. Ugyanakkor kérdéses, hogy regénye megalkotásánál az író milyen információkkal rendelkezett a Guszev-esetről.⁴⁹³ Ezek nyomán egykor

valóban élt személyeknek tartotta-e a századost és társait, valamint ténylegesen lezajlottnak szervezkedésüket, perüket, kivégzésüket vagy pedig általa fiktíveknek tekintett figurákat és eseményeket ábrázolt (a regény szövegében ugyanis nincsen semmiféle utalás arra, hogy az valós történelmi alakok és sorok bemutatása lenne, de az ellenkezőjére sem...).⁴⁹⁴ Ám a százados ügyének történelmi tényként elfogadtatását a külföldi olvasókkal elősegíthették a számukra az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc centenáriuma Magyarországon megjelent angol, francia és orosz nyelvű kiadványok, amelyekben önálló, rövid szöveg mutatta be nem fikcióként az esetet⁴⁹⁵ – ennek több részlete is egybevág a Vries művében leírtakkal⁴⁹⁶ –, továbbá a magyarországi Guszev-méltatásokról hozzájuk esetleg eljutott információk is.

való kapcsolódása miatt könyvem 4.6.1. fejezetében közlöm magyar fordításban és elemzem részletesen, egy másik, szintén 1948-as magyarországi, orosz nyelvű cikkel együtt (ld. a 4.6.1. fejezet 518–526. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket). – A 3 leírás: az angol, a francia és az orosz változat egymástól való lényeges eltéréseiről pedig ld. e munkám 4.6.1. fejezetének 526. jegyzetét!

494 Ezzel kapcsolatban nem sikerült Vriestől valamilyen megnyilatkozást találnom, vö. Theun de Vries. I. m.

495 Ld. ezekről e fejezet 493. jegyzetét! Az orosz nyelvű kiadvány külföldi ismertségét jelzi pl. az, hogy adatai megtalálhatók a Bolsaja szovetszkaja enciklopedyija 1951-es 7. kötetében, a Vengrija szócikk magyar történelemmel foglalkozó részének irodalomjegyzékében, ld. Vengrija. In: Bolsaja szovetszkaja enciklopedyija. 7. Varioloid-vibrator. Glav. red. Sz. I. Vavilov. Goszudarsztvennoje Naucsnoje Izdatyelsztvo „Bolsaja Szovetszkaja Enciklopedyija”, Moszkva, 1951. 390.

496 A külföldieknek szánt esetleírás orosz szövegét összevetve Vries regényével, megegyezések fedezhetők fel pl. Guszev kapitány ábrázolásánál: mindkét munka szerint a tiszt művelt, tapasztalt, már nem fiatal ember volt, aki nem tudott magasabbra lépni a ranglétrán a századosnál, mivel nézetkülönbségei adódtak előjáróival az alárendeltjeivel való emberséges bánásmódja miatt (Ruszsckij oficer i. m. 69.; *Th. de Vries: Felségsértés*. I. m. 23., 47., 78., 87–88., 93–95.). Továbbá, az 1948-as munkában ez olvasható: az intervenciót elrendelő uralkodói „parancsban az állt, hogy Kossuth, a magyar nép vezére szövetséget kötött a sáttánnal [...] De az orosz katona nem volt biztos abban, hogy ki is kötött szövetséget az ördöggel: Kossuth vagy az osztrák császár. Azt is hallották, hogy a magyarok a szláv népek elnyomói [...] De az orosz katona nem volt biztos abban, hogy nem az osztrák császár-e a szlávok elnyomója” (Ruszsckij oficer i. m. 68.). A regényben Tottleben ezt közölte a százados: „Hallottam, amint [a közlegények] azt is beszéltek tegnap, hogy nem Kossuth van szövetségben a sáttánnal, hanem maga az osztrák császár” (*Th. de Vries: Felségsértés*. I. m. 26.). A hadnagy szerint Vinogradov törzsőrmester azt mondta, hogy „nem a magyarok nyomják el a szláv népeket, soha nem is nyomták el, hanem az osztrákok”, a Habsburg-uralkodó, és nem csak ő, mások is beszéltek ilyesmit (uo. 27.). Mindkét szöveg szerint részt vett a szervezkedésben Vinogradov, akit a katonák Ványa bácsinak neveztek: az 1948-as írásban őrmesterként (Ruszsckij oficer i. m. 69.), az 1950-es regényben törzsőrmesterként (*Th. de Vries: Felségsértés*. I. m. 27.). Mind a rövid összefoglalás, mind a szépirodalmi alkotás szerint 12 embert ítélték el a minszki per során és nyolcat végeztek ki 1849. aug. 16-án (Ruszsckij oficer i. m. 69.; *Th. de Vries: Felségsértés*. I. m. 115–147.). Ugyanakkor a két munka között eltérések is vannak: nemcsak Vinogradov rangjának közlésénél, hanem pl. abban is, hogy az 1948-as írás szerint a százados perében védőbeszédet mondott (Ruszsckij oficer i. m. 69.), Vries regényében viszont az utolsó szó jogán fejtette ki nézeteit (*Th. de Vries: Felségsértés*. I. m. 132–144.).

492 Uo. 148.

493 Theun de Vries Levend Hongarije c. 1952-es munkája szerint 1948 telén egy hetet töltött Magyarországon (*Theun de Vries: Levend Hongarije*. K., h., é. n. 5., a könyv végén: „Febr.–Maart 1952”, ld. uo. 109.), ekkor pedig szerezhetett információkat a Guszev-esetről. Ugyancsak e művében az író arról is beszámolt, hogy amikor az 1950-es évek legelején ismét itt járt, a népművelési minisztérium irodalmi osztályának vezetőjétől, dr. Kerek Gábotól azt az információt kapta: a *Felségsértés* témája „a magyarok számára nem volt új, így közölte velem nevetve, mivel a magyar regényíró, Illés Béla már egy rövid elbeszélést írt róla” (uo. 20.). E szöveg alapján úgy tűnik, hogy regénye megalkotásakor Vriesnek nem volt tudomása Illés szépirodalmi művéről és a magyarországi Guszev-méltatásokról sem. A százados és társai ügyéről azonban a holland szerző olvashatta pl. a következő, egymástól csak egy helyen lényegesen eltérő szövegeket: *How a Russian officer, Captain Gusev, sacrificed himself for Hungary*. Corvina 1947. 3. sz. 79.; *Le sacrifice de l’officier russe Guszev*. Miroir des Lettres Hongroises 1947. 2. sz. 74. E kiadványokról Huszti Dénes 1947. szept. 16-i, a Magyar Külforgalmi Rt. igazgatóságához intézett levelében azt közölte, hogy „a folyóiratnak példányait el fogom juttatni Magyarország külföldi követségeihez, külföldi intézményeinek és mindazokhoz, akik Magyarországgal kulturális vagy gazdasági kapcsolatban vannak”. Ld. MNL OL XIX-A-1-o. 13. d. „Corvina-Miroir folyóiratok” dosszié sz. n. Az e kiadványokban közölt szöveg, az angol és francia leírástól egy lényeges eltéréssel később oroszul is megjelent, ld. Ruszsckij oficer, rotnij Guszev, kotorij pozsertvoval szoboj dlja Vengrii. In: Dokumenti o vengerszkij revolucii i osvobodivitelnoj borbe 1848–49. g. g. Red., izd. Eden Landi. Officina Nyomda és Kiadvállalat, Bp., 1948. 68–69. E szöveget a szovjet, ill. orosz munkákhoz

Amikor pedig a regény az 1950-es évek elején magyar fordításban Magyarországon megjelent, a szépirodalmi alkotás egy, a hollandiaitól alapvetően különböző történelmi-politikai környezetbe került. A Guszev-eset magyarországi megörökítései (történettudományi munkák, tananyagok, emléktábla, utcanévek) hitelesíthették az ügy regénybeli ábrázolását, amely a korabeli hivatalos jellegű politikai propagandával összhangban a „szovjet–magyar barátság” történelmi megelőlegezését-legitimálását is szolgálhatta – a századosnak az utolsó szó jogán elmondott beszédében saját sorsa és a magyar szabadságharcosok sorsa közös voltáról: az „orosz–magyar szabadságharcos sorsközösség”-ről tett kijelentései⁴⁹⁷ kiválóan alkalmasak lehettek ehhez. A kapitány e beszédének azt a részét, amelyben arról jövendölt, hogy az orosz nép felszabadul és ez után majd az fogja megadni a békét és a boldogságot más népeknek is,⁴⁹⁸ a korabeli magyarországi hivatalos történelemképpel összefüggésben magától értetődően úgy lehetett értékelni, mint az 1917-es bolsevik forradalom és a Szovjetunió II. világháborús „felszabadító” szerepének előrejelzését. Ezzel az ábrázolással a százados és társai bekerülhettek a Szovjetunió által képviselt „leghaladóbb törekvések” „haladó hagyományai” közé is (akárcsak az eset más, ekkoriban közreadott magyarországi bemutatásainál is⁴⁹⁹). Így Vries leírása beilleszkedhetett a Guszev-ügy magyarországi megörökítései közé – sőt sajátos módon, azáltal, hogy egy nem „szocialista” országban, hanem a kapitalista Hollandiában élő szerző jelenítette meg (ha nem is történelmileg valóságosként, de nem is egyértelműen fikciósként) a százados és társai mozgalmát, hozzájárulhatott a kitaláció magyarországi hitelesítéséhez: az eset valóságosságát bizonyíthatta ugyanis az, hogy egy, a sztálinista diktatúra elvárásaitól függetlenül alkotó író is feldolgozta azt, nem is hangsúlyozottan képzelet szülte eseménysorként – ráadásul nem is csak egy elbeszélésben, hanem egy egész regényben...

*

Míg a Guszev-esetet bemutató történettudományi munkák szerzői és a műveik felhasználásával dolgozó tananyag-készítők saját elgondolásaik szerint nem írhattak hozzá a százados és társaival kapcsolatos „tények”-et ahhoz a nem túl nagy mennyiségű adathoz, amelyet Illés Béla és munkatársai közöltek róluk cikkeikben,⁵⁰⁰ a kapitány mozgalmának megjelenítésénél a kifejezetten szépirodalmi alkotások szerzői, az általuk ismert, „történelmileg hiteles

információk”-kal meg nem határozott mozzanatok saját elképzeléseik szerint formálhatták meg, sőt Kovai Lőrinc, regényében, ellentmondva az ügyet valóságosként tárgyaló ábrázolásoknak, a „mártírok” kivégzésének időpontjaként 1849 májusát és nem augusztus 16-át jelölte meg – akkor is, ha akár ő, akár Illyés Gyula nem képzelet szülte alakoknak tekintették a kitalált figurákat. Így – nem szembekerülve a korabeli politikai propaganda elvárásaival, szempontjaival – az előzőleg napvilágot látott, általam vizsgált ábrázolásokhoz képest egyesek tovább is alakították a kitalációt a százados érdemeinek, mozgalmának jelentőségének valamiféle felnagyításával (ekként járt el a *Kilenc bitófa a Preobrazsenszkij kaszárnya udvarán* című cikk szerzője, Kovai Lőrinc, M. F., a *Hét akasztófa* címmel ellátott műsorral készítője). De felhasználhatták az esetet egy, azon túl általánosabb jellegű gondolat, jelenség bemutatásához: Illyés Gyula az „orosz–magyar forradalmár-szabadságharcos sorsközösség”-éhez, Theun de Vries „az igazság” felismerésének folyamatához. Sőt ugyanaz a szerző különféle variánsokat is létrehozhatott a Guszev-eset megjelenítésénél: jól szemléltetik ezt az itt vizsgált Illyés-szövegek. Ugyanakkor az egyes írók mozgásterét a százados és társai szervezkedésének feldolgozásánál befolyásolhatták azok a történelmi-politikai körülmények, amelyek között művüket megalkották. Míg az 1945 utáni években a Szovjetunióval jó kapcsolatok fenntartására törekvő politikusok irányította Magyarországon keletkezett munkákban Guszev kapitány lényeges hibát el nem követve tevékenykedett, a Hollandiában dolgozó Theun de Vries regényében a főszereplő nem is egyszer komolyan hibázott: már mozgalmának lehetőségeinek megítélésénél; Totleben életének megkímélésénél, ami szervezkedésük leleplezéséhez és az abban részt vevők megbüntetéséhez vezetett; az őt vallató ezredes provokációjának csapdájába esésénél, önuralma elvesztésével tett túlzó kijelentéseivel, amelyekkel társainak is árthatott. Összevetve pedig a Guszev-eset két legterjedelmesebb szépirodalmi ábrázolását: Illés Béla *A Guszev-ügy* és Theun de Vries *Felkészítés*ét, megfigyelhetők további, az 1940-es évek történelmi-politikai-ideológiai viszonyaitól nyilvánvalóan nem független különbségek a két mű között. Illés elbeszélésében – összhangban a közösség nevelő szerepéről kialakított sztálinista felfogással⁵⁰¹ és a „szovjet–magyar barátság” propagandájának szempontjaival, amelyeknek az intervenció széles körű elutasításának bemutatása felelt meg – a százados állásfoglalásának kialakításában nagy

497 Ld. ezekhez e fejezet 489. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

498 Ld. ezekhez e fejezet 489. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

499 Ld. ehhez pl. e munka 4.3. fejezetének 278–292. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket, valamint 4.4. fejezetének 325–327. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

500 Nem állapítható meg minden egyes, Illés Béla: *A Guszev-ügy* c. műve megjelenése után készült leírásnál, hogy a novellát, a százados és társai esetének szépirodalmi feldolgozását az adott szöveg szerzője milyen mértékben tekintette olyan ábrázolásnak, amelynek az elbeszélés írója és munkatársai cikkeiben nem említett adatai, információi is történelmileg hite-

lesékként értékelhetők – vö. ugyanakkor ehhez e munkám 4.4. fejezetének 306. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

501 Vö. ehhez: Hans Günther: *Education and Conversion: The Road to the New Man in the Totalitarian Bildungsroman*. In: *The Culture of the Stalin Period*. Ed. by Hans Günther. Macmillan Press LTD., Basingstoke, Hampshire–London, 1990. (Studies in Russia and East Europe) 196., 201., 206., 207.; Katerina Clark: *Socialist Realism with Shores. The Conventions for the Positive Hero*. In: *Socialist Realism without Shores*. Ed. by Thomas Lahusen–Evgeny Dobrenko. Duke University Press, Durham–London, 1997. (Post-Contemporary Interventions) 29–30. Ld. még e munkám 4.1.2. fejezetének 90. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

szerepük volt a katonáival folytatott beszélgetéseknek és a hadjárat más eseményeinek, így a mű nevelődési regényként (elbeszélésként) értékelhető⁵⁰² – a holland író alkotásában viszont a kapitány – ha nem is teljesen elszigetelten másoktól – lényegében egyedül, jórészt a fogságban töltött idő alatt jutott el „az igazság” felismeréséhez, így e munka inkább fejlődésregénynek tekinthető.⁵⁰³ E különbséget jelzik a szépirodalmi alkotásoknak adott címek is: Illés *A Guszev-ügy*-gyel azt érzékeltette, hogy a cári beavatkozás helytelenítése és a magyar szabadságharc iránti rokonszenv nemcsak néhány tiszt véleménye volt, hanem ezek körén túl is elterjedt a hadseregben,⁵⁰⁴ Vries viszont a címmel a hangsúlyozottan kis számú szervezkedő, elsősorban Guszev százados tettének jelentőségét emelte ki.⁵⁰⁵

A magyar szerzők szépirodalmi alkotásai, mint fikciós szövegek pedig ilyenekként még akkor is vállalhatók voltak íróik számára, amikor a kapitány és társai esetéről fokozatosan kiderült, hogy kitaláció: noha az 1950-es évek közepétől az ügy már nem került be tényként magyarországi történet-tudományi szakmunkába, Kovai Lőrinc *Fáklyatánc*a az 1960-as évek második felében,⁵⁰⁶ Illyés *Két férfi* című regénye pedig az 1970-es évek második felében újra megjelent⁵⁰⁷ – a Guszev százados intervencióellenes szervezkedését a korábbi kiadásokhoz képest lényeges változtatások nélkül bemutató részekkel. E leírásokat azonban ekkor még nemcsak a korábban megjelent, az esetet történelmi tényként ábrázoló szövegek hitelesíthették, hanem a százados alakját megörökítő utcanévek, a budapesti emléktábla, továbbá Illés Béla 1967-ben ismét közreadott *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című cikke is.⁵⁰⁸ Ám 1956 után már Illés igyekezett saját szépirodalmi alkotását, *A Guszev-ügyet* bizonyos fókig „történelmileg hiteles mű”-ből fikciós ábrázolássá átalakítani: ezt mutatja a százados beszédéhez kapcsolt lábjegyzeteinek átírásai, majd elhagyásai a korabeli kiadásoknál.⁵⁰⁹ Az írók közül azonban nem csak Illés Béla működött közre ekként a fikció érvénytelenítésében. Már Szeberényi Lehel *Guszev kapitány* című cikkének 1961-es publikálása⁵¹⁰ után, Illés Béla: *Az aranyliba*.

502 H. Benczur Margit és Hermann István azt állították, hogy „egyes teoretikusok szerint azonban a nevelődési regény (szűkebb értelemben) a hős fejlődésében inkább a külső körülmények (esetleg tudatos pedagógiai tényezők) hatását emeli ki, míg a fejlődésregény ezeken túl a fejlődés gondolatát helyezi középpontba minden vonatkozásban”. H. Benczur Margit–Hermann István: Fejlődésregény. In: Világirodalmi lexikon. III. F–Groc. Főszerk. Király István. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975. 67., ld. még: H. Günther: Education i. m. 207.

503 Vö. ehhez e fejezet 502. jegyzetét!

504 Ld. erről e munkám 4.1.2. fejezetét!

505 Vö. ehhez: Th. de Vries: Felségsértés. I. m.

506 Ld. ehhez e munkám 4.5.1. fejezetének 427. jegyzetét!

507 Ld. ehhez e munkám 4.5.2. fejezetének 466. jegyzetét!

508 Ld. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 76. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

509 Ld. ehhez e munka 4.1.2. fejezetét!

510 Szeberényi karcolatáról ld. e munkám 4.4. fejezetének 338–346., 357–358. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

Összegyűjtött elbeszélések 1920–1964 című, 1965-ös kötetéről⁵¹¹ az *Új Írás* 1965. augusztusi számában közzétett ismertetésében Hegedűs Géza megírta, hogy a százados esete kitaláció: „a felszabadulás utáni első esztendőkkben egy történelmi novella: a híres legendateremtő »Guszev-ügy«. Ez a hőstörténet úgy él a köztudatban, mint mondjuk Tell Vilmosé a svájciak között, holott Tell Vilmos is írói képzelet szülötte. Ha az olvasó nép a történelem hitelességét éli át az író alkotásában, akkor az író valahol a történelem legigazabb lényegére tapintott rá.”⁵¹² Ám akárcsak Szeberényi karcolatában, Hegedűs írásában is találhatók olyan eljárások, amelyek alkalmasak lehetnek arra, hogy a szerzőt megóvják a „szovjet–magyar barátság” propagandájának fontos részét képező fikció leleplezése miatti esetleges bírálatoktól, támadásoktól. Az ismertetés írója ugyanis azt állította, hogy a „legendá”-t a novella teremtette, ezáltal pedig a kitalációt az eredendő irodalmi jelenségek közé sorolta, eltávolítva így azt az aktuálpolitikai vonatkozásaitól – ennek érdekében pedig nem említette Illés 1945-ös *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című, a soha meg nem történt esetet tényként tárgyaló, az elbeszélés előtt évekkel megjelent cikkét, amelynek kötetbeli kiadására még 1946-os, az *Új Szó* hasábjain közzétett, *Rulikowski ezredes emlékezete* című cikkében⁵¹³ ő maga is hivatkozott, és amelyet a *Jó szomszédság nagy naptára* 1948-as kötetében közzétett, *1848 történetének ismeretlen lapjaiból* című munkájához is felhasznált.⁵¹⁴ Ugyanezen célt szolgálhatta a 20. századi kitalációnak a Svájcban rendkívüli mértékben méltatott Tell Vilmos történetéhez⁵¹⁵ hasonlítása: ezzel a szerző nem kevesebbet állított, mint hogy Guszev kapitány Magyarországon annyira népszerű, tisztelt alak, akárcsak a középkori figura a másik közösségnél. Ezzel összhangban volt Hegedűs azon kijelentése, hogy ha az olvasók a történetet hitelesként élik át a művészi alkotásban, akkor az író a történelem „legigazabb lényegére tapintott rá”: vagyis, bár az ügy soha nem történt meg, ábrázolásában mégis történelmi igazság rejlik. Jelen esetben a magyarok és az oroszok egymás iránti rokonszenvének tapasztalata – mindez pedig már megfeleltethető a „szovjet–magyar barátság”-ot propagáló korabeli közvélemény-formálók elvárásainak. Az 1970-es évek elején Végh Antal mutatott rá *Erdőháton*, *Nyíren* című könyvében a Guszev-eset kitaláció voltára⁵¹⁶ és ezt tudhatták meg az olvasók Illés Endre 1955-ös, ám csak 1986-ban bekövetkezett halála után publikált naplófeljegyzéseiből is.⁵¹⁷ Ugyanakkor kérdéses, hogy a kitalációt leleplező rövid írások mennyiben gyakorolhattak hatást a közönségre a soha meg nem történt esetet még az

511 Ld. erről e munkám 4.1.2. fejezetének 108–109. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

512 Hegedűs Géza: A novellista Illés Béla. *Új Írás* 1965. 8. sz. 117.

513 Ld. erről e munkám 4.1.1. fejezetének 21. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

514 Ld. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 21. jegyzetét!

515 Ld. ehhez pl. Szabó János: Tell-monda. In: Világirodalmi lexikon. XV. Taa–Tz. Főszerk. Szerdahelyi István. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993. 287–288.

516 Ld. erről e munkám 4.4. fejezetének 351. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

517 Ld. erről e munkám 4.2. fejezetének 193. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

1960–1970-es években is bemutató, ezekhez képest terjedelmesebb művekkel: Illés Béla elbeszélésével, Kovai és Illyés regényével szemben, amelyek leírásait ráadásul a százados és társainak budapesti emléktáblája és a kapitányt megörökítő utcanevek is hitelesíthették...

4.6. A GUSZEV-ESET OROSZ NYELVŰ SZÖVEGEKBEN, A SZOVJETUNIÓBAN ÉS UTÓDÁLLAMAIBAN

4.6.1. A kitaláció az orosz történelemben

A százados és társai esetének orosz nyelvű ábrázolása már az 1848-as magyar forradalom kitörésének 100. évfordulójára napvilágot látott Magyarországon, a Magyar–Francia Társaság *Nagyvilág* című, saját meghatározása szerint irodalmi-művészeti-tudományos lapja 1948. március 15-i száma orosz kiadásában, a szerző nevének feltüntetése nélkül közreadott *Ruszszkij geroj vengerszkoj oszvoibogyityelnoj borbi – kapitan Alekszej Guszev* (A magyar szabadságharc orosz hőse – Alekszej Guszev százados) című cikkben. Ebben az áll, hogy „1849-ben I. Miklós cár Ferenc József kérésére a magyar »lázasok« [»buntari«] szétzúzására hadsereget küldött, az élén Paszkevics herceggel.

A cári kozákok csillogó szabályaik hegyén elhozták Magyarországra a borzalmat [uzsasz], a bánatot és a gyászt. A lakosság gyűlölettel fogadta őket. Ki gondolt akkor arra, hogy nem csak ezek a magas, kubáni kucsmás katonák, akiket a nép iránt ellenséges szellemben neveltek, képviselik Oroszországot, hogy létezik egy másik, láthatatlan Oroszország is, amelynek fiai küzdenek a cári zsarnokság, a borzalmas [uzsasznij] elnyomás ellen és testvéreiknek [bratyja] tekintik azokat, akik a magyarok szabadságáért küzdenek? Ki látta akkor a hét akasztófát a minszki Preobrazsenszkij kaszárnya udvarán, amelyeken borzalmas [uzsasznij] halált szenvedett ennek a másik Oroszországnak hét fia? Ki tudta, hogy a hetedik »bűnös«, »felbújtó«, akinek különbüntetés-ként meg kellett néznie társainak mártírhalálát, saját életét és hat elvrokona életét áldozta fel a magyar szabadság ügyéért?

Ezt a hetedik, parolijától megfosztott cári tisztet Alekszej Guszevnek hívták.

A »szégyennel és átokkal szennyezett« nevét, legfelsőbb utasításra kitörölték még az elhunytak listájából is azért, hogy »gyalázatos cselekedetének« emléke ne fertőzhessen meg másokat. De a kitörölt név és a per megsemmisített anyagainak [unyicstozsennih matyerialov proceszsza] helyén nem por és hamu maradt, hanem parázsló széndarabkák, amelyek újra fellobbantak hatalmas lánggal [plamenyem] az idők kemencéinek fűjtatói hatására.

A cári hadsereg századosa, a hadsereg tisztjeinek egyike, akit a Kárpáton túlra küldtek, Alekszej Guszev megtagadta a harcot a magyar hősök

[geroi] ellen. A szabadság szent ügyének nevében testvéreinek [bratyja] érezte őket és emberséges lelkiismerete nem engedte meg neki, hogy szuronyt döfjön a testvéri [bratszkij] szívbe. Titokban bujtogatta társait – tiszteket és közkatonaikat, akik fellelkesülten csatlakoztak hozzá. A nyugtalanság egyre jobban terjedt, egyre nagyobb hullámokat keltett. A tisztek, akik fellelkesültek Guszev lángoló [plamennimi] szavaitól, a szabadság előtti hódolattól, titkos gyűléseken megtárgyalták, hogyan segítsék a magyar »zendülőket« [»mja-tyezsnyiki«]. Mind több és több ember merészelt megtagadni az elnyomottak elleni harcra küldő parancs teljesítését. Sikerült a katonák nagyobb részét [bolsaja csaszty] meggyőzni arról, hogy ők nem valódi ellenségük: a németek ellen harcolnak, hanem éppen a németek érdekében. Meg kell ölniük testvéreiket [bratyja] – magyar elnyomott embereket.

Alekszej Guszev soha nem tartozott azok közé a tisztek közé, akikről köztudott volt, hogy a cári hadseregben fényes karrier vár rájuk. Kora ifjúságától benne élt a »zendülés szelleme« [»duh mja-tyezsnyika«], amelyet a legfelsőbb parancsnokság is számon tartott, megfigyelve emberséges magatartását. Egyszer, 1820-ban, amikor a cári nagykövet segéd tisztjeként Bécsben tartózkodott, nyilvánosan bebizonyította hajlandóságát a lázadásra [bunt]. A nagykövet Guszevvel együtt részt vett egy vadászaton egy magyar arisztokrata birtokán. Fehér köpenyes osztrák katonák hajtottak az erdei úton magyar rabokat. Guszev részvétellel nézte az elcsigázott foglyokat, akiket a katonák lázadóknak [buntari] neveztek. Megitatta vízzel egyiküket, egy halálosan fáradt lázadót [buntar], aki a lábaihoz zuhant. Ettől kezdve a legfelsőbb parancsnokság folytonos gyanakvással tartotta szemmel őt. A Kaukázusba küldték. A Kaukázusban fellángolt, elhúzódó felkelések idején őt küldték a veszélyes területekre, száműzték a kihalt, kopár hegyekbe. 1849-ig tengődött ott Guszev, amikor az osztagával Magyarországra küldték. Viselkedése, a nyugtalanság katonái között itt is gyanút keltett és amikor árulás következtében a parancsnokság tudomást szerzett Guszev lázító [buntarszkaja] tevékenységéről, akkor azonnal letartóztatták és bíróság elé állították.

Az orosz tiszt bűne megbocsáthatatlan volt. A reakciós cári katonai parancsnokság példát akart statuálni. Minszkben összegyűlt a legfelsőbb katonai törvényszék különbizottsága és a bírák borzalmas [uzsasznij] ítélete nyomán 1849. augusztus 16-án reggel fel volt állítva hét akasztófa. Közülük a hetedik lengett Guszev százados megtört, elkínzott teste...⁵¹⁸ A cikk már címének kezdésével: az „Orosz” szóval, az „Orosz hős” szókapcsolattal félreérthetlenné tette azt, hogy „az oroszok” általában nem tehetők felelőssé a szabadságharc leveréséért, sőt volt köztük olyan katona, aki éppen e küzdelem hősei közé sorolható. Ezzel összefüggésben a cikkíró már a szöveg elején kétszeri említéssel is nyomatékosítva közölte, hogy 1849-ben kétféle Oroszország létezett:

518 Ruszszkij geroj vengerszkoj oszvoibogyityelnoj borbi – kapitan Alekszej Guszev. *Nagyvilág* 1948. márc. 15., orosz nyelvű kiadás 3. E kiadványról ld. még: Orosz nyelvű... Új Szó 1948. márc. 19. 8.

az egyik a cári „reakció” birodalma volt (ám az ennek népeiből származó, az uralkodó parancsait végrehajtó katonákat sem lehet igazán hibáztatni: őket ugyanis a hatalom képviselői nevelték a néppel szembeni ellenségessegre) – a másik, a „láthatatlan” a szabadságharcosoké. Ezek ellentétét a szerző a „borzalom”, „borzalmas” szavak különféle összefüggésekben történő alkalmazásával is igyekezett érzékeltetni: a kozákok *borzalmat* hoztak Magyarországra, a cári rendszer elnyomó hatalma is *borzalmas* volt – és, éppen az ez elleni küzdelem miatt, a bíróság *borzalmas* ítélete nyomán szenvedtek *borzalmas* halált Guszev kapitány és társai. A leírás egészében pedig, a címmel összhangban, a szerző egyes kifejezések következetes használatával is igyekezett érzékeltetni „a másik Oroszország” képviselői és a magyar szabadságharcosok összetartozását: a cár a magyar „*lázadók*” ellen küldte seregét, Guszev már 1820-ban kimutatta hajlandóságát a *lázadásra*, amikor segített egy magyar *lázadón*, 1849-ben pedig *lázító* tevékenységet folytatott; a százados a magyar szabadságharc orosz *hőse*, aki megtagadta a harcot a magyar *hősök* ellen; a cikk készítője maga és, állításai szerint a kapitány, majd mozgalmának résztvevői is *testvéreknek* tekintették az elnyomás ellen küzdő magyar szabadságharcosokat; a szervezkedők segíteni akarták a magyar „*zendülőket*”, Guszevben fiatal korától benne élt a „*zendülés* szelleme”. Azzal pedig, hogy az „elnyomók” kifejezőkészletéből átvett ugyanazon megjelölést: a *lázadót* használta a szerző az 1820-as eset leírásában ábrázolt magyar foglyoknál és az 1848–1849-es küzdelem résztvevőinél, a törekvéseikért rabságot elszenvedőket a szabadságharc résztvevőinek elődeiként jelenítette meg; Guszev *lázadásra* való hajlandóságának fiatal kori megnyilvánulását pedig 1849-es intervencióellenes *lázításának* előzményeként. (Ugyanakkor a cikkíró a „reakció” közvélemény-formálóinak szóhasználatától való elhatárolódását azzal igyekezett jelezni, hogy a „haladó” gondolkodású személyekre, illetve törekvéseikre alkalmazott kifejezéseiket több ízben idézőjelben közölte, így a negatív helyett pozitív tartalmat is adva azoknak.) A százados alakját, tetteinek oroszországi történelmi-társadalmi összefüggéseit pedig igen gondosan mutatta be a szerző. Először jelezte, hogy a néppel szemben tevékenykedő katonák nem eredendően népellenségek, hanem csak erre nevelték őket, majd általánosságban írt „a másik Oroszország”-ról, ez után említette ennek hét fiát, végül ezek közül a legkiemelkedőbbként, névvel, külön bekezdésben Alekszej Guszev kapitányt. A továbbiakban pedig azt ábrázolta, nézetei miként érvényesültek a cári hadseregben: a százados először meghozta döntését a magyar szabadságharc elleni intervenció elutasításáról, majd bujtogatni kezdte a tiszteket és a közkatonákat, eszméi egyre inkább teret hódítottak, végül már a katonaság nagyobb részét is sikerült megnyernie terveihez. A szöveg írója egyértelműen a századost mutatta be a magyar szabadságharcra rokonszenvező felfogás kialakítójaként, a magyar ügy megsegítésének legfőbb kezdeményezőjeként, szervezőjeként. Ezzel függ össze, hogy a szerző részletesen: a 120 sor terjedelmű szöveg egynegyedében, körülbelül 29 sorban foglalkozott a tiszttal pályájával; az 1849 előtti időszak mozzanatainak ismertetése után válhatott érthetővé az olvasó számára, hogy a magyarországi hadjárat idején miért döntött így a százados.

Az ő és társai áldozathozatalának nagyságát megjelenítendő, a szerző említette borzalmas halálukat, a kapitány különböztetését: a többiek felakasztásának végignézését, végül testének megkínzását. Guszev életpályája egészének, ebben intervencióellenes döntésének, a magyar küzdelem érdekében folytatott szervezkedésének, halálának ismertetése igazolhatta a cikk címében közölt állítást, amely szerint a tisztt a magyar szabadságharc orosz hőseinek számít. Ám, ha csak óvatos megfogalmazással is, a szöveg készítője jelezte, hogy a mártír nem halt meg hiába, tettei valamiképpen hatottak a későbbiekben: ezt azzal a kifejezéshasználattal is igyekezett érzékeltetni, hogy a százados *lángoló* szavakkal terjesztette nézeteit, ami pedig megmaradt ügyéről az utókornak, az hatalmas *lánggal* lobbant fel újra a történelem folyamán.

A szövegben ugyanakkor megfigyelhető egy sajátos probléma: míg a szerző nyilvánvalóan felhasznált Illés Béla munkáiból származó információkat a százados esetéről (a tisztt 1820–1849 közötti pályájáról írtak több részlete összhangban van *A Guszev-ügy* ábrázolásával⁵¹⁹), azt állította: a per iratai megsemmisültek, legfelsőbb utasításra a kapitány nevét kitörölték a különféle nyilvántartásokból is – viszont nem adott semmiféle tájékoztatást arról, hogy akkor voltaképpen honnan is vette a személyével, szervezkedésével kapcsolatos információit. Ám a kitalációt e kiadványban így is hitelesíthette a képzelet szülte ügynek egy valóban lezajlott eseménysorozat: a cári hadsereg katonáinak a szabadságharc leverése érdekében folytatott küzdelmei ellentétéként megjelenítése, amiből történelmi tény voltára következtethettek az olvasók, továbbá az, hogy a fikciót bemutató szöveg valós 1848–1849-es mozzanatok tárgyaló írásokkal (például cikk Táncsics kiszabadításáról,⁵²⁰ Kenyeres Júlia munkája *Palmerston i vengerszkaja revoljucija* [Palmerston és a magyar forradalom] címmel⁵²¹) és nem hamis dokumentumokkal (például oroszra fordított Petőfi-versek,⁵²² a költő naplójának részlete⁵²³) együtt látott napvilágot.

1948 tavaszán a kapitány ügyéről Magyarországon megjelent egy másik, rövid, orosz nyelvű összefoglalás is a *Dokumenti o vengerszkaj revoljucii i osvobodivnoj borbe 1848–49 g. g.* (Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc dokumentumai) című, Landy Ödön által szerkesztett kiadványban. A szerző nevének feltüntetése nélkül közzétett szöveg címe: *Ruszszkij oficer, rotnij Guszev, kotorij pozsertvoval szoboj dlja Vengrii* (Orosz katonatiszt, Guszev százados, aki feláldozta magát Magyarorszáért), a leírás pedig így mutatja be az esetet: „Csak az a nép, amelyiket megtámadták vagy amelyikkel igazságtalanul bántak, harcol lelkesedéssel.

519 Vö. ehhez e munkám 4.1.2. fejezetének 81–82. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket, továbbá: Illés B.: *A Guszev-ügy*. [1947.] I. m. 2–4.

520 Oszvobozsgyenyije Tancsicsa. Nagyvilág 1948. márc. 15., orosz nyelvű kiadás 2.

521 *Júlia Kenyeres: Palmerston i vengerszkaja revoljucija*. Nagyvilág 1948. márc. 15., orosz nyelvű kiadás 4.

522 Ld. pl. *Sándor Petyofi: Na viszelicu korolej!* Nagyvilág 1948. márc. 15., orosz nyelvű kiadás 2.; *Uő: V konce szentyabrja*. Nagyvilág 1948. márc. 15., orosz nyelvű kiadás 2.

523 *Iz dnevnyika Petyofi*. Nagyvilág 1948. márc. 15., orosz nyelvű kiadás 3.

Amikor 1849 tavaszán az orosz hadsereg mindenható cárijától parancsot kapott arra, hogy induljon meg a felkelt magyar nép ellen, az oroszok nem érzékelték sem azt, hogy megtámadták volna őket, sem azt, hogy igazságtalanul bántak volna velük. Igaz, a parancsban az állt, hogy Kossuth, a magyar nép vezére szövetséget kötött a sátánnal és az ő utasítására fogott fegyvert népe istene és uralkodója ellen. De az orosz katona nem volt biztos abban, hogy ki is kötött szövetséget az ördöggel: Kossuth vagy az osztrák császár. Azt is hallották, hogy a magyarok a szláv népek elnyomói és a szláv barátság nevében kell harcolni ellenük. De az orosz katona nem volt biztos abban, hogy nem az osztrák császár-e a szlávok elnyomója és nem a neki nyújtott segítség okozza-e a legnagyobb kárt a szláv testvéreknek: a szlovákoknak, a horvátoknak és a szerbeknek.

Ezek a homályos gyanúk forrtak az orosz katonák fejében. Ugyanezeket érezte és tudatosan fontolóra vette Guszev százados, amikor felolvasta a parancsot katonáinak. Guszev művelt és tapasztalt ember volt, már nem fiatal katona. Nem tudott magasabbra lépni a századosi rangnál, mivel a katonákkal való emberséges bánásmódja miatt gyakran voltak kellemetlenségei a parancsnoksággal.

Egyre nyíltabban beszélt meg a többi tiszttel és Vinogradov őrmesterrel, akit a katonák egyszerűen Ványa bácsinak hívtak, a magyar köztársaság elleni hadjárat céltalan voltát. A megbeszélések már pozitív eredményre vezettek, elő volt készítve az indulás megtagadása. De ekkor Guszevre és barátaira lecsapott a cári kormányzat keze. Külön-külön mindegyiküket letartóztatták és úgy, hogy ne tudjanak egymás sorsáról, elküldték őket Minszkbe. A kormányzósági hivatal pincéjében, láncra verve, kenyéren és vízen éltek több hétig. Három és fél hónap múlva tizenkét vádlottat vezettek a bírósági terembe. Ötöt közülük Guszev először látott. Védőbeszédét, amely inkább vádként hangzott, Guszev maga mondta. Vádolta a cári kormányzatot azzal, hogy orosz vért ont a Habsburgok érdekében. Vádolta a kormányzatot azzal, hogy az orosz hadsereget egy szabadságszerető nép hóhéranak küldi.

A per végeredménye nem volt kétséges. 1849. augusztus 16-án az »áruló« Guszevet hét cinkosával együtt felakasztották a minszki börtön udvarán.⁵²⁴

Figyelemre méltó, hogy e szöveg címe az „Orosz” szóval, az „Orosz katonatiszt” szókapcsolattal kezdődik (eltérően az angol és a francia változat címetől⁵²⁵), amivel közreadója nyilvánvalóan azt akarta félreérthetlenné tenni olvasói számára, hogy az eset bemutatásának ez a legfontosabb eleme: eszerint ugyanis még a magyar szabadságharcot leverő „reakciós” cári hadseregben is volt a „haladás”-t képviselő magyar törekvésekkel nemcsak szimpatizáló, de azért az életét is feláldozó „jó” orosz katonatiszt. A címben hangsúlyozottan megjelenített mozzanattal van összhangban a munka második bekezdése, amely azt mutatja be, hogy „az oroszok”, illetve „az orosz katonák” milyen ellentmondásos gondolatokkal fogadták a cár parancsát a magyar szabadság-

harc elleni megindulásra. E jelenség ábrázolásának fontosságát bizonyítja az, hogy az összesen 42 sor terjedelmű szövegből 14 sor, tehát a leírás egyharmada tárgyalja ezt. A következő bekezdésből pedig az derül ki, hogy ugyanezeket a gondolatokat érezte és vette fontolóra, immár tudatosan a művelt, tapasztalt Guszev százados: az ő felismeréseiben tehát „az orosz katonák”-ban, sőt általában „az oroszok”-ban: „az orosz nép”-ben forrongó nézetek alakultak rendszerre, így mártíriumában is „az orosz nép” legjobb, ha ekkor nem is kiforrott törekvései összegződnek majd. A kapitány érényeinek sorozatát hivatott növelni az a mondat, amely szerint emberségesen bánt alárendeltjeivel és ezért gyakran voltak kellemetlenségei előljáróival – ugyanakkor e szövegrész ismét érzékelteti Guszev kapcsolatát „a nép”-pel és egyben arra is magyarázatot ad, hogy egy ilyen kiváló tiszt miért nem érhetett el magasabb rangot a századosinál: mindez pedig előkészítése a továbbiaknak is. A szervezkedés⁵²⁶ leleplezése, a fogságban elviselt szenvedések után pedig Guszev kapitány a bírósági tárgyaláson bátor beszédében elítélte a cári intervenciót – immár végiggondoltan, pontos megfogalmazásokkal juttatva kifejezésre azokat a gondolatokat, amelyek „az oroszok”-ban, „az orosz katonák”-ban még csak kialakulatlanul forrongtak. A kapitány és társai a magyar szabadságharc érdekében hozott áldozatának nagyságát a szöveg szerzője a rabság megpróbáltatásainak és a kivégzések leírásával mutatta be megkérdőjelezhetetlenül. A százados tettének minden kétséget kizáróan pozitív voltát pedig az az eljárás is hivatott érzékeltetni, hogy az író az „áruló” szót idézőjelben közölte Guszevvel kapcsolatban, azt fejezve így ki: nem az őt elítélő, a szabadságharcot leverő cári hatalom, hanem a kapitány szolgálta igazán Oroszország érdekeit.

Ezt az ábrázolást nemcsak az Illés Béla különféle munkáiból származó adatok hitelesíthették, hanem, a kiadvány címének megfelelően „dokumentum”-ként, azaz hiteles történelmi adatokat tartalmazó anyagként való közreadása, továbbá elhelyezése az összeállítás más szövegei között is. Szekfű Gyula előtte olvasható leírása az 1849. augusztus 13-i világosi fegyverletételt mutatja be,⁵²⁷ ezt követi a Guszev-ügynek az 1849. augusztus 16-i akasztások említésé-

524 Ruszszkij oficer i. m. 68–69.

525 How a Russian officer i. m. 79.; Le sacrifice i. m. 74.

526 A Guszev százados és társai ügyét bemutató három: angol, francia és orosz szöveg csak egy helyen tér el jelentős mértékben egymástól: annak bemutatásánál, hogy szervezkedésük során pontosan mit is csináltak az összeesküvők. Az angol leírás szerint a megbeszélések nyomán „már lépéseket tettek annak érdekében, hogy az elégedetlenséget cselekvéssé alakítsák át” („steps were already been taken to translate disaffection into action”: How a Russian officer i. m. 79.); a francia szövegben az áll, hogy „Ezek a megbeszélések gyorsan elpártoláshoz vezettek” („Ces entretiens aboutierent rapidement à la dissidence”: Le sacrifice i. m. 74.); az orosz változatban pedig ez olvasható: a megbeszélések nyomán „elő volt készítve az indulás megtagadása” („bil podgotovlen otkaz ot vizstuplenija”: Ruszszkij oficer i. m. 69.). Nem zárható ki tehát ez: a fordítások alapjául szolgáló magyar szöveg szerzője sem volt pontosan tisztában azzal, mit is tettek a szervezkedők (erről Illés Béla, valamint munkatársainak általam vizsgált korabeli írsaiban is csak kevés információt lehet találni, ld. e munkám 4.1. fejezetét) és rendkívül óvatos megfogalmazását a fordítók különféleképpen értelmezték. Az eredeti magyar szöveget viszont nem sikerült megtalálnom.

527 Gyula Szekfű: Kapitulyjacija u Vilagosa. In: Dokumenti i. m. 67–68.

vel záruló összefoglalása, majd ez után olvasható Károlyi Árpád munkája gróf Batthyány Lajos október 6-i kivégzéséről.⁵²⁸ A kitalált eset megjelenítése így egykor ténylegesen lezajlott eseményeké között kapott helyet, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy a közönség valóságosnak tekintse azt is. A Guszev százados és társai, valamint a gróf Batthyány Lajos kivégzését ismertető szövegek egymás utáni közreadása pedig az „orosz–magyar forradalmár-szabadságharcos sorsközösség” gondolatát is kifejezésre juttathatta – nyilvánvalóan az aktuális „szovjet–magyar barátság” történelmi megelőlegezése-legitimálása érdekében.

Az 1948 tavaszán Magyarországon megjelent két rövid, orosz nyelvű szöveget, közlésüket összevetve nem egy azonos elem fedezhető fel bennük, ugyanakkor vannak figyelemre méltó különbségek is köztük. Mindkét kiadványban, a szerző nevének feltüntetése nélkül megjelent munkák egykor valóban megtörténtként mutatják be a Guszev-esetet, félreérthetlenné téve: „az orosz nép”-et egészében nem lehet felelőssé tenni a magyar szabadságharc leveréséért, ugyanis a „reakció” cári hatalom 1849-es intervenciós hadseregében, sőt általában „az oroszok” között nem kevesen szimpatizáltak a „haladás”-t képviselő magyar szabadságharcossal. Ezt volt hivatott jelezni, hogy e szövegek címe a „Ruszszkij” szóval kezdődik és határozottan rámutat a százados tettének jelentőségére, ezen túlmenően pedig a leírásokból az is kiderül: korántsem csak a százados és társai nem azonosultak a hadjárat célkitűzéseivel, rokon-szenveztek a magyar ügygel. A két ábrázolás között ugyanakkor fontos eltérés figyelhető meg Guszev százados és „a nép” kapcsolatának megjelenítésénél. A *Nagyvilág* hasábjain közzétett írás szerzője szerint bár Oroszországban voltak, akik küzdöttek a cári elnyomás ellen, az 1849-es hadjárat során a kapitány, aki-ben már fiatal kora óta benne élt a „zendülés szelleme”, tehát megvolt a hajlama az ellenszegülésre, először maga jutott el döntéséhez az intervencióval történő szembefordulással, a magyar szabadságharc támogatásával kapcsolatban és ez után kezdett el szervezkedni az ügy érdekében: így tehát ő volt a kiindulópontja, legfőbb figurája mozgalmának. Ezzel szemben a Dokumenti-kötetben olvasható munkában azt jelenítette meg írója, hogy „az oroszok”-ban, „az orosz katonák”-ban forrongó gondolatokat, problémákat érezte és vette fontolóra a művelt és tapasztalt, már idősebb tiszt: ekként tehát ő a közösség nézeteinek megfogalmazójaként, majd az abban még kiforratlanul jelentkező szándékok, törekvések megvalósítójaként jelent meg. 1948-ban, a magyarországi sztálinista diktatúra kialakulásának időszakában tehát gyakorlatilag egyszerre láthatott napvilágot az eset egy „individualistább”: a százados személyének, saját tevékenységének kulcsfontosságú szerepet juttató és egy „kollektivistább”: a közösség meghatározó jelentőségét hangsúlyozó bemutatása is. Sajátos eltérés a két szöveg között az is, hogy a *Nagyvilág*-cikk szerzője azt állította: a százados mozgalmával leszámoló hatalom megsemmisítette a kapitányra vonatkozó

adatokat és elpusztultak a per iratai is, a Landy-féle összeállításban napvilágot látott munka szerzője viszont nem említett az ügygel kapcsolatos forrásokat – azonban mindkét ábrázolást többféle eljárás is hitelesíthette. A fiktív eset megjelenítései a centenáriumi kiadványokban pedig nyilvánvalóan nem csupán egy „történelmi tény”-t voltak hivatottak megismertetni olvasóikkal, hanem hozzá kellett járulniuk a „szovjet–magyar barátság” erősítéséhez is.

Kérdéses, hogy e szövegek szolgáltak-e forrásul L. M. Leonov a *Pravda* (Igazság) című lap 1948. március 31-i száma hasábjain közzétett, *Vengerszkaja veszna* (Magyar tavasz) című cikkében a Guszev-esetről olvasható leírásának: csaknem száz évvel ezelőtt „voltak olyanok, mint az orosz hadsereg kapitánya, Alekszej Guszev, aki titkos összejöveleteken már megtárgyalta elvokonaival a magyar felkelők megsegítésének módjait, ezért letartóztatták és hat társával együtt a cári hóhér keze felakasztotta Minszk városában 1849. augusztus 16-án”.⁵²⁹ A kitalációt ez esetben nemcsak az hitelesíthette a munka szovjet közönségénél, hogy a fiktív elemek valóságosakkal együtt jelentek meg, hanem szerzőjének, az elismert írónak és a szöveget közlő lapnak a tekintélye is – mindezek miatt az olvasók többsége valószínűleg nem gondolt arra: egy soha meg nem történt, 19. századi esetet ismertetett Leonov. A vezető szereppel bíró sajtóorgánumban olvasható leírás által a Szovjetunióban széles körben ismertté válhattak Guszev százados és társai esetének legfontosabb mozzanatai. A cikkben foglaltak, így a képzelet szülte ügy ábrázolása pedig azáltal is eljuthattak a szovjet olvasókhoz, hogy a szöveg kisebb, a Guszev-történet bemutatását tartalmi szempontból nem érintő változtatásokkal újra megjelent az író *V nasi godi. Publicisztika 1941–1948* (Korunkban. Publicisztika 1941–1948) című 1949-es kötetében is.⁵³⁰ Itt a fikciót nem csupán azok a mozzanatok fogadtathatták el történelmi tényként az olvasókkal, mint a *Pravda*-közlésnél (a könyvben e munka után fel volt tüntetve az, hogy hol jelent meg először⁵³¹), hanem az újraközlés ténye is: ha ugyanis a Guszev-eset ábrázolásával kapcsolatosan 1948. március vége óta bármiféle probléma merült volna fel, akkor Leonov nyilvánvalóan

528 *Arpad Karolji*: Kazny Ljudviga Battyanyi. In: Dokumenti i. m. 69–72. A Guszev százados és társai esetét bemutató összefoglalás a már idézett angol és a francia centenáriumi kiadványban is e két anyag között kapott helyet.

529 *Leonid Leonov*: Vengerszkaja veszna. Pravda 1948. márc. 31. 3. Leonovról, a cikk keletkezéséről, a Guszev-eset leírásának az orosz szövegtől tartalmi szempontból lényegesen el nem térő magyar fordításáról ld. e munkám 4.1.1. fejezetének 53–56. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket! A Pravda-cikkben a Guszev százados és társai esetéről olvasható információkat Roszsztija v 1848 godu c. könyvében felhasználó, az e szöveget hivatkozó A. Sz. Nyifontov ezt állította az ügy ábrázolásának forrásairól: „L. M. Leonov tanúsága szerint ezt aényt [ti. Guszev kapitány és társai kivégzése] magyar kiadványokból vette át, amelyek az 1848-as forradalom centenáriuma jeléntek meg.” A. Sz. Nyifontov: Roszsztija i. m. 306. – A Szabad Népből jelent meg híradás a Pravda-szövegről: „Leonid Leonov szovjet író, a centenáris ünnepek alkalmából Magyarországon járt kormányküldöttség tagja »Magyar tavasz« címmel cikket írt a Pravdában magyarországi benyomásairól.” Ld. Leonov a Magyar tavaszról. Szabad Nép 1948. ápr. 3. 4. – A Guszev-kitaláció szovjet, ill. orosz feldolgozásait röviden tárgyalta: A. Sz. Sztikalin: Isztorija i. m. 272–286.; Uő: Vengerszkaja kampanyija i. m. 282–286.

530 *Leonid Leonov*: Vengerszkaja veszna. In: Uő: V nasi godi. Publicisztika 1941–1948. Szovetszkij Pisztjel, Moszkva, 1949. 292–303.

531 Uo. 303.

nem adta volna ki azt így ismét – e közzététel tehát azt jelezte: szerzője szerint az ügy ilyen ismertetése minden szempontból helytálló...

A Dokumenti-kötetben olvasható szöveg alapján már 1948-ban megismerhették Guszev százados és társainak mozgalmát a Szovjetunióban, mivel a Landy-féle összeállítást, más magyar évfordulós kiadványokkal együtt recenzeálta a *Voproszi Isztorii* (A Történelem Problémái) 1948. júniusi számának hasábjain R. A. Averbuh,⁵³² aki 1935-ben már közzétett egy monográfiát az 1849-es katonai beavatkozásról *Carszkaja intervencija v borbe sz vengerszkoi revolucijej 1848–1849* (A cári intervenció az 1848–1849-es magyar forradalommal vívott harcban) címmel⁵³³ és így a téma szakértőjének számított. Az ismertetés elején a szerző általánosságban is foglalkozott 1848–1849 magyarországi centenáriumával, az aktuális politikai viszonyokkal és ezekről írva, többek között azt állította, hogy ekkor megvalósult a két nép: a magyar és az orosz szövetsége.⁵³⁴ Ehhez a megállapításhoz jól illeszkedett a Dokumenti-kötetből a Guszev-eset ábrázolása, amelynek jelentőségére a recenzius rámutatott, sőt a rövid összefoglalás nyomán munkájában ismertette is a százados és társai ügyét: „A gyűjtemény összeállítói helyesen hangsúlyozták azt a tényt, hogy egyáltalán nem minden orosz katona akarta a fiatal magyar szabadság elfojtását. Az Orosz katonatiszt, Guszev százados, aki feláldozta magát Magyarorszáért című dokumentum elbeszéli, hogy az orosz hadsereg kapitánya, Alekszej Guszev elvokonaival titkos gyűléseken megtárgyalta a magyar felkelők megsegítésének módjait. A cári rendszer kegyetlenül leszámolt a haladó orosz emberekkel. Guszevet elfogták és társaival együtt Minszkben 1849. augusztus 16-án felakasztották”.⁵³⁵ A magyar és az orosz nép 20. századi

szövetségének történelmi megelőlegezését-legitimálását elősegíthette a szövegrészletben – és nem egy korabeli magyarországi kiadványban is⁵³⁶ – megfigyelhető azon szerzői eljárás, hogy az intervenciót elutasító személyeket rendszeresen „orosz”-okként („katonák”, „haladó emberek”) jelölte meg, akikkel a „cári rendszer” számolt le: ezt azonban 1917-ben megdöntötték, tehát már nem akadályozhatja a két nép barátságának kiteljesedését. A fikciót pedig ez esetben nemcsak az hitelesíthette, hogy a képzelet szülte mozzanatok a valóságosak között kaptak helyet, hanem a recenzió szerzőjének, a téma alapos ismerőjének, továbbá a munkáját megjelentető kiadvány: a szovjet történettudomány egyik vezető folyóiratának szakmai tekintélye is.

Az 1948-as orosz nyelvű összeállítást, illetve az arról közzétett ismertetést könyvének elkészítésekor valószínűleg még nem tudta hasznosítani, ezért csak Leonov *Pravda*-cikkének információi alapján írt a Guszev-esetről A. Sz. Nyifontov *Roszsziya v 1848 godu* (Oroszország 1848-ban) című, 1949-es művének a 100 évvel korábban a birodalom nyugati részén jelentkező különféle, a cári hatalommal szembeni megnyilvánulások, megmozdulások tárgyalásánál: „Ezenfelül létezik egy valószínűleg másik, Belorussziában szőtt forradalmi összeesküvésről szóló említés is, amely valamilyen mértékben kapcsolatban volt a magyar nép szabadságharcával. E titkos szervezet megsemmisítésének eredményeképpen, résztvevői közül hetet, élükön Alekszej Guszev orosz tiszttel, 1849. augusztus 16-án kivégeztek Minszkben.”⁵³⁷ A szövegrészhez itt lábjegyzet kapcsolódik, amelyben hivatkozás történik Leonov *Pravda*-cikkére, a következő kiegészítéssel: „L. M. Leonov tanúsága szerint ezt a tényt [fakt] magyar kiadványokból vette át, amelyek az 1848-as forradalom centenáriumára jelentek meg.”⁵³⁸ Nyifontovnak a Guszev-üggyel kapcsolatos fenntartásait jól mutatják mind a főszövegben, mind a lábjegyzetben olvasható óvatos megfogalmazások (így a minszki kivégzés csak Leonov tanúsága szerint tény⁵³⁹): ezeket nyilvánvalóan az tette indokoltá, hogy az Oroszország 1848–1849-es történelmében kiterjedt kutatásokat végzett tudós anyaggyűjtése során nem talált a százados és társai szervezkedésére vonatkozó dokumentumokat; a „létezik [...] említés” szavak ezek szerint tehát nem egy 19. századi iratára utalnak, hanem az 1948-as *Pravda*-cikkére. A szerző pedig még ennek is megadta a forrásait, mégpedig – mivel a Leonov-szövegben nem található azokra semmiféle hivatkozás sem – minden bizonnyal úgy, hogy tájékozódott róluk az írónál. Ám, ha óvatos megfogalmazásokkal is, Nyifontov beépítette művébe, ráadásul nem is csupán annak egyik lábjegyzetében,

3–4. – Ám Leonovnak a *Pravda* hasábjain közzétett ábrázolása alkalmas lehetett kétségei eloszlatására és bízva az ekkoriban Magyarországon járt cikkíró jól informáltságában, vehette át annak kifejezéseit.

536 Vö. ehhez: Hermann R.: Az 1848–49-es forradalom i. m. 77.

537 A. Sz. Nyifontov: *Roszsziya* i. m. 306.

538 Uo. 306.

539 Nyifontov eredeti orosz megfogalmazásában: „Po szvigyetyelsztvu L. M. Leonova, etot fakt im zaisztvovan iz vengerszkij izdanyij”. A. Sz. Nyifontov: *Roszsziya* i. m. 306.

532 R. Averbuh: K sztoletyiju vengerszkoi revolucii 1848 goda. *Voproszi Isztorii* 1948. 6. sz. 115–117.

533 Ld. R. Averbuh: *Carszkaja intervencija v borbe sz vengerszkoi revolucijej 1848–1849*. Goszdarsztvennoje Szocialno-Ekonomicseszkije Izdatyelsztvo, Moszkva, 1935. Nem zárható ki: 1945-ös Új Szó-cikkében Illés Béla azért adta meg 1936-ot a Guszev-per iratai megtalálásának időpontjaként, hogy azok számára, akik ismerték e könyvet, ne kérdőjelezze meg az eset hitelességét ez: nem történt róla említés a szakember monográfiájában – eszerint ennek oka ugyanis az lehetett, hogy a minszki eljárás dokumentumait csak az Averbuh-munka megjelenése után fedezték fel. Vö. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

534 R. Averbuh: K sztoletyiju vengerszkoi revolucii i. m. 115.

535 Uo. 117. A Guszev-eset leírásánál a szerző szóhasználatát több ízben is feltűnően egyezik Leonov 1948. márc. 31-i *Pravda*-cikkében a kitalációt ismertető részével, aminek talán az lehetett az oka, hogy a téma szakértőjének problémát jelenthetett: évekkel korábban végzett kutatásai során miért nem talált a százados és társai mozgalmára vonatkozó forrásokat? 1948-as, Magyarországon Visszhang címmel megjelent munkájában ugyanis azt állította: „Az 1848–49-ben Magyarország ellen küldött hadsereg hadbíróági anyagának áttanulmányozásakor igen érdekes és a hadjáratban részt vevő orosz katonaság hangulatát jellemző adatok kerültek felszínre.” R. A. Averbuh: *Visszhang*. A XIX. század haladó orosz társadalma és az 1848–1849-es magyar forradalom. Új Magyar Könyvkiadó, h. n., 1948. 22. A Guszev-ügyet a szerző itt nem említette és 1948 márciusában magyarul napvilágot látott cikkében sem, ld. Prof. R. A. Averbuh: A magyar forradalom 100. évfordulóján. Új Szó 1948. márc. 19.

hanem főszövegébe a kitalációt, amelyet – legalábbis valamelyest – hitelesíthetett a közönségnél nemcsak az, hogy a fiktív alakok és események valóság között jelentek meg, továbbá a hivatkozott *Pravda*-szöveg, hanem a könyv tudományos kiadvány volta, az azt megjelentető kiadó (Goszudarsztvennoje Ucszebno-Pedagogicseszkoje Izdatyelsztvo Minyisztersztva Proszvescsenyija RSZFSZR: az OSZSZSZK Művelődésügyi Minisztériumának Állami Oktatási és Neveléstudományi Könyvkiadója) és a sorozat is, amelyben napvilágot látott (*Bibliotjeka Ucsityelja*: Tanári Könyvtár). Az utóbbi három tényező ugyanis azt sugallhatta az olvasóknak: ezen oktatási célokat is szolgáló tudományos munkában csakis gondosan ellenőrzött adatok kaphattak helyet.⁵⁴⁰

Míg Nyifontov csak rendkívül óvatos megfogalmazásokkal jelenítette meg monográfiájában a Guszev-esetet, a könyvét ismerő, sőt alább idézett szövegéhez kapcsolódó irodalomjegyzékében fel is tüntető Ny. M. Druzsinyin, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja minden kétséget kizáróan ténylegesen megtörténtként ábrázolta a százados és társai ügyét az *Isztorija SZSZSZR* (A Szovjetunió története) című összefoglalás 1949-es II. kötetének az 1849-es magyarországi cári intervencióval foglalkozó alfejezetében.⁵⁴¹ A hadjáratot ismertette a szerző ezt állította: „Egyes tisztek kifejezték leplezetlen rokonszenvüket a magyarok iránt; jónéhány közkatona dezertált és átállt az ellenséghez.”⁵⁴² A világosi fegyverletétel bemutatását pedig e mondatok követték: „I. Miklós úgy vélhette, hogy elérte célját: a reakció végérvényesen győzedelmeskedett nemcsak Ausztriában, hanem az egész európai kontinensen is.

»Oroszország élenjáró, haladó férfiai mindenkor a magyar nép szabadságharca mellett foglaltak állást« – mondta K. Je. Vorosilov elvtárs budapesti beszédében a parlament ünnepi ülésén, amelyet az 1848-as magyar forradalom centenáriuma alkalmából tartottak.

A cári hadseregben voltak férfiak, akik forrón rokonszenveztek a magyar nép szabadságharcával. Így Alekszej Guszev, a cári hadsereg századosa veze-

tett egy olyan katonacsoportot, amely rokonszenvezett a magyarokkal, titkos gyűlésekre hívta össze őket és megbeszélte velük a felkelt magyarok megsegítésének módjait. Guszevet és társait a cári hatalom felakasztatta Minszkben a hadbíróság ítélete nyomán. Most a magyar nép Budapest egyik utcáját Guszevről nevezte el.” A továbbiakban Druzsinyin idézte Csernisevskijnek és Herzennek a magyar szabadságharc iránti szimpátiájukról tanúskodó mondatait.⁵⁴³

A szerző kifejezéshasználataival igyekezett félreérthetlenné tenni, hogy 1849-ben a magyar nép igazi ellensége a cári hatalom volt – Oroszország „haladó” férfiai: katonák (akik tetteinek fontosságát a rövid szövegrészben Druzsinyin kétszeri említéssel is hangsúlyozta, általános jellegű megállapításához pedig konkrét példaként említette a százados esetét) és gondolkodók (Csernisevskij, Herzen) ugyanis rokonszenveztek a szabadságharcral. A szöveg szerint I. Miklós, amikor azt gondolhatta, hogy elérte célját: a reakció végérvényes győzelmét (*Nyikolaj I mog szcsitaty szvoju cel dosztjignutoj: reakcija okoncsatyelno vosztorzsasztvovala*), tévedett – a következő mondatban a Vorosilov-idézet, elmondásának helye, időpontja egyértelműen jelezték: csaknem száz év múltán, immár a „haladó” erők: a cári „reakció”-val szembeszegülő orosz férfiak törekvéseit megvalósító Szovjetunió politikájának és ezzel összefüggésben a magyar szabadságharcosok küzdelmei diadalának eredményeként a két nép együtt ünnepelhette az 1848-as forradalom centenáriumát. E szövegrészben nemcsak a konkrét esetek (a Guszev-ügy, Csernisevskij és Herzen véleményei) hivatottak a „szovjet–magyar barátság” legitimálására, hanem a róluk való megemlékezések is. Egyrészt a szerző közölte Vorosilov, szovjet-orosz politikus szavait arról, hogy Oroszország haladó férfiai mindenkor (tehát nem csupán 1849-ben, később is, így a 20. században is) a magyar nép szabadságharca mellett foglaltak állást; másrészt a Vörös Hadsereg által „felszabadított”, immár a Szovjetunió által „támogatott” magyar nép méltatja a 19. századi orosz hőst a Guszev utca elnevezéssel. Ez esetben a kitalációt több mozzanat is hitelesíthette az olvasók számára. Így az, hogy a fiktív figurák és események valóság között kaptak helyet, továbbá a Magyarország fővárosában lévő Guszev utca említése; a könyvrészlethez kapcsolódó irodalomjegyzékben egy olyan tudományos monográfia megadása, amelyben szintén nem mint kitalációról lehet olvasni az ügyről, valamint a szöveg szerzőjének, Druzsinyin akadémiai levelező tagnak, a kötet jellegének: a Szovjetunió története szintézise, a kiadvány elkészítésében közreműködött, a könyv legelején felsorolt intézmények (a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Intézete, a Lomonoszov Egyetem történettudományi ka-

540 Nyifontov művének magyarországi fogadtatásáról ld. e munkám 4.2. fejezetének 181–183. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket, a tudós Pach Zsigmond Pállal a Guszev-esetről folytatott beszélgetéséről pedig e munkám 4.2. fejezetének 191. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt! – Nyifontov művének német fordítása által a Guszev-esetet megismerhették a német olvasók is, ld. A. S. Nifontov: *Russland im Jahre 1848*. Rütten & Loening, Berlin, 1954. 339.

541 Ny. M. Druzsinyin: *Revolucionnoje dvizsenyije v konce 1840-h–nacsale 1850-h godov*. Roszsziya i revolucija 1848 g. In: *Isztorija SZSZSZR*. II. Roszsziya v XIX. veke. Red. M. V. Nyecskina. Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Polityicseszkoj Lityeraturi, Moszkva, 1949. 312–330. E könyv a szintézis 2. kiadása, az 1. 1940-ben jelent meg (ld. erről e munkám 2.3. fejezetének 45. jegyzetét). Ebben és egy 1948-as szintézisben: M. Ny. Tyihomirov–Sz. Sz. Dmitrijev: *Isztorija SZSZSZR*. I. Sz drevnyejsih vremjon do 1861 goda. OGIZ Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Polityicseszkoj Lityeraturi, Moszkva, 1948. még nem volt benne a Guszev-eset leírása. – Ny. M. Druzsinyinről ld. Pregyiszlavije. In: *Isztorija SZSZSZR*. II. [1949.] I. m. 3. Nyifontov művének említését ld. Ny. M. Druzsinyin: *Revolucionnoje dvizsenyije* i. m. 330.

542 Uo. 322.

543 Uo. 323. A Vorosilov-idézethez kapcsolt lábjegyzet szerint Druzsinyin a *Pravda* 1948. márc. 16-i számának közléséből vette át e szavakat, én azonban az oroszral megegyező, korabeli magyar nyelvű szövegből illesztettem be azokat fordításomban, ld. ehhez e fejezet 566. jegyzetét! A szerző ugyanakkor tévedett az utcaelnevezés időpontját illetően: a hivatalos névadásra csak 1951-ben került sor, vö. ehhez e munkám 4.4. fejezetének 325–333. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

rának a Szovjetunió történetével foglalkozó tanszéke⁵⁴⁴) szakmai tekintélye és a mű 2. oldalán olvasható közlés, amely szerint a Szovjetunió felsőoktatási minisztériuma tankönyvként engedélyezte azt az állami egyetemek és pedagógiai főiskolák történettudományi karain⁵⁴⁵ – az utóbbi információk ugyanis azt sugallhatták, hogy e munkába nem kerülhetett volna be egy soha nem létezett 19. századi kapitány esetének leírása. Ezen tényezők ilyen hatását pedig erősíthette, hogy a kötetről a *Voproszi Isztorii* (A Történelem Problémái) című folyóirat 1950. júliusi számának lapjain közzétett terjedelmes ismertetésben nem volt a fikció szintézisbeli ábrázolására vonatkozó bármiféle bírálat.⁵⁴⁶

1949 során nemcsak oroszul jelent meg a Szovjetunióban a Guszev-eset leírása, hanem magyarul is. Hidas Antal magyar nyelvű, Ungváron napvilágot látott *Petőfi* című életrajzának az 1848–1849-es magyar szabadsághárcúddal rokonszenvező szlávokat bemutató részében idézte Csernisevszkijt és Herzent, majd azt állította: „nemcsak az orosz demokratikus gondolat és mozgalom e legnagyobb férfiai ítélték el a reakciós cári udvar viszonyát a magyar 48-as forradalomhoz. Nemcsak ők nézték gyűlölettel az Ausztriának nyújtott katonai segítséget, a magyarellenos intervenciót. Ismert dolog, hogy a cári hadsereg egyes osztagai megtagadták a forradalmi Magyarország elleni harcot, más osztagok átszöktek a magyarokhoz és a forradalmi magyar hadseregben harcoltak I. Miklós elnyomó rendszere ellen.

»Az osztrákoknak jöttünk segíteni – írja Lihutyin orosz tiszt – és segítünk is nekik, aztán egyszer csak kiderült, hogy rokonszenvünk azoké, akinek kárára működünk«.

»Orosz tisztek jöttek hozzánk... Úgy üdvözöltek bennünket, mintha tisztársaik lettünk volna.« [Az idézethez kapcsolódó lábjegyzetben Vajda János 1869-es *A fegyverletétel alatt és után* című munkájára történt hivatkozás.]

Ismeretes a minszki pör, amikor 1849-ben, Minszkben katonai törvényszék tárgyalta Guszev kapitány és 13 társának ügyét, akik a vádirat szerint a magyarországi intervenció ellen izgattak. Guszev kapitányt és 6 társát halálra ítélték. A minszki állami irattárban e pör aktáit Janka Kupala belorusz költő lelte meg.⁵⁴⁷ Az e szövegrészhez kapcsolódó lábjegyzet pedig „Lásd:” kezdéssel Fogarasi Béla és Illés Béla *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok* című kötetéhez irányította az érdeklődőt (bár annak egyes adatai itt hibásak)⁵⁴⁸ – mivel azonban az összeállításban Janka Kupala nem szerepelt az iratok megtalálójaként,⁵⁴⁹ e felszólítás az esetről a Hidas-könyvben olvasható információkhoz képest továbbiak megismerésére történő buzdításként értelmezhető. A fikció

Hidas munkájában a magyar szabadságharcra szimpatizáló, azt támogató orosz katonákról tett általános megállapításokat igazoló egyik konkrét példaként jelent meg – ugyanakkor a 3 ilyen mozzanat ábrázolásánál megfigyelhető egyfajta fokozatosság. Lihutyin szerint az orosz harcosok rokonszenvet éreztek a magyarok iránt; Vajda már arról számolt be, hogy orosz tisztek jöttek is hozzájuk és társaikként üdvözölték őket; a fiktív eset leírásából pedig az derül ki: voltak, akik tevékenykedtek is a magyar szabadságharc érdekében és ezért életükkel fizettek. Az egyre jelentősebbnek számító tettek sorozatában Guszev százados és társai működése volt a legfontosabb. E műben a kitalációt hitelesíthette az, hogy a képzelet szülte figurákat és eseményeket valóságokkal együtt tárgyalta az író; bemutatásának „Ismeretes” szóval kezdése, ami azt jelezte: az ügyről széles körben elterjedtek az információk, ha pedig annak történelmi tény voltával kapcsolatban bármiféle probléma merült volna fel, az nyilvánvalóan újabb, tisztázó vizsgálódásokat eredményezett volna, mivel azonban ilyesmire nem került sor, az eset kétségtelenül igaz; továbbá a perre vonatkozó források és lelőhelyük megemlézése; a szovjetunióbeli olvasók legalábbis egy részénél nem ismeretlen belorusz költőnek, Janka Kupalának az iratok megtalálójaként ábrázolása,⁵⁴⁹ valamint a hivatkozás Fogarasi és Illés kapcsolattörténeti munkájára. Sőt a soha meg nem történt mozgalomnak az olvasókkal tényként elfogadtatását segíthette elő az is, hogy az orosz katonák magyarbarátságáról közreadott általános jellegű kijelentéseiben a szerző a Guszev-féle „izgatás”-nál sokkal eredményesebb akciókról: a magyarokhoz való átszökésről, velük együtt harcolásról is írt – az olvasók pedig feltételezhették: ha ezek megtörténtek, a sikertelen szervezkedésre is sor kerülhetett...

Hidas Antal orosz nyelvű, 1950-ben és 1951-ben is megjelent *Sandor Petyofi. 1823–1849* (Petőfi Sándor. 1823–1849) című könyvében szintén írt az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc iránti szláv rokonszenv-megnyilvánulásokról. A magyar nyelvű könyvében foglaltakhoz hasonlóan, így mutatta be a százados esetét: „Ismeretes az 1849-es minszki per is, amikor bíróságon tárgyalta Guszev százados és 13 társa ügyét. Ők, a vádirat szerint »lázítottak« [*buntovali*] a magyar forradalom hóhérai ellen. Guszevet és hat társát halálra ítélték. A dokumentumokat, amelyek erről tudósítanak, a minszki állami levéltárban Janka Kupala költő találta meg.” Az utolsó mondatához kapcsolt lábjegyzet pedig orosz fordítással, hibásan közölte a Fogarasi–Illés-féle *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok* kötet adatait.⁵⁵⁰ 1949-es magyar nyelvű könyvének szövegéhez képest e munkáiban az író két mozzanatnál is továbbalakította a fikciót. Eltérően korábbi művétől, ekkor bármiféle saját megjegyzés, kiegészítés nélkül hivatkozta a szerzőpáros

544 Ld. Isztorija SZSZSZR. II. I. m. [1949.] 1.

545 Uo. 2.

546 Ld. N. Szladkevics: Isztorija SZSZSZR. T. II. Roszsizja v XIX veke. Voproszi Isztorii 1950. 7. sz. 152–159.

547 Hidas Antal: Petőfi. Derzsavie Vidavnictvo „Radjanszka Skola”, Uzsgorod, 1949. 182., a Vajda-idézethez ld. Vajda János: Egy honvéd naplójából. In: *Uő: Szépprózai írások*. Sajtó alá rend. Seres József. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. (Vajda János Összes Művei IV.) 356.

548 Vö. ehhez: Fogarasi B.–Illés B.: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. I. m.

549 Ld. ugyanakkor ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 36–40. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

550 Anatol Gidas: Sandor Petyofi. 1823–1849. Izdatyelsztvo CK VLKSZM, „Molodaja Gvargyija”, Moszkva, 1950. 302. Ld. még: *Uő: Sandor Petyofi. 1823–1849. Izdatyelsztvo CK VLKSZM, „Molodaja Gvargyija”, Moszkva, 1951. 295–296.*

kötetét, ami azt jelezte: a saját munkájában olvasható információk innen származnak. Ám az 1940-es évek közepén kiadott összeállításban nincs idézet olyan (fiktív) 19. századi iratból, amely szerint a százados és társai „láztottak”, és Janka Kupalát sem említik a dokumentumok megtalálójaként.⁵⁵¹ „Idézet”-ével tehát az író egy, az eddig vizsgált ábrázolásokban nem olvasható forrásrészletet hozott létre – a „vádirat”-ból „közölt” „eredeti” kifejezés pedig hozzájárulhatott a kitaláció hitelesítéséhez, olyan eljárásokkal együtt, amilyenek már az 1949-es műnél is megfigyelhetők voltak. – A könyveiben leírtakkal összhangban ismertette a Guszev-ügyet Hidas Antal abban az 1952-es Petőfi-életrajzában, amelyet a költő műveinek többkötetes orosz nyelvű kiadásához készített.⁵⁵² Ám azután, hogy az 1950-es években fokozatosan elterjedt az információ: a százados és társai sohasem léteztek, Hidas is kihagyta az ügy ábrázolását Petőfi-könyvének 1958-as⁵⁵³ és 1960-as⁵⁵⁴ kiadásából.

Minden bizonnyal nem Hidas Antal munkáiban, hanem az 1948-as magyarországi Dokumentum-kötetben és Nyífontov könyvében olvasható információk felhasználásával került be a kitaláció a *Bolszaja szovetszkaja enciklopegyija* (Nagy szovjet enciklopédia) 1951-es VII. kötetének *Vengrija* (Magyarország) szócikkébe, a magyar történelemmel foglalkozó részbe. Eszerint 1849-ben „A M[agyarország] elleni indulási parancsot ellenségesen fogadták az orosz katonák, akik rokonszenveztek a magyarok szabadságharcával. Közkatonák és tisztek egy csoportját, az élén Guszev századossal, akik megtagadták a részvételt a hadjáratban, letartóztatták, Guszevet és 7 legközelebbi tettestársát – kivégezték.”⁵⁵⁵ A fiktív eset, akárcsak más, már vizsgált szövegekben, az enciklopédiában is egy általános jellegű megállapítást alátámasztani hivatott konkrét példaként jelent meg. A Guszev-ügyet itt nemcsak az hitelesíthette, hogy a képzelet szülte mozzanatok valósak között kaptak helyet, hanem a százados és társai tetteit, sorsát nem kitalációként ismertető munkák, az 1948. évi Landy-féle összeállítás és a Nyífontov-monográfia felsorolása a magyar történelem áttekintésének végére illesztett irodalomjegyzékben,⁵⁵⁶ továbbá az azt tartalmazó kiadvány, az enciklopédia jellege is, amely azt sugallhatta használóinak: e műben csak a leggondosabban ellenőrzött adatok, információk olvashatók. A soha nem létezett orosz katonákról megalkotott, magyarországi eredetű fikciót pedig az enciklopédia ezen ábrázolása nemcsak a

szovjet közönséggel fogadtathatta el egykor ténylegesen megtörténtként, hanem egyfajta sajátos visszahatásként, az annak valódiságában kételkedő magyarországi tanulmányozóival is, akik arra gondolhattak: egy ilyen jelentőségű mű készítői nyilvánvalóan alaposan utánanéztek az orosz történelem általuk bemutatott mozzanatainak.⁵⁵⁷

Nem sokkal később jelent meg a *Revoljucii 1848–1849* (Az 1848–1849-es forradalmak) című 1952-es kétkötetes mű, amelynek az 1849. évi magyarországi cári intervenciót bemutató fejezetét R. A. Averbuh írta.⁵⁵⁸ Az összefoglalásnak *Az orosz haladó közvélemény viszonya a cári intervencióhoz* című alfejezetében a szerző ismertette-idézte Herzen, Bakunyin, Csernisevskij és Nyekraszov véleményét, majd ezeket állította: „Az ellenforradalmi hadjárat, amelyet I. Miklós indított, népszerűtlen volt az egyszerű orosz emberek körében, a cári hadsereg Magyarországon tartózkodó katonái körében is. Voltak esetek, amikor orosz katonák megtagadták, hogy harcoljanak a magyar forradalmi hadsereg ellen; voltak esetek, amikor orosz katonák átálltak a magyarok oldalára. Miklós magyarországi hadjárata népszerűtlen volt az orosz tisztikar haladó részénél is. »Azért jöttünk, hogy segítsünk az osztrákoknak – írta Lihutyin tiszt –, segítettünk is nekik, és egyszerre csak rokonszenvünk, szemmel láthatóan, azoké lett, akik kárára cselekszünk.« Számos ilyen bizonyíték volt az orosz tisztikar magyar forradalmárok iránti jóindulatú viszonyának. Alekszej Guszev százados alakulata katonáinak és altisztjeinek bebizonyította, hogy Magyarország ügye – igaz ügy, hogy a cári hatalom nem a szláv népek felszabadításáért, hanem a forradalmi mozgalom elfojtásáért harcol, és azt, hogy ha a magyarokat már legyőzték, az ausztriai szlávok a Habsburgok monarchiájának elnyomása alatt maradnak. Guszev felszólította alárendeltjeit, hogy álljanak át a magyar forradalmi hadsereg oldalára. Guszev agitációjáról tudomást szerzett a parancsnokság; őt néhány elvrokonával együtt letartóztatták, Oroszországba küldték, átadták a hadbírósnak és kivégezték.”⁵⁵⁹ E leírásához a szerző nem kapcsolt jegyzeteket, amelyek eligazítanának a tekintetben, hogy milyen információk alapján építette tovább az eddigiekben vizsgált ábrázolásokhoz képest a kitalációt.⁵⁶⁰ Averbuh ugyanis a Guszev-esetet a Magyarországon tartózkodó orosz katonák nézeteinek, tetteinek ismertetésénél mutatta be. E leírás szerint tehát – eltérően az ügynek az eddigiekben vizsgált

551 Vö. ehhez: Fogarasi B.–Illés B.: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. I. m.

552 *Anatol Gidas*: Sandor Petyofi. In: *Sandor Petyofi*: Szobranyije szocsinyenyij. I. Sztyihotvorenijja 1842–1846. Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Hudozsesztvennoj Lityeraturi, Moszkva, 1952. (*Sandor Petyofi*: Szobranyije Szocsinyenyij V Csetireh Tomah) 26.

553 *Anatol Gidas*: Sandor Petyofi. Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Gyetszkaj Lityeraturi Miniszttersztva Proszvescsenyija, Moszkva, 1958.

554 *Anatol Gidas*: Sandor Petyofi. Izdatyelsztvo CK VLKSZM, „Molodaja Gvargyija”, Moszkva, 1960. (Zsizny Zamecsatyelnih Ljugyej 17.), ld. még e munkám 4.4. fejezetének 342. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

555 V. L. Iszraeljan: *Revoljucija 1848–49*. In: *Bolszaja szovetszkaja enciklopegyija*. VII. I. m. 380.

556 Ld. *Vengrija*. I. m. 390.

557 A szöveg német kiadásairól ld. az 5. rész 25–26. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

558 R. A. Averbuh: *Carszkaja intervencija v Vengrii. Razgrom vengerszkaj revoljucii* (majszentyabr 1849 g.). In: *Revoljucii 1848–1849*. II. Red. F. V. Potjomkin–A. I. Molok. Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk SZSZSZR, Moszkva, 1952. (Biblioteka Vszemirnoj Isztorii) 118–125.

559 Uo. 119–120.

560 Erre vonatkozólag nem szolgáltatott adatokat azok az e munkámban már vizsgált magyarországi kiadványok sem, amelyek szerzői írtak a Guszev-esetről és amely művek megtalálhatók az 1952-es összeállítás végén lévő bibliográfiában (a Landy-féle kötet, a Corvina 1947. évi 3. száma, a Forradalom és szabadságharc 1848–1849 c. többszerzős munka) és Nyífontov ugyanitt felsorolt monográfiája sem. Ld. Bibliográfia. Szoszt. O. L. Frolova. In: *Revoljucii 1848–1849*. II. I. m. 542–543., 546.

más, nem szépirodalmi jellegű ábrázolásaitól – a százados és társai megérkeztek a hadszíntérre, ami indokoltta tehette a kapitánynak az alárendeltjeihez intézett buzdítását az átállásra a magyar szabadságharcosokhoz és érthetővé azt a megállapítást, hogy a letartóztatottakat „Oroszországba küldték”, ott adták át a hadbírósnak – mivel már túljutottak a birodalom határain. Az eddigiekben elemzett szövegektől különbözően az is új elem e leírásban, hogy a szerző részletesen ismertette Guszev századosnak a hadseregben terjesztett nézeteit (ugyanakkor úgy tűnik, hogy a szlávok helyzetére vonatkozó fejtegetései végül is az 1945-ös Illés-cikkben „idézett”, bár az abban foglaltak szerint már letartóztatása után, a hadbírósnak tárgyaláson elmondott „beszéd”-ből származnak⁵⁶¹). A tiszt nézetrendszerének, esete egészének megjelenítése jól illeszkedett Averbuh azon koncepciójába, hogy többféle eljárással is félreérthetetlenül tegye művében: az intervencióra parancsot adó „reakciós” cári hatalommal szemben igenis léteztek, és nem is kevesen, a „haladás”-t képviselő magyar szabadságharcossal szimpatizáló, „haladó” gondolkodású oroszok – a fikatív ügy e munkában is az általános jellegű megállapításokat alátámasztani hivatott egyik konkrét példaként jelent meg. E szerzői szándékot mutatja, hogy a katonai beavatkozással foglalkozó fejezetben az *I. Miklós magyarországi intervenciójának indítékai* című 1. alfejezet után rögtön *Az orosz haladó közvélemény viszonya a cári intervencióhoz* című alfejezet következik, mintegy szembeállítva a „reakciós” uralkodót a „haladó oroszok”-kal. A 2. alfejezet fontosságát jelzi, hogy míg az 1. terjedelme csak kb. 15 főszövegbeli sor, a másodiké kb. 71 főszövegbeli sor, vagyis az előzőnek több mint négy és félszerese.⁵⁶² Az ellentétet minél határozottabban érzékeltetendő, a történész ismét alkalmazta azt az eljárást, amely már 1948-as, elemzett ismertetésénél is megfigyelhető volt:⁵⁶³ az intervenciót rendszeresen „cári”-ként, I. Miklós nevével annak akciójaként jelenítette meg, a beavatkozás bírálóit, elutasítóit pedig „orosz”-okként. A kitalációt ez esetben is hitelesíthette az, hogy a fikatív személyek, események a valóságosak között kaptak helyet; előfordulása a könyvbéli bibliográfia több tételében is; a szerzőnek, mint a téma szakértőjének, a kötetek elkészítésében közreműködő, a mű legelején feltüntetett intézménynek: a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének, és az azokat megjelentető kiadónak, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Kiadójának⁵⁶⁴ szakmai tekintélye. Ez utóbbi mozzanatok ugyanis azt sugallhatták az olvasóknak: e műben csakis a leggondosabban ellenőrzött, legkorszerűbb tudományos eljárásokkal feldolgozott adatok vannak. E tényezők ilyen hatását pedig erősíthette az, hogy a munkáról a *Voproszi Isztorii* (A Történelem Problémái) című folyóirat 1953. márciusi számának lapjain köz-

561 Ld. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 1–3. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

562 R. A. Averbuh: Carszkaja intervencija i. m. 118–120.

563 Ld. ehhez e fejezet 532–536. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

564 Ld. *Revoljucii 1848–1849. II. I. m. 3.*

zétett terjedelmes recenzió szerzői nem említették Guszev kapitányt és ügyét, ami azt jelezhetette: ábrázolásukkal nincs semmiféle gond.⁵⁶⁵

Minden bizonnyal a Guszev-eset itt ismertetett-elemzett orosz nyelvű leírásai legalább egy részének a hatására kapott helyet a kitaláció 1954 tavaszán immár vezető szovjet politikus fontos alkalomból elhangzott beszédében.⁵⁶⁶ A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusán, 1954. május 26-án ugyanis K. Je. Vorosilov, a Szovjetunió Kommunista Pártja Elnökségének tagja, a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének elnöke a szovjet kommunista párt központi bizottsága nevében üdvözölte a tanácskozást és beszédében, egyebek mellett, azt állította, hogy „A magyar nép a népgazdaság és a kultúra további fellendítéséért, a szocializmus alapjainak építéséért vívott harcában nincs egyedül. Mint eddig, ezután is részesülni fog a szocializmust építő valamennyi nép testvéri támogatásában, a Szovjetunió népeinek testvéri támogatásában és segítségében.

A Szovjetunió népei és a magyar nép történelmük folyamán sokszor támogatták egymást szabadságukért és függetlenségükért vívott harcukban. [...] Oroszország minden haladó fia forrón üdvözölte a magyar népet, amely az 1848–1849-es dicső forradalomban Kossuth, Petőfi, Tancsics és más népi hősök vezetésével harcra kelt külföldi és hazai elnyomói ellen. I. Miklós orosz cár, a forradalmi mozgalom fejlődésétől halálosan megrettent »Európa zsandárja« segítette az osztrák elnyomókat, hogy elfojtsák a magyar nép hősi felkelését. Az orosz nép igazi képviselői, a forradalmi demokraták, a kiváló orosz férfiak, mint Herzen, Csernisevskij, az akkori orosz társadalom haladó rétegének érzéseit fejezték ki, amikor fölháborodva megbélyegezték az orosz cárizmusnak a magyar néppel szemben elkövetett szégyenletes cselekedetét. A magyar nép szabadságharca együttérzést keltett a cári hadsereg néhány egységének katonái és tisztjei közt is. Mint ismeretes, egy csoport orosz katoná és tiszt Guszev kapitány vezetésével megtagadta, hogy részt vegyen a magyar szabadságharc leverésében; ezért halálra ítélték és kivégezték őket.”⁵⁶⁷

565 Ld. I. Sz. Galkin–A. Z. Manfred: „Revoljucii 1848–1849”. Tomi I i II. Voproszi Isztorii 1953. 3. sz. 84–96.

566 A Guszev-történet magyarországi ábrázolásainak megjelenítéséhez képest a kitaláció a szovjet munkákban csak bizonyos késéssel kapott helyet. 1948-ban, amikor Magyarországon már számos szöveg látott napvilágot a százados és társai ügyéről, a magyar országgyűlés márc. 15-i centenáris ünnepi ülésén mondott beszédében Vorosilov marsall, az 1849-es cári intervenció oroszországi elutasításáról szólva, még nem említette azt: „Oroszország élenjáró, haladó férfiai azonban mindenkor a magyar nép szabadságharca mellett foglaltak állást. Herzen, a XIX. századbeli Oroszország demokratikus mozgalmanak kiváló képviselője az emigráció »Harang« című lapjának számos oldalán meleg együttérzéssel fordult a magyar forradalom és vezére, Kossuth Lajos felé. Közismert tény, hogy Csernisevskij, a másik nagy orosz demokrata naplójában az 1848/49-es években szintén üdvözölte a magyar nemzeti felszabadító mozgalmat és annak győzelmét kívánta.” Ld. Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott országgyűlés naplója. IV. 61–90. ülés. (1948. márc. 15.–1948. dec. 10.). K. n., Bp., 1949. 16. Ld. ehhez e fejezet 541. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

567 Kliment Jefremovics Vorosilov: A népeink közötti barátság a proletárnemzetköziség, az őszinte, kölcsönös segíteni akarás és a közös gazdasági fellendülés elvén alapszik. In: A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának rövidített jegyzőkönyve. Szikra, Bp., 1954. 107–108.

A Guszev-eset és az intervenciót elítélő más állásfoglalások említése egyfajta „orosz–magyar szabadságharcos sorsközösség” megjelenítésével itt az 1950-es évek „szovjet–magyar barátság”-át volt hivatott történelmileg megelőlegezni-legitimálni. A politikus a jelen viszonyairól szólva hangsúlyozta azt, hogy a magyar népet támogatják a Szovjetunió népei – e kapcsolatnak pedig megvannak az előzményei:⁵⁶⁸ így a magyar nép 1848–1849-es szabadsághárcát „Oroszország minden haladó fia” támogatta valamiféleképpen. Ezt az általános jellegű megállapítást voltak hivatottak alátámasztani a konkrét mozzanatok, a kiemelkedő orosz gondolkodók: Herzen és Csernisevszkij az intervenciót elítélő nézeteinek és a hadjáratban való részvételt megtagadó orosz katonák: Guszev kapitány és társai tettének együttes bemutatása – eszerint tehát az orosz társadalom legkülönbözőbb csoportjai utasították el a cárizmus, „az elnyomók” akcióját. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az 1954-es beszéd készítője úgy ítélte meg: az itt ábrázolt történelmi mozzanatok közül a szöveg közönsége, a kongresszus résztvevői, és mindazok, akikhez valamilyen formában, akár az eseményről közzétett sajtóbeszámolók által eljutnak az elhangzottak, leginkább a Guszev-ügyről bírnak tudomással. Ezt jelzi a történet előadása előtt a „Mint ismeretes” szókapcsolat. A vezető szovjet politikus kiemelkedő jelentőségű rendezvényen elhangzott beszédét pedig nem kevés korabeli kiadvány közölte,⁵⁶⁹ ami hozzájárulhatott a kitalációnak az eddigiekhez képest még ismertebbé válásához. A fikciót ez esetben sem csak az hitelesíthette, hogy a képzelet szülte mozzanatok valóságosakkal együtt jelennek meg, hanem bemutatójának személye és az alkalom is, amelyen elhang-

zott – e szöveg hallgatói, olvasói ugyanis feltételezhetnék: egy ilyen beszédbe nem kerülhet be egy efféle, soha meg nem történt ügy.⁵⁷⁰

Az 1952-es kétkötetes összeállításban foglaltakat is hasznosítva, a kiadványt hivatkozva jelentette meg Ny. M. Druzsinyin, immár akademikusként az *Isztorija SZSZSZR* (A Szovjetunió története) című szintézis II. kötetének az 1949-est követő újabb, 1954-es kiadásában a Guszev-ügy ábrázolását is tartalmazó fejezetét.⁵⁷¹ A százados és társai esetének bemutatása megegyezik az 1949-es szövegével, a kapitány emlékének magyarországi megörökítését ismertető mondatot azonban a szerző továbbírta az előző kiadásban olvashatóhoz képest: „Most a magyar nép Budapest egyik utcáját Guszevről nevezte el és egyik épületén emléktáblát helyezett el, amely megörökíti a bátor orosz tiszt hőstettét.”⁵⁷² További fontos eltérés az előző kiadás szövegétől: bár Druzsinyin ezúttal is közölte Oroszország „haladó” férfairól Vorosilov 1948-as szavait, ezeket nem tette idézőjelbe, nem jelezte, hogy kitől származik e kijelentés és nem említette meg elhangzásának alkalmát sem.⁵⁷³ A különféle, kisebb vagy nagyobb mértékben jelentős átalakítások következtében azonban e résznél az 1949-es leíráshoz képest megváltozott a „szovjet–magyar barátság” ábrázolása. Míg a korábbi munkában egyfajta „kölcsönösség” jellemezte azt (a szovjet–orosz politikus beszélt a magyar nép szabadságharcát támogató „haladó” orosz személyekről – „a magyar nép” megörökítette az orosz tiszt alakját, hőstettét), az új kiadásban, konkrét példákkal csak a magyarok Guszev-méltatásairól esik szó, mégpedig kettőről is: az utcanévadásról és az

568 Az 1848–1849 előtti orosz–magyar kapcsolatok bemutatásánál Vorosilov ezt állította: „A XVIII. század elején a magyaroknak a Habsburgok gyarmatosító igája ellen irányult nemzeti felszabadító mozgalma idején Oroszország sok katonája és tiszte harcolt a fölkelt magyar nép oldalán.” K. Je. Vorosilov: A népeink közötti barátság i. m. 107., a szövegrészt már a Sziklai Sándor cikkében olvasható helyesbítéssel idéztem, ld. Sziklai Sándor ezredes: Hadtörténet-írásunk feladatai a Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának tükrében. Hadtörténelmi Közlemények 1954. 2. sz. 13. Úgy tűnik, e mondat Illés Béla azon kitalációjának megjelenítése, amely szerint I. Péter cár többek között katonákkal támogatta a Rákóczi-szabadságharcot, ld. erről e munkám 3. fejezetét!

569 Ld. pl. A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusa. Szabad Nép 1954. máj. 27. 1–6.; K. Je. Vorosilov elvtárs felszólalása. Esti Budapest 1954. máj. 27. 3–4.; K. Je. Vorosilov elvtárs felszólalása a Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusán. Tartós Békéért, Népi Demokráciáért 1954. máj. 30. 3. Több szövegközlésben ugyanakkor a Guszev-esetet ismertető mondatban a „halálra ítélték” szókapcsolat helyett „bírósg elé kerültek” megfogalmazás olvasható, ld. „Népeink barátsága a proletármunkizás, az őszinte, kölcsönös segíteni akarás és a közös gazdasági fellendülés elvének alapszike” – mondotta K. Je. Vorosilov a Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusán. Magyar Nemzet 1954. máj. 27. 1–2.; A demokratikus tábor népeinek mindinkább erősödő barátsága e tábor erejének és legyőzhetetlenségének kiapadhatatlan forrása. K. Je. Vorosilov elvtárs beszéde a Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusán. Népszava 1954. máj. 27. 1–2.; Tanácskozik a Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusa. Délmagyarország 1954. máj. 27. 3–4., továbbá: Recs tovariscsa K. Je. Vorosilova na tretijem szjezgye Vengerszkoj partijii trugyascsihszja. Pravda 1954. máj. 27. 3. – Az e munkám 567. jegyzetéhez kapcsolt főszöveg-részben Vorosilov beszédét a kongresszus jegyzőkönyve alapján idéztem, vö. még: Sziklai S.: Hadtörténetírásunk i. m. 13–14.

570 A Vorosilov-beszéd történeti áttekintését a Hadtörténelmi Közlemények 1954. évi 2. számának lapjain közzétett munkájában ismertető Sziklai a Guszev-üggyel kapcsolatos mondatokat a Szabad Nép máj. 27-i számának közléséből vette át és kisebb, tartalmi szempontból nem lényeges átalakításokkal illesztette idézetként saját szövegébe, lábjegyzetben hivatkozva az újság megfelelő számára – nem zárható ki, hogy az ezredes azért alkalmazta ezt az eljárást, mert ekkorra már eljutottak hozzá információk az eset hitelességének problematikus voltáról és úgy ítélte meg: a vezető szovjet politikus beszédében nyilvánvalóan a százados és társai sorsának legmegbízhatóbb ábrázolása hangzott el, amelyet a Magyar Dolgozók Pártja központi napilapja közölt is, ezért a leghelyesebb eljárás innen idézve bemutatni azt. A történetet „hitelesen” megjelenítő idézet után pedig Sziklai ekként értékelte az 1848–1849-es magyar szabadságharcra rokonszenvező orosz harcosokat, köztük Guszev századost és társait: „Ezek a hős orosz katonák és tisztek, és nem a cári zsarnokok fejezték ki az orosz nép és a haladó emberek igazi viszonyát a magyar 1848–49. évi forradalomhoz és szabadságharcához.” Sziklai S.: Hadtörténetírásunk i. m. 14. A kitalációt ez esetben egyéb tényezők mellett (a fikatív eset ismertetése valóságosakéval együtt jelent meg stb.) a cikket közlő folyóirat jellege is hitelesíthette.

571 Ny. M. Druzsinyin: Vnyesnyaja polityika carizma v 1826–1849 gg. „Vosztocsnij voprosz”. Carizm i revolucija 1848–1849 gg. In: Isztorija SZSZSZR. II. Roszsizja v XIX veke. Krizisz feodalizma. Utverzsgyeniye kapitalizma. Red. M. V. Nyecskina. Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Polityicseszkoj Lityeraturi, Moszkva, 1954. 153–178. Az 1952-es Revoljucii 1848–1849 c. kétkötetes munka említését ld. uo. 178. Druzsinyinről ld. Pregyiszlovie k tretim izdanyiju. In: Isztorija SZSZSZR. II. [1954.] I. m. 3.

572 Ny. M. Druzsinyin: Vnyesnyaja polityika i. m. 175. Vö. ehhez e fejezet 543. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

573 Ny. M. Druzsinyin: Vnyesnyaja polityika i. m. 175.

emléktábla elhelyezéséről – ez tehát itt „egyoldalúvá” és összességében sokkal hangsúlyosabbá vált. A kétféle eljárás bemutatása pedig elősegíthette a százados és társai történetének hitelesítését a munka közönségénél az egyéb mozzanatok (fiktív személyek és események valósakkal együtt megjelenítése, a hivatkozás a kitalált ügyet tényként közlő műre, a leírás szerzőjének, a szövegét tartalmazó kiadványnak a tekintélye és az 1949-es kötetben is olvasható ajánlása tankönyvként⁵⁷⁴) mellett – az olvasók ugyanis arra gondolhattak: képzelet szülte figurák nem részesülhetnek ekkora tiszteletben... A felsorolt tényezők ilyen hatását pedig erősíthette, hogy a kötetről a *Voproszi Isztorii* (A Történelem Problémái) című folyóirat 1955. augusztusi számának lapjain közzétett ismertetés szerzői nem említették Guszev századost és ügyét, ami azt jelezte: ábrázolásukkal nincs semmiféle gond.⁵⁷⁵

A szovjet összefoglalás 1956-os magyarországi megjelentetésekor azonban nem egyszerűen csak a munka lefordítására került sor. A magyar nyelvű változat legelején a kiadó tudatta az olvasókkal: „A fordítás során kisebb kihagyásokat eszközöltünk. Kihagytunk olyan megállapításokat, amelyek a történetírásban gyakoriak voltak és amelyek téves voltára A. M. Pankratova akadémikus az SZKP XX. kongresszusán tartott beszédében a történetírók figyelmét felhívta.”⁵⁷⁶ Pankratova a *Századok* 1956. évi 1–2. számának lapjain közzétett beszédében egyebek mellett azt állította, hogy „Egyes történészek szépítgetik, károsan leegyszerűsítik, egyoldalúan, s ennél fogva nem híven világítják meg a történeti eseményeket”⁵⁷⁷ – és bár nem említette a Guszev- esetet az 1849. évi intervenció „szépítgetése”-ként, úgy tűnik: A *Szovjetunió története* 1956-os magyar kiadásának munkatársai, akik között, a fordítás szakmai ellenőrzőjeként ott volt a Fogarasi–Illés-kötet 1956-os írásában bíráló Niederhauser Emil⁵⁷⁸ is – mivel ekkor Magyarországon már elterjedt az információ az eset kitalált voltáról⁵⁷⁹ – a pártkongresszuson a történetírást ért bírálat nyújtotta változtatási lehetőségeket használták fel arra is, hogy a fiktív ügy ábrázolását is kihagyják a könyv szövegéből. Ny. M. Druzsinyin *A cárizmus külpolitikája az 1826–1849-es években. A „keleti kérdés”. A cárizmus és az 1848–1849. évi forradalom* című fejezete tehát magyarul immár a kitaláció nélkül látott napvilágot.⁵⁸⁰

574 Ld. ehhez e fejezet 545. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

575 Ld. Sz. B. Okuny–N. G. Szladkevics: „Isztorija SZSZSZR”. T. II. Voproszi Isztorii 1955. 8. sz. 171–176.

576 *A Kiadó: Nyecskina...* In: A Szovjetunió története. II. Oroszország a XIX. században. A feudalizmus válsága. A kapitalizmus uralomra jutása. Szerk. M. V. Nyecskina. Szikra, Bp., 1956. 4.

577 Ld. A Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusának anyagából. *Századok* 1956. 1–2. sz. 207.

578 Ld. A Szovjetunió története. II. I. m. 867. Niederhauser 1956-os írásáról ld. jelen munkám 4.2. fejezetének 206–207. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

579 Ld. erről e munkám 4.2. fejezetét!

580 Ny. M. Druzsinyin: A cárizmus külpolitikája az 1826–1849-es években. A „keleti kérdés”. A cárizmus és az 1848–1849. évi forradalom. In: A Szovjetunió története. II. I. m. 163–188. Vö. ehhez e fejezet 572. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt! Ugyanakkor a magyar kiadás e részének irodalomjegyzékében benne volt a kétkötetes Revoljucii 1848–1849 c. mű,

Még 1955-ben, Magyarország „felszabadulás”-ának 10. évfordulója alkalmából a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Osztálya és Történettudományi Intézete március 31-én és április 1-jén szovjet–magyar tudományos ülészakot rendezett.⁵⁸¹ E konferencián, majd az annak anyagát tartalmazó kiadványban: a *Dokladi i Szooobszcsenyija Insztituta Isztorii* (A Történettudományi Intézet Előadásai és Közleményei) VII. kötetében R. A. Averbuh ismét szerepelt, mégpedig *Borba vengerszkovo naroda za nyezaviszimoszty v 1848–1849 gg. i peredovaja ruszszkaja obszcsesztovennoszty* (A magyar nép 1848–1849-es függetlenségi harca és a haladó orosz közvélemény) című munkájával.⁵⁸² Ebben az intervenció hadseregnek a beavatkozással valamilyen módon szembe forduló katonáiról írva, ismét beszámolt a Guszev-esetről: „Az orosz hadsereg haladó része felismerte a magyarországi cári intervenció gyalázatos célját és rokonszenve nem a »szövetséges« osztrákoké volt, hanem a felszabadulásukért és függetlenségükért harcoló magyaroké. Erről tanúskodik a minszki per 1849-ben, amelynek során kivizsgálták Guszev százados és 13 társa ügyét. Erről a perrel a magyar irodalomból van tudomásunk. Alekszej Guszev százados alakulata katonáinak és altisztjeinek bebizonyította, hogy Magyarország ügye – igaz ügy, hogy a cári hatalom kizárólag a forradalmi mozgalom elfojtásáért harcol. Guszev felszólította alárendeltjeit, hogy álljanak át a magyar forradalmi hadsereg oldalára. Guszevet és néhány elvrokonát bűnösnek találták és halálra ítélték. [Az idekapcsolódó jegyzet: „Illés és Fogarasi Magyar–orosz kapcsolatok. Budapest VI. k.”] Sajnos, Alekszej Guszevről levéltári iratokat eddig nem találtak.”⁵⁸³ A szerző leírásában több olyan mozzanat van, amelyek benne voltak a már korábbiakban vizsgált, 1952-es könyvfejezetében is.⁵⁸⁴ Ám, attól eltérően, 1955-ös tanulmányában már foglalkozott információinak forrásaival, a probléma jelentőségét érzékeltetendő, művének nem is csak lábjegyzetében, hanem főszövegében mutatva rá arra, hogy az ügyről eredendően magyar munkákból származnak az adatok, levéltári anyagok pedig még nem kerültek elő a századosról. Sajátos módon ugyanakkor Averbuh nem jelezte azt az ellentmondást, hogy éppen az általa (hibásan) hivatkozott kötet lapjain olvasható Illés-cikkben tájékoztatt arról a szerző: 1936-ban megtalálták a Guszev-per iratait!⁵⁸⁵ Az 1945. évi leírásban foglaltakhoz képest a szovjet történész – akárcsak az 1952-es fejeze-

amelyben R. A. Averbuh történelmi tényként mutatta be a Guszev- esetet, ld. A Szovjetunió története. II. I. m. 188., e szövegről ld. jelen munkám e fejezetének 558–565. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

581 Ld. erről pl. Tudományos ülészak Moszkvában hazánk felszabadulásának tizedik évfordulója alkalmából. *Századok* 1955. 3. sz. 471–476.

582 R. A. Averbuh: *Borba vengerszkovo naroda za nyezaviszimoszty v 1848–1849 gg. i peredovaja ruszszkaja obszcsesztovennoszty*. Dokladi i Szooobszcsenyija Insztituta Isztorii 1955. 7. sz. 16–25.

583 Uo. 20.

584 Ld. ehhez e fejezet 558–559. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

585 Vö. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetét!

ténél – ezúttal is továbbalakítva ismertette a fiktív esetet. Ehhez felhasználta forrásait azonban, évekkel korábbi könyvrészletéhez hasonlóan, ekkor sem jelölte meg. Averbuh 1955-ös munkájában is megfigyelhető az az eljárás, hogy (akárcsak 1948-as⁵⁸⁶ és 1952-es szövegénél⁵⁸⁷) kifejezéshasználataival is jelezte az ellentétet a magyar szabadságharcot leverő „cári” uralom, illetve hadjárat és a magyar ügygel rokonszenvező „oroszok”: katonák, gondolkodók között. Ez pedig illeszkedett a beavatkozásról megalkotott koncepciójába, amelyet így foglalt össze: I. Miklós 1849-es politikája lényegében a monarchikus hatalom politikája, amely ellentétes volt Oroszország nemzeti érdekeivel.⁵⁸⁸ Ez a szembeállítás ugyanakkor – összhangban a munka elkészítésének, közreadásának alkalmával: Magyarország „felszabadulás”-ának 10. évfordulójával, a szöveg befejezésében az aktuálpolitikai viszonyok tárgyalásával –, a magyar szabadságtörekvésekkel rokonszenvező oroszok ábrázolásával alkalmas volt a „szovjet–magyar barátság” történelmi megelőlegezésére-legitimálására is. A Guszev-eset forrásaival kapcsolatos problémák bemutatása ellenére a kitalációt hitelesíthette az, hogy a fiktív figurák és események valóságosak között jelentek meg, a hivatkozás a Fogarasi–Illés-féle kötetre, továbbá a szerzőnek, mint a téma kutatójának, az írást tartalmazó kiadvány címében is feltüntetett megjelentetőjének: a Történettudományi Intézetnek szakmai tekintélye, valamint a szöveg közreadásának történelmileg-politikailag fontos alkalmá is – ez utóbbi mozzanatok ugyanis azt sugallhatták a közönségnek, hogy e munkába csakis gondosan ellenőrzött adatok kerülhettek be.⁵⁸⁹

Amikor azonban a következő év során, 1956-ban a dolgot magyar változata *A magyar nép 1848–1849. évi függetlenségi harca és az orosz társadalom haladó erői* címmel napvilágot látott a Kovács Endre szerkesztésével készült *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok* című tanulmánygyűjteményben,⁵⁹⁰ már kimaradt belőle a Guszev-eset ábrázolása – hasonlóan az 1954-es Szovjetunió-történet szintén 1956-os magyar kiadásához.⁵⁹¹ A százados és társai ügyének fiktív voltáról a magyar történészek nyilvánvalóan tájékoztatták valamiképpen Averbuhot, aki későbbi, 1965-ös *Revoljucija i nacionalno-oszvo-bogyityelnaja borba v Vengrii 1848–1849* (Forradalom és nemzeti-felszabadító harc Magyarországon 1848–1849-ben) című monográfiájában⁵⁹² és a *Bolsaja szovetszkaja enciklopedyija* (Nagy szovjet enciklopédia) 3. kiadása 1975-ös

XXI. kötetébe E. L. Gejlikmannal közösen írt *Revoljucija 1848–49 v Vengrii* (Az 1848–49-es forradalom Magyarországon) című szövegében⁵⁹³ már nem említette a kitalációt.

Ám az az információ, hogy a Guszev-történet a képzelet szüleménye, a szovjet történettudományban nem vált általánosan ismertté. Így az *Isztorija SZSZSZR* (A Szovjetunió története) I. kötete 1956-os kiadásában a cárizmus 1830–1849 közötti külpolitikájának „ellenforradalmi irányultságát” bemutató A. V. Fagyeev, a történelemtudomány doktora⁵⁹⁴ az 1849-es magyarországi cári intervenció ismertetésénél először általánosságban megállapította: „Oroszország haladó férfiai forrón rokonszenveztek a népek forradalmi és nemzeti-felszabadító harcával és élesen elítélték a cárizmus ellenforradalmi politikáját”.⁵⁹⁵ Majd ezt alátámasztandó, konkrét példaként idézte Csernisevskij és Herzen kijelentéseit, ezek után pedig új bekezdésben tárgyalta a Guszev-ügyet: „Magában a cári hadseregben is voltak bátor orosz férfiak, akik merészen felléptek a cárizmus ellenforradalmi politikájával szemben. Alekszej Guszev százados megszervezte a magyar felkelőkkel rokonszenvező tisztek csoportját. Guszevet és társait hadbírószág elé állították és kivégezték. Ma Alekszej Guszev nevét viseli a magyar főváros: Budapest egyik utcája.”⁵⁹⁶ A korábban vizsgált Szovjetunió-történetekben olvasható leírásokhoz hasonlóan a szövegben is megfigyelhető a „reakciós”, „ellenforradalmi” cárizmus és Oroszország „haladó”, az 1848–1849-es magyar forradalommal és szabadságharcral rokonszenvező, különféle társadalmi csoportokhoz (gondolkodók, katonák) tartozó férfainak szembeállítása, ezzel összefüggésben a „szovjet–magyar barátság” megjelenítése a budapesti Guszev utca említésével. Ez különös jelentőségre tett szert azért, hogy a fejezet utolsó mondatában van róla szó, mintegy érzékeltetve a „haladó” oroszok és magyarok törekvéseinek, küzdelmeinek történelmi távlatait: ha ezek az 1840-es években nem is győzhettek, egy évszázad múlva diadalmaskodtak – ennek bizonyítéka az utcanév. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Druzsinyin 1949-es és 1954-es szintézisrészleteihez képest Fagyeev sokkal szűkszavúbban, óvatosabban ismertette Guszev százados és társai tetteit, nem részletezte azokat. A korábbi esetleírásoktól különböző, ezen ábrázolásban megfigyelhető visszafogottságnak megvan a párhuzama a kapitány magyarországi méltatásának bemutatásánál: míg ugyanis

586 Ld. ehhez e fejezet 532–536. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

587 Ld. ehhez e fejezet 558–563. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

588 R. A. Averbuh: *Borba i. m.* 21.

589 Egy másik 1955-ös, Magyarországot bemutató kiadvány szerzője is történelmi tényként ábrázolta a Guszev-esetet, ld. I. Laponogov: *Vengrija narodnaja. Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Polityicseszkaj Lityeraturi*, Moszkva, 1955. 9.

590 R. A. Averbuh: *A magyar nép 1848–1849. évi függetlenségi harca és az orosz társadalom haladó erői*. In: *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*. [1956.] I. m. 116–130. Ld. még a kötetről e munkám 3.2. fejezetének 104–105. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

591 Ld. ehhez e fejezet 580. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

592 R. A. Averbuh: *Revoljucija i nacionalno-oszvo-bogyityelnaja borba v Vengrii 1848–1849*. Izdatyelsztvo „Nauka”, Moszkva, 1965.

593 R. A. Averbuh–E. L. Gejlikman: *Revoljucija 1848–49 v Vengrii*. In: *Bolsaja szovetszkaja enciklopedyija*. XXI. Proba–Remenszi. Glav. red. A. M. Prohorov. Izdatyelsztvo „Szovetszkaja Enciklopedyija”, Moszkva, 1975. 548–549. Ám, ismereteim szerint, Averbuh az 1956-os tanulmányának megjelenése utáni évtizedekben nem írt arról munkáiban, hogy a Guszev-eset kitaláció.

594 A. V. Fagyeev: *Kontrevoljucionnaja napravlenno-szty vnyesnyj polityiki carizma*. In: *Isztorija SZSZSZR*. I. Sz drevnyesih vremjon do 1861 g. Pervobitno-obscinnij i rabovlagyel-cseszkij sztroj. Period feodalizma. Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Polityicseszkaj Lityeraturi, Moszkva, 1956. 752–754. A szerző tudományos fokozatáról ld. *Isztorija SZSZSZR*. I. [1956.] I. m. 4.

595 A. V. Fagyeev: *Kontrevoljucionnaja napravlenno-szty i. m.* 753.

596 Uo. 754.

Druzsinyin 1954-es szövegében nemcsak az utcanévvel, hanem az emléktáblával is foglalkozott, az 1956-os munka szerzője már csak az utcanévet említette. Mindezzel kapcsolatban nem zárható ki a feltételezés: az 1950-es évek közepére Fagyjevhez eljutottak információk a Guszev-történetnek ha nem is kitaláció, de valamiképpen problematikus voltáról (erről egyébként Averbuh 1955-ös tanulmányában is olvashatott⁵⁹⁷) és Druzsinyinhez képest ezért ismertette kevésbé részletesen az ügyet. Ám mindezzel együtt e munka írója is valóságosként tárgyalta a százados és társai esetét – ábrázolását pedig ezúttal is hitelesíthette az olvasókkal az, hogy a fiktív mozzanatok valóságosakkal együtt jelentek meg, a budapesti Guszev utca említése; a szerző tudományos fokozata, a kiadvány jellege és a könyv legelején nevükkel feltüntetett, az annak elkészítésében közreműködő intézmények: a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézete és a Lomonoszov egyetem történettudományi kara⁵⁹⁸ tekintélye, valamint az összefoglalás 4. oldalán olvasható közlés, amely szerint a Szovjetunió felsőoktatási minisztériuma tankönyvként engedélyezte azt az állami egyetemek és pedagógiai főiskolák történettudományi karain⁵⁹⁹ – ez utóbbi tényezők ugyanis azt sugallhatták a közönségnek: e szintézisben csak a leggondosabban ellenőrzött adatok kaphattak helyet.

Ekkoriban a Guszev-kitaláció nemcsak történettudományi szakmai kiadványokba került be, hanem a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága elméleti és politikai folyóirata, a *Kommuniszt* (Kommunista) 1957. évi februári számába is. A. Narocsnyickij *Tragyicii revoljucii 1848–1849 godov v Vengrii i szovremennoszty* (Az 1848–1849-es forradalom hagyományai Magyarországon és a jelenkor) című munkájában⁶⁰⁰ az 1956. októberi–novemberi magyarországi eseményeket vizsgálva foglalkozott a magyar történelmi hagyományokkal, elsősorban az 1848–1849-es forradalomával és szabadságharcával, bemutatta a 19. századi küzdelmet és ennek ábrázolásánál írt az azzal szimpatizáló oroszokról is. Ismertette az intervenciót elítélők véleményét, köztük Herzenét és Csernisevszkijét, majd ezeket állította: „Rokonszenvedő mutatkozott meg Magyarország iránt még a cári csapatoknál is, amelyeket I. Miklós a felkelés leverésére küldött. Voltak esetek, amikor orosz katonák megtagadták, hogy fegyvert fogjanak a felkelők ellen és dezertáltak. Így az orosz tiszte, Guszev százados, rábeszélte közkatonáit és altisztjeit, hogy álljanak át a magyar forradalmi hadsereghez. Hét elvrokonával együtt Guszevet felakasztották a cári hadbíróság ítélete nyomán.”⁶⁰¹ A fiktív eset itt általánosabb jellegű megállapításokat alátámasztani hivatott egyetlen konkrét példaként jelent meg. E funkciójával is összefügg a szerző gondos kifejezéshasználata e szövegrészben: Narocsnyickij ezzel is jelezte, hogy a szabadságharc-ellenes,

⁵⁹⁷ Ld. ehhez e fejezet 583. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

⁵⁹⁸ Ld. Isztorija SZSZSZR. I. [1956.] I. m. 1.

⁵⁹⁹ Uo. 4.

⁶⁰⁰ A. Narocsnyickij: *Tragyicii revoljucii 1848–1849 godov v Vengrii i szovremennoszty*. *Kommuniszt* 1957. 3. sz. 53–69.

⁶⁰¹ Uo. 61.

„reakciós” „cári” hatalommal szemben „orosz” katonák a magyar ügy érdekében tevékenykedtek – vagyis általában „az oroszok”-at, akiknek olyan „haladó” képviselői is, mint Herzen és Csernisevszkij sem helyeselték a beavatkozást, nem terheli felelősség a forradalmi küzdelem leveréséért. E munkában a kitalációt hitelesíthette a fiktív mozzanatok valósággal együtt ábrázolása; a képzelet szülte ügy egyedüli példaként ismertetése, ami azt sugallta, hogy az általánosabb érvényű közlés igazolásához azon esetek közül, amelyekről az utókor valamiféle információkkal rendelkezik, ez a legjobban ismert tény és ekként alkalmas e célra, továbbá a kiadvány jellege is – az olvasók ugyanis feltételezheték, hogy e folyóirat cikkében nem kaphat helyet egy soha meg nem történt 19. századi katonatiszt története...⁶⁰²

Az utóbbi két rövid leírástól eltérően meglehetősen részletességgel ábrázolta a Guszev-ügyet A. V. Fjodorov az *Otnosenyije peredovih ljugyej Roszszi k vengerszkoj revoljucii 1848–1849 godov* (Oroszország haladó személyiségeinek viszonya az 1848–1849-es magyar forradalomhoz) című, a *Voproszi Isztorii* (A Történelem Problémái) szintén 1957. évi februári számának lapjain megjelent tanulmányában.⁶⁰³ A szerző Herzen, Csernisevszkij és mások nézeteinek ismertetése mellett, az orosz katonák magyar szabadságharcosokhoz történt átállásának bemutatásánál ekként jelenítette meg a fiktív esetet: „Egyes közkatonák és tisztek átálltak a magyar hadsereghez azért, hogy ennek soraiban harcoljanak a népek felszabadításának közös ügyéért.

Íme, néhány példa. Alekszej Guszev százados, a cári hadsereg zászlóalját vezetve, meggyőződve azon ügy igazságos voltáról, amelyért a felkelt magyar nép harcolt, határozottan elítélte a cári hadsereg akcióját az osztrákok oldalán. Azt mondta alárendeltjeinek, hogy a cári rendszer elnyomja a népek szabadságát és függetlenségét és felszólította őket, hogy álljanak át a magyar forradalom oldalára. Tizenhat katonát, élükön A. Guszevvel, átadtak a bíróságnak. A bírósági eljárás során A. Guszev elítélte a cári kormányzatot a Magyarország elleni igazságtalan hadjárat megszervezéséért. Ez a hadjárat, mondta, nem hoz szabadságot sem a magyaroknak, sem a szlávoknak. Célja a magyar forradalom és nemzeti-felszabadító háború eredményeinek megsemmisítése, a bécsi udvar hatalmának restaurációja, a Habsburg-monarchia megerősítése. A magyar forradalom elnyomásában való részvétel megtagadásáért hét vádlottat halálbüntetésre ítélték, a többiek Szibériába száműzték. 1849 augusztusában a cári hatóságok kivégezték Guszev századost és elvrokonait. A. Guszev nevét utca viseli Budapesten.”⁶⁰⁴ A kitaláció e szövegrészben egy

⁶⁰² Narocsnyickij munkájáról Magyarországon jelent meg ismertetés: Az 1848–49-es magyar forradalom hagyományai és a jelenkor. Tanulmány a *Kommuniszt* legutóbbi számából. Népszabadság 1957. márc. 14. 8–9. – ám e szövegnek csak egy rövid része foglalkozik az 1848–1849-es magyar forradalommal és szabadságharcával rokonszenvező oroszokkal, Guszev kapitány neve pedig nem fordul elő benne.

⁶⁰³ A. V. Fjodorov: *Otnosenyije peredovih ljugyej Roszszi k vengerszkoj revoljucii 1848–1849 godov*. *Voproszi Isztorii* 1957. 2. sz. 89–96.

⁶⁰⁴ Uo. 93–94.

általános jellegű megállapítást alátámasztó konkrét példák sorozatának első elemeként kapott helyet. Ugyancsak az általános jellegű közlésben foglaltak igazolását segíthette elő a szerző kifejezéshasználata: ezzel Fjodorov határozottan jelezte az ellentétet a „reakciós” uralkodói körök: a cári kormányzat, az általa támogatott Habsburg-udvar és a „népek szabadságáért” küzdő katonák között; a bírósági tárgyaláson elmondott beszédében ugyanis a százados nem csupán a magyarok érdekeivel foglalkozott, hanem a szlávokéival is. Guszev kapitány az 1848–1849-es magyar szabadságharcot „igazságos ügy”-ként, az 1849-es intervenciót „igazságtalan hadjárat”-ként értékelésének ábrázolásával pedig Fjodorov határozottan közelítette a tiszt gondolatait Leninnek „az igazságos és az igazságtalan háborúk”-ról kifejtett nézeteihez,⁶⁰⁵ ezzel is érzékeltetve a (soha nem létezett) százados felfogásának „haladó” voltát.

Az eset ismertetéséhez kapcsolódó lábjegyzetben csak a *Revoljucii 1848–1849* című 1952-es összeállításnak a Guszev-ügyet bemutató részére történik hivatkozás,⁶⁰⁶ ám a tanulmányához különféle magyar anyagokat is: nemcsak nyomtatásban megjelent műveket, hanem levéltári forrásokat is felhasználó Fjodorov írásának jegyzeteiben további olyan munkák is megtalálhatók, amelyek szerzői valamiképpen történelmileg hitelesként jelenítették meg a fikciót. Nyífontov könyve az 1848–1849-es Oroszországról,⁶⁰⁷ Kassai Géza előadása, a *Forradalmi mozgalmak Oroszországban a munkásmozgalom kialakulása előtt*⁶⁰⁸ (bár hibás adatokkal), ezeken túl pedig a tanulmány írója ismerhette a Potyomkin–Molok-féle mű bibliográfiájából az 1948-as Dokumenti-kiadványt, a *Corvina* 1947-es centenáriumi számát, valamint a *Forradalom és szabadságharc 1848–1849* című kötetet is.⁶⁰⁹ A százados és társai ügyéről ekkorra már rendelkezésre álló, nem elhanyagolható mennyiségű magyar és idegen nyelvű szakirodalom alapján Fjodorov minden kétséget kizáróan valóságosként mutatta be az esetet. Tanulmányánál a kitalációt nemcsak a hivatkozott munkák leírásai hitelesíthették, hanem a fiktív mozzanatok valóságosakkal együtt megje-

lenítése, a budapesti utcanév megemléítése, továbbá a szövegét közlő folyóirat szakmai tekintélye is.

Nem sokkal későbbi, 1958-as, *Obscsesztvenno-polityicseszkoje dvizsenyije v ruszskoj armii. 40–70 gg. XIX v.* (Társadalmi-politikai mozgalom az orosz hadseregben. A XIX. század 40–70-es évei) című könyvének abban a fejezetében, amely a cári hadsereg „haladó” gondolkodású katonáinak az 1848–1849-es magyar szabadságharcra való viszonyával foglalkozott,⁶¹⁰ A. V. Fjodorov a tanulmányában leírtakhoz hasonlóan mutatta be a Guszev-esetet, néhány szövegrésznel azonban a korábbi munkájában leírtakhoz képest egyértelműbb megfogalmazásokat, határozottabb értékeléseket alkalmazott. Így, újabb művében pontosabban közölte, hogy mire is buzdította a százados alárendeltjeit: míg a tanulmányból csak az derül ki: „felszólította őket, hogy álljanak át a magyar forradalom oldalára”,⁶¹¹ a könyvből már ez: „álljanak át a magyar nép oldalára [*perejtyi na sztoronu vengerszkovo naroda*], hogy részt vegyenek harcában”.⁶¹² A kapitány tehát felismerte és nézeteinek terjesztésekor rá is mutatott arra, hogy a szabadságharc a magyar nép ügye – e pontos helyzetértékelés pedig a korábbi ábrázoláshoz képest növelte a tiszt érdemeit. Ezzel a változtatással összhangban, 1957-es tanulmányától eltérően, könyvében Guszev százados és társai cselekedeteinek kiemelkedő voltát azzal is hangsúlyozta a szerző, hogy a mozgalmukat ismertető bekezdést a következő értékeléssel indította: „Nemes hőstettet [*Blagorodnij podvig*] vitt véghez Alekszej Guszev százados és annak a zászlóaljnak a katonái, amelyet ő vezetett.”⁶¹³ A méltatás nyomtatékosítása jegyében ugyanezzel a kifejezéssel jelölte a százados fellépését a forradalom érdekében Fjodorov az eset bemutatásának zárásánál, mintegy ezek keretébe foglalva azt: „Guszev hőstettét [*podvig*] nem felejtették el a hálás utódok, a magyar dolgozók. Nevét utca viseli Magyarországon fővárosában, Budapesten.”⁶¹⁴ Az 1957-es tanulmányban még nem olvasható mondat „a hálás utódok”-ról pedig a „szovjet–magyar barátság” hagyományának megjelenítését tette a korábbi szöveghez képest félreérthetetlené: „a magyar nép” 1848–1849-es szabadságharcosainak „utódai, a magyar dolgozók” „hálás”-an megemlékeznek a 19. századi küzdelemben ügyükért életét áldozó, „haladó” gondolkodású orosz „hős”-ről. Az ő és társai eszméi, törekvései immár „megvalósultak” a szovjet hatalom győzelmével – ennek segítségével „vívta ki” szabadságát „a magyar nép”, „a magyar dolgozók” és így, immár irányítói szerepbe kerülve, nevezhettek el utcát Guszev századosról nagy szimbolikus értékű helyen: az ország fővárosában. A kitalációt ezúttal is hitelesíthette, hogy a fiktív mozzanatok valóságosakkal együtt jelentek meg – ugyanakkor ábrá-

605 Lenin egy 1919-es munkájában azt állította, hogy „vannak igazságos [*szpravedlivije*] és igazságtalan [*nyeszpravedlivije*], a haladást szolgáló és reakciós háborúk, olyan háborúk, amelyeket haladó osztályok, és olyan háborúk, amelyeket maradi osztályok viselnek, olyan háborúk, amelyek az osztályelnyomás megszüntetését szolgálják, és olyan háborúk, amelyek ennek megdöntését szolgálják”. V. I. Lenin: Beszéd a szabadság és egyenlőség jelszavával való népbuittatásról. In: V. I. Lenin összes művei. 38. 1919. március–június. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1973. 329., vö. V. I. Lenin: Recs ob obmanye naroda lozungami szvobodni i ravensztva. In: *Uő: Polnoje szobranije szocsinyenyija*. 38. Mart–ijuny 1919. Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Polityicseszkoj Lityeraturi, Moszkva, 1963. 337. A fent idézett munkában Guszev nézeteinek ismertetésénél ugyanezeket az értékeléseket alkalmazta a szerző.

606 A. V. Fjodorov: *Otnosenyje i. m.* 94. Vö. még uo. 90. Ld. ehhez e fejezet 558–565. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

607 A. V. Fjodorov: *Otnosenyje i. m.* 90. Ld. ehhez még e fejezet 537–540. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

608 A. V. Fjodorov: *Otnosenyje i. m.* 94. Ld. ehhez e munkám 4.2. fejezetének 165–172. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

609 Ld. ezekhez e fejezet 560. jegyzetét!

610 A. V. Fjodorov: *Obscsesztvenno-polityicseszkoje dvizsenyije v ruszskoj armii. 40–70 gg. XIX v.* Vojennoje Izdatyelsztvo Mínyiszttersztva Oboroni Szozuza SZSZSZR, Moszkva, 1958. 39–62.

611 Ld. ehhez e fejezet 604. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

612 A. V. Fjodorov: *Obscsesztvenno-polityicseszkoje dvizsenyije i. m.* 46.

613 Uo.

614 Uo.

zolása sajátos összefüggésbe került Rulikowski esetének a könyv következő oldalán olvasható leírásával: „G. Kassai magyar történészprofesszor »Forradalmi mozgalmak Oroszországban a munkásmozgalom kialakulása előtt« című munkájában, amelyet Budapesten adtak ki 1951-ben, a rendelkezésére álló adatok alapján beszél a hősi tettről, amelyet Nyikolaj Rulikovszkij, az oroszoknál szolgáló ezredes vitt véghez. Rulikovszkij és száz orosz katona átállt a magyar nép oldalára [*peresli na sztoronu vengerszkovo naroda*], azért, hogy vele együtt harcoljon Magyarország szabadságáért. A magyar sereg világosi fegyverletétele után, 1849 augusztusában Rulikovszkijt Nagyvárad közelében kivégezték. Ebben a városban, írja G. Kassai, mind a mai napig is az egyik utca viseli a nevét.” E mondathoz pedig a következő lábjegyzet kapcsolódik: „Nagyvárad – jelenleg Oradea a Román Népköztársaságban. E városban tényleg [így!] az egyik utca és a temető viselik a hős Rulikovszkij nevét.

Molnár Tibor bukaresti irodalmár [*literator*] nevezi Rulikovszkijt Kazimirnak. A többi információ, amelyekkel rendelkezik, megegyezik G. Kassai adataival.”⁶¹⁵ Az egykor valóban élt történelmi személy esetének ismertetése (különféle pontatlanságokkal) nemcsak azáltal hitelesíthette a kitalációt, hogy egyes részleteik feltűnő rokonságot mutattak (Fjodorov szerint Guszev felszólította katonáit, hogy álljanak át a magyar nép oldalára, Rulikowski meg is tette ezt az övéivel; mindkettejüket 1849 augusztusában végezték ki; mindkettejükről van utca elnevezve), hanem az is, hogy a szerző több esetben azonos kifejezéseket használva mutatta be az ügyeket: az átállással (az idézett szövegrészletekben), majd halálukkal kapcsolatban. A könyv szerint „kivégezték” (*kaznuli*) őket, így a különböző halálnevek megemlézése (Kassai a szovjet szerző által is hivatkozott munkájában azt állította: Guszevet felakasztották,⁶¹⁶ a Pallas és a Révai lexikon *Rulikowski*-szócikkében viszont az olvasható: a tisztet főbe lőtték⁶¹⁷) sem hozhatott létre különbséget sorsuk ábrázolásánál. Ám a két eset bemutatásánál az 1958-as munkában megfigyelhető egy sajátos különbség: míg a Guszev-történetet, az 1849-es cári intervenció szakértőjének számító Averbuh munkájára hivatkozva, minden kétséget kizáróan ténylegesként ábrázolta Fjodorov, Rulikowskiét csak sokkal óvatosabban: a főszövegben hivatkozva információinak forrását, a „történészprofesszor” művét mind a tiszt alakja, tettei, mind az utcanév esetében, a kapcsolódó lábjegyzetben pedig nyomatékosan megismételve: Nagyváradon „tényleg” van ilyen nevű közterület, sőt említve még egy, a mártírról

ismeretekkel rendelkező személy: Molnár Tibor⁶¹⁸ adatait. Ezen eljárásai azt jelzik: a szovjet szerző Kassai állításait nem tartotta igazán megbízhatónak. Nem zárható ki: e sajátos ábrázolás oka az volt, hogy az 1950-es évek második felére Fjodorovhoz eljutottak valamiféle hírek egy volt moszkvai magyar kommunista emigráns (nem csak Illés Béla, Kassai Géza is az volt⁶¹⁹) hamisításáról egy a cári hadseregben szolgáló, az 1849-es intervencióval szembe forduló tiszttel kapcsolatban. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy egy ilyen személyre vonatkozó információért a történész nem az ügyben esetleg valamiképpen érintett szovjetunióbeli, magyarországi vagy romániai kollégáihoz fordult, hanem egy „irodalmár”-hoz – és a következőképpen vélekedhetett a két esetről: ha Averbuh tényként tárgyalta a Guszev-ügyet, akkor az nem lehet fikció, Rulikowskié viszont talán igen. Ezzel kapcsolatos gyanúját erősíthette, hogy, más történelmi mozzanatok ábrázolásaitól eltérően, Kassai semmiféle forrásra nem hivatkozott e tiszt sorsának tárgyalásánál, továbbá a mártír keresztnevéről egymásnak ellentmondó információk (Nyikolaj – Kazimir) megismerése. A lengyel származású katona sorsának, méltatásainak bemutatása végül is hozzájárulhatott az olvasóknál a fikció hitelesítéséhez – akárcsak a budapesti Guszev utca név megemlézése; a hivatkozások további, a kitalációt valóságosként tárgyaló munkákra, köztük Averbuh 1952-es könyvfejezetére,⁶²⁰ valamint az 1958-as könyvnek, mint kifejezetten tudományos műnek a tekintélye is. Ez ugyanis azt sugallhatta az olvasóknak, hogy e kiadványban csak a leggondosabban ellenőrzött információk vannak, ha pedig a szerző valamelyik adatát problematikusnak tekintette, azt jelezte: jól mutatja ezt Rulikowski esetének ábrázolása.

Szintén 1958-as, *Revolucionnoje dvizsenyije v Roszszi vo vtoroj csetvertyi XIX v. (Revolucionnije organizacii i kruzski)* (Forradalmi mozgalom Oroszországban a XIX. század második negyedében. [Forradalmi szervezetek és csoportok]) című könyvének az 1848–1849-es oroszországi forradalmi felindulással foglalkozó fejezetében⁶²¹ I. A. Fedoszov is bemutatta a Guszev-ügyet. A szerző azt állította, hogy a magyarországi hadjárat idején „éppen a haladó tisztikar fejezte ki legélesebben tiltakozását Miklós ellenforradalmi külpolitikájával szemben. Kiváltképpen megmutatkozott ez a tisztek Guszev törzskapitány vezette csoportjának e hadjárat elleni közös akció előkészítésére irányuló kísérletében. A kísérlet nem sikerült, résztvevőit le tartóztatták és elítélték, ekkor Guszev ragyogó beszédet mondott, amelyben a cárizmust vádolta nemzetellenes politikával, orosz vér ontásával az ellen-

615 Uo. 47. – 1957-es tanulmányában a szerző csak röviden tárgyalta Rulikowski esetét (nem említve a kivégzést), így az ebben a szövegben nem volt megfelelő párhuzam a Guszev-kitaláció hitelesítéséhez. Az üggyel kapcsolatos információinak forrásként pedig Kassai Géza 1951-es munkáját jelölte meg (bár hibás adatokkal), amelyre 1958-as könyvében is hivatkozott. Ld. A. V. Fjodorov: *Otnosenyje* i. m. 94.

616 Kassai G.: *Forradalmi mozgalmak* i. m. 28.

617 Ld. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 5–6. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszövegrészeket!

618 Molnár Tiborról ld. pl. Molnár Tibor. In: Romániai magyar irodalmi lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés. III. Kh–M. Főszerk. Dávid Gyula. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1994. 624–625.

619 Kassai Gézáról ld. pl. Petrák K.: *Magyarok* i. m. passim.

620 A. V. Fjodorov: *Obscsesztvenno-polityicseszkoje dvizsenyije* i. m. 46.

621 I. A. Fedoszov: *Revolucionnoje dvizsenyije v Roszszi vo vtoroj csetvertyi XIX v. (Revolucionnije organizacii i kruzski)*. Izdatyelsztvo Szocialno-Ekonomicseszkoj Lityeraturi, Moszkva, 1958. 241–264.

forradalmi Habsburgok érdekeiért. Guszevet és társait felakasztották.”⁶²² A kitalált történet itt egy általános jellegű megállapítást alátámasztani hivatott különösen jó példaként jelent meg. Az esetleíráshoz kapcsolt lábjegyzetben pedig, információinak forrásaként a szerző az 1948-as, magyarországi Dokumenti-kötetnek a százados és társai mozgalmát, perüket és kivégzésüket bemutató szövegét jelölte meg. Ebből a munkából azonban csak nagyon keveset lehet megtudni a szervezkedés célkitűzéseiről és más részleteiről⁶²³ – így a leírást felhasználó Fedoszov is óvatossan, csak általánosabb megfogalmazást alkalmazva, konkrét mozzanatok ábrázolása nélkül tárgyalta azt. Az idézett részlet összevetése a szintén 1958-as, Averbuhnak a százados nézeteiről, tevékenységéről sok adatot tartalmazó könyvfejezetét saját műve elkészítésénél hasznosító Fjodorov monográfiájának a Guszev-ügyet ismertető szakaszával,⁶²⁴ önmagán túlmutatva, általánosabb érvennyel is jól szemlélteti, hogy az olyan történelmi hamisításoknál, mint a századosról és társairól megalkotott fikció, az eredeti források hiánya következtében, csupán a különféle, képzelet szülte elemekből összeállított szövegekre támaszkodni tudó, a korszakkal elmélyülten foglalkozó, levéltári kutatásokat is folytató szakemberek egyidejűleg egymástól milyen mértékben eltérő ábrázolásokat is közzétehetnek ugyanarról az (egyébként soha meg nem történt) eseményorról. A kitalációt e könyvben is hitelesíthette a valótlán mozzanatok nem fiktívvel együtt megjelenítése; különösen jó példaként említése, ami azt sugallta, hogy az ügy egykor kétséget kizáróan lezajlott; a hivatkozás a kötetre, amelynek címe a „Dokumenti” szóval kezdődik, ez pedig arra engedett következtetni: a szerző információi eredeti forrásokból származnak, valamint az 1958-as monográfiának, mint kifejezetten tudományos műnek a tekintélye is – az olvasók ugyanis arra gondolhattak: egy ilyen munkába csakis a legkörülményesebben ellenőrzött adatok kerülhetnek be. E tényezők ilyen hatását pedig erősíthette, hogy a könyvről a *Voproszi Isztorii* (A Történelem Problémái) című folyóirat 1959. évi 7. számának lapjain közzétett ismertetés szerzője nem említette Guszev kapitányt és ügyét, ami azt jelezte: ábrázolásukkal nincsen semmiféle gond.⁶²⁵

A Guszev-kitaláció pedig ekkoriban nemcsak a szovjet történettudomány legjelentősebb fórumai: a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Intézete és a Lomonoszov Egyetem történettudománnyal foglalkozó részlegei által közreadott országtörténeti szintézisekbe került be, hanem legmagasabb szintű politikai szerv oktatási intézménye: a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának Pártfőiskolája ki-

622 Uo. 262.

623 Ld. ehhez e fejezet 526. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

624 Ld. A. V. Fjodorov: Obscsesztvenno-polityicseszkoje dvizsenyije i. m. 46., ill. e fejezet 612. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

625 Ld. N. G. Szladkevics: I. A. Fedoszov: Revoljucionnoje dvizsenyije v Roszszii vo vtoroj cset-vertyi XIX v. (Revoljucionnije organizacii i kruzski). Voproszi Isztorii 1959. 7. sz. 152–156.

adványaként, taneszközként megjelentetett, *Isztorija SZSZSZR* (A Szovjetunió története) című 1960-as könyvbe⁶²⁶ is.

A cárizmus a 19. század első felében folytatott külpolitikájának „ellenforradalmi jellegét” bemutató, szerzői kollektíva által készített alfejezetben,⁶²⁷ egyebek mellett az áll, hogy „Különösen határozottan nyilvánult meg a cárizmus külpolitikája az 1848–1849-es magyarországi forradalom elfojtásában. A cárizmussal ellentétben a magyarokkal forrón rokonszenvezett az egész haladó Oroszország.” Ezt az általános jellegű megállapítást volt hivatott igazolni a szövegben, többek között, Herzen véleményének ismertetése, Csernisevskij magyarbarát szavainak idézése és annak közlése is, hogy „Titkos csoportot, amely igyekezett segíteni a magyar sereget, alakított I. [így!] Guszev százados. Az ő nevét jelenleg Budapest egyik utcája viseli.”⁶²⁸ Ugyanakkor a szöveg szerzői nem említették a szervezkedés leleplezését, a százados és több társának kivégzését (noha a fejezet végén található irodalomjegyzékben ott van Nyifontov könyve az 1848–1849-es Oroszországról, amelynek írója közölt e mozzanatokról információkat⁶²⁹). A kapitány cselekedetének jelentőségét így nem érzékeltethette a rá kirótt büntetés súlyossága, hanem csak a budapesti utcanév említése, valamint az a tény, hogy mozgalmának ábrázolása helyet kapott e fontos történelmi összefoglalásban. Mindezt figyelembe véve, a leírásnak a Guszev-ügyet egyéb munkák alapján nem ismerő olvasói akár arra is gondolhattak, hogy a szervezkedés valamelyes sikerrel járt, ezért méltatják a tisztet utcanévvel Magyarországon. Azonban a kitalációt így is hitelesíthette, hogy a fiktív elemek valóságosakkal együtt jelentek meg; a budapesti utcanév említése; az irodalomjegyzékben felsorolt olyan monográfia, amelyben szintén nem képzelet szülte esetként kapott helyet a százados és társai története, továbbá a kiadvány politikai és szakmai tekintélye, ami azt sugallhatta: egy efféle valótlanság abba semmiképpen sem kerülhetett volna be. Ezen tényezők ilyen hatását pedig erősíthette, hogy a kötetéről a *Voproszi Isztorii* (A Történelem Problémái) című folyóirat 1961. évi 8. számának lapjain közreadott terjedelmes ismertetés szerzői nem említették a százados és ügyét, ami azt jelezte: ábrázolásukkal nincsen semmiféle gond.⁶³⁰ A Guszev-történet ugyane

626 Ld. *Isztorija SZSZSZR*. Glav. red. B. D. Dacjuk. Izdatyelsztvo VPS i AON pri CK KPSZSZ, Moszkva, 1960., taneszközként megjelöléséről ld. uo. 1.

627 Vnyesnyaja i nacionalno-kolonyialnaja polityika carizma v pervoj polovinye XIX veka. Oszvobogyityelnoje dvizsenyije na nacionalnih okrainah. In: *Isztorija SZSZSZR*. [1960.] I. m. 179.

628 Uo. 179.

629 Uo. 196. Ld. ehhez e fejezet 537. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

630 Ld. V. A. Jezsov–Sz. B. Okuny–A. L. Sapiro: „Isztorija SZSZSZR”. Voproszi Isztorii 1961. 8. sz. 125–132.

leírással látott napvilágot a könyv 1963-as 2.,⁶³¹ 1970-es 3.⁶³² és 1973-as 4. kiadásában is.⁶³³

A kitaláció a 19. század különféle mozzanataival foglalkozó rész-monográfiákban és a szovjet történeti szintézisekben való ábrázolása után bekerült a gyermekek politikai szocializációjában is szerepet játszó tízkötetes *Gyetszkaja enciklopedyija* (Gyermeke enciklopédia) 1961-es 7., *Iz isztorii cselovecseszkovo obszesztva* (Az emberi társadalom történetéből) című kötetének az 1848–1849-es magyar forradalmat és szabadságharcot bemutató fejezetébe⁶³⁴ is. A Je. I. Jahnyina–M. Ny. Alejnyikov szerzőpáros szövegében I. Miklós intervenciójának okaként azt jelölte meg, hogy a cár aggódott: a forradalmi tűz átcsaphat Oroszországba; idézték az uralkodónak Paszkevicshoz írt kijelentéseit, majd ezeket állították: „Az előtt, hogy megkezdte volna a magyarországi hadjáratot, I. Miklós körültekintően megparancsolta a leszámolást sok orosz forradalmárral. Ő tudott a magyarországi eseményekhez való viszonyulásukról.

Azokban a napokban, amikor a cári csapatok elindultak a magyar forradalom ellen, Csernisevskij »a magyarok barátja«-nak nevezte magát. Feljegyezte naplójába: »...kívánom ott az oroszok vereségét és ezért kész lennék sok mindent feláldozni«.

A magyarországi cári intervenció nemcsak az orosz közkatonáknak nem tetszett, hanem az orosz tisztikar egy részének sem.

631 Vnyesnyaja i nacionalno-kolonyialnaja polityika carizma. Oszvobogyityelnoje dvizsenyije na nacionalnih okrainah (pervaja polovina XIX v.). In: Isztorija SZSZSZR. Obscs. red. B. D. Dacjuk. Izdatyelsztvo VPS i AON pri CK KPSZSZ, Moszkva, 1963. 167. Az e kiadványban található bibliográfiában már nemcsak Nyifontov 1949-es könyve kapott helyet, hanem az Isztorija Beloruszskoj SZSZR 1961-es kiadásának I. kötete is, amely szintén egykor valóban megtörténtként mutatta be a Guszev-estet, ld. erről e munkám 4.6.2. fejezetének 741–743. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket! A bibliográfiában: Kratkaja bibliografija. Szoszt. R. Sz. Aranova. In: Isztorija SZSZSZR. [1963.] I. m. 853., 846.

632 Vnyesnyaja i nacionalno-kolonyialnaja polityika carizma. Oszvobogyityelnoje dvizsenyije na nacionalnih okrainah (pervaja polovina XIX v.). In: Isztorija SZSZSZR. I. Obscs. red. B. D. Dacjuk. Izdatyelsztvo „Miszl”, Moszkva, 1970. 163. E kiadásban nem volt irodalomjegyzék, így a kitaláció hitelesítéséhez itt nem járulhattak hozzá olyan, abban felsorolt munkák, amelyek szintén valóságosként ábrázolták a Guszev-estet. Ám a fikciónak az olvasókkal tényként elfogadtatását valamelyest elősegíthette az, hogy a címdoldalon Dacjuk már professzor titlussal szerepelt (ld. Isztorija SZSZSZR. I. [1970.] I. m. 1.): az olvasók arra gondolhattak, hogy egy ilyen szintű személy irányításával készült műbe nem kerülhet bele egykor megtörténtként egy soha nem létezett 19. századi tiszt ügye.

633 Vnyesnyaja i nacionalno-kolonyialnaja polityika carizma. Oszvobogyityelnoje dvizsenyije na nacionalnih okrainah (pervaja polovina XIX v.). In: Isztorija SZSZSZR. I. Obscs. red. B. D. Dacjuk. Izdatyelsztvo „Miszl”, Moszkva, 1973. 160. A kitalációt e könyvnél ugyanazok a mozzanatok hitelesíthették, mint az 1970-es kiadásnál.

634 Je. I. Jahnyina–M. Ny. Alejnyikov: Revoljucija i nacionalno-oszvobogyityelnaja vojna v Vengrii v 1848–1849 godah. In: Gyetszkaja enciklopedyija. 7. Iz isztorii cselovecseszkovo obszesztva. Glav. red. A. I. Markusevics. Izdatyelsztvo Akagyemii Pedagogicseszkijh Nauk RSZFSZR, Moszkva, 1961. 367–370.

A hadjárat résztvevőinek visszaemlékezéseiben éppen erről találhatók sorok, amelyekben megnyilvánul a magyarok iránti rokonszenv. Így Fatyjejev tiszt azt írja, hogy a tiszteletet és a rokonszenvet a magyarok iránt olyan erősen érezte, amilyen erős volt az utálata az osztrák katonai vezetés iránt.

Egy másik résztvevő, N. Bogdanovszkij visszaemlékezik arra, hogy a magyarországi hadjárat idején »köztünk és ellenségeink között szívélyes viszony alakult ki«. Orosz katonák egy csoportja Alekszej Guszev századossal együtt pedig még át is állt [*peresla*] a magyarokhoz. Guszevet kivégeztette a cári hatalom. Budapest egyik utcája most az ő nevét viseli. A magyarok végül tehát megértették, hogy a felelősség a hadjáratért az orosz vezető köröket terheli és nem a kényszerből szolgáló katonákat – jobbágyokat és alacsonyabb rangú tiszteket. A következő mondat röviden informál arról, hogy az európai „reakció” egyesült erői leverték a magyar forradalmat, ez után pedig a megtorlás ábrázolása következik.⁶³⁵

E leírásban a cári intervencióval valamiképpen szembeforduló oroszok nézeteinek, cselekedeteinek a szerzők által tulajdonított jelentőséget jól mutatják a beavatkozást ismertető részlet belső arányai: 9 sornyi szöveg informál I. Miklós döntésének indítékairól, kb. 27 sornyi a magyar ügygel rokonszenvező oroszokról, kb. 5 sornyi a magyarországi Guszev-méltatásról, kb. 2 sornyi pedig a szabadságharc leverésének tényéről: a hadjárat különféle mozzanatai közül tehát szinte csak az azt bírálók, ellenzők véleményét, tetteit ismerheti meg az olvasó. Ezzel összefüggésben a szöveg szerzői különféle eljárásokkal igyekeztek félreérthetlenné tenni azt, hogy nem az orosz nép egésze, hanem csak a legmagasabb rangú irányítói felelősek a szabadságküzdelem elfojtásáért: a más munkákban is megfigyelhető kifejezéshasználattal szembeállítva a „reakciós” „cári” hatalmat, amely elküldte seregét a hadjáratra és a „haladó” magyar törekvésekkel szimpatizáló „oroszok”-at: forradalmárokat, tiszteket és közkatonákat; valamint a Guszev utca elnevezéssel kapcsolatos értékeléssel. Ugyanakkor a fejezet írói itt egy sajátos fokozatosságot is megjelenítettek. Szerintük az intervenció általában nem tetszett a közkatonáknak és a tisztikar egy részének; elhatárolták és végrehajtották azt a birodalom vezetői, mindenekelőtt az uralkodó.⁶³⁶ A Guszev-estet pedig ebben az összefüggésben a katonák intervencióval kapcsolatos nemtetszéséről közölt általános jellegű

635 Uo. 370.

636 Az oroszok esetében megfigyelhető szerzői különbségtételekhez hasonló eljárás észrevehető az osztrákoknak az egyik történelmi személy, a „haladó” gondolkodású orosz tiszt, Fatyjejev általi értékelésénél is: ő ugyanis arról számolt be, hogy utálata „az osztrák katonai vezetés” ellen irányult, tehát nem az alacsonyabb rangú katonák ellen, akiknek az parancsolt. Azáltal pedig, hogy a 19. századi visszaemlékező megítélését a sajátjukéval: a „leghaladóbb” szovjet tudományosság képviselőinek értékelésével megegyezőként ábrázolták a fejezet írói, Fatyjevet, ha hallgatólagosan is, a 20. századi szovjet rendszer egyfajta elődfigurájaként állították be az olvasók előtt. „Haladó” felfogásának ismertetése arra is alkalmas lehetett, hogy még határozottabbá tegye a szövegben különféle eljárásokkal megjelenített ellentétet a „reakciós” „cári” vezetés és az ennek intervencióját elutasító „oroszok” között.

megállapítást alátámasztó konkrét példaként is funkcionál. A szerzőpáros szóhasználatát ugyanis azt jelzi, hogy a mozgalomban az azt vezető kapitányon kívül csak közkatonák vettek részt. Ez az ábrázolás pedig tökéletes összhangban van a budapesti utcanév kapcsán megfogalmazott állítással is. Egyfajta fokozatosság van jelen e szövegben a cári intervenció elutasítóinak ábrázolásánál is: sok forradalmárral már a hadjárat előtt leszámolt a hatalom, így ők *nem tehettek semmit* a beavatkozás ellen; Csernisevszkij *magának jegyezte fel* magyarbarát gondolatait; a cári intervenció többeknek *nem tetszett* a hadseregben; nem kevesek részéről *rokonszenv nyilvánult meg* a magyarok iránt; majd „*szívélyes viszony*” alakult ki az ellenséggel; Guszev kapitány és társai pedig, mindezen állásfoglalások egyfajta összegzéseként, az ezekből levonható következtetések végiggondolásával „*még át is álltak*” a magyarokhoz. Eszerint a magyar ügy iránti rokonszenv megnyilvánulásainak sorozatában, amelyet a szerzők az egyes mozzanatok egymásutánosságával egyre szorosabbá válóként mutattak be, a legkiemelkedőbb tettet a százados és katonái hajtották végre – a szövegben ezt jelzi a „pedig még” (*A [...] dazse*) szavak használata az esettel kapcsolatban és az is, hogy a történelmi jelenségek sorában ez az utolsó elem. Itt az enciklopédiaszerzők több, előzőleg vizsgált szovjet munka leírásaihoz képest tovább is alakították a fikciót: azokból ugyanis csak az derül ki, hogy Guszev százados buzdított az átállásra,⁶³⁷ az 1961-es szöveg szerint viszont alárendeltjeivel együtt át is állt a magyarokhoz. A kapitány tettének jelentőségét mutatja az is, hogy a tiszt életével fizetett érte. Ez az áldozat azonban a magyarok számára nyilvánvalóvá tette: „az orosz nép” egésze nem tehető felelőssé a szabadságharc leveréséért, csak a vezető körök – e felismerésről tanúskodik a budapesti utcaelnevezés. A fiatal olvasók számára rendkívül gondosan elkészített szövegben a soha meg nem történt esetet hitelesíthette a fiktív figurák és események valósággal együtt történt megjelenítése; a budapesti utcanév említése, továbbá a kiadvány gyermekek számára megalkotott enciklopédia voltának és közreadójának: az orosz neveléstudományi akadémiának a tekintélye is – ez utóbbi tényezők arra engedtek következtetni, hogy e könyvbe csak a leggondosabban ellenőrzött adatok kerülhettek be.

Mivel a Guszev-ügyet az 1950–1960-as évek fordulóján számos ideológiai, politikai és tudományos szempontokból fontos kiadványban ábrázolták, az 1849-es magyarországi hadjárat történetével ekkoriban foglalkozó szakembernek szembesülnie kellett azzal a helyzettel, hogy bár archívumi kutatásai során nem talált dokumentumokat a századosról és társairól, több, nemrég megjelent munkában esetükről, mint egykor valóban megtörténtről olvashatott – ugyanakkor e szövegek szerzői nem hivatkoztak 19. századi iratokra, pontos levéltári jelzetekkel, hanem legfeljebb csak más, nyomtatásban napvilágot látott művekre. A sajátos problémát V. G. Verzbickij *Szocsuvsztviye peredovih oficerov i szoldat ruszszkoj armii vengerszkoj revoljucii 1848–1849 gg.* (Az orosz hadsereg haladó gondolkodású tisztjeinek és közkatonáinak ro-

konszenve az 1848–1849-es magyar forradalom iránt) című, az *Isztoricseszkiy Arhiv* (Történelmi Okmánytár) 1962. évi 4. számának lapjain közreadott publikációjában⁶³⁸ akként igyekezett megoldani, hogy a történelmileg igazolható mozzanatoktól elkülönítve, önálló, egymondatos bekezdésben, rendkívül óvatos megfogalmazással, csak nagyon röviden említette a Guszev-esetet és a leírásához kapcsolt lábjegyzetben a legkülönbözőbb, általa valamiképpen tekintélyesként értékelt munkákra hivatkozott. A főszövegben az áll, hogy „Ismeretes [*Izvesztno*] orosz tisztek és közkatonák csoportjának határozott és bátor akciója a magyar forradalom védelmére, az élén Alekszej Guszev századosal.”⁶³⁹ Eszerint tehát a szerző nem azt állította, hogy az esemény valóban megtörtént, hanem csupán annyit: „széles körben terjedtek el róla információk” – ezt pedig kétségtelenül igazolta az ideillesztett lábjegyzet, amelyben a százados és társai szervezkedését bemutató szövegeket nem megjelenésük kronológiai sorrendjében, hanem, úgy tűnik, az ideológiai, illetve a tudományos hierarchiában elfoglalt helyük és abból következő tekintélyük szerint sorolta fel. Elsőként Leonov 1948-as *Pravda*-cikkét, másodikként a téma szakértőjének, R. A. Averbuhnak 1952-es *Revoljucii 1848–1849*-könyvfejezetét, harmadikként Nyifontov 1949-es monográfiáját, negyedikként pedig az 1948-as magyarországi Dokumenti-kötetben található leírást hivatkozva. Ugyanakkor az esetnek nem fiktív mozzanatokkal együtt említése, a lábjegyzetben megadott munkák és a Verzbickij-publikációt közlő folyóirat szakmai tekintélye alkalmasak lehettek arra, hogy a Guszev-ügy itteni ábrázolását hitelesítsék az 1962-es szöveg azon olvasóinál, akik nem voltak a téma specialistái és így, nem feltétlenül ismerve valamennyi, a szerző által hivatkozott munkát, esetleg nem érzékelték a tudós körültekintően, többféle eljárással is jelzett fenntartásait a százados és társai történetével kapcsolatban.

A téma kutatója, Verzbickij óvatos megfogalmazásokkal kialakított ábrázolásával szemben minden kétséget kizáróan ténylegesként mutatta be a százados és társai ügyét Ny. Sz. Kinyapina *Vnyesnyaja polityika Roszszii pervoj polovini XIX v.* (Oroszország külpolitikája a XIX. század első felében) című 1963-as könyvének az 1849-es magyarországi cári intervencióval foglalkozó fejezetében.⁶⁴⁰ A szerző azt állította, hogy „Oroszország legjobb férfiai felháborodva ítélték el a cárizmus ellenforradalmi politikáját és kifejezték rokonszenvüket a magyar nép iránt”.⁶⁴¹ Az általános jellegű megállapítást e munkában is több konkrét példa volt hivatott alátámasztani. Kinyapina idézte Csernisevszkijt, bemutatta a hadjárat résztvevőinek különféle rokonszenv-megnyilvánulásait a magyarok iránt, végül pedig erről informálta olvasóit: „És, természetesen, halhatatlan Alekszej Guszev orosz százados hőstette, aki a cári

637 Ld. e. fejezet 559., 583., 601., 604., 612. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

638 V. G. Verzbickij: Szocsuvsztviye peredovih oficerov i szoldat ruszszkoj armii vengerszkoj revoljucii 1848–1849 gg. *Isztoricseszkiy Arhiv* 1962. 4. sz. 121–133.

639 Uo. 121.

640 Ny. Sz. Kinyapina: Vnyesnyaja polityika Roszszii pervoj polovini XIX v. Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo „Viszsaja Skola”, Moszkva, 1963. 234–237.

641 Uo. 236.

hadseregben megalakította a felkelőkkel rokonszenvezők csoportját. Guszev meggyőzte a katonákat a magyarok elleni hadjárat haszontalan voltáról, sikkra szállt minden elnyomott nép egységéért. »Nincs semmi értelme orosz vért ontani azért, hogy segítsünk az osztrák császárnak – a szláv népek elnyomójának – mondta. – Azért akarják, hogy harcoljunk a magyarokkal, mivel azok állítólag elnyomják a szlávokat, akik a területükön élnek. De még akkor is, ha megverjük a magyarokat, nem szabadítjuk fel a szlávokat a Habsburg-monarchia hatalma alól; az egyetlen eredmény, amelyet elérünk, összefoglalható lesz abban, hogy mostantól nemcsak a szlávok, hanem a magyarok is a németek rabszolgáivá válnak. Nem ezért, hanem ez ellen kell harcolnunk.« 1849 májusában A. Guszevet társainak csoportjával együtt letartóztatták, láncra verték és elküldték Minszkbe. Több mint három hónapig tartott a vizsgálat. 1849. augusztus 13-án [így!] Guszevet és hét társát felakasztották a minszki börtön udvarán. Az orosz tiszt nemes hőstettének emlékére Guszev nevét viseli Budapest egyik utcája.” A szövegbeli idézethez kapcsolt lábjegyzetben pedig, a hivatkozott mű adataiként ezek olvashatók: „Deux mémoires zur [így!] l’ intervention tsariste de 1848 [így!], publiés par la Société Hongroise des Affaires étrangères. Budapest, 1948.”⁶⁴² A francia és német szavakból összerakott, az intervenció időpontját tévesen, 1848-asaként közlő címmel ellátott kiadvány minden bizonnyal nem létezik.⁶⁴³ Kinyapina nyilván a *Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról* című, a Magyar Külügyi Társaság kiadásában, Budapesten megjelent 1948-as munkára hivatkozott,⁶⁴⁴ amelynek 13–15. oldalán megtalálható a Guszev-eset leírása és az ezt is tartalmazó szöveg szerzője, Trócsányi Zoltán a 14–15. oldalon részben idézőjelben, részben anélkül közölte a százados azon kijelentéseinek egy részét, amelyeket Illés Béla „idézett” 1945-ös cikkében.⁶⁴⁵ A kapitánynak tulajdonított e mondatok közül néhányat épített be, igencsak pontatlan fordításban, idézetként, könyvének szövegébe az 1963-as monográfia szerzője – ekkor azonban nem csupán az orosz nyelvre való átültetés során jött létre egy „új” forrás, hanem azáltal is, hogy megváltozott a kontextusa. Míg Illés Béla és az ő írására hivatkozó Trócsányi Zoltán szerint Guszev százados e kijelentéseket a bírósági tárgyaláson tette, Kinyapina szövegéből az derül ki: e szavakat a katonáinak mondta a szervezkedés során,

642 Uo. 237.

643 Vö. ehhez: Magyar könyvészet. 1945–1960. IV. I. m. 564–565.

644 Ld. ehhez e munkám 4.2. fejezetének 138–141. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket! A Guszev-idézetnél hivatkozott munka adatainak közlése után a szerző köszönetet mondott annak, aki rendelkezésére bocsátotta e dokumentumot (Ny. Sz. Kinyapina: Vnyesnyaja polityika i. m. 237.): nem zárható ki tehát, hogy az 1963-as könyv írója nem használta azt a kiadványt, amelyből a munkájában közölt információk származtak, hanem abból csak egy másik személy által kiemelt és lefordított részt épített be saját szövegébe. A százados és társai ügyét Kinyapina megismerhette még több, e művében hivatkozott munkából: Nyifontov monográfiájából, az Isztorija SZSZSZR 1954-es kiadásából és Narocsnyickij 1957-es cikkéből is (Ny. Sz. Kinyapina: Vnyesnyaja polityika i. m. 230., 236–237., 22., 233.).

645 Vö. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

ugyanis a szerző csak az idézet után említette a tiszt és társai letartóztatását, valamint az ügyükben folytatott eljárást. Az eddig vizsgált szövegekhez képest azonban a monográfia írója nemcsak egy „új, 19. századi szöveg” és egy azt tartalmazó, minden bizonnyal nem létező kiadvány megjelenítésével alakította tovább a kitalációt, hanem azáltal is, hogy, nyilvánvalóan a századosnak „korabeli dokumentum”-ban olvasható szavai alapján azt is állította: a tiszt valamennyi elnyomott nép egységéért küzdött. Ugyanakkor e leírásban is megfigyelhető a szabadságharcot leverő „cári” hatalom és Oroszország magyar ügygel rokonszenvező „legjobbjai”-nak szembeállítás, azt juttatva kifejezésre: nem „a nép” egésze, hanem csak „reakciók” irányítói voltak a „haladó” törekvések ellenségei. A Guszev-eset fontosságát mutatta, hogy az intervenciót elítélő oroszországi kortársakat bemutató, összesen 42 sornyi szövegből kb. 21,3 sornyi, tehát több mint a fele foglalkozik csak azzal. A százados cselekedetének jelentőségét Kinyapina sajátos keretbe foglalással is érzékeltette: egyrészt azáltal, hogy az eset bemutatásának elején „halhatatlan hőstett”-ként értékelte azt, másrészt pedig, a végén „nemes hőstett”-nek minősítette és írt a budapesti utcaelnevezésről. Az, hogy mások, a magyarországi döntéshozók ekként örökítették meg a tiszt emlékét, mintegy igazolta is az előző, szerzői méltatások jogosságát. A kitalációt e könyvben is hitelesíthette az olvasóknál a fiktív mozzanatok valóságosakkal együtt megjelenítése; az eset részletes ismertetése, ami arra engedett következtetni: ennek tény volta kétségtelen; a budapesti közterület-elnevezés említése; az, hogy több, a szerző által hivatkozott munka sem a képzelet szüleményeként tárgyalta az ügyet,⁶⁴⁶ továbbá a kiadványnak, mint különösen jelentős tudományos műnek a tekintélye is, azt ugyanis a Szovjetunió illetékes oktatásügyi minisztériuma taneszközként engedélyezte az ország egyetemei és főiskolái számára⁶⁴⁷ – ez pedig azt sugallhatta: e monográfiában csak a leggondosabban ellenőrzött adatok lehetnek. Ezen tényezők ilyen hatását pedig erősíthette, hogy a könyvről a *Voproszi Isztorii* (A Történelem Problémái) című folyóirat 1964. évi májusi számában közzétett ismertetés szerzője nem említette Guszev századost és ügyét, ami azt jelezhette: ábrázolásukkal nincsen semmiféle gond.⁶⁴⁸

A kitalációt megjelenítette a *Kratkaja isztorija SZSZSZR* (A Szovjetunió rövid története) 1963-as I. kötetének a 19. század első fele Oroszországgal foglalkozó fejezetében Sz. Sz. Volk.⁶⁴⁹ Az 1849-es magyarországi intervenciót tárgyalva a szerző, többek között, ezeket állította: „Oroszország legjobb férfiai – Herzen és Csernisevskij – rokonszenveztek a magyar forradalommal.

646 Ld. erről e fejezet 644. jegyzetét!

647 Ny. Sz. Kinyapina: Vnyesnyaja polityika i. m. 1.

648 Ld. Sz. B. Okuny: Ny. Sz. Kinyapina: Vnyesnyaja polityika Roszszii pervoj polovini XIX veka. Voproszi Isztorii 1964. 5. sz. 126–129.

649 Sz. Sz. Volk: Roszszija v period razlozsenyija kreposztovo sztroja. Pervaja polovina XIX v. In: *Kratkaja isztorija SZSZSZR. I. Sz. drevnyeishih vremen do Velikoj Oktjabrskoj szocialiszticheskoj revolyucii. Izdatyelsztvo Akademyi Nauk SZSZSZR, Moszkva–Leningrád, 1963. (Kratkaja Isztorija SZSZSZR v Dvuh Csasztjah) 280–331.*

Alekszej Guszev százados a hadseregben szervezett egy titkos csoportot, amely igyekezett segíteni a magyar népet. Guszevet és társait kivégezték. De emléküket a magyaroknál fennmaradt. Guszev nevét Budapest egyik utcája viseli.”⁶⁵⁰ A magyarbarát megnyilvánulások ábrázolásánál a szövegben is – akárcsak a gyermekenciklopédiában⁶⁵¹ – megfigyelhető egyfajta fokozatosság: Herzen és Csernisevskij ugyan rokonszenveztek a forradalommal, de nem tettek semmi említésre méltót a megsegítésére, Guszev kapitány és társai viszont tevékenykedtek is az érdekében – mozgalmuk jelentőségét egyrészt az mutatja, hogy halállal büntették őket szervezkedésükért, másrészt emléküket őrzése: a százados méltatása a budapesti utcanévvel. A könyv névmutatójából pedig Alekszej Guszevről azt lehetett megtudni, hogy „orosz tisztt, átállt a magyar forradalom oldalára 1849-ben”.⁶⁵² A képzelet szülte történetet pedig az olvasóknál ez esetben is hitelesíthette a fiktív mozzanatok valóságosakkal együtt megjelenítése; a budapesti utcanév említése; a szintézisnek, mint kiadványtípusnak, illetve a könyv legelején feltüntetett Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének,⁶⁵³ továbbá közrebocsátójának: a Szovjetunió Tudományos Akadémiája kiadásának⁶⁵⁴ a tekintélye is – az utóbbi tényezők ugyanis azt sugallhatták: egy ilyen országtörténeti összefoglalásba nem kerülhetett be egy soha nem létezett 19. századi katona története...⁶⁵⁵ A kitalációnak történelmi tényként való elfogadtatását a közönséggel elősegíthette az is, hogy a műről a *Voproszi Isztorii* (A Történelem Problémái) című folyóirat 1964. évi 7. számának lapjain közreadott ismertetés írói nem említették Guszev századost és ügyét, ami azt jelezte: ábrázolásukkal nincsen semmiféle gond.⁶⁵⁶

Nem zárható ki: e két, 1963-as könyvben a százados esetéről közzétett leírások megismerése is hozzájárulhatott ahhoz, hogy, eltérően 1962-es munkájától, amelyben az ügyről csak röviden írt és azzal kapcsolatos fenntartásait csupán utalásokkal jelezte, Guszev kapitány és társai mozgalmával, annak dokumentumaival részletesen foglalkozott és a történet valóságosságáról kialakított álláspontját át is értékelte V. G. Verzbickij 1964-es *Revoljucionnoje dvizsenyije v ruszskoj armii (c 1826 po 1859 gg.)* (Forradalmi mozgalom az orosz hadseregben [1826-tól 1859-ig]) című monográfiájában.⁶⁵⁷ A soha nem létezett

katonák tetteit, sorsukat bemutató szövegrész elején, akárcsak korábbi publikációjában, ezúttal is mindössze egymondatos saját leírással ismertette a szervezkedést, itt azonban már nem érzékeltette azt, hogy ezzel kapcsolatban bármilyen probléma merült volna fel – ezáltal történelmileg hitelesként jelenítve meg a fikciót: „A leghatározottabban és a legbátrabban jutott kifejezésre a tiltakozás a cárizmus magyarországi intervenciója ellen a katonák azon csoportjánál, amelynek élén Alekszej Guszev százados állt.”⁶⁵⁸ Azzal pedig, hogy ezt a következő mondatban „tény”-nek (*fakt*) minősítette, minden kétséget kizáróan megtörténtként ábrázolta e tettet. Am ez után közvetlenül, könyve főszövegében a szerző részletesen írt az esetre vonatkozó információinak forrásairól, és félreérthetetlenül megmutatta ezek ellentmondásosságát is: „Rövid közlés e tényről található néhány munkában [az idekapcsolódó lábjegyzetben az 1962-es publikációjáéval azonos sorrendben történt hivatkozás a Leonov-cikkre, az Averbuh-könyvfejezetre és a Nyifontov-monográfiára⁶⁵⁹], de a forrásra történő hivatkozás nélkül. Kísérleteket tettünk ezen »Ügy« felkutatására a levéltárakban. Az erre irányuló kutatásokat Moszkva levéltáraiban, a CGAOR-ban, a CGVIA-ban, az AVPR-ben, Leningrád levéltáraiban: a CGIAL-ban, a FCGVIA-ban, valamint Minszk és Vilnius levéltáraiban nem koronázta siker.

De A. Guszev százados és társai hőstettéről található adatok a »Dokumenty o vengerszkoj revoljucii i osvobodivnyelnoj borbe 1848–1849 gg.« című gyűjteményes kiadványban, amelyet Budapesten adtak ki 1948-ban.”⁶⁶⁰ Az e mondathoz illesztett lábjegyzetben Verzbickij hivatkozta is az összeállítást, ám nemcsak a szerkesztő és a fordítók nevét tüntette itt fel, hanem azt is tudatta az olvasókkal, hogy „A történelmi anyag összegyűjtésében közreműködött Kozocsa Sándor professzor”.⁶⁶¹ Az irodalomtörténész, bibliográfus nevének, professzor voltának közlésével a szovjet szerző minden bizonnyal azt akarta jelezni: az ő közreműködésével készített kiadvány anyaga minden kétséget kizáróan hasznosítható a történettudományi kutatásoknál. Könyve főszövegében pedig Verzbickij az e gyűjteményben a Guszev-esetről közzétett összefoglalás ismertetésével, idézésével mutatta be részletesen a százados és társai ügyét, a leírás legelején „Az anyagok arról tudósítanak” bevezetéssel hangsú-

650 Uo. 327–328.

651 Ld. ehhez e fejezet 634–637. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

652 Ld. Imennoj ukazatel. Szoszt. Ju. G. Alekszejev–A. N. Camutal. In: Kratkaja isztorija SZSZSZR. I. I. m. 507.

653 Ld. Kratkaja isztorija SZSZSZR. I. I. m. 1.

654 Uo. 3.

655 A Guszev-eset ábrázolása azonban már nem volt benne a Kratkaja isztorija SZSZSZR c. munka I. kötetének 1972-es 2., 1978-as 3. és 1983-as 4. kiadásában.

656 Ld. K. N. Tarnovszkij–Sz. O. Smidt: Novaja knyiga po isztorii nasej rodini. Voproszi Isztorii 1964. 7. sz. 133–138.

657 V. G. Verzbickij: Revoljucionnoje dvizsenyije v ruszskoj armii (c 1826 po 1859 gg.). Szovetszkaja Roszsizja, Moszkva, 1964. (Trudi Goszudarsztvenno Isztoricseszkovo Muzeja XXXIX.)

658 Uo. 248.

659 Uo. 248. Ld. ehhez e fejezet 638–639. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

660 V. G. Verzbickij: Revoljucionnoje dvizsenyije i. m. 248–249. – Az, hogy a szerző a szövegben a Guszev-esetet idézőjelben, nagy kezdőbetűvel Ügynek nevezte (*Gyelo*), arra enged következtetni, hogy tudott *Illés Béla*: A Guszev-ügy c. szépirodalmi alkotásáról is. Uo. 248. – A szövegben csak elnevezésük kezdőbetűjével jelölt levéltárak: CGAOR: Centralnij Goszudarsztvennij Arhiv Oktyabrszkoj Revoljucii, CGVIA: Centralnij Goszudarsztvennij Vojenno-Isztoricsesz-kij Arhiv, AVPR: Arhiv Vnyesnyej Polityiki Roszsizii, CGIAL: Centralnij Goszudarsztvennij Isztoricsesz-kij Arhiv Leningrada, FCGVIA: Filial Centralnovo Goszudarsztvenno Vojenno-Isztoricsesz-kovo Arhiva. – A Dokumenti-kötet leírását a századosról és társairól ld. az e fejezet 524. jegyzetéhez kapcsolódó főszöveg-részben!

661 V. G. Verzbickij: Revoljucionnoje dvizsenyije i. m. 249.

lyozva, hogy eredeti, 19. századi források híján csak az 1948-as kiadványban közölt információkra tud támaszkodni. Ennek megfelelően a történész először a cári hadsereg katonáinak az intervencióval kapcsolatos kétségeit ábrázolta, majd, ismét jelezve ismereteinek forrását, azt közölte, hogy „Ugyanezeket, így a »Dokumenti«, érezte” meg és vette fontolóra Guszev százados. A történet megjelenítésénél pedig a szerző azzal is félreérthetlenné tette: leírása kizárólag e magyarországi összefoglaláson alapul, hogy e rövid szövegrésznél valamennyi, a Landy-féle kötetből származó idézetet külön lábjegyzettel hivatkozta meg, háromszor is⁶⁶² – noha művének más részénél történt idézések-nél nem feltétlenül járt el ilyen következetesen.⁶⁶³ Ugyancsak lábjegyzetben mutatott rá Verzsickij a százados személyével, tevékenységével kapcsolatos további információk hiányára, amely az „ügy” egészének problematikus-ságát is jelezte: „Nem tudjuk, melyik ezredben és egységben szolgált Guszev. Annak alapján, hogy készült az »indulás megtagadására«, valamint annak alapján, hogy letartóztatva Minszkben volt börtönben és ott ítélték el (Minszk az 1. Hadrakelt Sereg diszlokációs területéhez tartozott), megengedhető a fel-tételezés, hogy az egysége az 1. Hadrakelt Sereg állományában volt.”⁶⁶⁴ Ám az esettel kapcsolatos 19. századi források feltűnő hiánya ellenére, a százados és társai szervezkedésének, perüknek ismertetésénél a magyarországi kötet-re történt gondos hivatkozások után, az 1849. augusztus 16-i „kivégzések” ábrá-zolásánál a szerző, immár saját megállapításával, ekként értékelte a hatalom eljárását: „Így számolt le a cárizmus a haladó szellemű katonákkal, akik fel-merték emelni a tiltakozás szavát az önkényuralom bestiális politikája ellen.” E kijelentéssel Verzsickij újfent valóságosként ismerte el a kapitány történe-tét – ezt pedig alátámaszthatta a következő bekezdésben közölt információ is: „A népi demokratikus Magyarországon Alekszej Guszev orosz forradalmár emlékére az ő nevét adták Budapest város egyik utcájának.”⁶⁶⁵ Ugyanerre le-hettek alkalmasak a történész ez után közölt, immár levéltári forrásokon ala-puló állításai is: „A Szovjetunió levéltáraiban léteznek dokumentumok, ame-lyek arról tanúskodnak, hogy az orosz hadsereg egyes tisztjei és közkatonái átálltak a magyar forradalmárok oldalára és beléptek hadseregükbe.

Így a Központi Állami Hadtörténeti Levéltárban vannak dokumentum-anyagok a voznjeszenszki ezred lovaszászlósáról, Rulikovszkijról, aki átállt a magyar hadseregbe.”⁶⁶⁶ Végül tehát a Guszev-esettel kapcsolatban is levéltári kutatásokat végzett történész a 19. századi források hiánya ellenére, a szak-mailag megfelelőként értékelt kötetben közzétett összefoglalás alapján egykor ténylegesen megtörténtként mutatta be a fikciót. Ábrázolását pedig hitelesít-hette a képzelet szülte mozzanatok valósággal együtt tárgyalása; a felhasznál-

nált munkákra történt hivatkozások; a budapesti utcanév említése, továbbá a kitalációt tartalmazó könyv szaktudományos munka volta is – az olvasók arra gondolhattak, hogy egy ilyen mű szerzője nyilvánvalóan csak rendkívül alapos mérlegelés után foglalt állást egy-egy problémával kapcsolatban.

Ugyancsak 1964-es évszámmal látott napvilágot az *Isztorija SZSZSZR* (A Szovjetunió története) című szintézis I. kötetének újabb kiadása, amelyben a cárizmus 1830–1849 közötti külpolitikájának „ellenforradalmi tendenciáját”-t bemutató fejezet szerzője, A. V. Fagyjev⁶⁶⁷ az 1849-es magyarországi inter-venció tárgyalásánál az 1956-os országtörténeti összefoglalásban közreadott leírásához⁶⁶⁸ képest annyi változtatással ismertette a Guszev-esetet, hogy tudatta az olvasókkal: a századost 7 társával együtt állították hadbíró-ság elé és végezték ki.⁶⁶⁹ A budapesti Guszev utcáról ugyanaz olvasható az 1964-es szövegben, mint az 1956-osban – ám, eltérően a korábbi munkától, az újabb kiadásban nem ezzel zárul le a fejezet, hanem az ez után odaillesztett monda-tokkal: „A nemzetközi csendő politikájával az orosz értelmiség legjobb kép-viselői a külföldi forradalmárokkal való szolidaritás eszméjét állították szem-be. »A forradalmi Oroszország reményei és törekvései – írta Herzen – meg-egyeznek a forradalmi Európa reményeivel és törekvéseivel...«”⁶⁷⁰ A fejezetet lezáró idézet végén a három pont Herzen megállapításának továbbgondolá-sára való ösztönzés jelzésére szolgálhatott – a budapesti Guszev utca emlí-tésével együtt pedig azt juttathatta kifejezésre: a 19. századi „haladó” orosz értelmiségieknek a forradalmi erők nemzetközi szolidaritásával kapcsolatos eszméi ekkorra, az 1960-as évek-re immár megvalósultak. A kitalációt pedig itt is azok az eljárások hitelesíthették, amelyek az 1956-os kiadásnál.

A szovjet történészek az 1950–1960-as évek során megjelentetett, az ed-digiekben vizsgált munkáikban, bár olykor fenntartásokkal, de végül is nem fikcióként ábrázolták a Guszev-ügyet: így a százados és társainak esete az 1960-as évek közepén ismét tényként kaphatott helyet vezető szovjet politikus fontos rendezvényen elmondott beszédében. Amikor ugyanis Magyarország „felszabadulás”-ának immár 20. évfordulója alkalmából 1965. április 3-án ün-nepi ülést tartott a magyar országgyűlés, ezen – mint korábban is említettem – felszólalt A. I. Mikojan, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága elnökségének tagja, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke és az aktuális szovjet–magyar szövetséget legitimálni, erősíteni hivatott kö-zös forradalmi hagyományokat áttekintve, egyebek mellett, ezeket állította: 1848–1849-ben „a cári hadseregben is voltak forradalmi demokraták a tisztek és a katonák között, akik bátran felléptek azokkal szemben, akik véres leszá-

662 Uo. 249.

663 Vö. Uo. 248.

664 Uo. 249.

665 Uo.

666 Uo.

667 A. V. Fagyjev: Kontrevoljucionnaja napravlennoszty vnyesnyej polityiki carizma. In: Isztorija SZSZSZR. I. Sz drevnyejsih vremjon do 1861 g. Pervobitnoobscinnij i rabovlagyelsesz-kij sztroj. Period feodalizma. Izdatyelsztvo Szocialno-Ekonomszskoj Lityeraturi „Miszl”, Moszkva, 1964. 713–715.

668 Ld. erről e fejezet 594–599. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

669 A. V. Fagyjev: Kontrevoljucionnaja napravlennoszty [1964.] i. m. 715.

670 Uo.

molásra küldték őket, felemelték haragos tiltakozó szavukat és megtagadták, hogy a hóhérok szerepét töltsék be. Történelmi dokumentumok tanúsítják, hogy sok tisztet és katonát ítéltek el azért, mert nem voltak hajlandók harcba indulni a magyar forradalom ellen. Nagyon örülünk, hogy magyar elvtársaink ezt tudják és értékelik. Budapesten van egy utca, amelyet Guszev kapitányról neveztek el. Guszev kapitány nyíltan kijelentette, hogy ő és bajtársai nem támogatják az orosz cárizmus lépéseit, amelyeknek célja a magyar forradalom elfojtása volt. Nyíltan kijelentették, hogy az orosz népnek nem szabad a szabadságszerető magyar nép ellen harcolnia. A fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint Guszev kapitány önfeláldozóan beszélt erről a vizsgálat során is és a cári hóhérok keze által pusztult el, bajtársaival együtt.⁶⁷¹ Mikoja beszédében a „szovjet–magyar barátság”-ot nemcsak a soha meg nem történt Guszev-eset volt hivatott legitimálni, erősíteni, hanem a fiktív századosnak a „szocialista” Magyarország illetékesei által történt méltatása: utcanévvel megörökítése is, továbbá, e tiszteletadásnak a szovjet politikus – sőt, a többes szám első személy használata azt jelzi, hogy a szovjet politikusok, közvélemény-formálók összessége – által rendkívül pozitívként értékelése is. A kitalációt pedig e szövegnél hitelesíthette az, hogy a képzelet szülte mozzanatok valóságosakkal együtt jelentek meg; az üggyel kapcsolatos, létező 19. századi forrásokra: a „fennmaradt dokumentumok”-ra hivatkozás;⁶⁷² a budapesti Guszev utca említése,⁶⁷³ valamint a beszédet tartó politikus személyének és az elmondás alkalmának fontossága, amelyek azt sugallhatták a közönségnek, hogy az ilyen munkába nem kerülhet be egy soha nem élt, múlt századi kapitány, illetve története. A beszédnek a százados ügyével foglalkozó részlete nyomtatásban napvilágot látott vezető magyarországi napilapok hasábjain,⁶⁷⁴ a Szovjetunióban a *Pravda* április 4-i számában⁶⁷⁵ – az ábrázolás és annak közlése a fontos sajtóorgánumokban pedig elősegíthették az eset széles körben való megismerését és valóságosként elfogadását a

671 Az országgyűlés törvénybe iktatta a magyar nép felszabadulásának történelmi jelentőségét. Népszabadság 1965. ápr. 4. 3. (Ugyanakkor ehhez képest az újság egy kiadváltozatában rövidebb beszámoló jelent meg a rendezvényről és ebből kimaradt a Guszev-ügy ismertetése.)

672 Úgy tűnik, hogy a beszéd készítője nem ismerte Averbuh 1955-ös munkáját és Verzsickij 1964-es könyvét, amelyek szerint megjelenésükig nem kerültek elő a Guszev-esettel kapcsolatos 19. századi levéltári dokumentumok.

673 A szöveg alapján arra lehet következtetni, hogy a beszéd készítője nem tudta: ekkoriban Budapesten két utca is viselte a százados nevét: a Guszev utca és a Guszev kapitány utca, ld. ezekről e munkám 4.4. fejezetét!

674 Az országgyűlés i. m. 3.; Az országgyűlés ünnepi ülése. Népszava 1965. ápr. 4. 2. (Ugyanakkor ehhez képest az újság egy kiadváltozatában kisebb terjedelmű beszámoló jelent meg a rendezvényről és ebből kimaradt a Guszev-ügy ismertetése.) Mikoja beszédét rövidítve, a fiktív századossal kapcsolatos részt is kihagyva közölte még: Az országgyűlés törvénybe iktatta a felszabadulás történelmi jelentőségét. Magyar Nemzet 1965. ápr. 4. 2–3.

675 Vengerszkij narod uverenno igyot vperjod. Pravda 1965. ápr. 4. 4.

közönség által, sőt sajátos módon igazolhatták a Guszev kapitányról történt közterület-elnevezések és a budapesti emléktábla létjogosultságát is.⁶⁷⁶

E megnyilatkozás arra is alkalmas lehetett, hogy eloszlassa a szovjet történészeknek az ügy történelmi tény voltával kapcsolatos esetleges kétségeit. Az *Isztorija SZSZSZR* (A Szovjetunió története) kétsorozatos változatának 1. sorozatában, az 1967-es IV., a 19. század első felében a feudalizmus válságának érlelődését bemutató kötetben, az Oroszország 1815–1849 közötti nemzetközi kapcsolataival foglalkozó fejezetnek⁶⁷⁷ a „haladó” orosz értelmiség külpolitikai programját tárgyaló részében A. V. Fagyjev a következő összefüggésekben ismertetette a Guszev-esetet: 1830-ban „Még erősebb hatást gyakorolt a haladó értelmiségre a lengyel felkelés. »Örültünk Gyibics minden vereségének« – emlékezett később A. I. Herzen. Ugyanezen az állásponton voltak a haladó orosz férfiak 18 évvel később is, a cárizmus magyarországi intervenciója idején. »A magyarok barátja vagyok, kívánom az oroszok vereségét ott és ezért kész lennék sok mindent feláldozni« – jegyezte fel naplójába 1849-ben a fiatal N. G. Csernisevskij.

A Magyarországra küldött orosz hadsereg sok tisztje és közkatonája elítélte a hadjárat ellenforradalmi céljait és rokonszenvezett a magyarok szabadságharcával. Egy orosz tiszt később így emlékezett: »Majdnem mindenki közülünk, oroszok közül, mind a közkatonák, mind a tisztek közül részesnek érezte magát ekkor... a magyarokéval közös szerencsétlenségben ... Valamennyien szomorúak voltunk, nehéz helyzetben éreztük magunkat...« Egy másik tiszt hangsúlyozta emlékirataiban az orosz katonák »jóindulat«-át a magyarok iránt. »Katonáink – írta – szívesen barátkoztak össze« a helybéli lakosokkal. Az oroszok és a magyarok barátkozásának tényeit megerősíti az egyik korabeli magyar újság tudósítójának közlése, amelyben arról ír, hogy »az oroszok inkább arra mutatnak nagy hajlandóságot, hogy barátkozzanak velünk, mintsem hogy harcoljanak ellenünk...«

Nyilvánvalóan I. Miklós is elég jól informált volt az orosz közkatonák és tisztek ilyen hangulatáról. Nem ok nélkül követelte Paszkevicstől az orosz katonák elszigetelését a magyar lakossággal való érintkezéstől, attól tartva, hogy »e közeledéstől a mi fiatalságunk is megfertőződhet...«

El kell ismerni, hogy a cár félelmei megalapozottak voltak. Egyes orosz tisztek és közkatonák nem érték be csak azzal, hogy rokonszenvezenek a magyar forradalommal. A Paszkevics hadseregében szolgáló Alekszej Guszev tüzérszázados megpróbált megszervezni egy kollektív akciót a forradalmi Magyarország védelmében. Meggyőzte társait a felkelt magyarok elleni háború igazságtalan voltáról és felszólította őket arra, hogy fordítsák a fegyvere-

676 Ld. ehhez e munkám 4.4. fejezetének 349–350. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

677 A. V. Fagyjev: Roszsizja v szisztyeme mezsudunrodnih otnosenij (1815–1849 gg.). In: Isztorija SZSZSZR. 1/IV. Nazrevanyije krizisa kreposztovo sztroja v pervoj polovinye XIX v. Glav. red. B. A. Ribakov. Izdatyelsztvo „Nauka”, Moszkva, 1967. (Isztorija SZSZSZR sz drevnyejshij vremjon do nasih dnyej v dvuh szერიjah v dvenadcaty i tomah) 452–516.

ket a magyar szabadság elnyomói ellen. Guszev ügyében 16 katonát állítottak bíróság elé. 1849. augusztus 13-án [így!] közülük hetet, beleszámítva magát Guszevet, felakasztották a minszki börtön udvarán. Alekszej Guszev nevét most Budapest egyik utcája viseli.

Egyes orosz közkatonák és tisztek átálltak a magyar forradalmi hadsereghez és ennek soraiban harcoltak a cárizmus ellen. 1849 júniusában a magyarokhoz 13 orosz katonából álló egész csoport pártolt át, kinyilvánítva azon kívánságukat, hogy Magyarország szabadságáért harcoljanak. Katonák egy másik csoportját Nyikolaj Rulikovszkij orosz tiszt vezette át a magyar haza fiakhoz. Az ő nevét most Oradea város egyik utcája viseli. A magyarokhoz átállt és ezért később 20 év kényszermunkára ítélt P. Vasziljev zászlós tanúsága szerint csak Bem tábornok csapataiban több mint 60 orosz közkatonára és tisztre harcolt együtt a magyarokkal.

A nemzetközi csendőri politikájával az orosz nép legjobb képviselői a külföldi forradalmárokkal való szolidaritás eszméjét állították szembe. Ebben foglalható össze lényegében az orosz társadalom leghaladóbb részének külpolitikai programja. Herzen pontosan megfogalmazta ezt, kijelentvén: »A forradalmi Oroszország reményei és törekvései megegyeznek a forradalmi Európa reményeivel és törekvéseivel és megjövendőlik jövőbeni szövetségüket...«⁶⁷⁸ E szövegrész szerzője is érzékeltette kifejezéshasználataival, hogy a „haladó” törekvéseket képviselő magyar szabadságküzdelemmel a „reakciós” cári hatalom számolt le, viszont az „orosz nép legjobbjai” támogatták azt (a szembeállítást jól mutatja az a mondat, amely szerint egyes „orosz” katonák átálltak a magyar hadseregbe és ennek soraiban harcoltak a „cárizmus” ellen) – vagyis „az oroszok” összességükben nem tehetők felelőssé az intervencióért. A „haladó” oroszok cselekedeteinek bemutatásánál pedig – más, korábbi, ilyen tárgyú leírásokhoz⁶⁷⁹ hasonlóan – megfigyelhető egy sajátos fokozatosság a magányos gondolkodó naplójába feljegyzett rokonszenynyilvánításától a nagyobb csoportban megvívott fegyveres harcig a magyarok oldalán. Így tehát Csernisevskij *naplójába írta be* magyarbarát gondolatait; nagyon sok orosz katonára együttértett a szabadságharcosokkal, sőt voltak, akik *jóindulatot tanúsítottak* a magyarok iránt, és olyanok is, akik még *össze is barátkoztak* velük. E sorozatbeli fokozatosságot, az egyes tettek közötti minőségi különbséget jelezte Fagyejev azzal, hogy új bekezdés elején mutatott rá arra: voltak olyan katonák,

akik nem érték be ennyivel. Guszev százados *megpróbált megszervezni egy akciót* Magyarország megsegítésére, ám ez nem sikerült, mások viszont *átálltak* a magyar forradalmi hadsereghez. 1849 júniusában 13 orosz katonára; egy orosz tisztre: Rulikovszkij által vezetett csoport; Bem csapataiban pedig *több mint 60 orosz katonára harcolt* a magyarokkal – tehát e kategórián belül is megfigyelhető egy sajátos növekvő sorrend: 13 katonára csoportja – egy tisztre vezette csoport – több mint 60 katonára. A magyarbarát megnyilvánulások e sorozatának szerzője – eltérően egy másik, ilyen tárgyú leírástól⁶⁸⁰ – nem Guszev kapitány esetét ábrázolta csúcspontként: bár az előzőleg említettekhez képest a százados sokkal többet tett: szervezkedett a magyar ügy érdekében, e sikertelen próbálkozásnál szerinte jelentősebbeknek tekinthetők a végrehajtott átállások és a forradalmi hadsereggel együtt vívott harc. A bevezetés elején közölt általános jellegű megállapítást igazolni hivatott konkrét példák közül ugyanakkor Fagyejev a legrészletesebben, 5 mondatban, a százados mozgalmát mutatta be – eljárásának oka az lehetett, hogy voltak információi a figura eszméiről, cselekedeteinek „elvi alapjai”-ról, amelyek ismertetésével kiválóan meg lehetett jeleníteni a „haladó” gondolkodású orosz tisztre, aki társaival együtt életét áldozta a magyar szabadságküzdelem érdekében. A kapitány szervezkedésének különösen kiemelkedő voltát itt nemcsak a résztvevőket sújtó büntetés nagysága volt hivatott érzékeltetni, hanem méltatása: a budapesti utcanév említése is. A szövegrészben tárgyalt rokonszeny-megnyilvánulások már egykorú jelentőségét is a szerző azzal is határozottan jelezte, hogy azokkal kapcsolatban idézett olyan értékeléseket is, amelyek nem orosz szimpatizánsoktól származtak: a magyar újság cikkét és I. Miklós reakcióját, az utóbbi bemutatása után hangsúlyozva: a cár félelmei megalapozottak voltak!

A magyarországi Guszev utca és a romániai, Rulikowski nevét viselő közterület említései pedig már előkészítették a fejezet lezárását, amelynek elkészítésénél Fagyejev több ponton átirta az 1964-es szintézisben olvasható, korábban vizsgált szövegrészét. Így eszerint nem csupán az „orosz értelmiség”, hanem az „orosz nép” legjobbjai helyezkedtek szembe a cárizmus politikájával. A változtatás nyomán e személyek közé bekerülhettek a magyar szabadságküzdelem érdekében tevékenykedő, különféle rangú, nem értelmiséginek számító katonák is, bővítve a „haladó oroszok” körét. Ezt nyomatékosította a korábbi szövegben még nem, itt azonban már olvasható mondat, amely a forradalmi szolidaritás eszméjét szintén nem csupán az „értelmiség”, hanem az „orosz társadalom leghaladóbb részének” programjaként mutatta be. E kiadáshoz pedig Fagyejev az 1964-es munkájába beillesztett részlethez képest tovább idézte Herzen fejtegetését, közölve annak szavait a forradalmi Oroszország és a forradalmi Európa reményei és törekvései szövetségéről a jövőben – a két „orosz” tisztről: Guszev századosról és a szintén oroszként ábrázolt Rulikowskiról Magyarországon és Romániában elnevezett utcák említésével együtt, a fejezet végén, a továbbgondolásra ösztönző három ponttal mindez

678 Uo. 475–477. Az idézett magyar újságot nem sikerült megtalálnom. A 476. oldalon, a 3. lábjegyzetben hivatkozott 1957-es Fjodorov-tanulmány információkkal szolgálhatott Fagyejevenek a Guszev-esetről is (ld. ehhez e fejezet 603–609. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket). Az 1967-es könyv végén található bibliográfiában pedig ott van a Revoljucii 1848–1849 c. kétkötetes összeállítás II. kötete is (ld. Bibliografija. Szoszt. O. V. Orlik. In: Isztorija SZSZSZR. 1/IV. I. m. 724.), amelyből a szintézisrészlet írója szintén szerezhette ismereteket a százados és társai ügyéről (ld. ehhez e fejezet 558–565. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket).

679 Ld. ezekről e fejezet 547–549., 634–637. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

680 Ld. ehhez e fejezet 634–637. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

azt volt hivatott megjeleníteni, hogy e remények, törekvések végül is megvalósultak a szocialista világrendszer létrejöttével, a „leghaladóbb” törekvéseket képviselő Szovjetunió és a „baráti” országok: például Magyarország és Románia szövetségével.⁶⁸¹ A kitalációt pedig ez esetben is hitelesíthette a fiktív mozzanatok valóságosakkal (vagy, ha nem is képzelet szülte, de nem pontosan ábrázolt elemekkel: Rulikowski „orosz”-ként, „Nyikolaj” keresztnévvel szerepeltetése, ami ugyanakkor, egyfajta analógiaként, hozzájárulhatott a soha nem létezett orosz százados figurájának a múltban éltként elfogadtatásához) együtt megjelentetése; a budapesti utcanév közlése; a könyv végén lévő bibliográfiában egy olyan munka, amelyben szintén történelmi tényként kapott helyet a Guszev-eset, továbbá az országtörténeti szintézis mint kiadvány, illetve a legelején feltüntetett intézmény, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének⁶⁸² szakmai tekintélye is – ez utóbbi tényezők ugyanis azt sugallhatták az olvasóknak, hogy e műbe csakis a leggondosabban ellenőrzött információk kerülhettek be.

Ugyancsak 1967-es évszámmal látott napvilágot a *Gyetszkaja enciklopedyija* (Gyermeke enciklopédia) 2. kiadása, amelynek 8. köteténél, az 1848–1849-es magyar forradalommal és szabadságharcra foglalkozó fejezet szerzői: Je. I. Jahnyina és M. Ny. Alejnyikov,⁶⁸³ összevetve az 1961-es szövegükkel, határozottan visszaalakították a fikció leírását annak még korábbi megjelenítései felé. Míg az 1. kiadásból az derült ki, hogy Guszev kapitány katonák egy csoportjával átállt a magyarokhoz,⁶⁸⁴ az 1967-esből már ez: „Orosz katonák egy csoportja Alekszej Guszev századossal együtt pedig megtagadta, hogy részt vegyen a magyarok elleni háborúban.”⁶⁸⁵ A korábbi fejezetéhez képest e kijelentés összhangban volt az esetről közzétett más leírásokkal, így a nagy szovjet enciklopédia 1951-es szócikkében olvashatóval⁶⁸⁶ is – feltehetőleg az történt, hogy az 1961-es kötet megjelenése után valaki megbírált a szerzőket azért, mert a Guszev-ügy bemutatásánál „elszakadtak a történelmi valóságtól”, amelyet más munkák mutattak be, ők pedig igyekeztek korrigálni e hibát a következő kiadásnál. Az 1967-es szövegből kimaradt az az előzőben még olvasható mondat, amely szerint az intervenció nem tetszett az orosz közkatonáknak és a tisztikar egy részének sem: ezáltal az olvasó itt már nem kapott információt arról, hogy

a százados és a szervezkedésében részt vevő más harcosok tettében a hadsereg jelentős részének állásfoglalása jutott kifejezésre. További, a kitaláció megjelenítését illetően nem igazán lényegesnek tekinthető változtatások mellett, az 1961-es szövegtől fontos eltérés az 1967-esnél az, hogy a szerzők elhagyták a Guszev utca elnevezéshez kapcsolt mondatot a magyarok utólagos felismeréséről, így e gondolat sokkal kevésbé kifejtve jelent meg e munkában, mint a korábbiakban. Ám az átalakítások után is a fikció történelmi tényként kapott helyet az új kiadásban is, az esetet pedig hitelesíthette a képzelet szülte mozzanatok valóságosakkal együtt megjelentetése; a budapesti utcanév említése; a kiadvány gyermekenciklopédia volta és a kötetben feltüntetett intézmény: a Szovjetunió neveléstudományi akadémiájának⁶⁸⁷ szakmai tekintélye is – az utóbbi tényezők ugyanis azt sugallhatták az olvasóknak, hogy egy ilyen könyvbe nem kerülhet be egy sohasem létezett 19. századi kapitány esete. A kitalációnak a közönséggel egykor megtörténtként elfogadtatásához hozzájárulhatott az is, hogy a munkáról a *Voproszi Isztorii* (A Történelem Problémái) című folyóirat 1969. januári számának lapjain közzétett ismertetés szerzője nem említette a századost és ügyét, ami azt jelezte: ábrázolásukkal nincsen semmiféle gond.⁶⁸⁸

A Guszev-eset helyet kapott az 1960–1970-es évek fordulóján, majd az 1970-es években napvilágot látott Szovjetunió-történetekben,⁶⁸⁹ sőt benne volt az *Isztorija SZSZSZR* (A Szovjetunió története) 1983-as kiadásának a cárizmus 1840-es évekbeli európai politikáját tárgyaló fejezetében is.⁶⁹⁰ A P. P. Jepifanov–P. I. Kabanov szerzőpáros az 1849-es cári beavatkozás kapcsán, a világoi fegyverletétel, a nemzetközi politikai viszonyok bemutatása után azt állította, hogy „A haladó orosz közvélemény forrón üdvözölte az 1848–1849-es európai forradalmi mozgalmat és gyalázatosnak bélyegezte meg a magyarországi cári intervenciót. »Kívánom az oroszok vereségét ott és ezért kész lennék sok mindent feláldozni« – írta a nagy orosz hazafi, Csernisevskij, azt remélve, hogy a cárizmus veresége meggyorsítja a forradalom kitörését Oroszországban. A magyar forradalom iránti rokonszenv és a megsegítésére irányuló próbálkozások voltak még a cári hadsereg soraiban is. Így például A. Guszev százados agitált a csapatoknál a forradalmi Magyarországhoz való átállás érdekében. A cári hadbíró ítélete alapján Guszevet kivégezték. Ma a szocialista Magyarországon Guszev nevét Budapest egyik utcája viseli.”⁶⁹¹ E szerzők is szembeállították kifejezés-használatukkal a „reakciós” cári hatalmat és a „haladó” nézeteket valló „oroszok”-at, azt juttatva ekként kifejezésre, hogy az előbbi verte le a „haladó” magyar törekvéseket képviselő szabadságküzdelmet, az

681 A szövegrész ugyanakkor jól illeszkedett a kötet bevezetésének e megállapításához: „Oroszország szerepe a világtörténelemben a szerint növekedett, amint megérték a forradalmi helyzet elemei benne. Minél aktívabbnak mutatkozott a cárizmus Európa és a saját országa csendőréként, annál nagyobb nemzetközi jelentőségre tett szert az orosz nép és Oroszország más népeinek szabadságharca.” Ld. Vvegyenyije. In: *Isztorija SZSZSZR*. 1/IV. I. m. 11. Ez az összefüggés hozzájárult a kötet ideológiai-politikai szempontok szerinti egységességéhez is.

682 Ld. *Isztorija SZSZSZR*. 1/IV. I. m. 2–3.

683 Je. I. Jahnyina–M. Ny. Alejnyikov: *Revoljucija i nacionalno-oszovobogyityelnaja vojna v Vengrii v 1848–1849 godah*. In: *Gyetszkaja enciklopedyija*. 8. Iz isztorii cselovecseszkovo obscsesztva. Glav. red. A. I. Markusevics. Izdatyelsztvo „Proszvescsenyije”, Moszkva, 1967. 356–360.

684 Ld. ehhez e fejezet 634–637. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

685 Je. I. Jahnyina–M. Ny. Alejnyikov: *Revoljucija* [1967.] i. m. 360.

686 Ld. ehhez e fejezet 555–557. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

687 *Gyetszkaja enciklopedyija*. 8. I. m. 3.

688 A. M. Szaharov: *Gyetszkaja enciklopedyija*. Tom. 8. Iz isztorii cselovecseszkovo obscsesztva. *Voproszi Isztorii* 1969. 1. sz. 158–159.

689 Ld. ezekről e fejezet 632–633. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

690 P. P. Jepifanov–P. I. Kabanov: *Polityika carizma v Jevrope v 40-e gg. XIX v. Krimszkaja vojna i jejo poszledsztvija*. In: *Isztorija SZSZSZR*. Sz drevnyeish vremjon do 1861 goda. Red. P. P. Jepifanov–V. V. Mavrogyin. „Proszvescsenyije”, Moszkva, 1983. 562–571.

691 Uo. 564.

utóbbiak pedig rokonszenveztek a magyar ügygel – tehát „az oroszok”-at, összességükben nem terheli felelősség e hadjáratért. A leírásban a „még ... is” (*dazse*) és az „Így például” (*Tak, naprimer*) kifejezésekkel a százados tette bemutatásának, az általános jellegű megállapítás igazolására szolgáló konkrét példaként, azt kellett szemléltetnie, hogy a korabeli Oroszországban milyen nagymértékű volt a forradalmi Magyarország iránti rokonszenv és a segítségére irányuló igyekezet – összefüggésben a „haladó” oroszoknak az európai, illetve oroszországi forradalmakról, azok lehetőségeiről kialakított nézeteivel. A százados esetének rövid ismertetésében cselekedetének jelentőségét érzékeltethették a halálbüntetéséről és a méltatásáról, a budapesti utcanevről közreadott információk. Itt a Magyarország „szocialista” voltára való rámutatás, a „haladó” oroszországi törekvések ábrázolásával együtt, ha nem is részletesen kifejtve, azt voltak hivatottak jelezni, hogy az orosz forradalmi eszmék végül diadalmaskodtak. Ennek nyomán a „szocialista” rendszer más országokban, így Magyarországon is megvalósulhatott. A 19. századi „magyarbarát” oroszok: Csernisevskij és Guszev kapitány így a budapesti utcaelnevezésben is kifejezésre jutó 20. századi „szovjet–magyar barátság” előfutáiraivá váltak e szövegben. A kitalációt pedig itt is hitelesíthette a fiktív mozzanatok valóságosakkal együtt történt megjelenítése; a Guszev-ügy egyetlen konkrét példaként közlése, ami arra engedett következtetni: ennek tény voltahoz nem férhet kétség; a budapesti utcanév említése; a kiadvány országtörténeti szintézis voltából, a szerzőknek a könyv elején feltüntetett „professzor” voltukból származó szakmai tekintély,⁶⁹² valamint az, hogy e munkát a Szovjetunió művelődési minisztériuma tankönyvként engedélyezte a tanárképző főiskolák történettudományi karain tanuló hallgatók számára⁶⁹³ – ez utóbbi tényezők azt sugallhatták az olvasóknak: egy ilyen műbe nem kerülhetett volna be egy soha nem létezett 19. századi tiszt története.

Az 1980-as években a kitaláció nemcsak szovjet történeti szintézisben kapott helyet, hanem egy forráskiadás: Ny. V. Baszargin (1800–1861) dekabrista, hadnagy⁶⁹⁴ 1988-as *Voszpominanyija, raszszkazi, sztatyi* (Emlékezések, elbeszélések, cikkek) című kötetében megjelent memoárjának egyik közreadói jegyzetében is. Az 1849-es magyarországi intervencióról írva Baszargin, egyebek mellett, a következőket állította: „Az oroszok és magyarok kölcsönös rokonszenve e hadjárat idején kellemetlen is, sértő is volt az osztrák kormánynak. Az oroszok, akik segítettek az osztrákoknak, nem szerették őket, minden alkalommal gúnyolódtak rajtuk és megsértették a hiúságukat, ugyanakkor barátkoztak és tisztelettel bántak a magyarokkal, akik, a maguk részéről, viszonozták ezt az oroszoknak.”⁶⁹⁵ Ez utóbbi mondathoz kapcsolódik a 182.

692 Ld. Isztorija SZSZSR. [1983.] I. m. 2.

693 Uo. 1.

694 Ny. V. Baszarginról ld. pl. http://www.hrono.ru/biograf/bio_b/baszargin_n.html (utolsó letöltés: 2014. máj. 28.).

695 Ny. V. Baszargin: *Voszpominanyija, raszszkazi, sztatyi*. Vosztocsno-Szibirskoje Knyizsnoje Izdatyelsztvo, Irkutsk, 1988. 23.

jegyzet, amely szerint „Alekszej Guszev százados megalakította az intervenció cári hadseregben a magyar felkelőkkel rokonszenvezők csoportját”.⁶⁹⁶ Itt a jegyzet készítője Kinyapina a korábbiakban vizsgált munkájából⁶⁹⁷ idézte a kapitány néhány mondatát: az osztrák császárnak való segítségnyújtás helytelen voltáról, a magyarok legyőzése után kialakuló viszonyokról, a küzdelem általa meghatározott céljáról – ám, a kihagyást jelölve, nem közölte azt, amelyben a tiszt arról beszélt, hogy, állítólag, a magyarok elnyomják a területükön élő szlávokat. Ugyanakkor a szerző át is írta az „eredeti dokumentum” saját munkájába illesztett 2. mondatát, „De még akkor is, ha” kezdés helyett csupán „Ha” szóval indítva azt. A jegyzetben ezek után hivatkozta Kinyapina munkájának megfelelő helyét, majd ekként ábrázolta Guszev százados és társai sorsát: „1849 májusában A. Guszevet és hét társát letartóztatták és Minszkben katonai törvényszék elé kerültek. Augusztusban felakasztották őket. Jelenleg Budapest egyik utcája A. Guszev százados nevét viseli.”⁶⁹⁸ A jegyzet szerzője tehát az 1963-as monográfia nyomán ismertette a Guszev-ügyet, így, akárcsak a könyv írója, ő is még a százados letartóztatása előtt mondott kijelentéseiként idézve szavait, ám az „eredeti szöveg” átirásával egy „új forrásrészlet”-et hozva létre. A jegyzetben olvasható 1849-es történelmi kitaláció és az intervenció után megalkotott memoár részlete pedig e kiadványban kölcsönösen hitelesíthették egymást: a visszaemlékezés valóságtartalmát igazolhatta a 19. századi viszonyokat ismerő szerző által írt, „konkrét korabeli példát”-t ismertető jegyzet, az ebben foglaltakat pedig ugyanakkor az, hogy ilyenféle jelenségről, az oroszok és magyarok kölcsönös rokonszenvéről a kortársa is beszámolt munkájában. A két leírás illeszkedését egymáshoz elősegíthette az az eljárás, hogy a jegyzet készítője a Guszev-„idézet”-ből nem közölte azt a mondatot, amely nem kapcsolódott a memoárban tárgyalt jelenségek: az oroszok és magyarok kölcsönös szimpátiája, az előbbieknél az osztrákok iránti ellenszenv bemutatásához (sőt, mivel abban a százados, bár csak állítólagosan, szlávok magyarok általi elnyomásáról szólt, esetleg még meg is zavarhatta volna a pozitív kapcsolat ábrázolását). A kitalációt a fentiekén túl még hitelesíthette az „eredeti 19. századi szöveg” idézett részlete; a hivatkozás egy másik, az esetet tényként ismertető tudományos munkára: Kinyapina könyvére; a budapesti utcanév említése, valamint az 1988-as kiadvány tudományos tekintélye is: az olvasó ugyanis arra gondolhatott, hogy egy ilyen forrásközlésnél csak gondosan ellenőrzött adatokat illesztett be a jegyzetapparátusba annak készítője.

Az 1950–1980-as évekből származó, e fejezetben vizsgált munkák jól mutatják, hogy a Guszev százados és társai esetének fikció voltával kapcsolatos információ nem terjedt el a szovjet történettudományban.⁶⁹⁹ Sőt immár a

696 Ny. V. Baszargin: *Voszpominanyija* i. m. 28.

697 Ld. ehhez e fejezet 640–648. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

698 Ny. V. Baszargin: *Voszpominanyija* i. m. 28–29.

699 Ezzel függ össze, hogy 1991-es, Nicholas I and the Russian Intervention in Hungary c. könyvében Ian W. Roberts, angol történész, e téma szakirodalmának ismertetésénél hivatkozva Verzbickij Revoljucionnoje dvizsenyije v ruszszkoj armii (c 1826 po 1859 gg.) c. munkáját,

2000-es évek elején közzétett orosz nyelvű internetes szövegekből, de szakudományos folyóiratban napvilágot látott tanulmányból is az derül ki, hogy a „szocializmus” időszakában fontos politikai legitimációs funkcióval bíró kitalációt a rendszer bukása és a Szovjetunió széthullása után is valóságosként ábrázolták egyes szerzők. Ugyanakkor volt, akihez eljutottak információk arról, hogy a történet valótlan és az illető közre is adta ezeket. Az *Otziv.ru* (Vélemény.ru) elnevezésű weboldalon, amelyen turisták szállodákat, üdülőhelyeket értékelnek, de lehet itt olvasni cikkeket, leírásokat is egyes országokról és városokról,⁷⁰⁰ a *Cikkek Magyarországról* részben 2005. január 17-i dátummal jelent meg (és e munka elkészítésekor, 2014 tavaszán is megtalálható) E. L. Szurovcev *Vengerszkaja vojna za nyezaviszimoszty 1848–49 godov* (Magyar függetlenségi háború 1848–49-ben) című szövege, amelyben a Guszev-ügyet ekként mutatta be: „Még a magyar hadjárat kezdetén a felkelőkhöz való átállásra szólította fel katonáit az egyik orosz század parancsnoka, Alekszej Guszev százados. Kijelentette, hogy a cári kormányzat nem a szlávok felszabadításának ügyéért harcol, hanem a magyar forradalom elfojtásáért. Ezért az agitációért Guszevet és századának katonáit letartóztatták. Oroszországba küldték őket, ahol a katonai tábori bíróság ítélete nyomán Alekszej Guszevet és a katonákat agyonlőtték (a szocialista Magyarországon ennek az orosz századosnak a nevét viselte Budapest V. kerületének egyik utcája).”⁷⁰¹ A szöveghez nem kapcsolódik sem jegyzetapparátus, sem irodalomjegyzék, amelyekből megismerhetők lennének a szerző információinak forrásai, ám a 2005-ös leírás és a Guszev-eset ábrázoló, 1949–1988 között megjelent szovjet történettudományi művek idézett részeinek összevetése jól szemlélteti, hogy ezek számos eleme érvényben maradhatott az oroszországi rendszerváltozás után is. Akárcsak az 1990 előtt keletkezett munkák jelentős hányadánál, Szurovcev cikkében is megtalálható a budapesti Guszev utca említése – itt viszont a múlt idő használata jelzi: a szerző tudott arról, hogy ezt az elnevezést a magyarországi „szocializmus” bukásakor megszüntették. A kitalációt ez esetben is hitelesíthette az, hogy a fiktív mozzanatok valósággal együtt jelentek meg; a budapesti utcanévvel kapcsolatos információk közlése (az átnevezés tényé-

csodálkozással állapította meg: „Érdekes, hogy a szerző nem tudott okmányokat találni a szovjet levéltárakban, hogy igazolja beszámolóját A. Guszev százados esetéről – akiről Budapesten utca van elnevezve –, amint az Illés B. *A Guszev-ügy* című könyvében (Budapest, 1948) van.” Ian W. Roberts: *Nicholas I and the Russian Intervention in Hungary*. Macmillan, Basingstoke–London, 1991. (Studies in Russia and East Europe) 268. Ám, ismereteim szerint, Illés Béla: *A Guszev-ügy* c. műve 1948-ban nem jelent meg önálló kiadványként, ld. ehhez: Magyar könyvészet. 1945–1960. IV. I. m. 365. Vö. még: *Urbán Aladár*: Ian W. Roberts: *Nicholas I and the Russian Intervention in Hungary*. BUKSZ 1992. 4. sz. 507. Ld. még e fejezet 657–666. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

700 Az orosz internetes anyagok megismerésében, a Guszev-esettel foglalkozó, ezekben közzétett szövegek megtalálásában Gulyás Angelika volt segítségemre, szívésségéért ezúton mondok köszönetet.

701 *Eduard Szurovcev*: *Vengerszkaja vojna za nyezaviszimoszty 1848–49 godov*. Ld. <http://www.otzyv.ru/article.php?id=37> (utolsó letöltés: 2014. máj. 28.).

ből pedig nem feltétlenül kellett arra következtetni, hogy a méltatott figura soha nem létezett – az eljárást a szerző tekinthette azon folyamat részének, amelynek során a „szovjet időszak” különféle magyarországi jelképeit eltávolították), sőt ekkorra azon ideológiai-politikai körülmények megszűnése is, amelyek között a fikció eredetileg forgalomba került. Az olvasók ugyanis arra gondolhattak és gondolhatnak, hogy a számos torzítást, hamisítást alkalmazó szovjet történelemábrázolás tévesztése után, immár az új viszonyok között tevékenykedő szerzők nem vesznek át kritikátlanul adatokat abból.⁷⁰²

A *LiveJournal* (ÉlőÚjság) elnevezésű, szintén internetes médiaplatformon, amelynek működtetői eltörölték az újságírás és a társadalmi hálózatépítés közötti határt, és amelynek 1999-es megjelenése óta világszerte több mint 20 millió felhasználója lett,⁷⁰³ minden bizonnyal 2006 őszén jelent meg egy nevét fel nem tüntető szerző *Kapitan Guszev* (Guszev százados) című, vitaindítónak szánt rövid szövege. Írójának az eset bemutatásánál alkalmazott több megfogalmazása határozottan rokonságot mutat Szurovcev 2005-ös cikkének idézett részletével: „»Népek tavasza«. Az 1848–49-es magyar forradalom. A magyarországi orosz hadsereg expedíciós hadtestének századosát, Alekszej Guszevet letartóztatták kormányellenes agitációért – felszólította katonáit, hogy álljanak át a felkelőkhöz, kijelentette, hogy, úgymond, a Magyarországra küldött csapatok nem a szlávok felszabadításának ügyéért harcolnak, hanem a magyar forradalom elfojtásáért. A letartóztatott Guszevet Minszkbe küldték, ahol a katonai tábori bíróság ítélete nyomán agyonlőtték.

Ez az egyik változat.

Másrészről (a magyarok manapság tartják így) – Guszev százados soha sem létezett a valóságban, azt mondják, őt a proletáriró Illés Béla találta ki. A szocialista kormányzás leváltása után még a budapesti (V. kerületi) Guszev utcát is átnevezték.

Ki tudja tisztázni a helyzetet – kommentáltak, legyetek szívesek.”⁷⁰⁴ Figyelemre méltó, hogy az eset valóságosként ábrázolását e szöveg létrehozója már csak „az egyik változat”-ként értékelte, ezután pedig információkat közölt egy másik felfogásról, amely szerint a százados és társai története kitaláció. Ám a „szocializmus” bukása után készült vitaindító megalkotója, úgy tűnik, nem tudott arról, hogy Magyarországon már a rendszerváltozás előtt is nem egy szerző: történész, író mutatott rá az ügy valótlan voltára, ezért állította: a magyarok „manapság” (*nincse*) tartják ezt így. Míg az általam idézett szovjet munkákban a Guszev utca említése alkalmas lehetett arra, hogy az olvasók számára hitelesítse a képzelet szülte mozzanatok, jelen írásnál a közterület átnevezésével kapcsolatos információ, a fikcióról kialakított vélemények ismer-

702 Vö. ehhez pl. *Olga Havanova–Alekszej Miller*: *A magyar történelem tanulmányozása Oroszországban 1989 és 1999 között*. Regio 2000. 2. sz. 207., 220.

703 A *LiveJournal*al kapcsolatos információkat Gulyás Angelika bocsátotta rendelkezésemre, szívésségéért ezúton mondok köszönetet.

704 *Kapitan Guszev*. Ld. <http://ru-history.livejournal.com/651732.html> (utolsó letöltés: 2014. máj. 28.).

tetése után, hozzájárulhatott e nézetek igazolásához: amikor kiderült, hogy a történet nem igaz és megszűntek a hamisítást érvényben tartó politikai-ideológiai kényszertényezők is, a Guszev utca nevet megváltoztatták. Ugyanakkor feltűnő e rövid szövegben, hogy míg a történetet tényként bemutató résznél a szerző semmiféleképpen sem jelezte információinak forrását, a fikcióváltozatot ismertető bekezdésben igen. Eszerint „a magyarok” tartják manapság így, az „azt mondják” (*gyeszkaty*) fordulattal hangsúlyozva, hogy ez az ő véleményük. Mindez pedig azt jelzi, hogy a százados és társai ügyét valóságosként bemutató szovjet munkák hatása még az oroszországi rendszerváltozás után is erőteljesebben érvényesülhetett itt, mint az eset fikció voltáról ekkor immár akadálytalanul terjeszthetett véleményeké: ezek eredetére ugyanis a vitaindító írója szükségesnek tartotta rámutatni, az ellenkezőkére nem.

A kitalációt egykor ténylegesen megtörténtként ábrázoló szövegek, úgy tűnik, sajátos módon befolyásolták azt a hozzászólást is, amelyet a vitaindító kommentálásra buzdítása nyomán 2006. november 21-én tett közzé medved14 (medve14) fedőnevű szerzője az interneten. Ő ugyanis az esetet valóságosként ismertető rész egyes elemeivel foglalkozott, „nyilvánvaló ostobaságok” címmel – ezek ugyanis szerinte „szembetűnőek”: „Minszk az 1840-es években pusztán csak egy nagy kereskedőközség volt. Miért oda küldték Magyarországról (!) az orosz hadsereg századosát, amikor Kijev például közelebb van.” Továbbá a hozzászóló ekként vélekedett: „szerintem Oroszországban I. Miklós idején még nem voltak katonai tábori bíróságok. Másként büntették a tiszteket. Általában – halálbüntetést eléggé ritkán alkalmaztak... Ha alkalmazták, akkor akasztófát és nem agyonlövést. Mindazonáltal inkább lefokozták közlegénnyé és kényszermunkára száműzték őket.

Általában – valamiféle füllentés.⁷⁰⁵ Az ügyet történelmi tényként tárgyaló munkák hatása itt abban érvényesülhetett, hogy e szöveg írója nem azzal foglalkozott, hogy mi lehetett az oka egy ilyen fikció megalkotásának, ki is volt és miért tehette ezt Illés Béla, miként függhetett össze ez a budapesti utcanévvel, hanem az eseménysor ábrázolásában általa problematikusnak tekintett részletekkel.⁷⁰⁶ Összességében azonban végül is helyes értékelésre jutott: az ügy szerinte is kitaláció. E két szöveg összevetése az 1945-ös, *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című Illés Béla-cikkkel⁷⁰⁷ pedig, önmagán túlmutatóan, általánosabb érvénnyel is jól szemlélteti, hogy egy tényként megjelenített fikciónak az évtizedek során (mindenekelőtt a történelmi ábrázolásokhoz szükséges források

hiányának következtében⁷⁰⁸) az eredetiként értékelhető leírásától milyen nagy mértékben eltérő variánsai is kialakulhatnak. Az *Új Szó* főszerkesztőjének cikkében az áll: Guszev el sem jutott Magyarországra, medved14 szerint viszont igen; Illés nem írt a tiszt intervencióellenes propagandájának különféle részleteiről, a vitaindító szerzője azonban igen; az 1945-ös munkából az derül ki: a százados és társait felakasztották, a *Kapitan Guszev* (Guszev százados) írója azt állította: agyonlőtték – e mozzanatot problematikusként értékelve pedig, az akasztás említésével, medved14, sajátos módon, visszatért az eredetinek tekinthető esetbemutatáshoz.⁷⁰⁹

Míg tehát 2006-ra az oroszországi közönséghez az internet által is eljuthattak információk a Guszev-eset valóságosságának legalábbis nem megkérdőjelezhetetlen voltáról, ekkoriban az 1940–1950-es évek során megjelent orosz nyelvű történettudományi munkák hatása is érvényesült a százados és társai ügyének ábrázolásánál. Ezekre hivatkozva ugyanis egykor ténylegesen megtörténtként mutatta be azt V. Ja. Groszul *Ruszszkije ucsasznyiki zarubezsnihi revoljucii pervoj polovini XIX veka* (A XIX. század első fele külföldi forradalmainak orosz résztvevői) című, a *Novaja i Novejszaja Isztorija* (Új és Legújabb Kori Történelem) 2007. július–augusztusi számának lapjain napvilágot látott munkájában.⁷¹⁰ Az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc orosz résztvevőiről írva, a szerző, egyebek mellett, azt állította, hogy „A forradalmi Magyarország támogatásának formái az orosz társadalom és az orosz hadsereg képviselői részéről különbözőek voltak – az intervencióban való kedvetlen részvételtől a nyílt átállásig a felkelt magyarok oldalára. Ismeretes, hogy tisztek egy csoportja, az élén A. Guszev törzskapitánnyal, nyíltan fellépett a hadjárat ellen. Guszev beszélt a magyarok igazságos harcáról és rábeszélte katonáit arra, hogy álljanak át hozzájuk. E tiltakozás 16 résztvevőjét letartóztatták. A bírósági tárgyaláson Guszev meggyőző beszédet mondott Oroszország vezetésének szánt váddal, amely az ország nemzeti érdekeivel ellentétes politikát folytat és orosz vért ont az osztrák Habsburgok érdekeiért. Guszevet és társait felakasztották.” Az e szövegrészhez kapcsolt lábjegyzetben hivatkozás történt a fentiekben vizsgált 1948-as magyarországi Dokumenti-gyűjteménynek, az 1952-es kétkötetes *Revoljucii 1848–1849* (Az 1848–1849-es forradalmak) című összefoglalás R. A. Averbuh által írt fejezetének és az 1958-as Fedoszov-monográfiának a Guszev-esettel foglalkozó részére.⁷¹¹ A tanulmány jegyzetapparátusában pedig található további olyan, előzőleg általam szintén tárgyalt munkák is, amelyek szerzői nem fikciónak jelentették meg a százados és társai történetét: így Nyifontov 1949-es műve⁷¹²

705 Ld. <http://ru-history.livejournal.com/651732.html> (utolsó letöltés: 2014. máj. 28.).

706 A hozzászólásban ugyanakkor vannak mindenképpen tévesnek számító megállapítások: Minszk az 1840-es években nem csupán kereskedőtelepülés volt, hanem 1796-tól kormányzósági székhely, tehát fontos politikai-igazgatási központ is, ami érthetővé tehetné, hogy miért itt zajlott (volna) le Guszev százados és társainak pere; 1849-ben, a magyarországi cári intervenció idején pedig már működtek tábori bíróságok, ld. ezekről R. A. Averbuh: *A magyar nép i. m. 122.*

707 Ld. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetének 1–3. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

708 Vö. ehhez: Reinhardt Koselleck: *Ábrázolás, esemény és struktúra*. In: *Uő: Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Atlantisz, Bp., 2003. (Circus Maximus) 173–174.

709 A Kapitán Guszev c. vitaindítóhoz az utolsó letöltéskor még nem kapcsolódott medved14 hozzászólásán kívül más észrevétel.

710 V. Ja. Groszul: *Ruszszkije ucsasznyiki zarubezsnihi revoljucii pervoj polovini XIX veka*. *Novaja i Novejszaja Isztorija* 2007. 4. sz. 118–143.

711 Uo. 142.

712 Ld. uo. 129.

és Fjodorov 1958-as könyve.⁷¹³ A magyar szabadságharc orosz támogatásáról tett általános jellegű megállapítást alátámasztani hivatott konkrét példaként itt bemutatott kitalációt a 2007-es tanulmányánál is nem egy tényező hitelesíthette: így a fiktív mozzanatok valóságosakkal együtt megjelenítése; az ügy leírásának legelején az „Ismeretes” (*Izvesztno*) kifejezés használata, ami azt jelezhet: ezen eseményről széles körben terjedtek el információk, tehát amennyiben tény voltával kapcsolatban bármiféle kétség merült volna fel, az nyilvánvalóan egy tisztázási folyamatot indított volna el, ám mivel ilyesmire nem került sor, ez is azt bizonyítja, hogy egykor lezajlott;⁷¹⁴ ezzel összefüggésben a további, az ügyet nem a képzelet szüleményeként ismertető tudományos munkákra történt hivatkozások, valamint a szerzőnek a tudományos életben elfoglalt pozíciójáról a tanulmány elején közöltek: „a történelemtudományok doktora, professzor, az OTA [Orosz Tudományos Akadémia] Orosz Történeti Intézetének tudományos főmunkatársa”⁷¹⁵ és a kiadvány: az Orosz Tudományos Akadémia történeti-filozófiai tudományok osztályának irányításával megjelenő folyóirat⁷¹⁶ szakmai tekintélye is. A történelembábrázolást befolyásoló korábbi politikai-ideológiai kényszerszertényezők megszűnte utáni időszakban ez utóbbi mozzanatok mindenképpen azt sugallhatták az olvasóknak, hogy e szövegben csakis a leggondosabban ellenőrzött adatok kaphattak helyet. Az 1940–1950-es évek során megjelent munkáknak a Guszev-esettel foglalkozó leírásai pedig olyan mértékben befolyásolták Groszult, hogy az ügy valóságos voltáról kialakított véleményét ez sem rendítette meg: az általa szintén hivatkozott 1965-ös Averbuh-könyvben⁷¹⁷ a szerző – ellentétben 1952-es fejezetével – már nem is említette a századost és mozgalmát. A fikció itt vizsgált bemutatása pedig újra napvilágot látott Groszul 2008-as *Ruszszojke zarubezsje v pervoj polovinye XIX veka* (Orosz külhon a XIX. század első felében) című monográfiájában is.⁷¹⁸

A kitaláció immár 2000 utáni, oroszországi történetében fontos munkának tekinthető A. Sz. Sztikalin 2010-es *Isztorija odnovo mifa. Vengerszkaja kampanyija 1849 g. i kapitan Guszev* (Egy mítosz története. Az 1849-es magyarországi hadjárat és Guszev százados) című, a V „intyerere” *Balkan. Jubilejnij szbornyik v cseszty Irini Sztjepanovni Dosztyan* (A Balkán „belseje”-ben. Ünnepi tanulmánygyűjtemény Irina Sztjepanovna Dosztyan tiszteletére) című kötet lap-

713 Ld. uo. 142.

714 A Guszev-ügy leírásának „Ismeretes” szóval kezdése, megítélésem szerint, az eset részleteiből ábrázolásainál hozzájárulhatott a kitaláció hitelesítéséhez (így nemcsak V. Ja. Groszul itt idézett szövegénél, hanem Hidas Antal 1949–1952-es munkáinál is, ld. ezekről e fejezet 547–552. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket), míg a történet rövid, óvatos, ugyanakkor több művet hivatkozó említésénél inkább az azzal kapcsolatos bizonytalanságok, fenntartások kifejezésre juttatását szolgálhatta (így V. G. Verzsickij 1962-es szövegében, ld. ehhez e fejezet 638–639. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket).

715 Ld. V. Ja. Groszul: *Ruszszojke ucsasztnyiki* i. m. 118.

716 Ld. Novaja i Novejszaja *Isztorija* 2007. 4. sz. 1.

717 V. Ja. Groszul: *Ruszszojke ucsasztnyiki* i. m. 142. Ld. ehhez még e fejezet 592. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

718 Ld. erről: A. Sz. Sztikalin: *Isztorija* i. m. 282., 286.; *Uő*: *Vengerszkaja kampanyija* i. m. 285.

jain megjelent tanulmánya,⁷¹⁹ amelynek már a főcímében használt „mítosz” (*mif*) kifejezés is jelezte, hogy a százados és társai esete a valóságban nem történt meg.⁷²⁰ A szerző ezt úgy bizonyította olvasóinak, hogy, jelentős mértékben felhasználva és hivatkozva e témáról korábban közzétett munkákat, így jelen könyv írójának publikációit is, ismertette: miként ábrázolta Illés Béla 1945-ös cikkében a Guszev-történetet (ezzel kapcsolatban egyértelműen rámutatva arra: az *Új Szó* főszerkesztője fiktív [*fiktyivnij*] levéltári dokumentumokra utalt itt⁷²¹), hogyan terjedtek el a hamis információk és kaptak helyet újságcikkekben, magyar és szovjet tudományos munkákban, vezető politikus: Mikojan 1965-ös, Budapesten elhangzott beszédében; említette a százados és társai emléktábláját a magyar fővárosban, a kapitány méltatásait utcanevekkel. Beszámolt az üggyel kapcsolatos eredménytelen kutatásokról is, amelyek során kiderült: e „mártírok” sohasem léteztek. Ezt igazolhatták az olvasók számára Sztikalin közlései arról, hogy 1990-ben sor került a budapesti Guszev utca átnevezésére és az emléktábla is csak 1995-ig maradt eredeti helyén. Ám a szerző konkrét példákkal: V. Ja. Groszul két, a fentiekben tárgyalt művével azt is szemléltette, hogy a rendszerváltozás utáni oroszországi történetírásban nem egy szakember hitelesként ábrázolta a képzelet szülte figurákat, eseményeket.⁷²² Mivel azonban a Guszev-történet fikció voltát egyértelműen bebizonyító ezen tanulmány csak egy nagyon kis példányszámú, csupán az orosz könyvtárakban megtalálható emlékkönyvben látott napvilágot⁷²³ és nem került fel az internetre, kérdéses, hogy érvénytelenítheti-e széles körben a kitalációt – a világhálón 2014 tavaszán is hozzáférhető, a fentiekben vizsgált szövegek megléte – sajnos – ennek az ellenkezőjére enged következtetni...

4.6.2. A fikció belorussziai történeti munkákban: egy saját hagyomány kialakítása

Az 1950-es évek folyamán a Guszev-eset nemcsak a szovjet történettudomány Moszkvában közreadott, legjelentősebbnek tekinthető kiadványaiban kapott helyet, hanem az ügyben érintett szűkebb régió: Belorusszia, illetve Minszk történelmét bemutató, itt publikált összefoglalásokban is. A moszkvai sajtótermékekhez, könyvekhez képest, amelyekben a százados mozgalmáról már az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején lehetett olvasni, a belorussziai tudományos munkákba csak bizonyos fáziskéséssel került be a fikció. Az orosz nyelvű *Isztorija Belorusszskoj SZSZR* (A Belorusz SZSZK tör-

719 A. Sz. Sztikalin: *Isztorija* i. m. 267–286.

720 Vö. ehhez ugyanakkor: *Vörös B.*: *Egy történelmi mítosz* i. m. 83–90.

721 A. Sz. Sztikalin: *Isztorija* i. m. 268.

722 Uo. 282., 286.

723 Erről jelen munka szerzőjét A. Sz. Sztikalin tájékoztatta 2012. júl. 22-i levelében, amiért ezúton mondok neki köszönetet.

ténete) 1954-es I. kötetében még nem volt benne,⁷²⁴ az 1957-es, szintén orosz nyelvű többszerzős *Isztorija Minszka* (Minszk története) című szintézisnek a város társadalmi és kulturális életét a 19. század első felében tárgyaló fejezetében,⁷²⁵ valamint a kötet végén található kronológiában⁷²⁶ viszont már igen. A könyv főszövegének V. U. Csapko (orosz névalakkal: V. V. Csepko) által írt részlete szerint „1849-ben Minszkben hadbíróság elé állították Alekszej Guszev századosot és 13 társát, akiket a cár és a hatalom elleni »lázadás« szervezésével vádoltak. Ez a »lázadás« abban nyilvánult meg, hogy megtagadták az elindulást Magyarországra, a forradalom elfojtására. Guszevet és vele együtt még 6 embert halálra ítélték.”⁷²⁷ Hasonló megfogalmazással látott napvilágot az eset ábrázolása a *Vazsnyejsie dati iz isztorii Minszka* (Legfontosabb dátumok Minszk történetéből) című sorozatban: „1849 Per Minszkben Alekszej Guszev százados és 13 társa ügyében, akiket a cár és a hatalom elleni »lázadás« szervezésével vádoltak.”⁷²⁸ A kötetben nincsen sem a főszövegbeli leíráshoz kapcsolódó jegyzet, sem pedig irodalomjegyzék, amelyek segítségével megállapítható lenne, hogy Csapko információi honnan származtak és milyen szövegből idézte a soha meg nem történt szervezkedés „lázadás”-ként való megjelölését. Ugyanakkor a kitalációt hitelesíthette az, hogy a fiktív mozzanatok valóságosakkal együtt jelentek meg; a „lázadás” meghatározás idézőjeles közlése, amely arra engedett következtetni: e kifejezést a százados és társai elleni eljárás során keletkezett egykorú iratból vette át a szerző, tehát létezik az ügyre vonatkozó korabeli forrás, továbbá a szintézisnek mint kiadványtípusnak, a kötet elkészítésében közreműködő, a munka legelején feltüntetett intézménynek, a BSZSZK Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének,⁷²⁹ valamint a könyv megjelentetőjének, a belorusz tudományos akadémia kiadójának⁷³⁰ szakmai tekintélye is. Az utóbbi tényezők ugyanis azt sugallhatták a közönségnek, hogy egy ilyen műbe nem kerülhet be egy képzelet szülte 19. századi katonatiszt története. Ezen tényezők ilyen hatását pedig erősíthette, hogy a kötetről a *Voproszi Isztorii* (A Történelem Problémái) című folyóirat 1959. februári számának lapjain közzétett ismertetés szerzői nem említették Guszev századosot és ügyét, ami azt jelezhetette: ábrázolásukkal nincsen semmiféle gond.⁷³¹ – Az 1957-es szöveghez hasonlóan mutatta be a Guszev-esetet Csapko a belorusz nyelvű *Hisztorija Minszka* (Minszk történe-

te) című 1967-es könyvnek a feudális rendszer bomlását tárgyaló fejezetében, ám, eltérően korábbi leírásától, itt már közölte a százados és társai „kivégzésé”-nek időpontját, az 1849. augusztus 16-i dátumot is.⁷³² A per rövid, az idézett ismertetésekkel összhangban lévő megjelenítése ezúttal is ott van a kötet végén található kronológiában.⁷³³ E kiadványban nincsen a fikció főszövegbeli ábrázolásához kapcsolódó jegyzet, amelyből megismerhetők lennének a szerző információinak forrásai, ám a könyv végén lévő irodalomjegyzékben ott van egy 1961-es Belorusszia-történeti összefoglalás, amelyben szintén történelmi tényként kapott helyet a százados és társai ügye.⁷³⁴ A fikciót ez esetben is hitelesíthette a képzelet szülte elemek valósakkal együtt megjelenítése; az idézet a „lázadás”-ról, az irodalomjegyzékben olyan mű megadása, amelyben mint egykor lezajlottól lehet olvasni az ügyről, továbbá a munkának, mint szintézisnek és az elkészítésében közreműködő, a könyv legelején feltüntetett intézménynek: a belorusz tudományos akadémia történettudományi intézetének⁷³⁵ szakmai tekintélye.

A Minszk-történetekben közzétett leírásoknál részletesebben ábrázolta a százados és társai ügyét Csapko *Obscsesztvenno-polityicseszkoje dvizsenyije v Belorusszii v 40-e gg. XIX v.* (Társadalmi-politikai mozgalom Belorussziában a XIX. század 40-es éveiben) című, a *Trudi Insztityuta Isztorii Akagyemii Nauk BSZSZR* (A BSZSZK Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének Közleményei) 1958-as 3. kötetének lapjain közzétett orosz nyelvű tanulmányában.⁷³⁶ Az 1840-es évek végének eseményeit tárgyalva, többek között írt arról is, hogy „1849 augusztusában Minszkben lezajlott egy per »a cár és a hatalom elleni lázadás szervezésének« ügyében. A hadbíróság elé 14 ember állt, élükön Alekszej Guszev századossal, akik Minszkben, a katonai alakulat állományában voltak és akiket azért küldtek ide, hogy később elindítsák őket a magyarországi forradalom elfojtására. Guszev határozottan megtagadta az elindulást a leszámolásra a forradalmi néppel. Őt »összeesküvés«-sel vádolták. Augusztus 16-án Guszevet és 6 társát kivégezték Minszkben.”⁷³⁷ Az e szövegrész végéhez kapcsolt jegyzetben pedig a szerző Hidas Antal 1951-es orosz nyelvű Petőfi Sándor-könyvének a Guszev-ügyet bemutató oldalára⁷³⁸ hivatkozott.⁷³⁹ (Összevetve a magyar író művének a százados és társai ese-

724 Ld. *Isztorija Belorusszskoj SZSZR. I. Red. V. Ny. Percev–K. I. Sabunya–L. Sz. Abecedarszkij. Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk Belorusszskoj SZSZR, Minszk, 1954.*

725 V. V. Csepko: *Kulturnaja i obscsesztvennaja zszizny goroda.* In: *Isztorija Minszka. Glav. red. I. Sz. Kravcsenko. Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk BSZSZR, Minszk, 1957. 98–104.*

726 *Vazsnyejsie dati iz isztorii Minszka.* Szoszt. G. D. Jegorova–N. I. Galencsik. In: *Isztorija Minszka. I. m. 527–535.*

727 V. V. Csepko: *Kulturnaja i obscsesztvennaja zszizny i. m. 104.*

728 *Vazsnyejsie dati i. m. 528.*

729 Ld. *Isztorija Minszka. I. m. 1.*

730 Ld. uo. 3.

731 Ld. *Ju. Sz. Boriszov–I. A. Buligin–Sz. A. Zaleszskij: „Isztorija Minszka”. Voproszi Isztorii 1959. 2. sz. 181–187.*

732 V. U. Csapko: *Minszk u perijad raspadu feadalna-prihonnich adnoszin.* In: *Hisztorija Minszka. „Navuka i Tehnyika”, Minszk, 1967. 100.*

733 *Hronyika vazsnih padzej z hisztorii Minszka.* In: *Hisztorija Minszka. I. m. 659.*

734 *Litaratura.* In: *Hisztorija Minszka. I. m. 678.* Az 1961-es szintézisről ld. munkám e fejezetének 741–743. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

735 Ld. *Hisztorija Minszka. I. m. 1.*

736 V. V. Csepko: *Obscsesztvenno-polityicseszkoje dvizsenyije v Belorusszii v 40-e gg. XIX v.* In: *Trudi Insztityuta Isztorii Akagyemii Nauk BSZSZR. 3. Akagyemija Nauk Belorusszskoj SZSZR, Insztityut Isztorii, Minszk, 1958. 110–142.*

737 Uo. 137.

738 Ld. ehhez e munkám 4.6.1. fejezetének 550–551. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

739 V. V. Csepko: *Obscsesztvenno-polityicseszkoje dvizsenyije i. m. 142.*

tével foglalkozó részletét és Csapko 1957-es, a Minszk történetében olvasható, idézett mondatait, úgy tűnik, az 1951-es munkában közölt információkat már e szintézisfejezetéhez is felhasználta a történész.) Az 1950-es évek végén közzétett szövegeiben ugyanakkor szerzőjük az ügy ábrázolásánál olyan részleteket is megjelenített, amelyek sem Hidas Petőfi-könyvében, sem pedig az általa hivatkozott Fogarasi–Illés-féle kötetben, a Guszev- esetet bemutató cikkben nem olvashatók: így a cár és a hatalom elleni lázadás szervezését, továbbá az összeesküvést említő „idézet”-eket; azt, hogy miért is voltak Minszkben a kapitány és társai, valamint a magyarországi hadjáratra való elindulás megtagadását. Az 1958-as ábrázolás pedig eltér az eset általam vizsgált leírásaitól annál a részről, amely szerint nem csupán a bírósági eljáráshoz szállították Minszkbe Guszev századost és a többieket, hanem már korábban is itt tartózkodtak, tehát intervencióellenes szervezkedésük is, legalábbis részben, e városban, illetve magában Belorussziában zajlott le (ezt jelzi az is, hogy a belorusszai mozgalmakkal foglalkozó tanulmányban olvasható az ismertetése) –eként az ügy alkalmas volt a helyi „haladó” megnyilvánulások sorozatának gyarapítására, hozzájárulva annak bemutatásához, hogy a Szovjetunió belül e szűkebb régióknak is megvannak a saját, nem is jelentéktelen „forradalmi hagyományai”.⁷⁴⁰ A kitalációt ez esetben is hitelesíthette a fiktív mozzanatok valóságossággal együtt történt megjelenítése; a hivatkozás, amely azt jelezte: más, már évekkel korábban napvilágot látott munkában is vannak adatok az esetről, tehát ha annak valóságosságával kapcsolatban bármiféle kétely merült volna fel, lett volna mód a megvizsgálására, az igazság kiderítésére, mivel azonban ilyesmire nem került sor, a szervezkedés nyilvánvalóan történelmi tény, valamint a kiadvány, az akadémia történettudományi intézete közleményeinek szakmai tekintélye, ami azt sugallhatta: egy ilyen kötetben publikált tanulmányba csak a leggondosabban ellenőrzött adatok kerülhettek be.

Az eset itt közzétett ábrázolását csaknem teljesen beépítette a szerző az orosz nyelvű *Isztorija Beloruszskoj SZSZR* (A Belorusz SZSZK története) című 1961-es, kétkötetes összefoglalás I. kötetének az 1840–1850-es évek társadalmi átalakulását, az 1848-as európai forradalmakat, valamint Marx és Engels tevékenységét bemutató fejezetébe.⁷⁴¹ E leírás ugyanakkor figyelemre méltóan eltér az 1958-as szövegrésztől azáltal, hogy a „Minszkben összeesküvést leplezték le” szavakkal kezdődik,⁷⁴² amivel a tanulmányában foglaltakhoz képest Csapko jobban hangsúlyozta a mozgalom helyi vonatkozásait. A könyvben

nem található sem e részhez kapcsolt jegyzet, sem pedig irodalomjegyzék, amelyekből megismerhetők lennének a történész megállapításainak forrásai. A kitalációt e munkában is olyan mozzanatok hitelesíthették, mint a korábbi, 1957-es összefoglalásnál. Ilyen hatásukat pedig erősíthette, hogy a szintézisről a *Voproszi Isztorii* (A Történelem Problémái) című folyóirat 1963. márciusi számának lapjain közzétett ismertetés szerzői nem említették Guszev századost és ügyét, ami azt jelezte: ábrázolásukkal nincsen semmiféle gond.⁷⁴³

Az 1961-es leírástól tartalmilag nem eltérően ábrázolta az esetet Csapko az 1972-es, belorusz nyelvű *Hisztorija Beloruszkaj SZSZR* (A Belorusz SZSZK története) című ötkötetes szintézis I. kötetének az 1840–1850-es évek társadalmi átalakulását bemutató fejezetében,⁷⁴⁴ ezúttal is közölve Guszev századosról: „Őt »összeesküvés«-sel vádolták.”⁷⁴⁵ A leíráshoz ezúttal sem kapcsolódik lábjegyzet, amelynek segítségével pontosan megismerhetők lennének a szerző információinak forrásai, a kötet végén lévő irodalomjegyzékben azonban megtalálható az 1967-es, Minszk történetét bemutató összefoglalás⁷⁴⁶ és az 1961-es, Belorusszia-történelmi szintézis⁷⁴⁷ is. A kitalációt pedig itt is olyan mozzanatok hitelesíthették, mint az 1967-es Csapko-féle szövegénél.

Az 1977-es, orosz nyelvű, egykötetes *Isztorija Beloruszskoj SZSZR* (A Belorusz SZSZK története) című összefoglalásban azonban már nem Csapko, hanem az A. M. Karpacsev–K. I. Sabunya szerzőpáros által írt, a terület történelmét a feudalizmus bomlásának és válságának időszakában bemutató fejezetben,⁷⁴⁸ az 1848–1849-es forradalmi jellegű politikai megnyilvánulások, mozgalmak ismertetésénél kapott helyet a Guszev-eset ábrázolása. A történészek egyfajta fokozatossággal, kiterjedésük nagysága szerint rangsorolva, a számos településen tevékenykedő „Szabad Testvérek Szövetsége” története, majd a minszki és a szlucki gimnáziumokban támadt 1848-as zavargások ábrázolása után, az immár csak egy városban lezajlott eseményként jelenítették meg a kitalációt: „Ugyanabban az évben a minszki helyőrség tisztjeinek csoportja, az élén Alekszej Guszev századossal megtagadta az elindulást Magyarországra, a forradalom elfojtására. A nyomozó szervek megállapították, hogy »a cár és a hatalom elleni lázadást szerveztek«. Guszevet és hat társát kivégezték.

740 Csapko előzőleg vizsgált leírásaitól e szöveg figyelemre méltóan különbözik abban, hogy a per leírásánál ezúttal nemcsak a „lázadás” szó olvasható idézetként, hanem a két másik ábrázolásban nem így közölt szavak is, amelyek szerint a „lázadás” a „cár és a hatalom” ellen irányult, a vádlottak pedig „szervezték” azt.

741 V. V. Csepko: Obscsesztvennoje dvizsenyije 40–50-h godov. Revoljucija 1848 g. v Jevrope. K. Marks i F. Engelsz. In: *Isztorija Beloruszskoj SZSZR*. I. Red. L. Sz. Abecedarszkij–V. Ny. Perceev–K. I. Sabunya. Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk Beloruszskoj SZSZR, Minszk, 1961. (*Isztorija Beloruszskoj SZSZR v Dvuh Tomah*) 316–322.

742 Uo. 322.

743 Ld. I. L. Bacsilo–A. F. Szmironov: Dvuhotomnyik po isztorii bratszkovo naroda. *Voproszi Isztorii* 1963. 3. sz. 120–125.

744 V. U. Csapko: Palitika carizmu. Hramadszki ruh v 1840–1850 hh. In: *Hisztorija Beloruszkaj SZSZR*. I. Persabitnaabscinni lad na teritorii Belaruszi. Epoha feadalizmu. Hal. red. K. I. Sabunya. Vidavectva „Navuka i Tehnyika”, Minszk, 1972. (*Hisztorija Beloruszkaj SZSZR u Pjaci Tamah*) 583–592.

745 Uo. 591.

746 Litaratura. In: *Hisztorija Beloruszkaj SZSZR*. I. m. 625.

747 Uo. 626.

748 A. M. Karpacsev–K. I. Sabunya: Beloruszszija v period razlozsenyija i krizisza feodalno-kreposztnyicseszkaj szisiztyemi. In: *Isztorija Beloruszskoj SZSZR*. Izdatyelsztvo „Nauka i Tyehnyika”, Minszk, 1977. 89–115.

A parasztság mozgalmának erősödése, demokratikus beállítottságú titkos társaságok létrejötte, kísérleteik a tömegmozgalommal való kapcsolat megteremtésére, a cárizmus reformjai a nyugati kormányzóságok parasztságánál bizonyítják, hogy Belorusszia, amint Oroszország más nyugati határvidékei is, e területek egyikeként olyan volt, ahol megérlelődött a forradalmi helyzet.”⁷⁴⁹ Bár a Guszev-ügy ismertetésénél a szerzők közöltek olyan történetelemeket, amelyek már Csapko idézett leírásaiban is benne voltak, ezektől eltérően, az 1977-es szöveg készítői határozottan azt állították, hogy a százados és társai szervezkedésére nem 1849-ben, hanem 1848-ban került sor, a mozgalom résztvevői pedig a minszki helyőrség tisztjei voltak, tehát nem a magyarországi intervencióval kapcsolatban küldték őket oda. A fikció korábbi ábrázolásaihoz képest hibásan megadott 1848-as évszám és Minszk szolgálati helyként említése ugyanakkor alkalmasak voltak arra, hogy az olvasók számára jelezzék: már 1848-ban, az európai forradalmak évében, gyakorlatilag azonnal reagálva a „haladó” történelmi fejleményekre, Belorussziában is sor került ezekkel rokonszenvező, tehát „haladó” katonai megmozdulásra – ez pedig tökéletesen alátámaszthatta a következő bekezdésben olvasható, általános jellegű megállapításokat az itteni „forradalmi helyzet” kialakulásáról. Ugyanakkor a szerzők információinak forrásairól a könyvben nem ad felvilágosítást jegyzet vagy irodalomjegyzék. A kitalációt mindazonáltal itt is hitelesíthette a képzelet szülte mozzanatok valóságosakkal együtt megjelenítése; a korabeli irat meglétére utaló idézet; a fejezet szerzőinek, Karpacsevnek mint a történelemtudományok doktorának és Sabunyának mint a belorusz tudományos akadémia levelező tagjának,⁷⁵⁰ valamint a szintézisnek, mint kiadványtípusnak, az elkészítésében közreműködő, a mű elején feltüntetett intézménynek: a Belorusz SZSZK Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének⁷⁵¹ a szakmai tekintélye, továbbá a munka végére elhelyezett azon közlés, amely szerint a könyv az átlagolvasók számára készült.⁷⁵² Az érdeklődők ugyanis arra gondolhattak, hogy egy ilyen összefoglalásba nem kerülhet be egy soha nem létezett 19. századi tiszt esete. E történelmi szintézisek vizsgálata azt mutatja, hogy ezekben a fiktív Guszev-ügy 1957 és 1977 között fokozatosan minszki, illetve belorussziai mozgalommá és így helyi „forradalmi hagyomány”-nyá vált, nyilvánvalóan az itteni történelmi-politikai legitimációs igényekkel összhangban.

Ezen ábrázolás nem egy eleme, a kitaláció egésze a „szocialista” rendszer összeomlása, a Szovjetunió széthullása után, napjainkban is történelmileg hitelesként található meg a *Novij Portal* (Új Portál) nevű, népszerűbb jel-

legű belorusz internetes portálon,⁷⁵³ az ismeretlen szerző által írt *Pervobitnoje obszsesztvo na tyerritorii Belaruszi* (Őstársadalom Belorusszia területén) című, 2008. február 20-ai megjelenési dátummal közzétett, orosz nyelvű szövegben.⁷⁵⁴ Eszerint 1848-ban „a minszki helyőrség tisztjeinek egy csoportja, az élén Alekszej Guszev századossal megtagadta az elindulást Magyarországra, a forradalom elfojtására. A nyomozó szervek megállapították, hogy »szervezett lázadás a cár és a hatalom ellen« volt ez. Guszevet és hat társát agyonlőtték.” Az 1977-es szintézisrészlettel számos ponton megegyező szöveg, amelynek írója nem adta meg információinak forrásait, a több évtizeddel korábbi munkához hasonlóan szintén 1848-as, belorussziai ügyként: tehát az európai forradalmak időszakában lezajlott, helyi történelmi eseményként mutatja be a százados és társai mozgalmát. Karpacsev és Sabunya előzőleg vizsgált fejezet-részletéhez képest azonban az újabb munka írója két mozzanatnál továbbalakította a kitalációt: a nyomozó szervek értékeléseként közölt „idézet” eltér a szerzőpáros szövegében olvashatótól, ezáltal pedig a 2008-as anyag készítője egy „új”, „19. századi forrásrészlet”-et hozott létre, továbbá, míg a könyvből csak az tudható meg, hogy a kapitányt és hat társát kivégezték, az internetes ábrázolás szerint agyonlőtték őket. Az utóbbi esetben nem zárható ki, hogy a 21. századi összefoglalás írója a korábban az orosz nyelvű weboldalon megjelent – a fentiekben általam vizsgált – az esettel kapcsolatos „legújabb” ismereteket tartalmazó szöveg,⁷⁵⁵ esetleg annak valamiféle előzménye vagy variánsa hatására járt el így. A 2008-as részlet pedig, önmagán túlmutatóan, általánosabb érvénnyel is jelzi, hogy egy eseménysor egymástól különböző történelmi-politikai viszonyok között keletkezett leírásainak egyes elemei miként kapcsolódhatnak össze a későbbiekben, létrehozva ezzel a téma egy újabb ábrázolását. A belorusz internetes ismertetésnél a kitalációt az olvasók számára hitelesíthette és hitelesítheti a képzelet szülte mozzanatok valósakkal együtt megjelenítése és a „korabeli” irat léteire utaló idézet.

Ám az eset 2000 utáni belorussziai történetében fontos mozzanat, hogy a minszki Belorusz Állami Egyetem *Roszsijszkije i Szlavjanszkije Iszsledovanyija* (Orosz és Szláv Tanulmányok) című kiadványsorozatának az interneten is olvasható 2013-as VIII. kötetében A. Sz. Sztikalin kisebb átalakításokkal közzétette a Guszev-fikcióról 2010-ben megjelentetett tanulmányát *Vengerszkaja kampanyija carszkoj armii 1849 g. i „kapitan Guszev”: pravda i vimszel o reakcii roszsijszkovo obszsesztvo na vengerszkuju revoluciju 1848–1849 gg.* (A cári hadsereg magyarországi hadjárata 1849-ben és „Guszev kapitány”: igazság és kitaláció az orosz társadalom reaklásáról az 1848–1849-es ma-

749 Uo. 110.

750 Ld. ehhez: Pregyiszlovije. In: Isztorija Beloruszszkoj SZSZR. [1977.] I. m. 7.

751 Isztorija Beloruszszkoj SZSZR. [1977.] I. m. 2.

752 Ld. uo. 632.

753 A Novij Portalról Gulyás Angelika adott nekem információkat, szívességgéért ezúton mondok köszönetet.

754 Pervobitnoje obszsesztvo na tyerritorii Belaruszi. Ld. <https://referat.np.by/reports/view-13520-page13> (utolsó letöltés: 2014. máj. 28.).

755 Ld. ehhez e munkám 4.6.1. fejezetének 704. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

gyar forradalomra) címmel,⁷⁵⁶ amelyből egyértelműen kiderül a százados ügyének valótlan volta. A 2013-ban publikált munka hatását azonban 2014 tavaszán még nem tudtam felmérni...

*

A Guszev-ügy szovjet és posztszovjet ábrázolásainak itt vizsgált sorozatát összevetve a magyarországival, megfigyelhető egyfajta (ugyanakkor természetesen tekinthető) fáziskésés a magyarországi, a szovjet-országi és a szovjet-belorusz, valamint a magyar és a posztszovjet leírások között. Magyarországon a fikció 1948-ra jutott el megörökítése legmagasabbnak tekinthető szintjére: bekerült az egész országban használatos általános iskolai történelemtankönyvbe és ilyen kiadványban 1956-ig kapott helyet, ekkor viszont eltávolították onnan.⁷⁵⁷ A századost és társait ezután már nem országosan kötelező érvényűvel rendszeresen közreadott szövegekben, hanem csak kisebb közösségek döntéshozói által meghatározott helyi eljárásokkal: így például a budapesti emléktáblával, utcanevekkel méltatták, ezek azonban ekként megmaradtak a magyarországi rendszerváltozásig.⁷⁵⁸ Időközben viszont több olyan szöveg is napvilágot látott, amelyek szerzői félreérthetetlenül rámutattak arra, hogy a Guszev-ügy kitaláció, így 1960 után az eset ábrázolása nem került be történelmileg hitelesként tudományos műbe. Központinak számító, orosz nyelvű szovjet tudományos összefoglalásba csak 1948-at követően, az 1949-es Szovjetunió-történetben szerepeltek először a kapitány és társai, majd, mivel az itteni történettudományban nem terjedt el az eset kitaláció voltával kapcsolatos információ, egészen az 1980-as évekig rendszeresen ábrázolták őket és mozgalmukat az ilyen szintézisekben. Sőt még 2000 után is vannak példák arra, hogy fontos történettudományi kiadványokban valóságosként mutatta be az ügyet a szerző. A szovjet-országi munkákhoz képest pedig belorusz történeti összefoglalásban még később, csak 1957-től kapott helyet Guszev kapitány szervezkedésének bemutatása, ezután viszont évtizedeken át megtalálható volt a Belorusszia, illetve Minszk történetét feldolgozó szintézisekben – az 1977-es könyv megfogalmazásainak hatása pedig még a 2000-es évek elején is érvényesült egy interneten olvasható szövegnél. Tehát a kitaláció a magyarországihoz képest később került be legmagasabb szintűnek tekinthető szovjet-országi, és még később szovjet-belorusz munkákba, ám a magyarországiakhoz képest sokkal tovább is maradt meg azokban.

A magyarországi és a szovjet ábrázolásokat összevetve, fontos különbség az is, hogy Magyarországon a Guszev-esetről több kiadásban is megjelent egy hivatkozási alaphoz tekintett szöveg: Illés Béla *Orosz tiszték Kossuth Lajosért*

756 A. Sz. Sztikalin: Vengerszkaja kampanyija i. m. 275–286., az interneten ld. www.rsijournal.net/wp-content/themes/ah/images/Poc_Clav_Icca_8v.pdf (utolsó letöltés: 2014. júl. 4.) – A szerző 2010-es munkája: *Uő: Isztorija* i. m. 267–286., ld. erről e munkám 4.6.1. fejezetének 719–723. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

757 Ld. erről e munkám 4.3. fejezetét!

758 Ld. erről e munkám 4.4. fejezetét!

című cikke.⁷⁵⁹ Így az itteni közvélemény-formálók ennek alapján mutathatták be a százados és társai mozgalmát és mivel az *Új Szó* főszerkesztője csak meglehetősen kevés konkrét információt közölt e munkájában a szervezkedés részleteiről, az itt tevékenykedő szerzők kénytelenek voltak ezekkel beérni az ügy ábrázolásainál (esetleg hasznosíthatták még az író elbeszélését⁷⁶⁰ is, de a mozgalmról abból sem tudhattak meg sokkal többet). A szovjet művek hivatkozásai azonban azt jelzik: Illés cikke nem jelent meg oroszul, az ottani, magyarul nem tudó történészeknek tehát nem állt rendelkezésükre egy „alapmunká”-nak tekinthető leírás a kapitány és hívei tetteiről, sorsukról – így azután ábrázolásaik nem egy középpontinak számító szöveghez igazodtak, aköré szerveződve, hanem sajátos láncolatot alkottak: egymást is hivatkozva, az Illés Béla-féle feldolgozásokban foglaltakhoz képest tovább is építve a fikciót. Például R. A. Averbuh 1952-es munkájában azt állította, hogy Guszev százados felszólította katonáit: álljanak át a magyar szabadságharcosokhoz; Kinyapina 1963-as könyvében pedig a kapitánynak az 1945-ös *Új Szó*-cikk szerint a bírósági tárgyaláson tett kijelentései a szervezkedés során mondottakként olvashatók.

A Guszev-eset szovjet ábrázolásai, akárcsak a magyarországiak, többféle munkában jelentek meg. Így például történettudományi szintézisekben (mégpedig a legmagasabb szintűnek számító tudományos intézmények: a szovjet tudományos akadémia, illetve történettudományi intézete és a Lomonoszov egyetem, valamint a legmagasabb szintűnek számító politikai fórum: a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága pártfőiskolája által közreadott országtörténetekben); egy-egy részterületet feldolgozó monográfiában (például Fedoszov, Fjodorov, Kinyapina vagy Verzbickij könyvében); forráskiadvány jegyzetében (Baszargin memoárjainál); vezető politikusok (Vorosilov, Mikojan) fontos alkalmakból tartott beszédében. Ezek az ábrázolások – nem egyszer a bennük közölt hivatkozásokkal is – egymást hitelesíthették, sőt a százados és társainak szovjet és magyar méltatásai, a „szocialista világrendszert”-en belül kölcsönösen elősegíthették azt, hogy a közönség valóságosként fogadja el a fiktív katonák létét és mozgalmukat. Így a Mikojan-beszéd hozzájárulhatott a budapesti Guszev utca elnevezés létjogosultságának elismertetéséhez Magyarországon,⁷⁶¹ míg ugyanezen közterület-elnevezés rendszeres említése a szovjet szintézisekben annak érdekében fejthetett ki hatást, hogy az esetet egykor ténylegesen megtörténtnek tekintsék az ottani olvasók. A kitalációt az egyes szovjet munkáknál is többféle tényező hitelesíthette: így például a fiktív mozzanatok valóságosakkal együtt megjelenítése; eredeti irat létre utaló „idézet” a szövegben; az eseteleírást tartalmazó kiadványt közreadó intézmények, a beszédek tartó politikusok tekintélye – mert noha a propagandá-

759 Ld. erről e munkám 4.1.1. fejezetét!

760 Ld. erről e munkám 4.1.2. fejezetét!

761 Ld. ehhez e munkám 4.4. fejezetének 349–350. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

val megcélzottak közül nyilvánvalóan nem kevesen viseltettek fenntartásokkal a múlt (főleg a 20. század) egy-egy részlete ábrázolásának történelmileg igaz voltával kapcsolatban, arra feltehetőleg kevesen gondoltak, hogy 19. századi, ráadásul nem is kulcsfontosságúnak tekinthető figurák, akiknek egyikéről Magyarország fővárosában még utcát is elneveztek, soha nem léteztek...

Nemcsak magyarországi ábrázolásoknál, hanem több szovjet munkában is: így például Vorosilov vagy Mikojan beszédében a Guszev-esetnek fontos funkciója volt a „szovjet–magyar barátság” történelmi megelőlegezése, legitimálása. Akárcsak a magyar szerzők szövegeiben, az itteni olvasóknak, a szovjetekében a százados és társainak története azt is hivatott volt bizonyítani az ottani közönségnek, hogy a „haladó” törekvéseket képviselő magyar szabadságharcot leverő cári hatalommal szemben igenis voltak a forradalmárok küzdelmével rokonszenvező, „haladó” szemléletű oroszok, nemcsak gondolkodók, hanem az ügyért életüket áldozó katonák is: „az oroszok” összességükben tehát nem tehetők felelőssé a „reakciós” vezetők politikájáért – különösen határozottan mutattak rá erre a budapesti Guszev utca kapcsán a gyermekenciklopédia 1961-es kiadásának írói. Ennek az ellentétnek a rendszeres megjelenítése pedig minden bizonnyal összefüggött Lenin azon nézeteivel, amelyeket *A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről* című cikkében ekként fogalmazott meg: „A nemzeti büszkeség érzése tölt el bennünket és éppen ezért különösen gyűlöljük saját rabszolga múltunkat (amikor a nemesi földesurak [!] azért vitték háborúba a muzsikot [!], hogy vérbe fojtsák Magyarország, Lengyelország, Perzsia, Kína szabadságát)”.⁷⁶² A belorusz szintézisek szerzői pedig az évtizedek során egy saját, helyi forradalmi hagyományt hoztak létre a Guszev-ügy ábrázolásaival. E hagyomány megalkotását elősegíthette az, hogy míg a szovjet–orosz munkák írói – az 1849-es intervenció tárgyalása ideológiai-propagandisztikus tendenciáinak megfelelően – rendszeresen említették szövegükben a százados orosz voltát, az általam vizsgált belorusz összefoglalások szerzői következetesen hallgattak a kapitány nemzeti hovatartozásáról. Így sokkal könnyebben lehetett beilleszteni az itteni történelembe a figurát és mozgalmát, mint ha csak egy Minszkben szolgáló oroszként jelenítették volna meg őt.

A kitaláció érvénytelenítése mind a Szovjetunióban, mind Magyarországon az 1940–1950-es évek fordulója és az 1980–1990-es évek fordulója között csak részleges volt. Ez a birodalomban azt jelentette, hogy legfeljebb csak néhány szerző (így például R. A. Averbuh⁷⁶³ vagy, feltehetőleg, T. M. Iszlamov,⁷⁶⁴ akik kapcsolatban álltak a magyar történészekkel) tudott az ügy fiktív voltáról, így ők nem ábrázolták azt műveikben, mások viszont, nem

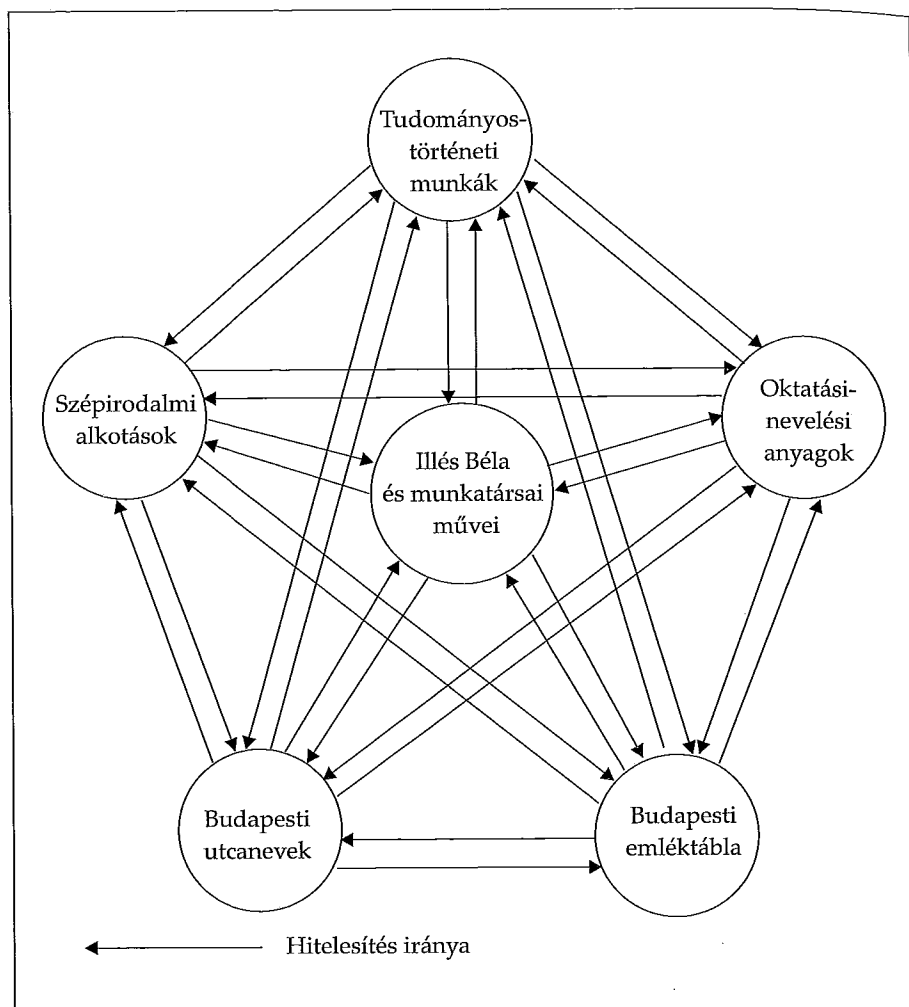
lévén ezzel tisztában, szakmailag tekintélyesnek számító kiadványokban egykor ténylegesen megtörténtként mutatták be a százados és társai mozgalmát: itt az érvénytelenítés tehát csak egyes személyek munkásságánál valósult meg. Magyarországon viszont, ahol az 1940–1950-es évek fordulójától fokozatosan elterjedt és több írásban nyomtatásban is napvilágot látott az az információ, hogy a kapitány és társai sohasem léteztek, a részlegesség azt jelentette, hogy bizonyos típusú megörökítési módszerek alkalmazásával hagytak fel az itteni közvélemény-formálók (az ügy nem kapott helyet valóságosként fontos történettudományi munkában), másokat viszont megtartottak (így például a budapesti emléktáblát és az utcanéveket): érvénytelenítésre itt tehát a különféle eljárások egy részénél került sor. A Guszev-ügy valótlanág voltával már tisztában lévő magyarok pedig bizonyos esetekben meg tudták akadályozni azt, hogy az esetet történelmi tényként bemutató szovjet munkák úgy jelenjenek meg magyarul, hogy bennük maradjon a fikció, így az 1954-es Szovjetunió-történet és az 1955-ös Averbuh-tanulmány 1956-os itteni közreadásánál. Ám erre nem volt mindig mód: a vezető szovjet politikus, Mikojan 1965-ös magyarországi beszédéből, teljes egészében közlésénél, nem lehetett kihagyni csak a soha nem létezett századossal és társaival foglalkozó részt. Ugyanakkor nemcsak a kitaláció hitelesítésénél érvényesült egyfajta kölcsönösség a szovjet, majd posztszovjet és a magyar szerzők művei között, hanem a leleplezés folyamatában is. Egyrészt magyar történész beszámolt arról, hogy szovjet kutató nem talált egykorú dokumentumokat az ügyről (így írt Verzbickij tevékenységéről Rosonczy Ildikó 1986-os és 1988-as munkájában) vagy pedig elhagyással jelezte annak fiktív voltát (ezt állította R. A. Averbuh 1956-os tanulmányáról Kosáry 1987. évi művében). Másrészt magyaroktól származó információkra hivatkozva ábrázolta immár kétes hitelességüként a történetet a *Kapitan Guszev* (Guszev százados) című 2006-os internetes anyag létrehozója és a magyar szakemberek írásait is felhasználva mutatta be valótlanágként az esetet orosz történész (ekként járt el A. Sz. Sztikalin 2010-es és 2013-as tanulmányával). Összességében viszont úgy tűnik: nemcsak a fikció elterjesztésénél, hanem érvénytelenítésénél is a magyaroké volt a kezdeményező szerep: magyarországi kiadványokból került be az 1940-es évek végén a Guszev-eset szovjet szerzők munkáiba és annak ellenére, hogy a külföldi kutatókhoz képest ők könnyebben hozzáférhettek az ottani levéltári anyagokhoz, mégsem ők mutattak rá arra, hogy a százados és társai sohasem léteztek. E jelenséggel kapcsolatban érdemes idézni O. V. Havanova és A. I. Miller megállapítását: „A szovjet és ma [1989–1999] pedig az oroszországi kutatókról általában is elmondható, hogy azon országok historiográfiájának hatása alatt álltak és állnak, amelyekkel foglalkoznak.”⁷⁶⁵ Felvethető tehát, hogy a Guszev-ügy szovjet és posztszovjet ábrázolásainál is egy nem csupán az adott esetben érvényesülő, hanem általánosabb tendencia figyelhető meg – ennek tisztázása azonban mindenképpen további vizsgálódásokat igényelne...

762 V. I. Lenin: *A nagyoroszok* i. m. 97.

763 Emlékeim szerint Spira György egyszer röviden említette nekem, hogy ő megmondta Averbuhnak: a Guszev-eset valótlanág – ám nem közölte velem, mikor tette ezt.

764 Ld. ehhez: T. M. Iszlamov: *Burzsuaznaja revolucija 1848–49*. In: *Bolsaja szovetszkaja enciklopedija*. IV. *Braszosz–Ves*. Glav. red. A. M. Prohorov. Izdatyelsztvo „Szovetszkaja Enciklopedija”, Moszkva, 1971. 472–473.

765 O. Havanova–A. Miller: *A magyar történelem* i. m. 218.

A Guszev-fikció az 1940–1950-es évek fordulóján Magyarországon

5. ÖSSZEGZÉS: TÖRTÉNELMI KOHOLMÁNYOK HASONLÓSÁGAI, KÜLÖNBSÉGEI, KAPCSOLATAI

Illés Béla e munkáiban vizsgált két kitalációja sajátos továbbépítései voltak a szovjetunióbeli magyar kommunisták II. világháborús németellenes propagandájában felhasznált két legfontosabb magyar történelmi hagyománynak: a Rákóczi-szabadságharcénak és az 1848–1849-es forradaloménak és szabadságharcénak (többek között olyan eljárásokkal, amilyeneket az író már 1917-es, dr. Utrius Pál „hagyatéká”-val foglalkozó könyvében is alkalmazott). A katonatiszt szerző e hagyományokhoz kapcsolódva igyekezett népszerűsíteni az oroszokat, a Rákóczi védelmében a magyar szabadságért életüket áldozó tüzérek és az 1848–1849-es magyar küzdelem ügyéért vértanúhalált szenvedő katonák ábrázolásával főleg a katonákat – azt igyekezve bebizonyítani a II. világháborúban vesztes Magyarország a korábbi évtizedekben erőteljes szovjetellenes propagandával megcélzott, a „felszabadító” szovjet hadsereg atrocitásaitól is szenvedő lakosságának, hogy az oroszok már a múltban is támogatták a magyar szabadságküzdelmeket, a fiktív történelmi analógiák segítségével mintegy megalapozandó a kialakuló „szovjet–magyar baráti kapcsolatokat”-at. Amikor pedig 1945 őszén e két kitalációt tartalmazó *Új Szó*-cikket Illés ismét megjelentette a Fogarasi Bélával közösen kiadott *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok* című kötetben, a könyv előszavában foglaltak által e szövegek egy, a további évtizedekre is meghatározó, sajátos kanonikus értelmezést nyertek: itt váltak félreérthetetlenül a 20. századi „szovjet–magyar barátság” történelmi előzményeivé, e kapcsolatot megelőlegező-legitimáló hagyományaivá. A két eset e fontos propagandisztikus funkciói a következő években, évtizedekben is megmaradtak.

A Rákóczi- és a Guszev-kitalációknál a hagyományteremtés többféleképpen történt. A 18. századi történet ábrázolásánál két típusú eljárásra is sor került: a közvélemény-formálók egyrészt úgy alkottak hagyományt a németellenes küzdelemhez, hogy egykor valóban élt, egymással ténylegesen is kapcsolatban állt személyeket (I. Péter, II. Rákóczi Ferenc, Esze Tamás) használtak fel ehhez, másrészt viszont fiktív események (például I. Péter segítségnyújtása) és soha nem létezett figurák (az orosz tüzérek, Jegor Morozov) közé illesztették őket. A Guszev-eset viszont teljes egészében a képzelet szüleménye volt, ugyanis mivel Illés ténylegesen élt, az aktuális propagandacélok érdekében bemutatható 1849-es „jó orosz katonák”-at nem tudott ábrázolni (Rulikowski lengyel származásáról nem egy munkából lehetett információt szerezni), fiktív történetet adott közre. A két valótlanág politikai propagandisztikus

funkcióinak megismerése pedig segít elhelyezni azokat a különféle hamisítások csoportjaiban: *a szerző céljai szerint*: itt Illés egy aktuális politikai kapcsolat számára akart hagyományt teremteni és nem nyereségvágyból (az e témákat bemutató rövid írásokért nem számíthatott különösebben nagy összegű honoráriumra), vagy a hírnév megszerzéséért (az író nem tüntette fel magát e szövegekben a fiktív dokumentumok megtalálójaként) és nem is valamiféle tréfából (ezt a cikkek közreadásának történelmi összefüggései kizárják, bár más esetekben a szerzőtől korántsem volt idegen az ilyesmi¹) alkotta meg e fikciókat.² *A hamis dokumentumok megjelenítése során* pedig a Rákóczi-kitalációnál Illés egyrészt valóban élt történelmi személyt tüntetett fel fiktív szöveg szerzőjeként (a magyar szabadságharc vezetőjét I. Péterhez írott leveleinél), másrészt soha nem élt figurát kitalált szöveg írójaként (Morozovot feljegyzéseivel), a Guszev-ügynél pedig szintén nem létezett alakot el nem hangzott kijelentések közlőjeként (a századost a bíróság előtt elmondott beszédével, illetve az erről készített feljegyzéssel).³

A két fikciónak vannak azonos típusú *elemei*: meg nem történt események egykor valóban lezajlottakként megjelenítése (például Rákóczi megvédése az orosz katonák által, a Guszev-ügy); a magyar szabadságküzdelmeket segítő, kitalált, ám ténylegesen élt személyekként ábrázolt figurák szerepeltetése (például Morozov és Guszev kapitány); fiktív források idézése, hivatkozások ezekre (például Morozov naplőfeljegyzései, a minszki per iratai) – ugyanakkor felfedezhetők fontos különbségek is köztük. A Rákóczi-kitalációban a főszereplők többsége: II. Rákóczi Ferenc, I. Péter, Esze Tamás valóban élt, jelentős történelmi személy, akikkel kapcsolatban nem kevés korabeli dokumentum maradt fenn és akiknek tevékenységével tekintélyes mennyiségű szakirodalom foglalkozott az évszázadok során – mindez megkönnyíthette a ráadásul kulcsfontosságú forrásoknak is nem egy ponton határozottan elmentmondó hamisítás bizonyítását. A Guszev-fikciónál viszont a 19. századi

figurák valamennyien a képzelet szülöttei, nagyrészt nem vezetői pozíciókat betöltő alakok (Guszev maga is csak százados), akiknek ügyét a hatóságok titokban tartották, tehát eleve nem nagy tömegű forrás keletkezhetett és maradhatott volna fenn róluk – mindez pedig igencsak megnehezíthette a kitaláció leplezését. Úgy tűnik, hogy e tényezők érvényesültek is az orosz–magyar kapcsolatokat tárgyaló történészek munkáiban: így például Wittman Tibor *Történelmünk haladó hagyományai. 1604–1918* című 1951-es művében a 18. századi szabadságharc ábrázolásánál egyáltalán nem építette be szövegébe az Illés-féle fikció elemeit Rákóczi és a cár kapcsolatáról, ám minden kétséget kizáróan valóságosként mutatta be az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc tárgyalása során a Guszev-ügyet.⁴ Ehhez hasonlóan, minden bizonnyal 1951-es, *Magyar–orosz kapcsolatok* című, sokszorosított vitaanyagában Niederhauser Emil a Rákóczi-kitalációnak csak egy mozzanatát jelenítette meg: „Rákóczi már rögtön a felkelés megindulásakor levélben tudatta szándékairól Pétert, a cár azonban ekkoriban még nem mutatott különösebb érdeklődést a magyar felkelés iránt.”⁵ Ugyanakkor a történész a Guszev-ügyet rendkívüli fontosságúként ábrázolta: „De mindennél többet mond és jelentősebb Alekszej Guszev tüzérszázadosnak és tizenöt társának az esete.” A szerző ismertette a százados és társai mozgalmát, a bírósági tárgyalást, „idézte” a kapitány azon kijelentéseit, amelyeket Illés hiteles szövegeként közölt 1945-ös *Új Szó*-cikkében (bár az abban olvashatótól némileg eltérően, feltehetőleg a „jobb fordítás”-ra törekvés jegyében) és így értékelte azt: „Guszevnek ez a védőbeszéde valóban a legjobb programot adta meg a magyar szabadságharc számára. [...] Guszev századost pedig, aki messziről figyelve az eseményeket, a forradalmár helyes érzékével mégis rátapintott a dolog lényegére, augusztus 16-án kivégezték.”⁶

4 Ld. ehhez e munkám 4.3. fejezetének 267–268. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszövegrészeket!

5 Niederhauser Emil: Magyar–orosz kapcsolatok. Sokszorosítás, h. és é. n. 18. Ld. MNL OL M-KS-276. f. 89. cs. 56. ő. e. 256. A munka címdalán: „Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség Agitációs és Propaganda Osztálya. Központi Előadói Iroda történelmi munkaközösségének vitaanyaga”. Uo. 247. Az anyag palliumán ez áll: 1951. június. Uo. sz. n. E munkára Litkei József hívta fel a figyelmemet, szívességeért ezúton mondok köszönetet.

6 Az eset ábrázolásánál pedig Niederhauser az Illés Béla 1945-ös cikkében foglaltakhoz képest tovább is alakította a kitalációt: „Guszev társaival együtt [!] ismerte az akkori haladó irodalmat, tisztán látta, hogy az orosz népek mennyire nem érdeke más népek szabadságának vérbefojtása. Ezért nagy tevékenységet fejtett ki a Magyarország ellen küldött orosz csapatok közt, Kossuthot dicsérte és igyekezett meggyőzni az embereket a háború céltalan voltáról.” Niederhauser E.: Magyar–orosz kapcsolatok. I. m. 33–34. (264.) Ugyanakkor a munka bevezetésében a szerző egyértelműen kijelentette: „Ez a kis füzet nem vállalkozhat arra, hogy akár csak megközelítően is pontos és teljes képet adjon arról a tárgyról, amelyről szól. Meg kellett elégednünk a többé-kevésbé ismert adatok összefoglalásával. Természetesen igen jó hasznát vettük annak a néhány hosszabb-rövidebb lélegzetű tanulmánynak, amely a felszabadulás óta jelent meg és vagy a magyar–orosz kapcsolatoknak egy-egy részletét tárgyalja, vagy összefoglaló képet akar adni egy-egy korszak kapcsolatairól. Természetesen igen nagy segítséget jelentettek számunkra azok a szovjet történeti munkák, amelyek tárgyalásuk során érintik azokat a kérdéseket, amelyekkel mi is találkozunk majd.” Uo. 2. (248.) Az áttekintés szövegéhez azonban nem kap-

1 Így pl. Játék c. anekdotájában Illés így írt egy tréfasorozatról: „1927 novemberében Berlinből Moszkvába látogatott Réz Andor [...] A Kommunista Magyarországi Pártjának moszkvai képviselte engem bízott meg, hogy mutassam meg Réznek a várost. Megkérdeztem tőle, hogy mit akar látni. Sokat akart. Három–négy nap alatt többet akart megismerni Moszkvából, mint amit én három–négy esztendő alatt megismertem.

Kora reggel indultunk el – gyalogszerrel – várost nézni. Egy szakállas öregember jött velünk szembe. »Nézd, itt jön Kalinyin!« – súgtam Réznek. Egy több százados kápolna mellett mentünk el. »Itt keresztelték meg Nagy Péter cárt!« – közölte barátommal. Egy hatalmas saroképületre mutatam. »Ezt a házat foglalták vissza az ellenforradalmároktól 1918 nyarán a magyar internacionalisták, Kun Béla vezetése alatt.« »Ez Bugyonnij!« – kiáltottam, mikor egy nagybajuszú katona ment el mellettünk.

Nagyon lelkiismeretlen voltam. De Réz elégedett volt, sőt, boldog.” Illés Béla: Játék. In: *Uő.* Anekdoták könyve. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1959. 56–57.

2 Vö. pl. Heszke Béla–Komoróczy Géza–Voigt Vilmos: Irodalmi hamisítás. In: Világirodalmi lexikon. V. Im–Kamb. Főszerk. Király István. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977. 171–172.; Marc Bloch: A történész mestersége. Történetelméleti írások. Osiris Kiadó, Bp., 1996. (Osiris Könyvtár. Történelem) 68–73.

3 Vö. ehhez pl. Heszke B.–Komoróczy G.–Voigt V.: Irodalmi hamisítás. I. m. 172–174.

E két munka azt jelzi, hogy 1951 körül a történészek legalábbis egy része már nagyjából-egészében tisztában volt azzal, hogy az Illés Béla-féle információk II. Rákóczi Ferenc és I. Péter kapcsolatáról nem helytállóak, ezzel viszont még nem: a Guszev-ügy is csak kitaláció – ennek kiderítéséhez ekkor még kutatásokra volt szükség, ráadásul a százados és társainak korabeli méltatásai (így például a budapesti emléktábla 1949-től) is azt látszottak igazolni, hogy a katonák valóban éltek, szervezkedésük minden kétséget kizáróan történelmi tény. Az pedig, hogy a „kitalált hagyományok” illeszkedtek a „haladó hagyományok” közé, eleinte elterjedésüket, később viszont, éppen a fontos politikai propagandisztikus funkciójuk miatt rájuk irányuló történészi vizsgálódások nyomán, leleplezésüket segítette elő.

A két fikció története, önmagán túlmutatóan, általánosabb érvénnyel a figyelemre méltóan szemlélteti azt, hogy a politikai propaganda céljainak érdekében megalkotott hamisításoknál milyen *sokféle eszköz* együttes alkalmazása szolgálhatja a kitalációk hitelesítését, az akciók hatásosságát: soha nem létezett dokumentumokra történő hivatkozás, ezek lelőhelyeinek megadásával (például Morozov naplófeljegyzései, a minszki per iratai); a képzelet szülte figurák beillesztése egykor ténylegesen élt személyek közé (például az orosz tüzérek, Rákóczi és Esze Tamás együtt ábrázolása); fiktív események beépítése valóban megtörténtek közé (például Rákóczi hazatérésének összekapcsolása az orosz katonák segítségével); a kitalált figurák, történések és dokumentumok valós személyekkel, eseményekkel és forrásokkal rokonítgatásaként megalkotása (például a hamis Rákóczi-levél és az 1707-es utasítások, a Guszev-beszédrészletnek és Bakunyin mondatainak hasonlósága; a százados és Rulikowski sorsának párhuzamai); több, hasonló fikciót tartalmazó szöveg egymás utáni közreadása (a *Rákóczi és az oroszok*, valamint az *Orosz tisztek Könyve* *suth Lajosért* című cikkek megjelentetése az Új Szó 1945. évi 2. és 3. számában).

csalódnak jegyzetek és nincsen irodalomjegyzék sem, amelyekből megismerhetők lennének a szerző Guszev-esetre vonatkozó információinak forrásai, ám 1950–1951-ben Niederhauser már nemcsak magyar, hanem szovjet kiadványokban is olvashatót a százados és társai ügyéről, mint történelmi tényről. Mindamellett nem zárható ki: ekkoriban a tudóshoz eljutottak valamiféle hírek Illés Béla munkáinak valótlanságairól és azért mutatta be ilyen hangsúlyosan a kapitány szervezkedését, hogy az anyag vitája, a különféle észrevételek nyomán kiderüljön számára, nincsenek-e hibás adatok, torzítások a mozgalom eddig megjelent ábrázolásaiban. A történész ezen áttekintése végül is nem látott napvilágot nyomtatásban (vö. ehhez: Niederhauser Emil műveinek bibliográfiája. Összeáll. Soós István. Történelmi Szemle 1993. 3–4. sz. 361–399.) – minden bizonnyal tehát erről az írásáról állította Niederhauser 1993-as, Tóth Péternek adott interjújában a következőket: a magyar–orosz kapcsolatok kutatás-a, az ötvenes évek elején nálunk is nagy divat volt, magam is kellett, hogy készítsek egy rövid vázlatot, természetesen a magyar–orosz kapcsolatokról (akkoriban még fordított sorrendben illett emlegetni). Még a pártközpont egyik munkabizottsága is megvitatta – én természetesen mint pártfunkciós nem lehettem jelen –, de kitérőnek találták, nem is jelent meg.” Ld. „Egész pályámot kisebbségi indulásom szabta meg”. Beszélgetés Niederhauser Emil akadémikussal. Tóth Péter interjúja. Magyar Tudomány 1993. 11. sz. 1336. Nem sikerült megválaszolnom a kérdést, e vitaanyagról készült valamelyik véleménynek volt-e a következménye az, hogy a történész általam ismert, nyomtatásban közzétett munkáiban soha nem említette a Guszev-esetet...

majd a *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok* című kötetben); különböző típusú szövegek egyidejű publikálása (cikkek, lábjegyzetekkel hitelesített szépirodalmi mű); több közreműködő összehangolt tevékenysége (Illés Béla és munkatársai); a kitalációk propagandisztikus tartalmaival megcélzott országközönsége számára olyan munka megjelentetése, amelynek szerzője éppen abból a külfországból származik, ahol részben vagy egészben játszódtak (volna) a fiktív események, ez pedig azt hivatott igazolni, hogy az ügyben érintet másik közösség képviselője is tényeknek tekinti az eseteket (E. Jepticin 1947-es cikke a Rákóczi- és a Guszev-kitalációkkal, Leonov 1948-as *Pravda*-beli írása a Guszev-történettel az *Új Szóban*); híres, de már elhunyt személynek a történelmi kutatások előmozdítójaként való feltüntetése (Janka Kupala említései a minszki per iratainak megtalálásánál); a történelmi valótlanságok időszakával korábban foglalkozó szerzők bírálata a múlt egyes mozzanatainak elhallgatásáért (például a *Rákóczi és az oroszok* című cikk elején) vagy egyszerűen ennek határozott kinyilvánítása: az események bemutatója szigorúan ragaszkodott a valósághoz (amint ezt Illés Béla írta válogatott elbeszélései 1950-es és 1951-es kiadásainak előszavában *A Guszev-ügy*-gyel kapcsolatban). Amikor pedig e kitalációk az *Új Szó* főszerkesztője és munkatársainak írásai, kiadványai nyomán, ezeken túl, szélesebb körben terjedtek el, immár a legkülönbözőbb szerzők eltérő típusú (például történettudományi, kifejezetten politikai jellegű, szépirodalmi stb.), nemcsak magyarul, hanem idegen nyelveken (például oroszul vagy beloruszul) közzétett szövegei egymást is hitelesíthették. Sőt a Guszev-fikciónál már nem is csupán írásművek, de más megőrkítési eljárások: emléktábla, utcanevek is, egymás hatását erősítve, hozzájárulhattak ahhoz, hogy a közönség egykor valóban megtörténtként fogadja el a valótlan-ságot (a budapesti emléktábla és a belvárosi közterület-elnevezés említései a szovjet történettudományi munkákban pedig az ottani olvasóknál segíthettek elő azt). Összességében tehát a különféle ábrázolásoknál, a fikció sajátos oda-vissza hitelesítéseivel, ezek körforgásaival működő méltatássorozat alakult ki az 1940–1950-es évek fordulójára Magyarországon (lásd a 284. oldalon található ábrát). A Guszev-történet néhány feldolgozásának összevetése ugyanakkor jól jelzi, hogy ekkoriban egyszerre forgalomban lehettek az eset „individualistább” szemléletű: a százados személyiségének, saját döntéseinek jelentőségét hangsúlyozó ábrázolások (a *Nagyvilág* cikke, Theun de Vries regénye) és „kollektivistább” felfogást érvényesítő: a történelmi viszonyoknak, a közösségnek a kapitány intervencióellenes állásfoglalása kialakulásában meghatározó szerepet tulajdonító leírások (Illés Béla *A Guszev-ügy* című elbeszélése, a Dokumenti-kötetben közzétett összefoglalás).

Nemcsak a kitalációk elterjesztésénél, hanem érvénytelenítésüknél is többféle tényező hatott – az esetekkel kapcsolatos eredménytelen történeti vizsgálódások és a társadalmi-politikai változások nyomán, a „szocializmus” időszakában Magyarországon alapvetően kétféle eljárásorozat zajlott le. Az egyik fajta, „negatív”-nak nevezhető eljárástípusnál csupán a törlés, a kihagyás valósult meg, a történetek kitaláció voltára való határozott rámutatás

nélkül. A fikciókat kiiktatták a tankönyvekből és nem dolgozták fel hitelesként történettudományi szakmunkákban; idesorolhatók még Illés Béla lábjegyzet-átalakításai és -elhagyásai is. A másik fajta, „pozitív”-nak nevezhető eljárástípusnál a különféle szerzők óvatosabban fogalmazva (a Rákóczi-fikcióról Kosáry az 1951-es Bevezetés-kötetben; a Guszev-ügyről Szeberényi Lehel a karcolatában, továbbá Waldapfel Eszter) vagy határozottan, egyértelműen kimondva (a 18. századi „események”-ről Kosáry az 1956-os Petőfi körüli vitában és 1987-es tanulmányában, Péter László; a 19. századiakról Illés Endre, Hegedűs Géza, Végh Antal, Zolnay Vilmos, Szeberényi 1979-es bevezető cikkében, Péter László, Vadász Sándor, Kosáry az 1987-es munkájában) kifejezésre juttatták azt, hogy e történetek valótlanok. Ugyanakkor munkámban e kitalációk sorsának áttekintésénél megfigyelhető az a jelenségegyüttes is, hogy voltak olyan személyek, akik részt vettek a képzelet szüleményeinek mind az elterjesztésében, mind az érvénytelenítésében: akár úgy, hogy ezt nyíltan elismerték (Goda Gábor a visszaemlékezéseiben), akár ennek bevallása nélkül (Illés Béla, Hegedűs Géza). Sőt a vizsgált példák azt mutatják: előfordulhatott az is, hogy ugyanaz a szerző közreműködött több fikció hitelesként elterjesztésében (Hegedűs Géza a Rákóczi- és a Guszev-történetekénél is) és csak az egyik leleplezésénél (a százados és társai ügyénél). A fentiekben van példa arra is, hogy valakinek fontos szerepe volt egy kitalált eseménysorozat valóságosként közismertté tételében (Pach Zsigmond Pálnak a Rákóczi-fikciónál) és egy másik érvénytelenítésénél (ugyanőneki a Guszev-történetnél).

A Rákóczi és Péter cár kapcsolatával foglalkozó kitalációnál lényegesen hosszabb ideig, ha csak részlegesen is érvényben maradt Guszev-fikció magyarországi sorsa, önmagán túlmutatóan, általánosabb érvennyel is szemlélteti a történelmi-politikai változások és az aktuálpolitikai célokat szolgáló hamisítások összefüggéseit. 1945-ben Illés Béla a „szovjet-magyar jó kapcsolatok” kialakítása, legitimálása érdekében jelenítette meg a százados és társai esetét – a történet e funkciója egészen az 1980-as évek végéig, a magyarországi rendszerváltozásig megmaradt –, és az 1940-es évek második felében munkatársaival együtt igyekezett hitelesíteni és népszerűsíteni azt, amely bekerült az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc centenáriumának különféle anyagaiba is. A Guszev-ügy hitelessége leginkább 1948 és 1953 között volt támadhatatlan, 1956 után viszont, a politikai-társadalmi változások, a százados személyével, mozgalmával kapcsolatos eredménytelen történészi kutatások, továbbá Illés Bélának az irodalmi életben bekövetkezett pozícióvesztése nyomán az eset valós volta egyre nyíltabban megkérdőjelezhetővé vált, a Kádár-korszak évtizedeiben nem egy szerző mutatott rá annak valótlanságára – ekkoriban pedig már a Guszev-ügy szerzője maga is érvénytelenítette valamelyest saját elbeszélése hitelesítéseit. Ám a soha nem létezett katonák méltatásainak 1956 utáni történetéből az is jól látszik, hogy bizonyos történelmi helyzetekben (kiváltképpen egy diktatúrában) a politika, a propaganda igényei erősebbeknek bizonyulhatnak a tudományos igazságkeresés szempontjainál. A „szovjet-magyar barátság”-ot erősíteni hivatott belvárosi utcánév és

az emléktábla még azokban az években is megmaradtak, amikor már nyilvánvaló volt, hogy a történészek kutatásai nem igazolják Guszev százados és társai valóságosságát. E kitaláció sorsának ilyenén alakulásában ugyanakkor, úgy vélem, fontos tényezőnek tekinthető az is, hogy a legszélesebb nyilvánosság számára megalkotott méltatásokat: a fővárosi emléktáblát, a belterületi utca-elnevezést az illetékesek még az ügy fikció voltának kiderülése előtt hozták létre. Azokat később minden bizonnyal nemcsak azért nem távolították el, mert féltek egy esetleges szovjet tiltakozástól, hanem azért is, mivel tartottak egy olyan fajta presztízsveszteségtől, amelyenről, éppen Illés Béla anekdotái kapcsán, Máté György ezt írta egy 1974-es cikkében: „Mások azonban Illés Béla kikerekített, részben kitalált anekdotáira azt mondták: »íme, így lehet hinni a kommunistáknak«. Így foglaltak állást ezzel kapcsolatban a belső ellenforradalmi erők, majd a nyugati, renegát emigráció egyes személyiségei is.”⁷ A Guszev-esetnél tehát valóban az történt, amit egy 1953-as „bizalmas értesülésen alapuló” feljegyzés szerint az író állított: „túl messze mentek már az

7 Máté György: Az igaz és a való. Illés Béláról, emlékezve. Magyar Sajtó 1974. 3. sz. 83. Illés kitalációiról már az 1940-es évek végétől különféle szövegek kerültek forgalomba, az 1960-as években pedig nem egy anekdota, paródia humorizált a jelenségen. Fodor András 1949. márc. 21-i naplóbejegyzésében olvasható a következő álsívers: „Itt nyugszik Illés Béla – nem igaz.” Fodor András: A Kollégium. Napló, 1947–1950. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1991. 251. E szöveg variánsai, mint az írora különösen találó megállapítások, még több évtized múltán is megjelentek a vele foglalkozó cikkekben: így Goda Gábor visszaemlékezésében: „Itt nyugszik Illés Béla, ha igaz...” (Goda Gábor kávéháza. I. m. 27.) és Jovánovics Miklós munkájában: „Itt nyugszik Illés Béla/ De ez nem igaz.” (Jovánovics Miklós: Itt nyugszik. Népszabadság 1995. márc. 25. 23.) Illés anekdotázásáról és arról a jelenségről, hogy ezzel összefüggésben az íróról is számos anekdota került forgalomba, Máté György ezt írta: „A magyar anekdotakincs egyik kedvelt műfaja volt egy időben az Illés-sztori, amelyet népies és illusztris társaságban magam is műveltem. E kis történetek lényege az volt, hogy Illés Béla is bőkezűen élt kortársairól szóló elbeszéléseinél írói jogával, és azokat a maga szája íze szerint alakította át. Némileg megnyugtat, hogy ő maga is bölcs mosollyal hallgatta ezeket a róla szóló, néha elég kegyetlen történeteket és nem haragudott értük a szerzőkre.” Máté Gy.: Az igaz i. m. 82–83. Vö. még: Aczél Tamás–Méray Tibor: Tisztító vihar. JATE Kiadó, Szeged, 1989. 23., 25., 409. Illés Béla-paródiákat ld. még: Szeberényi L.: Guszev kapitány. I. m. [1961.] 407.; Uő: Guszev kapitány. I. m. [1965.] 52.; Uő: Guszev kapitány. I. m. [1979.] 15.; Szalay Károly: Csillás Béla: Találkozások Illés Bélával. Élet és Irodalom 1961. dec. 30. 6.; Uő: Illés Béla. Találkozásaim Illés Bélával. In: Nevető Parnasszus. Paródiák huszadik századi magyar írókról. Összegejt., vál. Szalay Károly. Magvető Kiadó, Bp., 1975. 224–225.; Bárány Tamás: Illés Béla. In: Uő: ...és így írunk mi! Magvető Könyvkiadó, Bp., 1965. 21–22.; Devecseri Gábor: Szigligeti mozaik. In: Uő: Lágymányosi istenek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1967. 536–538. Devecseri Gábor pedig ugyanebben az írásában így ábrázolta Illés Martin Andersen Nexø-tolmácsolását: „híres írók könyvesboltja-beli tolmácsolás”-án „nem voltam jelen, csak Barabás Tibor hú beszámolójából ismerem. Az eredeti szöveghez tehát nem kellett semmit hozzátennem. [...] A hiteles változatlan szöveget semmi paródia nem szárnyalhatta volna túl.

Nexø (aszíralta támaszkodva erősen megnyomott, akadozó hangon): Ich... freue mich... dass... ich once again... in your... beautiful... country... bin.

Illés Béla (határozottan, pattogóan, csak hatásszüneteket tartva): nagyon öhülök /, hogy újha itt lehetek az önök szépséges, szocializmust építő hazájában /, és kezét szohíthatok hégi kedves és szehetett bahátommal /, Illés Bélával! Uo. 536. Az ilyen információk elterjedése hozzájárulha-

ügyben és nem lehet visszatáncolni”.⁸ Ezzel szemben a Rákóczi-kitalációnál, mivel annak számos részlete ellentmondott a releváns 18. századi forrásoknak és az ezek felhasználásával megalkotott történettudományi munkáknak, még az előtt kiderült a hamisítás, mielőtt a közvélemény-formálók olyan méltatásokat hoztak volna létre, amelyeket a fentiekben említett okokból nagyon is nehéz lett volna megszüntetni vagy valamiképpen átalakítani (például nagy szimbolikus értékű helyen utcaelnevezés Jegor Morozovról). Abban, hogy egymástól ennyire eltérően alakult a két kitaláció sorsa, nem elhanyagolható tényezőnek tekinthető a nagyszabású megemlékezésekkel járó kerek évfordulók kronológiai sorrendje is. A nehezebben leleplezhető fikció: Guszev százados ügyének, kivégzésének centenáriuma hamarabb, 1949-ben került sor, mint a könnyebben felismerhető hamisítással összekapcsolható 1953-asra, a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 250. évfordulójára. Az adott politikai viszonyok között ugyanis, ha 1949 augusztusáig nem bizonyosodott be minden kétséget kizáróan, hogy Guszev százados és társai sohasem léteztek, méltó módon meg kellett öröközni az emléküket, néhány évvel később azonban, amikor a Rákóczi–Péter cár kapcsolat Illés Béla-féle bemutatásának legalábbis problematikus voltával minden bizonnyal már nem kevesen tisztában voltak, nem tárgyalták jelentős munkában történelmi tényként az esetet.⁹ A Guszev-fikció sorsa ugyanakkor, önmagán túlmutatóan, azt is jól szemlélteti, hogy különböző, egymással adott esetben szembenálló politikai erők (magyar és külföldi kommunisták, kisgazdapárti politikusok) miként használhatják fel propagandájukban, saját aktuális politikai céljaik érdekében, ugyanazokat a történelmi figurákat. A kitalációk egyes szövegváltozatainak összevetései, szintén általánosabb érvennyel jelzik, hogy a mikrofilológiai módszer miként használható a politikai propagandaanyagok elemzésénél és járulhat hozzá a manipulációs eljárások pontosabb megismeréséhez.¹⁰

E valótlanágok történetének vizsgálatánál további kutatásokat igényelne annak akár csak részleges felderítése is, hogy a történelmileg hitelisként bemutatott esetek különféle ábrázolásai miként hatottak az ezekkel megcélzottakra, akik közül minden bizonnyal jó néhányan tovább is terjesz-

tott Illés szavahihetőségének elvesztéséhez, ezáltal pedig történelmi kitalációinak érvénytelenítéséhez is.

8 Ld. ehhez e munkám 4.2. fejezetének 188–189. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

9 E megállapítással összhangban vannak R. Várkonyi Ágnes azon visszaemlékezései, amelyeket 2012. júl. 19-i levelében írt meg nekem: e szerint az 1940–1950-es években „indult a pályánk és nem emlékszem, hogy Illés Béláról és ezekről a képtelenségeiről egyáltalán szó lett volna közöttünk, pályakezdő történészek között. Sőt: 1953 nyarán szovjet–magyar történész-kongresszus volt Budapesten, a Rákóczi-szabadságharc kezdete évfordulójának emlékére. Sem a magyar résztvevők, sem az orosz vendégek nem említették Illés Bélát.” R. Várkonyi Ágnes információiért, a Rákóczi–Péter cár kapcsolatáról megalkotott kitaláció vizsgálatához nyújtott segítségéért ezúton mondok köszönetet.

10 Vö. ehhez: *Martinkó András*: Mikrofilológia. In: Világirodalmi lexikon. VIII. Mari–My. Főszerk. Király István. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. 387–388.

tették a fikciókat.¹¹ E jelenség jól megfigyelhető a Magyar Nemzeti Bank Angyalföldi Fiókjában 1952. szeptember 16-án lezajlott politikai pártnapról készült jegyzőkönyvnl, amely szerint az ekkor tartott beszámolóban, az 1848. szeptember 28-i pákozdi csata évfordulójával összefüggésben, a szabadságharc eseményeinek tárgyalásánál helyet kapott a küzdelem iránti külföldi rokonszenv-megnyilvánulások és segítségnyújtás ismertetése is: „A magyar szabadságharc mellett Marx és Engels példája nyomán Európa minden demokráciája kiállt. A nemzetközi forradalmi szolidaritás nagyszerű megnyilvánulásként egymás után érkeztek hazánkba népünk szabadságharcának megsegítésére külföldi önkéntesek. A magyar nép szívébe zárta ezeket a hősokeket s mellettük Guszev százados és társait, akik a magyarság letiprására küldött cári hadseregben összeesküvést szöttek és életüket áldozták a magyar szabadságért.”¹² Akárcsak nyomtatásban közreadott munkáknál, e szövegnél is hitelesíthette a képzelet szüleményét a fiktív mozzanatok valóságossággal együtt megjelenítése és elkészítésének alkalmi is.

Lehetne vizsgálódásokat folytatni annak feltérképezéséhez is, hogy e kitalációk, közülük is inkább a Guszev százados és társai mozgalmával foglalkozó, elterjedésük legfontosabbnak tekinthető színterein: Magyarországon és a Szovjetunióban kívül hol és miként jelentek meg. Például az 1849-es fikció ábrázolásai napvilágot láttak nyomtatásban magyarul, Magyarország határain túl, ám részben még magyar nyelvterületen: Romániában is. Így például Balogh Edgár *Szláv vértanúk* című előadásában, amely 1948 elején elhangzott a bukaresti román rádió magyar nyelvű adásában és nyomtatásban is megjelent a szerző *Az igazi 1848. A századik évfordulóra* címmel közreadott, szintén 1948-as kötetében, a következő összefüggésben mutatta be a Guszev-esetet: a „cári reakció ellen jön létre az első magyar–román egyezmény, s ez ellen küzd a lengyel Bem tábornok is, amikor magyar és román csapataival egy héttel Kossuth és Bálcescu megegyezése után Moldvába vonul be, hogy a román forradalom feléledésére nyújtson alkalmat. Moldvai kiáltványában említi meg Bem a cárizmus ellen küzdő nemzetek leghatalmasabb szövetségését: az orosz népet. Arra hivatkozik, hogy az orosz birodalomban forradalom készül s akkor a magyar szabadságharc leverésére kiküldött cári hadseregeket hazahívják.

Közel száz esztendőnek kellett eltelnie, hogy Bem tábornok hivatkozása az orosz forradalmárookra igazolást találjon. Szovjet tudósok Minszk városában egy régi aktacsomót fedeztek fel, amely Alekszej Guszev tüzérszázados és 15 tisztjének bűnügyét tartalmazza. Ezeket a katonatiszteket 1849 májusában, két hónappal Bem moldvai hadjárata előtt, azért tartóztatták le a cári hatóságok, mert Paszkevics herceg seregén belül propagandát fejtettek ki az intervenció ellen a magyar szabadságmozgalom érdekében s magasztalóan

11 Ld. még e munkám 4.3. fejezetének 298. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

12 Ld. BFL XXXV. 108. c. 388. d. C/266(-2) dosszié 13/1. sz.

nyilatkoztak Kossuth Lajosról.¹³ Balogh „idézte” a százados néhány mondatát, amelyeket Illés Béla 19. századi forrásrészletként közölt 1945-ös, *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című cikkében,¹⁴ ismertette az ítéletet, majd így értékelte a szervezkedést: „Alekszej Guszev és társai bitófán végezték életüket és vértanúságukkal az orosz nép legjobbjainak magatartását igazolták a cári hódító politikával szemben.”¹⁵ A fikatív ügy itt a Bem kiáltványában foglaltakat volt hivatott alátámasztani, ugyanakkor jeleznie kellett azt is: „az orosz nép legjobbjai” szembefordultak a cári intervencióval, tehát „az oroszok”-at összességükben nem lehet felelőssé tenni a magyar szabadságharc leveréséért. Az 1849-es magyar–román–szláv együttműködés megjelenítése pedig a 20. századi, aktuális politikai kapcsolatépítési törekvések történelmi megelőlegezésére, legitimálására is szolgált. A kitalációt e munkánál hitelesíthette, hogy a képzelet szülte mozzanatok valósakkal együtt jelentek meg, sőt összhangban voltak egy igazi történelmi dokumentumban: a Bem-kiáltványban írottakkal; a nem létező források megtalálásának bemutatása; az „idézet” az egyik ilyen szövegből, továbbá az eset ábrázolását tartalmazó kötet címe: *Az igazi 1848*, amely azt sugallhatta az olvasóknak, hogy e műben csakis a leggondosabban ellenőrzött adatok kaphattak helyet. Nem sokkal később, 1949 tavaszán Romániában is megjelent magyarul Illés Béla: *A Guszev-ügy* című novellájának az a variánsa, amelyben a százados beszédének valóságát a részleteihez kapcsolt lábjegyzeteknek kellett igazolniuk.¹⁶ A fikció azonban nemcsak magyar szerzők feldolgozásaiban látott napvilágot Romániában, hanem román alkotó: Vlaicu Bârna (írásváltozattal: Bîrna) költő, műfordító *Romanul Caterinei Varga* című 1960-as,¹⁷ magyarul *Varga Katalin regénye* címmel három ízben (1963, 1969, 1977) kiadott munkájában is. Bârna a 19. századi, erdélyi bányászmozgalom vezetője életének bemutatásánál írt az 1848–1849-es magyar forradalomról és szabadságharcról is, ezzel összefüggésben Ferenc József és I. Miklós szövetségkötéséről, e szövegrészhez pedig lábjegyzetet illesztett, amely szerint „A történelmi igazság érdekében azt is meg kell említenünk, hogy I. Miklós cár lépése a magyar szabadságharc elfojtására mélységes felháborodást keltett Oroszország felvilágosult és haladó szellemű köreiben.”

13 Balogh Edgár: Szláv vértanúk. In: *Uő: Az igazi 1848. A századik évfordulóra*. Józsa Béla Athenaeum kiadása, Cluj-Kolozsvár, 1948. (Népművelési Füzetek 1.) 32. A rádióelőadásokról ld. uo. 2.

14 Uo. 32–33. Vö. ehhez e munkám 4.1.1. fejezetét! Az 1948-as szöveg szerzője az „idézet”-ben az „azt érzük el” részlet helyett „azt értük el”-t közölt, talán azért, mert ezt pontosabb fordításnak tartotta. Ld. Balogh Edgár: Szláv vértanúk. I. m. 32.

15 Uo. 33.

16 Illés B.: *A Guszev-ügy*. In: *Uő: A Guszev-ügy. Novellák*. I. m. [1949.] A kötet megjelenésének időpontjáról ld. uo. 2. Vö. még: Ioan Aszódy: Petőfi poetul domniei poporului. *Revoluția și războiul pentru libertate din Ungaria și Ardeal 1848–1849*. Editura de Stat, h. n. [București], 1949. 142–146., a könyvről ld. Dombi Géza: Az igazi 48-ról és Petőfiről – a román olvasóknak. (Aszódy János könyve.) Utunk [Kolozsvár] 1949. szept. 3. 10.

17 Ld. Belia György: Bârna. In: Világirodalmi lexikon. I. A–C. Főszerk. Király István. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984. 708.

A szerző bemutatta Herzen és Csernisevskij ezzel kapcsolatos nézeteit, majd ezeket állította: „Magában a cár által Magyarországra küldött seregben is előfordult az engedelmség megtagadása, mint Guszev kapitány és más tizenhat tiszt esetében, akiket felakasztottak, mert nyíltan rokonszenveztek a magyar forradalmárokkal.” Bârna itt „idézte” a százados hadbíróság előtt elmondott beszédének egy rövid részletét, majd ezzel zárta leírását: „amikor pedig kivégzésük helyére kísérték őket, ezt kiáltotta a tizenhét elítélt: »Éljen a szabad népek testvéri szövetsége!«”¹⁸ Akárcsak nem egy, a korábbiakban vizsgált szovjet munkában,¹⁹ e jegyzetben is megfigyelhető egyfajta fokozatosság a konkrét esetek sorrendjénél: a két gondolkodó csak kijelentéseivel ítélte el az intervenciót, a cári hadsereg katonái, Guszev kapitány és társai azonban cselekedtek is: megtagadták az engedelmséget. Ám az ügy eddig ismertetett-elemzett ábrázolásaihoz képest a román szerző itt továbbalkította a kitalációt: szerinte nem csupán az elítéltek egy részét végezték ki, hanem valamennyiüket és még Illés Béla elbeszélésében csak a százados kiáltotta azt, hogy „Éljen a szabad népek testvéri szövetsége!”,²⁰ Bârna szövegéből az derül ki: az összes halálraítélt ezt tette. Az ügy egésze, a „mártírok” számának, „a népek igazi érdekei”-nek felismeréséről tanúskodó kijelentésüknek közlésével pedig alkalmas volt arra, hogy konkrét példaként szolgáljon a jegyzet elején, majd az eset leírása előtt olvasható általános jellegű megállapítások igazolására. A kitalációt e munkánál nemcsak az hitelesíthette, hogy a fikatív mozzanatok valóságosakkal együtt jelentek meg, továbbá a jegyzet elején a „történelmi igazság” érvényesülése fontosságának hangsúlyozása, hanem az is, hogy a csak 1999-ben elhunyt Bârna²¹ e könyvének későbbi kiadásában is változatlanul látott napvilágot a Guszev-történet.²² Ez azt sugallhatta az olvasóknak: ha az ügyel, illetve bemutatásával kapcsolatban időközben bármiféle probléma merült volna fel, a szerző nyilván foglalkozott volna azzal és szükség esetén módosította volna szövegét – mivel azonban átalakításra nem került sor, az ábrázolás nyilvánvalóan minden szempontból helytálló. A regény 1963-as kiadásánál pedig az is elősegíthette a fikciónak tényként elfogadtatását az olvasókkal, hogy a munkáról a nagyváradi Fáklya című újság szeptember 7-i számának hasábjain közzétett ismertetés szerzője azt állította: a könyv „minden fejezete és lapja alapos kortörténeti tanulmányokra, irattári kutatásokra vall”.²³ Balogh Edgár előadása, az Illés-novella és Bârna regényének három kiadása egymást is hitelesíthették a kitaláció ismertetésénél

18 Vlaicu Bîrna: Varga Katalin regénye. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest, 1963. 277–279. E műre Filep Tamás Gusztáv hívta fel a figyelmemet, szívességgel ezúton mondok köszönetet.

19 Ld. ehhez e munkám 4.6.1. fejezetét!

20 Ld. pl. Illés B.: *A Guszev-ügy*. In: *Uő: A Guszev-ügy. Novellák*. I. m. [1949.] 36.

21 A szerző 1970–1980-as években megjelent munkáiról ld. pl. Bârna. In: Világirodalmi lexikon. Kiegészítő köt. A–Z. Főszerk. Szerdahelyi István. Akadémiai Kiadó, Bp., 1996. 92.

22 Ld. Vlaicu Bîrna: Varga Katalin regénye. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest, 1969. 279–280.; *Uő: Varga Katalin regénye*. Albatrosz Könyvkiadó, Bukarest, 1977. 275–276.

23 Vlaicu Bîrna: Varga Katalin regénye. Fáklya [Nagyvárad] 1963. szept. 7. 4.

– ugyanakkor a romániai, elsősorban magyar közönségnél a képzelet szülte szervezkedéssel kapcsolatos információanyagot annak külföldi, mindenekelőtt magyarországi megjelenítései is befolyásolhatták.

A Guszev-fikció ábrázolásai felbukkantak nem magyar és nem orosz vagy belorusz, hanem más: így német nyelvterületen, berlini kiadványokban is. Így például a *Bolsaja szovetszkaja enciklopedyija* 1951-es VII. kötetének *Vengrija* szócikkből a magyar történelem áttekintése, a soha nem létezett katonák esetével²⁴ megjelent önálló kiadványként *Geschichte Ungarns* (Magyarország története) címmel, a *Grosse Sowjet-Enzyklopädie. Reihe Geschichte und Philosophie* (Nagy szovjet enciklopédia. Történelmi és Filozófiai Sorozat) 25. darabjaként, 1953-as évszámmal,²⁵ majd ugyane szöveg ismét napvilágot látott nyomtatásban az 1955-ös *Volksrepublik Ungarn* (Magyar Népköztársaság) című kiadványban, amely a *Grosse Sowjet-Enzyklopädie. Reihe Länder der Erde* (Nagy szovjet enciklopédia. A Föld Országai Sorozat) 24. köteteként a szovjet mű *Vengrija* szócikkének fordítása volt.²⁶ A kitalációt e munkáknál nemcsak azok a tényezők hitelesíthették, amelyek az eredeti, orosz nyelvű kiadásnál, hanem az is, hogy bármiféle megjegyzés, változtatás nélkül közölték 1951 után évekkel később, kétszer is, ami azt sugallhatta: a jelentős összefoglalás e részletével kapcsolatban nem merült fel semmiféle olyan probléma, amely miatt valamiképpen át kellett volna alakítani vagy ki kellett volna hagyni azt – így tehát e leírás újabb megjelentetéseinek idején is helytállónak tekinthető. 1954-ben napvilágot látott németül is Nyifontov 1949-es monográfiája *Russland im Jahre 1848* (Oroszország 1848-ban) címmel, ám e könyvben, az eredeti, orosz nyelvű munkához²⁷ képest a Guszev-ügy ismertetésénél eltérések figyelhetők meg. A német műben az eset ábrázolásának főszövegbeli első mondata ugyanis csak így informálja az olvasót: „Ezenkívül egy másik forradalmi összeesküvés Belorussziában valószínűleg [*wahrscheinlich*] bizonyos szempontból kapcsolatban állt a magyar nép szabadságharcával.”²⁸ Itt tehát

korántsem jelentek meg mindazok az óvatos megfogalmazások, amelyekkel a szerző a Guszev-történettel kapcsolatos fenntartásait eredetileg kifejezésre juttatta. Azonban míg az orosz nyelvű könyvben az ügy leírásához kapcsolódó lábjegyzetben Nyifontov „tény”-ként (*fakt*) említette azt, az 1954-es munka e lábjegyzetében már csak „adat”-nak (*Angabe*, itt *Augabe* elírással)²⁹ minősül, ami által sokkal kevésbé tekinthető hitelesnek, mint a korábbi megjelöléssel. Ám a főszövegbeli, Guszev százados és társai szervezkedésének, sorsának valóságosságával kapcsolatban bármilyen fenntartást nélkülöző leírást ilyen vonatkozásban nem gyengítette az a jegyzet, amely ezen „adat” forrásairól tájékoztat, így az eset egykor ténylegesen megtörténtként kapott helyet e könyvben. Illés Béla *A Guszev-ügy* című elbeszélésének az író 1956-os, *Harminchat esztendő* című kötetében olvasható változata, a százados beszédét történelmileg hitelesíteni hivatott lábjegyzetekkel *Rittmeister Gussew* (Guszev kapitány) címmel jelent meg németül, a szerző *Denn es ist ein gutes Volk* (Mert ez egy jó nép) című 1960-as elbeszélésgyűjteményében.³⁰ Az eredeti novella és fordítása között lényeges különbség, hogy míg a magyar cím: *A Guszev-ügy* nem a százados személyére, hanem az eset egészére irányítja az olvasó figyelmét,³¹ a német cím: *Rittmeister Gussew* a tiszt figurájának jelentőségét hangsúlyozza. A kapitány személyisége, tettei megjelenítésénél pedig a magyar szövegtől figyelemre méltó eltérés az, hogy a német fordításból kimaradt az a néhány mondat, amelyek szerint, még az intervencióellenes szervezkedés előtt, saját sorsáról gondolkozva, a tiszt „Pár pillanat múlva elnevette magát. Önmagán nevetett.

– Helyesebb volna úgy mondani: Nekem már nincs vesztenivalóm. Ez az igazság!”³² E részlet kihagyásával, az eredeti szövegben foglaltakhoz képest a százados érdemei a katonai beavatkozással történő szembefordulással kapcsolatos döntésének meghozatalánál sokkal jelentősebbekké válhattak a külföldi olvasók számára. Így ugyanis az nem egy az élettől már semmit sem remélő, megfáradt, kiábrándult, idős ember tette volt, ami pedig csökkentette volna értékét, áldozathozatalának nagyságát. A lexikon-szócikk-részlet német kiadásai, a tudományos monográfia és a lábjegyzetekkel ellátott szépirodalmi mű alkalmasak lehetnek arra, hogy egymást kölcsönösen hitelesítve, a képzelet szülte ügyet egykor ténylegesen megtörtént esetként fogadtassák el olvasóikkal. Azonban erősen kétséges: lehetne-e tisztázni további kutatásokkal, hogy e munkák hatására a német közönségnek legalább egy része elfogadta-e valóságosként a történetet – ám a kitaláció leleplezését német nyelvterületen mindenképpen elősegíthette Árpád von Klimó *Vom Mars bis an die Donau. Der Rittmeister Alexej Gussew* (A Marstól a Dunáig. Alekszej Guszev

29 Uo.

30 Béla Illés: *Rittmeister Gussew*. In: *Uő: Denn es ist ein gutes Volk. Erzählungen*. Dietz Verlag, Berlin, 1960. 218–241. A fordítás alapjául szolgáló magyar munkáról ld. uo. 4.

31 Ld. erről e munkám 4.1.2. fejezetét!

32 Illés B.: *A Guszev-ügy*. I. m. [1956.] 360. Vö. *Uő: Rittmeister i. m.* 226. Ld. még e munkám 4.1.2. fejezetét!

24 Ld. erről e munkám 4.6.1. fejezetének 555–557. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

25 Ld. W. L. *Israeljan*: *Die Revolution von 1848/49*. In: *Geschichte Ungarns*. Rütten & Loening, Berlin, 1953. (*Grosse Sowjet-Enzyklopädie. Reihe Geschichte und Philosophie* 25.) 23. A Guszev-eset leírásához nem kapcsolódik az információk forrását megjelölő lábjegyzet, a kiadvány végén található irodalomjegyzékben viszont ott van az 1948-as magyarországi Dokumenti-kötet és Nyifontov Roszsizja v 1848 godu c. monográfiája is. Ld. *Literatur*. In: *Geschichte Ungarns*. I. m. 69., 70. Az eredeti szovjet enciklopédia szócikkének adatait ld. uo. 2. Vö. még: Á. von Klimó: *Vom Mars i. m.* 225., 294.

26 Ld. W. L. *Israeljan*: *Die Revolution von 1848/49*. In: *Volksrepublik Ungarn*. Verlag Kultur und Fortschritt, Berlin, 1955. (*Grosse Sowjet-Enzyklopädie. Reihe Länder der Erde* 24.) 64. A Guszev-eset leírásához nem kapcsolódik az információk forrását megjelölő lábjegyzet, az itt található irodalomjegyzékben viszont ott van az 1948-as magyarországi Dokumenti-kötet és Nyifontov Roszsizja v 1848 godu c. monográfiája is. Ld. *Literatur*. In: *Volksrepublik Ungarn*. I. m. 96. Az eredeti szovjet enciklopédia szócikkének adatait ld. uo. 4.

27 Ld. erről e munkám 4.6.1. fejezetének 537–540. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

28 A. S. *Nifontov*: *Russland im Jahre 1848*. Rütten & Loening, Berlin, 1954. 339.

kapitány) című tanulmánya, amely 2002-ben látott napvilágot a *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR* (Szocialista hősök. Kelet-európai és kelet-németországi propagandafigurák kultúrtörténete) című kötet lapjain.³³ E munka egyértelműen fikcióként tárgyalta a százados és társai ügyét, bemutatva annak különféle ábrázolásait, magyarországi sorsát, ebben érvénytelenítését is.

A Guszev-eset kitaláció voltának tisztázása után, immár a III. évezred elején is kerültek forgalomba a történetnek, illetve sorsának új ábrázolásai, értelmezései. Így például Burget Lajos *Retró szótár. Korfestő szavak a második világháborútól a rendszerváltásig* című munkájában van önálló Guszev szócikk, a következő leírással: „Magyarországon Illés Béla – a szovjet hadsereg őrnagya, író – teremtette meg a soha nem létezett hős Guszev kapitány alakját. Miután Illés tudta, hogy az országban a szovjetek nem kedveltek, keresett egy olyan orosz katonai alakot, aki az 1849-es magyar szabadságharc idején a mi oldalunkra állt és küzdött a magyar szabadságért. A regény megjelenése után gőzerővel megindult a Guszev-kutatás, Budapesten a Sas utcát Guszev utcára keresztelték, Nyíregyházán a Guszev-telep hirdette nevét, de az országban másutt is utcák, terek, intézmények őrizték a Guszev nevet. Ma a Sas utca visszakapta régi nevét.”³⁴ Az, hogy a fiktív személy önálló szócikket kapott, amely a kitaláció történetének számos mozzanatát ismerteti, jól mutatja: a kiadvány közreadói³⁵ a II. világháborútól a rendszerváltásig tartó időszak egyik jellemző mozzanatának tekintették azt – ám nem törekedtek a konkrét esetből, azon túlmutatóan általánosabb érvényű következtetések levonására. Ezzel szemben Kiss József a *Tréfa volt csupán, vagy intő tanulság? Illés Béla történelemhamisítása* című, a pozsonyi Új Szó 2009. december 31-i számának hasábjain közzétett cikkében, a fikció történetének bemutatásánál (amelyhez felhasználta Tabák András 2005-ös³⁶ és e sorok írójának 2006-os tanulmányát³⁷ is), a „kitalált hagyományok” jelenségével összefüggésben ezt állította: „S ez önkéntelenül hazai felhangokat is kaphatna. A Szlovák Nemzeti Párt hazafias hűségesküt követelő korifeusa nem is olyan régen azzal az állítólagos szemtanútól hallott értesüléssel állt elő, hogy Milan Rastislav Štefánikot egy cseh tiszt lőtte fejbe. Talán nem is a történészek lenéző legyintése nyomán maradt folytatás nélkül az egész bárgyú bennfentes »tájékozottság«, hanem ehhez a feljebbvalók beavatkozására volt szükség. De kérdés, mi lenne, ha az alany szerepébe másvalaki kerül. Hogy honnan, háromszor találghatunk.

A Guszev-ügy végül nem egy jóízű tréfa, hanem tanulság.”³⁸ A kitalációt, annak sorsát tehát Kiss nem a múlt a mai olvasók számára egyik szórakoztató részletének tekintette, hanem a jelenségből, az általánosabb összefüggések felismerésének igényével, igyekezett tanulságot megfogalmazni saját kora problémáival kapcsolatban, cikke végén így adva meg a választ a címben feltett kérdésre. Murányi Gábor pedig *Papírkatonák. Egy történelemhamisítás anatómiája* című, a *hvg* 2013. április 15-i számának lapjain közzétett, e könyv szerzőjének az Illés Béla-kitalációkkal foglalkozó munkáit³⁹ is hasznosító cikkében a következőképpen értékelte e fikciókat, sorsukat: „Illés propagandisztikus történelemhamisításai ugyanis messze túlmutatnak az alkotón és az irodalom berkein, általuk – mint cseppben a tenger – a Rákosi-, majd a Kádár-korszak működése tárul fel.”⁴⁰ E könyv íróját pedig örömmel tölti el az, hogy kutatásaival, tanulmányaival mindezen történelmi jelenségek vizsgálatához, egyes részleteik megismertetéséhez, különféle vonatkozásaik végiggondolásához valamiképpen hozzá tudott járulni.⁴¹

38 Kiss József: *Tréfa volt csupán, vagy intő tanulság? Illés Béla történelemhamisítása*. Új Szó [Pozsony] 2009. dec. 31. 10. Az idézetben említett, Milan Rastislav Štefánikkal kapcsolatos esetről ld. pl. (ú): Slota szerint Beneš ölette meg Štefánikot. Golyót röpített a fejébe egy cseh katonatiszt. Új Szó [Pozsony] 2007. máj. 5. 3.

39 Ld. ezekről e munkám 3.1. fejezetének 2. és 4.1.1. fejezetének 1. jegyzetét!

40 Murányi Gábor: *Papírkatonák. Egy történelemhamisítás anatómiája*. *hvg* 2013. ápr. 15. 41.

41 E munka elkészítéséhez nyújtott segítségükért már az előző részek jegyzeteiben is sokaknak mondtam köszönetet – ezeken túl pedig itt köszönöm meg a segítségét mindenekelőtt Hajdu Tibornak, aki többek között e könyv megírására biztatott és aki elolvasva a kéziratot, számos tanáccsal segítette annak jobbá tételét, továbbá Józán Ildikónak, Kerekes Amáliának, Kovács Évának, Landgraf Ildikónak, Mikos Évának, Petrák Katalinnak, Teller Katalinnak, Csonkás Istvánnak, Gecsényi Lajosnak, Hermann Róbertnek, Kovács Istvánnak, Kövér Györgynek, Kun Miklósnak, Póty Jánosnak, Seres Attilának, Sz. Bíró Zoltánnak, Szilágyi Mártonnak, az MTA BTK Történettudományi Intézetének és a Habsburg-kori Kutatások Közalapítványnak, amely a Guszev-kitalációra irányuló kutatásaimat Az 1848-as forradalom sztálinista mitológiája c. pályázat keretében támogatta.

33 Á. von Klimó: Vom Mars i. m. 220–234., 293–295.

34 Burget Lajos: Guszev. In: *Uő: Retró szótár. Korfestő szavak a második világháborútól a rendszerváltásig*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2008. 93–94.

35 Ld. ehhez: Kiss Gábor: A szó az élet tükre. Kiadói előszó. In: *Burget L.: Retró szótár*. I. m. 10–11.

36 Tabák A.: A holland író i. m. 139–141.

37 Vörös B.: Illés Béla „Guszev-ügye” – avagy hogyan lett az írói kitalációból történelmi tény i. m. 214–225.

FELHASZNÁLT MUNKÁK

- Acsády Ignác*: Magyarország története I. Lipót és I. József korában. (1657–1711). (A Magyar Nemzet Története VII.) Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest 1898.
- Aczél Tamás, Méray Tibor*: Tisztító vihar. JATE Kiadó, Szeged 1989.
- Agárdi Ferenc*: Egy cári tiszt, aki meghalt a magyar szabadságért. Új Világ 1953. augusztus 27. 6.
- Agárdi Ferenc*: Kurucoknak új hazát adott az orosz hadsereg. Új Világ 1953. június 18. 7.
- Agárdi Ferenc*: Nagy Péter cár és a magyarok. Szabad Ifjúság 1955. február 8. 4.
- Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
3. 2. 1. Bt-559. „Szalánczi Péter”
- Apor Balázs*: A Rákosi-kultusz. Rubicon 18. (2007) 9. sz. 28–37.
- Apor Péter*: Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest 2014.
- Aradi Nóra*: A szocialista képzőművészet jelképei. Kossuth Könyvkiadó–Corvina Kiadó, hely nélkül 1974.
- Aszódy, Ioan*: Petőfi poetul domniei poporului. Revoluția și războiul pentru libertate din Ungaria și Ardeal 1848–1849. Editura de Stat, hely nélkül 1949.
- Averbuh, R. A.*: Borba vengerszkovo naroda za nyezaviszimoszty v 1848–1849 gg. i peredovaja ruszszkaja obszsesztvennoszty. Dokladi i Szooobszenyija Insztyituta Isztorii 1955. 7. sz. 16–25.
- Averbuh, R.*: Carszkaja intervencija v borbe sz vengerszkoy revolucijej 1848–1849. Goszudarsztvennoje Szocialno-Ekonomicseszkoje Izdatyelsztvo, Moszkva 1935.
- Averbuh, R.*: K sztoletyiju vengerszkoy revoljucii 1848 goda. Voproszi Isztorii 1948. 6. sz. 115–117.
- Averbuh, R. A.*: A magyar nép szabadságküzdeme 1848–1849-ben. Szerk.: Andics Erzsébet. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970.
- Averbuh, R. A.*: Revoljucija i nacionalno-oszvo bogyitelnaja borba v Vengrii 1848–1849. Izdatyelsztvo „Nauka”, Moszkva 1965.
- Averbuh, R. A.*: Visszhang. A XIX. század haladó orosz társadalma és az 1848–1849-es magyar forradalom. Új Magyar Könyvkiadó, hely nélkül 1948.
- Averbuh, R. A., Gejlikman, E. L.*: Revoljucija 1848–49 v Vengrii. In: Bolsaja szovetszkaja enciklopegyija. XXI. Proba–Remenszi. Glav. red.: A. M. Prohorov. Izdatyelsztvo „Szovetszkaja Enciklopegyija”, Moszkva 1975. 548–549.
- B. Gy. F.*: Illés Béla: Kenyér. Népszava 1961. május 31. 2.
- Bacsilo, I. L., Szmirnov, A. F.*: Dvuhtomnyik po isztorii bratszskovo naroda. Voproszi Isztorii 38. (1963) 3. sz. 120–125.

- Balassa József: A magyar nyelv szótára. I–II. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest 1940.
- Balázs Tibor, Balázs Tiborné, Hanák Péter, S. Sándor Pál, Spira György: 1848 centenáriuma-nak magyar történeti irodalma. Századok 82. (1948) 336–352.
- Bálint József: A Szovjetunió gazdasági kifosztása dokumentumokban elbeszélve (1941–1944). (Ruszsztikai Könyvek XXXIV.) Russica Pannonicana, Budapest 2011.
- Balogh Edgár: Az igazi 1848. A századik évfordulóra. (Népművelési Füzetek 1.) Józsa Béla Athenaeum kiadása, Cluj-Kolozsvár 1948.
- Bárany Tamás: Illés Béla. In: *Uő: ...és így írunk mi!* Magvető Könyvkiadó, Budapest 1965. 21–22.
- Baráth Magdolna: Levelek a frontról, 1944. Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Vas Zoltán levelezése. Századok 132. (1998) 633–700.
- Baráth Magdolna: A magyarországi szovjet „imázsépítés” néhány aspektusa. In: *Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára.* Szerk.: Réfi Attila, Sziklai István. MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest 2010. 55–70.
- Baráth Magdolna: Szovjet „imázsépítés” Magyarországon. A Szovjetunió magyarországi népszerűsítésének módszerei és eszközei 1956 után. Századok 145. (2011) 1525–1542.
- Baráth Magdolna: A Szovjetunióról alkotott kép változása (1945–1950). In: *Rendszer-váltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára.* Főszerk.: Erdődy Gábor. Szerk.: Feitl István, Sipos Balázs, Varga Zsuzsanna. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 2013. 251–256.
- Barna Gábor: A megújító hagyomány. A hagyomány működése napjaink vallásgyakorlatában. In: *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére.* Szerk.: Landgraf Ildikó, Nagy Zoltán. PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék–MTA BTK Néprajztudományi Intézet–L'Harmattan Kiadó–Könyvpont Kiadó, hely nélkül 2012. 623–638.
- Bárna. In: *Világirodalmi lexikon. Kiegészítő köt. A–Z.* Főszerk.: Szerdahelyi István. Akadémiai Kiadó, Budapest 1996. 92.
- Baszargin, Ny. V.: Voszpominanyija, raszszkazi, sztyati. Vosztocsno-Szibirszkoje Knyizsnoje Izdatyelsztvo, Irkutszk 1988.
- Báti László, Kanizsai Nagy Antal: Magyar könyv az általános iskolák V. osztálya számára. Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest 1950. (további kiadások: 1951., 1952., 1953., 1954., 1955., 1956., 1957.)
- Béládi László, Krausz Tamás: Életrajzok a bolsevizmus történetéből. (Politikatudományi Füzetek 4.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Államtudományi és Politikatudományi Intézet, Budapest 1988.
- Belia György: Bárna. In: *Világirodalmi lexikon. I. A–C.* Főszerk.: Király István. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. 708.
- Belváros 1990.
- Benczédi László, Csátári Dániel: Szocialista hazafiság – szocialista történetiszemlélet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1968.
- Benda Kálmán: Az „áruló” Károlyi Sándor. História 7. (1985) 1. sz. 3–5.
- Bertényi Iván: Magyar címtan. Osiris Kiadó, Budapest 2003.
- Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat, Budapest 1976.
- Bírna, Vlaicu: Varga Katalin regénye. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest 1963. (további kiadások: 1969., Albatrosz Könyvkiadó, Bukarest 1977.)

- Bloch, Marc: A történész mestersége. Történetelméleti írások. (Osiris Könyvtár. Történelem) Osiris Kiadó, Budapest 1996.
- Bonnell, Victoria E.: Iconography of Power. Soviet Political Posters under Lenin and Stalin. (Studies on the History of Society and Culture 27.) University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London 1997.
- Boriszov, Ju. Sz., Buligin, I. A., Zaleszskij, Sz. A.: „Isztorija Minszka”. Voproszi Isztorii 1959. 2. sz. 181–187.
- Botka Ferenc, Vargha Kálmán: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1945. Személyi rész I. A–K. (A Magyar Irodalomtörténet Bibliográfiája 6.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1982.
- Brandenberger, David: National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956. (Russian Research Center Studies 93.) Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts–London, England 2002.
- Bródy Lili: Illyés Gyula: Két férfi. Magyar Nemzet 1950. június 15. 5.
- Budapest. Zsebatlasz. Cartographia, Budapest 2004.
- Budapest Főváros Főpolgármesteri Hivatala, Igazgatási és Hatósági Ügyosztály iratgyűjteményének anyagai
- Budapest Főváros Levéltára
- XXIII. 102. a. Budapest Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának ülésjegyzőkönyvei
- XXIII. 114. a. Budapest Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága Népművelési osztályának iratai
- XXIII. 205. a. Budapest V. Kerületi Tanács ülésjegyzőkönyvei
- XXXV. 108. c. Magyar Dolgozók Pártja XIII. Kerületi Bizottságának iratai, Alapszervezetek iratai
- Budapest teljes utcanévlexikona. Szerk.: Ráday Mihály. Sprinter Kiadó, hely és év nélkül.
- Budapest térképe. Honvéd Sajtó- és Lapkiadó Vállalat, Budapest 1950.
- Budapest várostérkép. Cartographia, Budapest 2005.
- A budapesti VII. ker. István úti m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1911–1912-ik iskolai évről. Közzéteszi: Timár Pál. Kiadó nélkül, Budapest 1912.
- A budapesti királyi magyar tudományegyetem almanachja az MCMXII–MCMXIII. tanévre. Kiadó nélkül, Budapest 1913.
- A budapesti királyi magyar tudományegyetem almanachja az MCMXIII–MCMXIV. tanévre. Kiadó nélkül, Budapest 1914.
- A budapesti királyi magyar tudományegyetem almanachja MCMXV–MCMXVI. tanévre. Kiadó nélkül, Budapest 1916.
- A budapesti királyi magyar tudományegyetem 1914–15. tanévi almanachjának függeléke. Kiadó nélkül, Budapest 1915.
- Burget Lajos: Retrő szótár. Korfesző szavak a második világháborútól a rendszerváltásig. Tinta Könyvkiadó, Budapest 2008.
- Buza Péter: Kétsas utca. Élet és Tudomány 1989. 1663.
- Clark, Katerina: Socialist Realism with Shores. The Conventions for the Positive Hero. In: *Socialist Realism without Shores. (Post-Contemporary Interventions)* Eds.: Thomas Lahusen, Evgeny Dobrenko. Duke University Press, Durham–London 1997.
- Clark, Katerina: The Soviet Novel. History as Ritual. Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis 2000.

- Csepko, V. V.: Obscsesztverno-polityicseszkoje dvizsenyije v Beloruszszii v 40-e gg. XIX v. Trudi Insztituta Isztorii Akagyemii Nauk BSZSZR 3. (1958) 110–142.
- Császtrvai István: Illés Béla: Válogatott elbeszélések. Tiszatáj 5. (1951) 48–49.
- Csepel 1989–1991.
- Csepeli Híradó 1989–1990.
- Csepeli Tükör 1990–1992.
- A Csepel-sziget helynevei. Közzéteszi: Hajdú Mihály. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982.
- Csicsery-Rónay István, Cserenyey Géza: Konceptiók per a Független Kisgazdapárt szétzúzására 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok. (Adalékok az Újabbkori Magyar Történelemhez. Új Folyam 1.) 1956-os Intézet, Budapest 1998.
- Czigány Lóránt: Lépéskényszer: az irodalom államosítása Magyarországon, 1946–51. In: Önarcépünk sorsunk tükrében. 1945–1949. Sine ira et studio. A Hollandiai Mikes Kelemen Kör Tanulmányi Napjainak előadásai Bleyerheide, 1980. szeptember. Szerk.: Tóth Miklós, Czigány Lóránt. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, München 1984. 131–184.
- Dávidházi Péter: A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében. In: *Uő*: Per passivam resistantiam. Változatok hatalom és írás témájára. Argumentum Kiadó, Budapest 1998. 174–206., 382.
- Dávidházi Péter: „Isten másodszülöttje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Gondolat, Budapest 1989.
- Dégh Linda: A szabadságharc népköltészete. (Tudományos Ismeretterjesztő Sorozat 1–2.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1952.
- A demokratikus hazafias erők összefogásáért. A Kossuth Rádió adásaiból (1941–1944). A Magyar Munkásmozgalmi Intézet Értesítője 1. (1955) 1. sz. 149–180.
- A demokratikus tábor népeinek mindinkább erősödő barátsága e tábor erejének és egyőzhetetlenségének kiapadhatatlan forrása. K. Je. Vorosilov elvtárs beszéde a Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusán. Népszava 1954. május 27. 1–2.
- Devecseri Gábor: Szigligeti mozaik. In: *Uő*: Lágymányosi istenek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1967. 532–540.
- Diószegi András: Illés Béla alkotásai és vallomásai tükrében. (Arcok és Vallomások) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1966.
- Dobos Ilona: Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség. Gondolat, Budapest 1986.
- Doktor Utrius Pál honvédbaka hátrahagyott írásai. A hazáért és mindnyájunk boldogságáért, a barbár ellenséggel küzdve, hősi halált halt közvitéz végrendeleti akaratából sajtó alá rendezte Illés Béla. A szerző kiadása, Budapest 1917. (2. kiadás: „Magyar Írás”, Wien 1920.)
- Dokumenti o vengerszkoj revoljucii i oszvoibogyitelnoj borbe 1848–49. g. g. Red., izd.: Eden Landi. Officina Nyomda és Kiadóvállalat, Budapest 1948.
- Dolgushin, Nikita: Gusev, Petr. In: International Encyclopedia of Dance. III. Fire–Kehl. Oxford University Press, New York–Oxford 1998. 327–329.
- Dolmányos István. In: Új magyar életrajzi lexikon. II. D–Gy. Főszerk.: Markó László. Magyar Könyvklub, Budapest 2001. 208.
- Dombi Géza: Az igazi 48-ról és Petőfiről – a román olvasóknak. (Aszódy János könyve). Utunk (Kolozsvár) 1949. szeptember 3. 10.
- Drengenberg, Hans-Jürgen: Die sowjetische Politik auf dem Gebiet der bildenden Kunst von 1917 bis 1934. (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 16.) Kiadó nélkül, Berlin 1972.

- E szám szerzői. Társadalmi Szemle 13. (1958) 1. sz. 127.
- „Egész pályámat kisebbségi indulásom szabta meg”. Beszélgetés Niederhauser Emil akadémikussal. Tóth Pál Péter interjúja. Magyar Tudomány 38. (1993) 1330–1340.
- Elbert János: Leonov. In: Világirodalmi lexikon. VII. Lanf–Marg. Főszerk.: Király István. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 193–195.
- Ember Győző: Jánossy Dénes 1891–1966. Levéltári Közlemények 37. (1966) 174.
- Engels, Friedrich: A német parasztháború. In: Karl Marx és Friedrich Engels művei. 7. 1849–1851. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1962. 319–401., 584–591.
- Engels, Friedrich: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. In: Karl Marx és Friedrich Engels művei. 19. 1875–1883. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1969. 173–218., 514–521.
- Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár
- Dr. Waldapfel Eszter: Az önálló magyar külpolitika 1848–49-ben. (1848. szeptember–1849. augusztus). Kandidátusi értekezés, kézirat, év nélkül.
- Erényi Tibor: 1848 és a magyar baloldal 1948-ban. Eszmélet 1998. 37. sz. 41–57.
- Erős János: Magyarok és oroszok. 1. In: Magyarország és Kelet-Európa. A magyarság kapcsolata a szomszéd népekkel. Szerk.: Gál István. Officina, Budapest 1947. 31–45.
- Erős Vilmos: A magyar történetírás 1945 után. Valóság 56. (2013) 10. sz. 48–74.
- Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott országgyűlés naplója. IV. 61–90. ülés. (1948. márc. 15–1948. dec. 10.). Kiadó nélkül, Budapest 1949.
1848. In: A centenárius eseménynaptára. Történelmi Emlékbizottság, Budapest [1948.] 3–7.
- „1848-at teljes és igazi fényében állítsuk népünk elé”. A Történelmi Emlékbizottság ülése. Szabad Nép 1947. november 28. 4.
- 1848–1948. Centenárius kiállítás. Összeáll.: Dr. Sinkovics István. Történelmi Emlékbizottság, [Budapest 1948.]
- Az 1848–49-es magyar forradalom hagyományai és a jelenkor. Tanulmány a Kommunizist legutóbbi számából. Népszabadság 1957. március 14. 8–9.
- (F.): Illés Béla könyve. Kassai Munkás 1920. július 21. 1.
- Fagyjev, A. V.: Kontrevoljucionnaja napravlennoszty vnyesnyeje polityiki carizma. In: Isztorija SZSZSZR. I. Sz drevnyejsih vremjon do 1861 g. Pervobitnoobscsinnij i rabovlagyelcseszkijsztrój. Period feodalizma. Izdatyelsztvo Szocialno-Ekonomicseszkoj Lityeraturi „Miszl”, Moszkva 1964. 713–715.
- Faludy György: Illyés Béla [így!]: Két férfi. Népszava 1950. május 27. 4.
- Farkas Sándor: Fedor János: A forradalom útja Oroszországban. Társadalmi Szemle 13. (1958) 1. sz. 116–121.
- Fedor János: A forradalom útja Oroszországban. Gondolat Kiadó, Budapest 1957.
- Fedosov, I. A.: Revoljucionnoje dvizsenyije v Roszszii vo vtoroj csetvertyj XIX v. (Revoljucionnije organyizacii i kruzski). Izdatyelsztvo Szocialno-Ekonomicseszkoj Lityeraturi, Moszkva 1958.
- Fehérváry Jenő dr.: Katonai büntetőjog (anyagi és alaki) vázlata. (Demokratikus Igazságügyi Jog 5.) Szerző kiadása, Budapest 1950.
- Felavatták Guszev, a szabadsághős orosz tiszt budapesti emlékművét. Friss Újság 1949. augusztus 18. 7.
- Felavatták a Guszev-emléktáblát. Világosság 1949. augusztus 18. 2.
- Filonyenko, Sz. I., Filonyenko, M. I.: Lélektani háború a Donnál. A fasiszta propaganda mítoszai 1942–1943. L'Harmattan, Budapest 2012.

- Fjodorov, A. V.: Obscsesztvenno-polityiceszkoje dvizsenyije v ruszszkoj armii. 40–70 gg. XIX v. Vojennoe Izdatyelsztvo Minyisztversztva Oboroni Szozuza SZSZSZR, Moszkva 1958.
- Fjodorov, A. V.: Otnosenyije peredovih ljugej Roszszii k vengerszkoj revoljucii 1848–1849 godov. Voproszi Isztorii 1957. 2. sz. 89–96.
- Fodor András: A Kollégium. Napló, 1947–1950. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1991.
- Fogarasi Béla: Orosz demokraták a magyar szabadságért 1848–49-ben. Szabad Nép 1949. július 24. 6.
- Fogarasi Béla, Illés Béla: Magyar–orosztörténelmi kapcsolatok. (Jó Szomszédság Könyvtára 6.) Magyar–Szovjet Művelődési Társaság, Budapest 1945.
- Folklór és történelem. (Folklór a Magyar Művelődéstörténetben) Szerk.: Szemerkenyi Ágnes. Akadémiai Kiadó, Budapest 2007.
- Forradalom és szabadságharc. Társadalmi Szemle 3. (1948) 860.
- Fővárosi útnutató a székesfőváros új utcaneveivel és térképével. Szerk.: Lóránth László. Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézete, Budapest 1947.
- Friedberg, Maurice: New Editions of Soviet Belles-Lettres: a Study in Politics and Palimpsests. The American Slavic and East European Review 13. (1954) 72–88.
- Friedberg, Maurice: Soviet Literature and Retroactive Truth. Problems of Communism 3. (1954) 1. sz. 31–39.
- Führer durch die Sowjetunion. Bearb.: A. Radó. Neuer Deutscher Verlag, Berlin 1929.
- Gaál Gábor: Illés Béla: Doktor Utrius Pál honvédbaka hátrahagyott írásai. Jelenkor 1. (1917–1918) 30–32.
- Gách Marianne: Illyés Gyula készülő Bem és Petőfi filmjéről, új regényéről és színdarabjáról. Független Magyarország 1951. március 12. 7.
- Galkin, I. Sz., Manfred, A. Z.: „Revoljucii 1848–1849”. Tomi I i II. Voproszi Isztorii 1953. 3. sz. 84–96.
- Gazsi József: „Kossuth rádió, Moszkva!” Rádió és Televízió Szemle 11. (1979) 2. sz. 48–56.
- Gereben Ágnes: Utkin. In: Világirodalmi lexikon. XVI. U–Vidz. Főszerk.: Szerdahelyi István. Akadémiai Kiadó, Budapest 1994. 247–249.
- Gerő András: Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest 1998.
- Geschichte Ungarns. (Grosse Sowjet-Enzyklopädie. Reihe Geschichte und Philosophie 25.) Rütten & Loening, Berlin 1953.
- Glatz Ferenc: A magyar közgondolkodás osztrák-képe az újkorban. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk.: Baráth Magdolna, Molnár Antal. Magyar Országos Levéltár–Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára–Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Budapest–Győr 2012. 13–20.
- Glatz Ferenc: Történetírás – korszakváltásban. Tanulmányok. Gondolat, Budapest 1990.
- Glatz Ferenc: Történetírás Magyarországon, 1949–1990. Történelmi Szemle 53. (2011) 315–334.
- Goda Gábor: Szülőföldem, Budapest. (Tények és Tanúk) Magvető Könyvkiadó, Budapest 1989.
- Goda Gábor kávéháza. Illés Béla, ha igaz. Lejegyezte: B. I. Népszabadság 1995. január 28. 27.
- Godó Ágnes: Magyarok az európai népek antifasiszta fegyveres harcában (1939–1945). In: Magyarország hadtörténete. (2.) A kiegyezéstől napjainkig. (Magyarország

- Hadttörténete Két Kötetben) Szerk.: Tóth Sándor. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest 1985. 486–517.
- Golicin. In: Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. VIII. Földpálya–Grec. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest 1913. 611.
- Gracza György: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története. V. Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai), Budapest év nélkül.
- Grosz, V. Ja.: Ruszszkije ucsasztnyiki zarubezsnihi revoljucij pervoj polovini XIX veka. Novaja i Novejszaja Isztorija 2007. 4. sz. 118–143.
- Gulyás Pál: Fábián (1899-ig Feuermann) Béla, dr. jur. In: Uő: Magyar írók élete és munkái. VIII. Fa Imre–Ferényi Antal. Argumentum Kiadó–Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest 1992. 9–11.
- Günther, Hans: Education and Conversion: The Road to the New Man in the Totalitarian Bildungsroman. In: The Culture of the Stalin Period. (Studies in Russia and East Europe) Ed.: Hans Günther. Macmillan Press LTD., Houndmills, Basingstoke, Hampshire–London 1990. 193–209.
- Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. In: Uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Napvilág Kiadó, Budapest 2000. 128–144.
- Gyáni Gábor: A kollektív emlékezet két formája: hagyomány és történelmi tudás. In: Uő: Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem. Nyitott Könyvműhely, Budapest 2010. 85–102.
- Gyáni Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. Történelmi Szemle 54. (2012) 357–375.
- Gyárfás Miklós: Irodalmi élet. Haladás 1948. április 15. 7.
- Gyarmati György: Március hatalma – a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünnepelésének történetéből. Paginarum, Budapest 1998.
- Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. ÁBTL–Rubicon, Budapest 2011.
- Gyerzsaluk, Nyikolaj: A magyar antifasiszták részvétele a frontpropagandában 1944-ben. Hadtörténelmi Közlemények 26. (1979) 425–452.
- H. Benczur Margit, Hermann István: Fejlődésregény. In: Világirodalmi lexikon. III. F–Groc. Főszerk.: Király István. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. 67.
- Hadttörténelmi Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár VIII. 1. Honvédelmi Minisztérium, Törzsanyag
- Hadttörténelmi Intézet és Múzeum, Képzőművészeti Gyűjtemény Guszev kapitány és társai emléktáblájának kicsinyített másolata
- Hagyomány. In: Új magyar lexikon. 3. G–J. Akadémiai Kiadó, Budapest 1960. 167. (további kiadás: 1962.)
- Hagyomány és modernitás. IX. Közművelődési Nyári Egyetem Szeged, 2007. július 2–6. Szerk.: Török József. Csongrád Megyei Közművelődési, Pedagógiai és Sportintézmény, Szeged 2007.
- Hajdu Péter: Az anekdota mint a magyar élet tükré. In: A magyar irodalom története. II. 1800-tól 1919-ig. Szerk.: Szegedy-Maszák Mihály, Veres András. Gondolat Kiadó, Budapest 2007. 418–429.
- Hajdu Tibor: A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben. Múltunk 39. (1994) 1–2. sz. 3–16.
- Hajdu Tibor: Változó korok, változó vélemények a Magyarországi Tanácsköztársaságról. In: Századok Füzetek 5. Szerk.: Pál Lajos. Magyar Történelmi Társulat, Budapest 2009. 5–17.

- Hanák Péter műveinek bibliográfiája. Összeáll.: Riba István. In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 8.) Szerk.: Somogyi Éva. MTA Történettudományi Intézete, Budapest 1991. 385–395.
- Háncs Ernő: A Politikai Főcsoportfőnökség és a politikai tiszti intézmény létrehozásának előzményei a Magyar Néphadseregben (1948. április–1949. február). Hadtörténelmi Közlemények 31. (1984) 72–94.
- Háncs Ernő: A politikai tiszti apparátus szervezetének kiépítése és tevékenységének első tapasztalatai (1949. február–július). (Tanulmányok, dokumentumok a Magyar Néphadseregben folyó politikai munka történetéből 6.) Magyar Néphadsereg Politikai Főcsoportfőnökség Tudományos Tanácsa, hely nélkül 1985.
- Havanova, Olga, Miller, Alekszej: A magyar történelem tanulmányozása Oroszországban 1989 és 1999 között. Regio 11. (2000) 2. sz. 207–236.
- Heckenast Gusztáv: A kuruc szabadságharcok (1665–1711). In: Magyarország története 1526–1790. A késői feudalizmus korszaka. (Magyarország Története II.) Szerk.: H. Balázs Éva, Makkai László. Tankönyvkiadó, Budapest 1962. 304–388.
- Heckenast Gusztáv, Incze Miklós, Karácsonyi Béla, Lukács Lajos, Spira György: A magyar nép története. Rövid áttekintés. Művelt Nép Könyvkiadó, hely nélkül 1953.
- Heckenast Gusztáv, Karácsonyi Béla, Lukács Lajos, Spira György: A magyar nép története. Rövid áttekintés. Művelt Nép Könyvkiadó, hely nélkül 1951.
- Hegedűs Géza: 1848 történetének ismeretlen lapjaiból. In: Jó szomszédság nagy naptára 1948. Szerk.: Sömjén Endre. Magyar-Szovjet Művelődési Társaság, Budapest [1947.] 9–15.
- Hegedűs Géza: II. Rákóczi Ferenc és a kuruc szabadságharc. (Szabad Föld Könyvtára 50. füzet) Szikra, Budapest 1947.
- Hegedűs Géza: A novellista Illés Béla. Új Írás 5. (1965) 8. sz. 116–117.
- Hegedűs Géza: A tegnap alkonya. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1987.
- Hegedűs Géza: A visszanyert élet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1989.
- Heller Mária, Némethi Dénes, Rényi Ágnes: A magyar nyilvánosság szerkezetváltozásai a Kádár-rendszerben. In: Értékrendek és társadalmi-kulturális változások. Szerk.: Somlai Péter. ELTE Szociológiai Intézet, Budapest 1992. 109–118.
- Heltai Gyöngyi: Az operett eredetmitoszai és a politika. Egy „kitalált tradíció” a szocializmusban (1949–1956). In: *Uő*: Az operett metamorfózisai 1945–1956. A „kapitalista giccs”-től a haladó „mimuszjáték”-ig. (Talentum Sorozat 7.) ELTE Eötvös Kiadó, hely nélkül 2012. 39–69.
- Hermann Róbert: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban. Aetas 1999. 1–2. sz. 62–85.
- Hermann Róbert: Negyvennyolcas történetünk mai állása. Magyar Napló-FOKUSZ Egyesület, Budapest 2011.
- Heszke Béla, Komoróczy Géza, Voigt Vilmos: Irodalmi hamisítás. In: Világirodalmi lexikon. V. Im-Kamb. Főszerk.: Király István. Akadémiai Kiadó, Budapest 1977. 171–174.
- Hidas Antal: Egy pamflet és annak története. Kortárs 12. (1968) 755–776.
- Hidas Antal: Egy pamflet és annak története. In: *Uő*: A Városligettől a Csendes-óceánig. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1968. 231–279.
- Hidas Antal: Egy pamflet és annak története. In: *Uő*: Világot járt sorok. (Hidas Antal Művei) Magvető Könyvkiadó, Budapest 1973. 291–345.
- Hidas Antal: Egy pamflet és annak története. In: *Uő*: Nagy hegyeknek ormán. Kozmosz Könyvek, Budapest 1979. 318–331.

- Hidas Antal: Egy pamflet és annak története. In: *Uő*: Szólok az időhöz. Visszaemlékezések. (Tények és Tanúk) Magvető Könyvkiadó, Budapest 1979. 289–338.
- Hidas Antal: Petőfi. Derzsavie Vidavnicтво „Radjanszka Skola”, Uzsgorod 1949.
- Gidas, Anatol: Sandor Petyofi. 1823–1849. Izdatyelsztvo CK VLKSZM, „Molodaja Gvargyija”, Moszkva 1950. (további kiadások: 1951., Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Gyetszkoy Lityeraturi Minyiszsztvstva Proszvescsenyija RSZFSZR, Moszkva 1958., Izdatyelsztvo CK VLKSZM „Molodaja Gvargyija”, Moszkva 1960.)
- Gidas, Anatol: Sandor Petyofi. In: *Sandor Petyofi: Szobranyije szocsinyenyij. I. Sztyihotvorenijja 1842–1846. (Sandor Petyofi: Szobranyije Szocsinyenyij v Csetireh Tomah) Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Hudozsosztvennoj Lityeraturi, Moszkva 1952. 5–56.*
- Hilscher, Eberhard: Der Freiheit eine Gasse. Der historische Roman bei Theun de Vries. In: *Uő*: Dichtung und Gedanken. 30 Essays von Goethe bis Einstein. (Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik 393.) Verlag Hans-Dieter Heinz–Akademischer Verlag, Stuttgart 2000. 287–306.
- Hisztorija Belaruskaj SZSZR. I. Persabitnaabscinni lad na teritorii Belaruzsi. Epoha feadalizmu. (Hisztorija Belaruskaj SZSZR u Pjaci Tamah) Hal. red.: K. I. Sabunya. Vidavectva „Navuka i Tehnyika”, Minszk 1972.
- Hisztorija Minszka. „Navuka i Tehnyika”, Minszk 1967.
- Hobsbaum, Eric: Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In: Hagomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény. (Kultúraelmélet és Nemzeti Kultúra 1.) Szerk.: Hofer Tamás, Niedermüller Péter. Magyar Tudományos Akadémia, Néprajzi Kutató Csoport, Budapest 1987. 127–197.
- Holló Szilvia Andrea: Hősök és mondák az utcanévadásban. Néprajzi Értesítő 77. (1995) 221–250.
- Hóman Bálint: Magyar sors – magyar hivatás. Múlt és jövő. Athenaeum, Budapest 1942.
- Horváth Sándor: Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években. Nyitott Könyvműhely, Budapest 2009.
- How a Russian officer, Captain Gusev, sacrificed himself for Hungary. Corvina 1947. 3. sz. 79.
- Husztai Dénes: Centenárium. Forum 3. (1948) 1–10.
- Igaz Szó 1942–1947
- Illés Béla: A búsképző lovag. (Találkozások Kárpáti Auréllal). Élet és Irodalom 1963. február 16. 2.
- Illés, Béla: Denn es ist ein gutes Volk. Erzählungen. Dietz Verlag, Berlin 1960.
- Illés Béla: Doktor Utrius Pál honvédbaka hátrahagyott írásai. A hazáért és mindnyájunk boldogságáért, a barbár ellenséggel küzdve, hősi halált halt közvitéz végrendeleti akaratából sajtó alá rendezte Illés Béla. In: *Illés Béla: A pemétei csoda. Kiadatlan és új elbeszélések, kisregények, arcképvázlatok, színművek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1968. 7–58.*
- Illés Béla: Guszev százados és társai győztek. Néphadsereg 1949. augusztus 18. 2.
- Illés Béla: A Guszev-per századik évfordulóján. Szabad Nép 1949. augusztus 16. 7.
- Illés Béla: A Guszev-ügy. (Jó Könyvek) Budapest Székesfőváros Irodalmi Intézete, Budapest [1947.]
- Illés Béla: A Guszev-ügy. In: *Uő*: Emberek vagyunk. Novellák, rajzok. (Szikra Regénytár) Szikra, hely nélkül 1948. 90–116.
- Illés Béla: A Guszev-ügy. (Athenaeum 1.) Athenaeum Könyvkiadó N. V. [Budapest 1949.]

- Illés Béla: A Guszev-ügy. In: *Uő: A Guszev-ügy. Novellák. Állami Könyvkiadó, Bukarest 1949. 3–37.*
- Illés Béla: A Guszev-ügy. In: *A. Fagyjev: Partizánok és más elbeszélések. Athenaeum, [Budapest 1950.]*
- Illés Béla: A Guszev-ügy. In: *Uő: Harminchat esztendő. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1956. 353–374.*
- Illés Béla: A Guszev-ügy. In: *Uő: Kenyér. Novellák (1920–1960). Magvető Könyvkiadó, Budapest 1961. 31–48.*
- Illés Béla: A Guszev-ügy. In: *Uő: Az aranyliba. Összegyűjtött elbeszélések 1920–1964. Összeáll.: Jászberényi József. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1965. 319–339.*
- Illés Béla: A Guszev-ügy. In: *Uő: Az aranyliba. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1972. 377–395.*
- Illés Béla: Honfoglalás. I. 1943. Szépirodalmi Könyvkiadó, hely nélkül 1952.
- Illés Béla: Honfoglalás. Szépirodalmi Könyvkiadó, hely nélkül 1954. (további kiadások: 1955., Budapest 1963., 1964., 1970., 1972.)
- Illés Béla: Játék. In: *Uő: Anekdoták könyve. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1959. 56–60.*
- Illés Béla: Lövészárokban... Válogatott cikkek, publicisztikai írások, karcolatok 1916–1966. Vál., szerk.: Jászberényi József. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1967.
- Illés Béla: Négy száz év múltán – örök időkre... Magyar Rádió 1948. április 9. 2.
- Illés Béla: „Rákóczi hadnagya”. Új magyar film. Szabad Nép 1954. február 9. 3.
- Illés Béla: Ünnepnapi. Magyar Rádió 1946. március 29. 2.
- Illés Béla: Válogatott elbeszélések. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1950. (2. kiadás: 1951.)
- Illés Endre: Napló. 1944. január 4-étől 1959. [így!] december 24-éig. In: *Uő: „...talpig nehéz hűségbe”. Naplótöredékek / Úti jegyzetek. Emlékezések. Gond., sajtó alá rend.: Kónya Judit. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1988. 17–152.*
- Illés László: Illés Béla: Az aranyliba. Népszabadság 1965. május 29. 7.
- Illés László: KGB-akták vallomása magyar írói sorsokról. In: *Uő: Üzenet Thermopüléből. Irodalom- és esztétörténeti tanulmányok a modernitásról, a szociális gondolatról és a globalizációról. Argumentum, hely nélkül 1999. 102–114.*
- Illyés Gyula: Emberek vagyunk. Illés Béla novellái. Színház 1948. április 6–12. sz. n.
- Illyés Gyula: Föltámadott a tenger. (Petőfi és Bem). Kiadó nélkül, Budapest 1952.
- Illyés Gyula: Két férfi. I–VI. Csillag 4. (1950) 26. sz. 33–40., 27. sz. 29–34., 28. sz. 40–45., 29. sz. 38–43., 30. sz. 31–42., 31. sz. 23–33.
- Illyés Gyula: Két férfi. Révai Könyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest 1950. (további kiadások: Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1951., Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest 1957.)
- Illyés Gyula: Két férfi. In: *Föltámadott a tenger... Az 1848–49-i magyar forradalom és szabadságharc irodalmából. (Fiatalok Könyvtára) Vál., szerk., jegyz.: Lukácsy Sándor. Kozmosz Könyvek, Budapest 1976. 364–479.*
- Illyés Gyula Archívum
A Két férfi anyagai
- The Invention of Tradition. (Past and Present Publications) Eds.: Eric Hobsbawm, Terence Ranger. Cambridge University Press, Cambridge-etc., 1985.
- Iszlamo, T. M.: Burzsuaizma revolyucija 1848–49. In: *Bolsaja szovetszkaja enciklopedija. IV. Braszozs–Ves. Glav. red.: A. M. Prohorov. Izdatyelsztvo „Szovetszkaja Enciklopedija”, Moszkva 1971. 472–473.*

- Isztorija Beloruszskoj SZSZR. Izdatyelsztvo „Nauka i Tyehnyika”, Minszk 1977.
- Isztorija Beloruszskoj SZSZR. I. Red.: V. Ny. Percev, K. I. Sabunya, L. Sz. Abecedarszkij. Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk Beloruszskoj SZSZR, Minszk 1954. (további kiadás: 1961.)
- Isztorija Minszka. Glav. red.: I. Sz. Kravcsenko. Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk BSZSZR, Minszk 1957.
- Isztorija SZSZSZR. Glav. red.: B. D. Dacjuk. Izdatyelsztvo VPS i AON pri CK KPSZSZ, Moszkva 1960. (további kiadás: 1963.)
- Isztorija SZSZSZR. I. Obscs. red.: B. D. Dacjuk. Izdatyelsztvo „Miszl”, Moszkva 1970. (további kiadás: 1973.)
- Isztorija SZSZSZR. I. Sz drevnyeysih vremjon do 1861 g. Pervobitno-obscsinnij i rabovlagyelscszkij sztoj. Period feodalizma. Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Polityicseszkij Lityeraturi, Moszkva 1956.
- Isztorija SZSZSZR. Sz drevnyeysih vremjon do 1861 goda. Red.: P. P. Jepifanov, V. V. Mavrogyin. „Proszvescsenyije”, Moszkva 1983.
- Isztorija SZSZSZR. I/IV. Nazrevanyije krizisza kreposztново sztoja v pervoj polovinye XIX v. (Isztorija SZSZSZR sz drevnyeysih vremjon do nasih dnejev v dvuh szterijah v dvenadcati tomah) Glav. red.: B. A. Ribakov. Izdatyelsztvo „Nauka”, Moszkva 1967.
- Isztorija SZSZSZR. II. Roszszija v XIX veke. Red.: M. V. Nyecskina. Goszudarsztvennoje Szocialno-Ekonomicseszkije Izdatyelsztvo, Moszkva 1940. (további kiadások: Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Polityicseszkij Lityeraturi, Moszkva 1949., 1954.)
- J. V. Sztálin műveinek magyar bibliográfiája 1945–1950. Szikra, Budapest 1951.
- Jahnyina, Je. I., Alejnyikov, M. Ny.: Revolyucija i nacionalno-oszovobogyityelnaja vojna v Vengrii v 1848–1849 godah. In: *Gyetszkaja enciklopedija. VII. Iz isztorii cselovecseszkovo obscsesztva. Glav. red.: A. I. Markusevics. Izdatyelsztvo Akagyemii Pedagogicseszkij Nauk RSZFSZR, Moszkva 1961. 367–370. (2. kiadásban: Gyetszkaja enciklopedija. VIII. Iz isztorii cselovecseszkovo obscsesztva. Glav. red.: A. I. Markusevics. Izdatyelsztvo „Proszvescsenyije”, Moszkva 1967. 356–360.)*
- Jánosy, Dionys v.: Die russische Intervention in Ungarn im Jahre 1849. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1. (1931) 314–335.
- Jegyzőkönyv A Fővárosi Tanács 1990. január 23-án (kedden) reggel 8 órai kezdettel az Újvárosháza Nagytermében (Budapest, V., Váci u. 62–64. sz. alatt) megtartott üléséről. Fővárosi Közlöny 40. (1990) 49–62.
- Jegyzőkönyv A Fővárosi Tanács 1990. június 19-én (kedden reggel 8 órai kezdettel az Újvárosháza Nagytermében Budapest, V. ker. Váci u. 62–64. szám) megtartott üléséről. Fővárosi Közlöny 40. (1990) 148–160.
- Jezsov, V. A., Okuny, Sz. B., Sapiro, A. L.: „Isztorija SZSZSZR”. Voproszi Isztorii 1961. 8. sz. 125–132.
- Dr. Jónás Endre: Budapest utcanevei – és ami mögöttük van. 1–3. Új Magyarország 1991. november 12. 16., november 13. 16., november 14. 16.
- Jovánovics Miklós: Itt nyugszik. Népszabadság 1995. március 25. 23.
- K. Je. Vorosilov elvtárs felszólalása. Esti Budapest 1954. május 27. 3–4.
- K. Je. Vorosilov elvtárs felszólalása a Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusán. Tartós Békéért, Népi Demokráciáért! 1954. május 30. 3.
- Kállay Miklós: „Köszöntöm ma Magyarország Kormányozóját!” Rádióköszöntő Kormányzó Urunk születésnapján, 1942. június 18. In: *Uő: A magyar nép a nagy*

- viharban. Kállay Miklós miniszterelnök kilenc beszéde. Athenaeum, Budapest 1942. 78–80.
- Kapitan Guszev. Ld. <http://ru-history.livejournal.com/651732.html>
- Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor: A szocializmuskép alakulásának értékvonatkozásai az általános iskolai tankönyvek tükrében (1945–1980). In: A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. (Információs Bulletin 8.) Szerk.: P. Kálmán Katalin. Főirány Koordináló Tanács, Budapest 1984. 39–89.
- Karácsonyi Béla: A forradalom és a szabadságharc. (1848–1849.) In: *Heckenast Gusztáv, Karácsonyi Béla, Feuer Klára, Zsigmond László*: Történelem a VIII. osztály számára. (Általános Iskolai Tankönyvek) Kiadó nélkül, Budapest 1948. 83–116. (további kiadások: 1949., 1951.)
- Kardos József: Iskola a politika sodrásában (1945–1993). Gondolat Kiadó, Budapest 2007.
- Kárpáti Aurél: Illés Béla emlékkönyvébe. Csillag 9. (1955) 562–566.
- Kassai Géza: Forradalmi mozgalmak Oroszországban a munkásmozgalom kialakulása előtt. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem marxizmus-leninizmus szakán megtartott előadás). Tankönyvkiadó, Budapest 1951.
- Katkó István: Lázadások krónikája. Élet és Irodalom 1986. március 14. 10.
- Kázmér Ernő: Doktor Utrius Pál honvédbaka hátrahagyott írásai. Erdélyi Szemle 4. (1918) 3. sz. 27.
- Kenyeres Júlia: A szabadságharc és a nemzetközi politika. In: *Mód Aladár, Ember Győző, Nemes Dezső, Andics Erzsébet, Hanák Péter, Waldapfel József, Kenyeres Júlia*: Forradalom és szabadságharc 1848–1849. Szikra, Budapest 1948. 469–515.
- Kéri László: A politikai szocializációról. In: A politikatudomány arcai. Tanulmányok. Szerk.: A. Gergely András, Bayer József, Kulcsár Kálmán. Akadémiai Kiadó, Budapest 1999. 324–346.
- Keszeg Vilmos: Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban. In: *Folklór és irodalom. (Folklór a Magyar Művelődéstörténetben)* Szerk.: Szemerényi Ágnes. Akadémiai Kiadó, Budapest 2005. 315–339.
- Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról. Az Előszót írta: Wesselényi Miklós. Bev., jegyz.: Trócsányi Zoltán. Sajtó alá rend.: Gonda Imre. Magyar Külügyi Társaság, Budapest 1948.
- Ki az igazi hazafi? Hazafiság és hazaárulás 1956. október–november. Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség Országos Szervező Bizottságának Agitációs-Propaganda Osztálya, hely nélkül [1957.]
- Kiegészítő az általános iskolák VIII. osztálya számára készült történelemtankönyvhöz. Forradalom és szabadságharc 1848–49. Tankönyvkiadó, Budapest 1956.
- Kilenc bitófa a Preobrazsenszkij kaszánya udvarán. Ifjúság 1947. március 14. 5.
- Kinyapina, Ny. Sz.: Vnyesnyaja polityika Roszszii pervoj polovini XIX v. Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo „Viszsaja Skola”, Moszkva 1963.
- Kiss József: Tréfa volt csupán, vagy intő tanulság? Illés Béla történelemhamisítása. Új Szó (Pozsony) 2009. december 31. 10.
- Kivonat a Fővárosi Közgyűlés 1992. április 30-i ülésének jegyzőkönyvéből. Fővárosi Közlöny 42. (1992) 382–392.
- Klaniczay Tibor: Gondolatok a nemzeti hagyományról. In: *Úő: Hagyományok ébresztése. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1976. 7–39.*
- Klimó, Árpád von: 'A Very Modest Man': Béla Illés, or How to Make a Career through the Leader Cult. In: *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc*. Eds.: Balázs Apór, Jan C. Behrends, Polly Jones, E. A. Rees. Palgrave Macmillan, New York 2004. 47–62.
- Klimó, Árpád von: Vom Mars bis an die Donau. Der Rittmeister Alexej Gussew. In: *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR*. Hg.: Silke Satjukow, Rainer Gries. Ch. Links Verlag, Berlin 2002. 220–234., 293–295.
- Kókay György: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772–1849. (A Magyar Irodalomtörténet Bibliográfiája 2.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1975.
- Kolicsev, O., Alekszandrov, A. V.: A Szovjet Hadsereg jubileumi indulója. Kiadó nélkül, Budapest [1949.]
- Komlós Aladár: Illés Béla és a Március-kör. Élet és Irodalom 1974. április 27. 9.
- Korek József: A Magyar Nemzeti Múzeum története 1945–1964. Folia Archaeologica 17. (1965) 303–330.
- Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Közoktatási Kiadóvállalat, Budapest 1951.
- Kosáry Domokos: A Görgey-kérdés története. I–II. Osiris-Századvég, Budapest 1994.
- Kosáry Domokos: A magyar történettudomány teendői és szervezeti kérdései. Századok 118. (1984) 832–859.
- Kosáry Domokos: Realitások és mitológiák. Néhány megjegyzés a történelem és nemzeti tudat kérdéséhez. Valóság 25. (1982) 12. sz. 23–33.
- Kosáry Domokos: A történelem veszedelmei. In: *Úő: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1987. 484–512.
- Koselleck, Reinhart: Ábrázolás, esemény és struktúra. In: *Úő: Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája. (Circus Maximus) Atlantisz, Budapest 2003. 163–178.*
- Kovács Ákos: A kitalált hagyomány. Kalligram, Pozsony 2006.
- Kovács Endre: A Sz. Nyifontov, Roszszija v 1848 godu. (A Sz. Nyifontov: Oroszország 1848-ban, Moszkva, 1949., 310 l.) Századok 83. (1949) 339–345.
- Kovács Endre: Herzen. Gondolat, Budapest 1978.
- Kovács Éva: A magyar közoktatásügy története 1945 és 1956 között. (A magyar közoktatás-politika ideológiai változásai). PhD-értekezés, kézirat 2003.
- Kovai Lőrinc: 1848 „nemzetközi brigádjai”. Szabad Nép 1948. március 14. 18.
- Kovai Lőrinc: Fáklyatánc. I–II. Bárd Ferenc és Fia, Budapest 1948. (további kiadások: Szépirodalmi Könyvkiadó, hely nélkül 1956., 1960., Budapest 1966.)
- A könyvnap könyvei. Szabad Nép 1948. június 4. 4.
- Kóváry László: A millennium lefolyásának története és a millenáris emlékkalkulációk. Athenaeum R.-társulat, Budapest 1897.
- Kövér György: Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletrész, levelezés. Soproni Szemle 65. (2011) 219–240.
- Köznevelés 1947–1956.
- Kratkaja isztorija SZSZSZR. I. Sz drevnyejsih vremjon do Velikoj Oktyabrszkj szocialiszticeszkj revolucii. (Kratkaja Isztorija SZSZSZR v Dvuh Csasztjah) Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk SZSZSZR, Moszkva–Leningrád 1963. (további kiadások: Izdatyelsztvo „Nauka”, Moszkva 1972., Leningrád 1978., Moszkva 1983.)
- Laponogov, I.: Vengrija narodnaja. Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Polityiceszkj Lityeraturi, Moszkva 1955.
- Lenin, V. I.: Beszéd a szabadság és egyenlőség jelszavával való népbuittásról. In: V. I. Lenin összes művei. 38. 1919. március–június. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1973. 325–361.

- Lenin, V. I.: A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről. In: V. I. Lenin összes művei. 26. 1914. július–1915. augusztus. Kossuth Könyvkiadó, hely nélkül 1971. 95–99., 398–399.
- Lenin, V. I.: A nemzetek önrendelkezési jogáról. In: V. I. Lenin összes művei. 25. 1914. március–július. Kossuth Könyvkiadó, hely nélkül 1970. 255–316., 499–502.
- Lenin, V. I.: Recs ob obmanye naroda lozungami szvobodi i ravensztva. In: *Uő: Polnoje szobranyije szocsinyenyij*. 38. Mart–ijuny 1919. Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Polityicseszkoy Lityeraturi, Moszkva 1963. 333–372.
- Leonov, Leonyid: Vengerszkaja veszna. Pravda 1948. március 31. 3–4.
- Leonov, Leonyid: Vengerszkaja veszna. In: *Uő: V nasi godi*. Publicisztika 1941–1948. Szovetszkij Pisztatel, Moszkva 1949. 292–303.
- Leonov a Magyar tavaszról. Szabad Nép 1948. április 3. 4.
- Lévai Béla: Csernisevskij és Herzen Kossuthról. Új Világ 1952. szeptember 18. 7.
- Lévai Béla: A Guszev-ügy. Az orosz tüzerkapitány és tizenöt társa regénye, akik nem akartak részt venni a magyar szabadságharc leverésében... Igaz Szó 1947. november 12. 6.
- Lévai Béla: Mit érzett, mondott, írt az orosz nép a magyar szabadságharcról? – A centenárius orosz vonatkozású kiadványai. Új Magyarország 1948. február 28. 3.
- Lévai Béla: Vízválasztó. (Újságíró Könyvtár 1.) Magyar Zsebkönyv Kiadó, hely nélkül 1985.
- Lindner, Rainer: Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weissrussland im 19. und 20. Jahrhundert. (Ordnungssysteme. Studien zur Ideengeschichte der Neuzeit 5.) R. Oldenbourg Verlag, München 1999.
- Lukács György cikke a Nuovi Argomentiben. Nuovi Argomenti, júl.–okt. Cikk a Nemzetközi Sajtóból 1962. november 27. 27–45.
- LXII. törvénycikk a katonai büntetőtörvénykönyvről. In: 1948. évi törvénycikkek. (Magyar Törvénytar) Jegyz.: Dr. Vincenti Gusztáv, Dr. Gál László. Franklin Társulat, Budapest év nélkül 320–369.
- M. F.: Guszev kapitány... Politika 1949. augusztus 13. 5.
- Má. Á.: Szekeres József. In: Új magyar irodalmi lexikon. III. P–Zs. Főszerk.: Péter László. Akadémiai Kiadó, Budapest 2000. 2087.
- A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve. 1951. február 24–március 2. Szikra, Budapest 1951.
- A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusa. Szabad Nép 1954. május 27. 1–6.
- A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának rövidített jegyzőkönyve. Szikra, Budapest 1954.
- Magyar értelmező kéziszótár. Főszerk.: Pusztai Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest 2011.
- Magyar könyvészet. 1945–1960. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. IV. Művészetek – irodalom – földrajz – történelem. Főszerk.: Sebestyén Géza. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 1964.
- Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár
 XIX-A-1-o. Miniszterelnökség, 1848 centenáriusát előkészítő csoport iratai
 XIX-I-1-a. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Debreceni iratok
 XIX-I-1-j. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Nevelési osztály iratai
 XIX-I-1-v. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Ortutay Gyula miniszter iratai
 XIX-J-1-k. Külügyminisztérium, Általános iratok

- XIX-J-42-b. Moszkvai nagykövetség, Adminisztratív iratok
 XXIX-I-1-a. Magyar Filmgyártó Vállalat, Általános iratok
 K 149. res. Belügyminisztérium, Rezervált iratok
 M-KS 276. Magyar Dolgozók Pártja központi szerveinek iratai
 P 2272. Jánossy Dénes hagyatéka
 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár anyagai
 A magyar nép forradalmi múltja. Évszázados forradalmi harcunkat a felszabadító Szovjet Hadsereg segítette diadalra. (Tiszti-Tiszthelyettesi Politikai Oktatási Füzetek 2. 1950. március 13-tól április 2-ig) Honvédelmi Minisztérium Politikai Főcsoportfőnöksége, hely nélkül 1950.
- A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Az általános iskolák VIII. osztálya számára. Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest 1950.
- A magyar nyelv értelmező szótára. III. H–Kh. Akadémiai Kiadó, Budapest 1960.
- Magyar Rádió, Archivum
 Enczi Endre: A magyar szabadság orosz hősei
 Illés Béla: A Guszev-ügy. A munka ismertetése
 Orosz szemtanúk az 1848–49-es magyar szabadságharcról. A rádióbeszélgetés hanganyaga
 Történelmi kapcsolatok. Rákóczi és Nagy Péter
 Magyar Távirati Iroda, Fotóarchívum anyagai
 Magyar történeti bibliográfia. 1825–1867. I–IV. Szerk.: I. Tóth Zoltán, Kemény G. Gábor, Katus László et al. Akadémiai Kiadó, Budapest 1950–1959.
- Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Irattár
 Igazgatótanácsi értekezletek jegyzőkönyvei
 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár
 Illés Béla levele Mihályfi Ernőnek
 Magyar Újság 1944–1945.
 Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Szerk.: Kovács Endre. „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest 1956.
- Major Ottó: Illés Béláról. In: *Uő: Arcok és maszkok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1975. 109–113.
- Majtényi György: Volt egyszer egy Guszev utca. Népszabadság 2004. szeptember 21. 11.
- Marczali Henrik: A vezérek kora. In: *Fröhlich Róbert, Kuzsinszky Bálint, Nagy Géza, Marczali Henrik: Magyarország a királyság megalapításáig*. (A Magyar Nemzet Története I.) Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest 1895. 1–311.
- Márki Sándor: Az 1848–49-es évi szabadságharc története. In: *Uő, Beksics Gusztáv: A modern Magyarország (1848–1896)*. (A Magyar Nemzet Története X.) Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest 1898. 1–394.
- Dr. Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. I–III. (Magyar Történeti Életrajzok) Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1907–1910.
- Dr. Márki Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből XXIII/5.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1913.
- Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc 1676–1735. (Kincsestár 142.) Magyar Szemle Társaság, Budapest 1935.

- Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc háborújának kezdete. (1703. június 16-tól július 15-ig.) Hadtörténelmi Közlemények 36. (1935) 214–233.
- Martinkó András: Mikrofilológia. In: Világirodalmi lexikon. VIII. Mari–My. Főszerk.: Király István. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 387–388.
- Máté György: Az igaz és a való. Illés Béláról, emlékezve. Magyar Sajtó 15. (1974) 82–86.
- Máthé Lidia: Az új magyar filmművészet irodalma. Forum 5. (1950) 406–408.
- „Megfogadjuk, hogy győzelmesen végigharcoljuk a harcot”. Leleplezték Guszev kapitány emléktábláját. Kis Újság 1949. augusztus 19. 6.
- Melléklet az oktatásügyi miniszter 61/1955. (O. K. 16.) O. M. sz. utasításához. Magyar nyelv és irodalom. Kiadó és hely nélkül 1955.
- Méray Tibor: Haladó hagyományok. Szabad Nép 1950. május 7. 10.
- Mészáros István: Ateista nevelés iskoláinkban 1950–1990. Neveléstörténeti tanulmány. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest 1996.
- Mevius, Martin: Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953. (Oxford Historical Monographs) Clarendon Press, Oxford 2005.
- Milyen lesz a Magyar Nemzeti Múzeum centenárius kiállítása? Magyar Nemzet 1947. november 22. 4.
- Minszk. Enciklopedyicseskij szpravocsnyik. Glav. red.: P. U. Brovka. Glavnaja Redakcija Beloruszszkoj Szovetszkoj Enciklopedyii, Minszk 1980.
- Molnár Tibor. In: Romániai magyar irodalmi lexikon. Szépirodalom, közirás, tudományos irodalom, művelődés. III. Kh–M. Főszerk.: Dávid Gyula. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1994. 624–625.
- Munkaközösség: Kovai Lőrinc. In: A próza. I. (A Magyar Irodalom Története 1945–1975. III/1.) Szerk.: Béládi Miklós, Rónay László. Akadémiai Kiadó, Budapest 1990. 553–556., 574.
- Murányi Gábor: Papírkatonák. Egy történelemhamisítás anatómiája. hvg 2013. április 13. 40–41.
- Nagy Ferenc: Küzdelem a vasfüggöny mögött. 1–2. (Extra Hungariam) Európa–Historia, Budapest 1990.
- Nagy Kálmán: Testvértépek a magyar szabadságért. Szabad Hazánkért 3. (1955) 9. sz. 5–7.
- Nagy Péter Tibor: Az októberi forradalom és a Szovjetunió adaptációja az ellenforradalmi Magyarországon. Eszmélet 1990–1991. 8. sz. 71–80.
- Nagyvilág 1948. március 15., orosz nyelvű kiadás
- Narocsnyickij, A.: Tragycii revolucii 1848–1849 godov v Vengrii i szovremennoszty. Kommunizist 33. (1957) 3. sz. 53–69.
- „Népeink barátsága a proletármegzetköziség, az őszinte, kölcsönös segíteni akarás és a közös gazdasági fellendülés elvén alapszik” – mondotta K. Je. Vorosilov a Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusán. Magyar Nemzet 1954. május 27. 1–2.
- Néphadseregünk [...]. Szabad Nép 1949. augusztus 16. 7.
- Niederhauser, E.: Geschichtswissenschaftliche Arbeiten in Ungarn über die Beziehungen zu den slawischen Völkern zwischen 1945–1955. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 2. (1956) 437–441.
- Niederhauser Emil műveinek bibliográfiája. Összeáll.: Soós István. Történelmi Szemle 35. (1993) 361–399.
- Nifontov, A. S.: Russland im Jahre 1848. Rütten & Loening, Berlin 1954.

- Nyifontov, A. Sz.: Roszsizja v 1848 godu. (Biblioteka Ucsityelja) Goszudarsztvennoje Ucsbno-Pedagogicseszkije Izdatyelsztvo Minyisztersztva Proszvescsenyija RSZFR, Moszkva 1949.
- Nova: Új emléktáblával gyarapodott a kerület. Belváros-Lipótváros 1997. november 12. 3.
- Az oktatásügyi miniszter 61/1955. (O. K. 16.) O. M. számú utasítása az 1955/56-os tanév fő feladatairól az általános és középiskolák és nevelőintézmények számára. Oktatásügyi Közlöny 1955. augusztus 1. 210–214.
- Okuny, Sz. B.: Ny. Sz. Kinyapina: Vnyesnyaja polityika Roszszi pervoj polovini XIX veka. Voproszi Isztorii 39. (1964) 5. sz. 126–129.
- Okuny, Sz. B., Szladkevics, N. G.: „Isztorija SZSZSZR”. T. II. Voproszi Isztorii 1955. 8. sz. 171–176.
- Orosz szemtanúk az 1848–49-es szabadságharcról. In: Olvastam valahol... III. Történezszer a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1988. 174–181.
- Orosz tiszték a magyar szabadságért. Kossuth Kör 1949. augusztus 15–29. 2–9.
- Orphanidesz Lukács: Politikai és kulturális nevelőmunka a demokratikus magyar hadseregben. Új Szántás 2. (1948) 352–354.
- Az országgyűlés törvénybe iktatta a felszabadulás történelmi jelentőségét. Magyar Nemzet 1965. április 4. 1–4.
- Az országgyűlés törvénybe iktatta a magyar nép felszabadulásának történelmi jelentőségét. Népszabadság 1965. április 4. 1–5.
- Az országgyűlés ünnepi ülése. Népszava 1965. április 4. 1–4.
- Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár
Zolnay Vilmos: Talán az utolsó naplóját írja Zolnay Vilmos Budapesten 1975. július havában. Gépirat, Budapest 1975.
- Országos Széchényi Könyvtár, Történeti Interjúk Tára
Föltámadott a tenger
- OSA Archívum
Illés Béla író anyagai
- Pach Zsigmond Pál: Bevezetés. In: II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1951. 5–24.
- Pach Zsigmond Pál: Függetlenségi küzdelmeink a Habsburgok ellen a XVII. században. A Rákóczi-szabadságharc. Előadás a Pártfőiskolán 1951. március 22-én. (A Magyar Dolgozók Pártja Pártfőiskolájának Előadásai 13.) Szikra, Budapest 1951.
- Pach Zsigmond Pál: Nyilván azzal kell kezdenem... In: Sánta kamatláb. Szerk.: Szigeti Endre. Aula Kiadó, Budapest 1996. 69–72.
- Pach, Zsigmond Pavel: Vyznam odboja Františka Rákócziho II. v zápase za nezavislost' Uhorska. In: Kapitoly z uhorských dejín. Akadémia, Bratislava 1952. 137–150.
- Pach Zsigmond Pál műveinek bibliográfiája (1943–1989). Összeáll.: Varga István. In: Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 6.) Szerk.: Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1989. 351–374.
- Pajtás 1946–1956
- Paládi-Kovács Attila: A néprajztudomány tárgya, tagozódása, időszemlélete és módszerei. In: Táj, nép, történelem. I. 1. (Magyar Néprajz) Főszerk.: Paládi-Kovács Attila. Szerk.: Flórián Mária. Akadémiai Kiadó, Budapest 2011. 11–37.
- Pap Milán: „A nép és a szülőföld igaz szeretete”. A szocialista hazafiság fogalma a Kádár-rendszerben. Politikatudományi Szemle 22. (2013) 1. sz. 68–83.

- Perrie, Maureen*: The Tsar, the Emperor, the Leader: Ivan the Terrible, Peter the Great and Anatolii Rybakov's Stalin. In: Stalinism: Its Nature and Aftermath. Essays in Honour of Moshe Lewin. Eds.: Nick Lampert, Gábor T. Rittersporn. M. E. Sharpe Inc., Armonk, New York 1992. 77–100.
- Pervobitnoje obszcsesztvo na tyerritorii Belaruszi. Ld. <https://referat.up.by/reports/view-13520-page13>
- Péter László*: A nemzeti múlt legendái és tilalomfái. In: Belső tilalomfák. Tanulmányok a társadalmi öncenzúráról. Szerk.: Karátson Endre, Neményi Ninon. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, München 1982. 147–206.
- Pető Andrea*: Női emlékezet és ellenállás. 1944 és 1945 Budapestjének története a társadalmi nemek olvasatában. In: Az elsodort város. Emlékkötet a Budapestért folytatott harcok 60. évfordulójára. 1944–45. I. Szerk.: Markó György. PolgART, Budapest 2005. 351–378.
- Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár
Illés Endre naplója. – 1944. jan. 4–1958. dec. 24.
- A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. III. Történészvita. (Politikatudományi Füzetek) Szerk., összeáll., jegyz.: Hegedűs B. András, Rainer M. János. Kelenföld Kiadó–ELTE, hely nélkül 1990.
- Petőfi Sándor*: Naplójegyzetek. In: Petőfi Sándor vegyes művei. II. Elbeszélések, útirajzok és naplójegyzetek. (Petőfi Sándor Összes Művei) Rend., jegyz., variánsokkal kísérte: Havas Adolf. Athenaeum R. Társulat, Budapest 1895. 411–444.
- Petrák Katalin*: Magyarok a Szovjetunióban. 1922–1945. (Politikatörténeti Füzetek XVI.) Napvilág Kiadó, Budapest 2000.
- Picarda, Guy*: Minsk. A Historical Guide and Short Administrative, Professional and Commercial Directory. „Technalohija”, Minsk–London 1994.
- Pihurik Judit*: Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942–1943. Napvilág Kiadó, Budapest 2007.
- Pogány József*: Martinovics és a magyar intellektuelforradalom. Szocializmus 8. (1913–1914) 6–21.
- Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár
274. f. Magyar Kommunista Párt iratai
677. f. A Kommunisták Magyarországi Pártja és a magyar kommunista emigráció iratainak gyűjteménye
878. f. Kommunisták Magyarországi Pártja (Kommunista Internacionálé Magyar Szekciója) iratai
886. f. Jász Dezső személyi gyűjteménye
- Pótó János*: Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika. Osiris Kiadó, Budapest 2003.
- Pótó János*: Terek és nevek. Köztérelnevezések a szimbolikus politika tévútjain. Történelmi Szemle 54. (2012) 161–173.
- Preobrazsenszkoje. In: Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. XV. Ottó–Racine. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest 1922. 685.
- Prohászka László*: Szoborhistóriák. Városháza, Budapest 2004.
- R. Várkonyi Ágnes*: Befejezetlen történelem. In: A Rákóczi-szabadságharc. (Nemzet és Emlékezet) Szerk.: R. Várkonyi Ágnes, Kis Domokos Dániel. Osiris Kiadó, Budapest 2004. 717–773.
- R. Várkonyi Ágnes*: Végig nem vitt viták. A szatmári béke a történetírásban. Századok 146. (2012) 763–797.

- Radó György*: Kupala. In: Világirodalmi lexikon. VI. Kamc–Lane. Főszerk.: Király István. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 789–790.
- Rákóczi és az oroszok. Néplap (Debrecen) 1945. február 25. 4.
- II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyar háborúról, 1703-tól végéig (1711). Közli: Thaly Kálmán. Ráth Mór, Pest 1872.
- II. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletrajza. Szelényi és Társa Könyvnyomdája, Miskolc 1903.
- Rákosi Mátyás*: Erőnk – a párt és a nép összeforrottsága. Felszabadulásunk tizedik évfordulója alkalmából az operaházi ünnepségen, 1955. április 3-án mondott beszéd. In: *Uő*: A szocialista Magyarorszáért. Szikra, Budapest 1955. 525–551.
- Rákosi Mátyás*: [A néphadsereg híven, egységesen és bátran követi nagy pártunkat]. 1951. október 12-én a magasabb parancsnokok értekezletén elmondott beszédből. In: *Uő*: Honvédelem és hazafiság. Szemelvények Rákosi elvtárs műveiből. Szikra, Budapest 1952. 26–28.
- Rákosi Mátyás*: Népi demokráciánk útja. Társadalmi Szemle 7. (1952) 115–150.
- Rákosi Mátyás*: Visszaemlékezések. 1940–1956. 1–2. Sajtó alá rend., jegyz.: Baráth Magdolna, Feitl István, Gyarmati György, Palasik Mária, Sipos Levente, Szűcs László, T. Varga György. Napvilág Kiadó, Budapest 1997.
- Rákosi Mátyás elvtárs beszámolója. In: A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. Szikra, Budapest 1951. 13–70.
- Recs tovariscsa K. Je. Vorosilova na tretyem szjezgye Vengerszkoj partyii trugyascsihszja. Pravda 1954. május 27. 3.
- Révai József*: Élni tudtunk a szabadsággal. Válogatott cikkek és beszédek (1945–1949). Szikra, Budapest 1949.
- Révai József*: Ifjúkori írások (1917–1919). (Irodalom – Szocializmus) Sajtó alá rend.: F. Majlát Augusztá, Agárdi Péter. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.
- Révai József*: Irányelvek. A centenárius megünneplésére kidolgozta a Történelmi Emlékbizottság megbízásából Révai József. In: *Uő*: 48 útján. Szikra, Budapest 1948. 64–75.
- Révai József*: Kossuth Lajos. Idegen Nyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva 1944.
- Revoljucii 1848–1849. I–II. (Biblioteka Vszemirnoj Isztorii) Red.: F. V. Potjomkin, A. I. Molok. Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk SZSZSZR, Moszkva 1952.
- Roberts, Ian W.*: Nicholas I and the Russian Intervention in Hungary. (Studies in Russia and East Europe) Macmillan, Basingstoke–London 1991.
- Romsics Ignác*: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Osiris Kiadó, Budapest 2011.
- Rosonczy Ildikó*: Áruló cédula. Az orosz hadsereg egyetlen átállt tisztjének végzete. Magyar Nemzet Hétvégi Magazin 2011. március 12. 24.
- Rosonczy Ildikó*: Bevezető. In: A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. (Bibliotheca Historica) Vál.: Rosonczy Ildikó. Szerk.: Katona Tamás. Európa Könyvkiadó, Budapest 1988. 5–37.
- Rosonczy Ildikó*: A cári hadsereg tisztikarának magatartása 1849-ben Magyarországon. In: Hungaro–Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Waclaw Felczak 70. születésnapjára. Szerk.: Kiss Gy. Csaba, Kovács István. MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest 1986. 136–142.
- Rulikowski. In: A Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. XVIII. (II. pótk.) K–Z. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest 1904. 546.

- Rulikowski. In: Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. XVI. Racine–Sodoma. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest 1924. 437.
- Le sacrifice de l' officier russe Guszev. Miroir des Lettres Hongroises 1947. 2. sz. 74.
- Sík Csaba: A történelem veszedelmei. Kosáry Domokos tanulmánykötete. Magyar Hírlap 1987. július 15. 5.
- Siklós András: Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások. (Magyarország Legújabb Kori Történetének Forrásai és Irodalma I.) Tankönyvkiadó, Budapest 1964.
- Sipos Balázs: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat. Argumentum, hely nélkül 2011.
- Soós Gábor: Kitalált hagyományok. In: Kutatási Füzetek 1. Szerk.: Ormos Mária, Harsányi Iván, Flodung János, Soós Gábor. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs 1996. 42–51.
- Standeisky Éva: Láncreakció. A magyar irodalmi élet szovjetizálása 1949 és 1951 között. In: *Üő: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. 1956-os Intézet–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára*, Budapest 2005. 176–205.
- Stemlerné Balog Ilona: Történelem és fotográfia. Osiris Kiadó–Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2009.
- Stites, Richard: Festival and Revolution. The Role of Public Spectacle in Russia, 1917–1918. In: *Essays on Revolutionary Culture and Stalinism. Selected Papers from the Third World Congress for Soviet and East European Studies*. Ed.: John W. Strong. Slavica Publishers, Columbus, Ohio 1990. 9–28.
- Sz. Debreczeni Kornélia: Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest 1992.
- Sz. E.: Golicin. In: *A Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája*. VIII. Gesztely–Hegyvám. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest 1894. 90–91.
- A szabadságért folyó harc élén a legyőzhetetlen Szovjetunió halad. Honvédségünk emléktáblát állított Guszev századosnak, a magyar szabadságharc orosz hősének. Néphadsereg 1949. augusztus 18. 2.
- Szabadváry Ferenc: Dr. Vajda Pál (1907–1982). Technikatörténeti Szemle 13. (1982) 237–246.
- Szabhyár Ferenc, Nagy Gabriella: Tájékoztató a „Magyar könyv az általános iskolák V. osztálya számára” című tankönyvhöz. Tankönyvkiadó, Budapest [1951.]
- Szabó Ervin. Vörös Újság 1919. március 29. 3.
- Szabó Ildikó: Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon. In: *Üő: A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról*. (Nagyítás. Szociológiai Könyvek 32.) Hatodik Síp Alapítvány–Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest 2000. 11–136.
- Szabó János: Tell-monda. In: *Világirodalmi lexikon*. XV. Taa–Tz. Főszerk.: Szerdahelyi István. Akadémiai Kiadó, Budapest 1993. 287–288.
- Szaharov, A. M.: Gyetszkaja enciklopedyija. Tom. 8. Iz isztorii cselovecseszkovo obscesztva. Voproszi Isztorii 1969. 1. sz. 158–159.
- Szakály Orsolya: A vállalkozás. In: *Hommage à Kosáry Domokos*. Szerk.: Ferch Magda, Ormos Mária. Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, Budapest 2009. 123–128.
- Szalai László: A patriotizmus a szovjet történetírásban. In: *A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója Kelet-Európában. Az ELTE BTK Kelet-Európa Története*

- Tanszék által szervezett 2012. október 5-i Történelem és emlékezet. A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója című konferencia anyaga. (Kelet-európai Tanulmányok VIII.) Szerk.: Szalai László. L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest 2013. 221–247.
- Szalatnai Rezső: Petőfi és Bem. Kis Újság 1950. június 11. 8.
- Szalay Károly: Csillás Béla: Találkozások Illés Bélával. Élet és Irodalom 1961. december 30. 6.
- Szalay Károly: Illés Béla. Találkozásaim Illés Bélával. In: *Nevető Parnasszus. Paródiák huszadik századi magyar írókról. Összegyűjt., vál.: Szalay Károly. Magvető Kiadó, Budapest 1975. 224–225.*
- Szeberényi Lehel: Guszev kapitány. Új Írás 1. (1961) 406–408.
- Szeberényi Lehel: Guszev kapitány. In: *Üő: A költő és őrangyalai. Rajzolatok irodalmi háttérrel. Magvető, Budapest 1965. 50–55.*
- Szeberényi Lehel: Guszev kapitány. Új Tükör 1979. szeptember 16. 14–15.
- Szeberényi Lehel: Miért választottam? Új Tükör 1979. szeptember 16. 14.
- Szekfű Gyula: Magyar történet. IV. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1943.
- A szerkesztőség közli: [...]. Új Világ 1948. május 21. 1.
- Sziklai Sándor: Hadtörténetírásunk feladatai a Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának tükrében. Hadtörténelmi Közlemények 1. (1954) 2. sz. 3–15.
- Sziklai Sándorné: Adalékok a 165. sz. júzsai (talici) antifasiszta iskola történetéhez (1943–1945). Hadtörténelmi Közlemények 32. (1985) 344–371.
- Szilágyi Gábor: Tűzkeresztység. A magyar játékfilm története 1945–1953. Magyar Filmintézet, hely nélkül 1992.
- Szladkevics, N.: Isztorija SZSZSZR. T. II. Roszsziya v XIX veke. Voproszi Isztorii 1950. 7. sz. 152–159.
- Szladkevics, N. G.: I. A. Fedoszov: Revoljucionnoje dvizsenyije v Roszszii vo vtoroj csetvertyi XIX v. (Revoljucionnije organyizacii i kruzski). Voproszi Isztorii 1959. 7. sz. 152–156.
- A szocialista országok történelmi küldetése. Társadalmi Szemle 13. (1958) 4. sz. 1–9.
- „A szovjet katonák fegyverei felszabadítottak a ránk erőszakolt szellemi bilincsekből is”. Emlékünnepe a Honvédség Házában Guszev százados halálának évfordulóján. Néphadsereg 1949. augusztus 25. 2.
- A Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusának anyagából. Századok 90. (1956) 204–210.
- A Szovjetunió története. II. Oroszország a XIX. században. A feudalizmus válsága. A kapitalizmus uralomra jutása. Szerk.: M. V. Nyecskina. Szikra, Budapest 1956.
- Szöllősi Ferenc: Legendátlanították a budapesti Sas utcát. Illés Béla találta ki a cári önkénnyel szembeszálló Guszev százados alakját. – Hová tűnt az emléke annak, aki nem létezett? Népszava 2005. augusztus 9. 11.
- Szörényi László: Delfinárium. Filológiai groteszk. Helikon Kiadó, hely nélkül 2010.
- Sztálin: Beszéd a Vörös Hadsereg szemléjén 1941. november 7-én a Vörös téren, Moszkvában. In: *Üő: A Szovjetunió nagy honvédelmi háborújáról. Idegen Nyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva 1943. 39–43.*
- Sztálin, J. V.: A leninizmus alapjairól. A Szverdlov egyetemen tartott előadások. In: J. V. Sztálin művei. VI. 1924. Szikra, Budapest 1951. 77–207.
- Sztálin a szovjet–magyar barátságról. Új Világ 1948. május 14. 1.
- Sztálin a Szovjetunió és Magyarország barátságáról. Magyar Nap 1947. november 9. 3.

- Sztikalin, A. Sz.: Isztorija odnovo mifa. Vengerszkaja kampanyija 1849 g. i kapitan Guszev. In: V „intyerere” Balkan. Jubilejnij szbornik v cseszty Irini Sztyepanovni Dosztyan. PROBEL, Moszkva 2010. 267–286.
- Sztikalin, A. Sz.: Vengerszkaja kampanyija carszkaj armii 1849 g. i „kapitan Guszev”: pravda i vimizel o reakcii roszszijszkovo obszcsesztva na vengerszkuju revoljuciju 1848–1849 gg. Roszszijjszkije i Szlavjanszkije Iszsledovanyija 8. (2013) 275–286.
- Szurovcev, Eduard: Vengerszkaja vojna za nyezaviszimoszty 1848–49 godov. Id. <http://www.otzyv.ru/article.php?id=37>
- Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. In: *Uő: Nemzet és történelem. Tanulmányok.* (Társadalomtudományi Könyvtár) Gondolat, Budapest 1984. 11–188.
- Tabák András: A holland író és a képzelt kapitány. Ezredvég 15. (2005) 6–7. sz. 139–141.
- Takács Ferenc: Az ironikus kegyhely. (A James Joyce Múzeum Dublinban). In: Tények és legendák – tárgyak és ereklyék. A Petőfi Irodalmi Múzeum és az MTA Irodalomtudományi Intézete Kultusztörténeti Kutató Csoportja közös konferenciájának megrendezett anyaga. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 1.) Szerk.: Kalla Zsuzsa. Petőfi Irodalmi Múzeum, hely nélkül 1994. 187–196.
- Takács Mária: Illyés Gyula könyvtára. I–II. Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd 1999–2002.
- Takács Rózsa: A fővárosi utcanevadás elveinek és gyakorlatának alakulása napjainkig. In: Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84. Budapest Főváros Levéltára, Budapest 1985. 293–315.
- Tanácskozik a Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusa. Dél-Magyarország 1954. május 27. 1–5.
- Tanmenet és munkaterv az osztatlan és részben osztott általános iskolák számára. Tankönyvkiadó, Budapest [1954.]
- Tardos Tibor: A legfiatalosabb magyar könyv: Illés Béla válogatott elbeszélései. (Szépirodalmi Könyvkiadó). Szabad Ifjúság 1951. január 26. 9.
- Tarnovszkij, K. N., Smidt, Sz. O.: Novaja knyiga po isztorii nasej rogyini. Voproszi Isztorii 39. (1964) 7. sz. 133–138.
- Terbe Lajos: Egy európai szállóige életrajza. (Magyarország a kereszténység védőbástyája.) Egyetemes Philológiai Közöny 60. (1936) 297–351.
- Theun de Vries. Bibliografie. Samengesteld door Jan van Halten, Dirk Zandbergen. Antiquariaat „Titaantjes”, Amsterdam 1994.
- Tyihomirov, M. Ny., Dmitrijev, Sz. Sz.: Isztorija SZSZSZR. I. Sz drevnyeysih vremjon do 1861 goda. OGIZ Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Polityicseszkoj Lityeraturi, Moszkva 1948.
- Timár Ede: Igaz eszmék erejével... A magyar kommunista sajtó a Szovjetunióban 1917–1945. (A Magyar Sajtó Kiskönyvtára) Magyar Újságírók Országos Szövetsége, Budapest 1976.
- Tomsics Emőke: A valóság és képi mása. A fotográfia az 1867. évi koronázáson. Történelmi Szemle 51. (2009) 385–417.
- Tóth László: A fénykép kudarca. Nyugat 1917. március 16. 592–594.
- Történelem a középiskolák II. osztálya számára. Összeáll.: Hanák Péter. Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest 1949.
- Történeti bibliográfia 1985. A Magyarországon megjelent történeti munkák bibliográfiája. Összeáll.: Rozsnyói Ágnes, Sz. Gyivicsán Mária. MTA Történettudományi Intézete, Budapest 1987.

- Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról. (Talentum Sorozat 13.) Szerk.: Erős Vilmos, Takács Ádám. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 2012.
- Tudományos ülésszak Moszkvában hazánk felszabadulásának tizedik évfordulója alkalmából. Századok 89. (1955) 471–476.
- (ú): Slota szerint Beneš ölette meg Štefáníkot. Golyót röpített a fejébe egy cseh katonatiszt. Új Szó (Pozsony) 2007. május 5. 3.
- Új Hang 1938–1941.
- Új Szó 1945–1948.
- Az Új Szó története. Összeáll., szerk.: Gyáros László. Lapkiadó Vállalat, Budapest 1977.
- Új utcanévek. Szabad Nép 1951. november 11. 10.
- Új Világ 1949–1950.
- Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Corvina, Budapest 2013.
- Urbán Aladár: Ian W. Roberts: Nicholas I and the Russian Intervention in Hungary. BUKSZ 4. (1992) 506–508.
- Urbán Teréz: Nyíregyháza utcanévei. (Magyar Névtani Dolgozatok 8.) Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névutató Munkaközössége, Budapest 1978.
- Az utcák őrzik emléküket. Összeáll.: Puruczki Béla, Fancsali Petronella, Novák Tamásné. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest 1963.
- Utcák, terek, emberek. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1973.
- Útmutató az általános iskolák irodalmi szakkörei számára. (Általános Iskolai Szakköri Füzetek) Tankönyvkiadó, Budapest 1952.
- Úttörő 1949–1956.
- Vajda János: Egy honvéd naplójából. In: *Uő: Szépprózai írások.* (Vajda János Összes Művei IV.) Sajtó alá rend.: Seres József. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972. 309–363., 546–564.
- Dr. Vajda Pál: Oroszok a magyar szabadságharcról. Adalékok a szabadságharc orosz nyelvű bibliográfiájához. (A Honvéd Levéltár és Múzeum Hadtörténeti Kiadványsorozata 1.) Honvéd Levéltár és Múzeum, Budapest 1949.
- Dr. Vajda Pál: Oroszok a magyar szabadságharcról. Színház és Mozi 1950. március 12. 3–5.
- Dr. Vajda Pál R.: A Guszev-ügy történelmi háttere. Honvéd 4. (1949) 9. sz. 75–79.
- Vajda Pál R.: Oroszok a magyar szabadságharcról. Magyarok 5. (1949) 125–136.
- Vajda Pál R.: Oroszok a magyar szabadságharcról. Honvéd 5. (1950) 1–2. sz. 128.
- Vajda Pál R.: Szabadságharcunk orosz vértanúi. Szikra 1948. október 1. 2.
- Varga Éva Mária: Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében. (Ruszisztikai Könyvek XXIII.) Russica Pannonica, Budapest 2009.
- Varga János: Wittman Tibor: Történelmünk haladó hagyományai. (Budapest, Közoktatásiügyi Kiadó, 1951. 88 l.) Századok 85. (1951) 562–564.
- Vas Zoltán levelei 1944, 1974. Közl.: (G.) História 10. (1988) 5. sz. 26–28.
- Vasy Géza: „Hol zsarnokság van”. Az ötvenes évek és a magyar irodalom. (Tanulmányok, elemzések). (Mundus – Új Irodalom 43.) Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest 2005.
- Végh Antal: Erdőháton, Nyíren. (Magyarország Felfedezése) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1972.
- Vengerszkij narod uverenno igyot vperjod. Pravda 1965. április 4. 1., 4.

- Vengrija. In: Bolsaja szovetszkaja enciklopedija. VII. Varioloid-Vibrator. Glav. red.: Sz. I. Vavilov. Goszudarsztvennoje Naucsnoje Izdatyelsztvo „Bolsaja Szovetszkaja Enciklopedija”, Moszkva 1951. 361–416.
- Verzsbickij, V. G.: Revoljucionnoje dvizsenyje v ruszskoj armii (c 1826 po 1859 gg.) (Trudi Goszudarsztvennovo Isztorieseszkovo Muzeja XXXIX.) Szovetszkaja Roszsziya, Moszkva 1964.
- Verzsbickij, V. G.: Szocsusztvije peredovih oficerov i szoldat ruszskoj armii vengerszkoj revoljucii 1848–1849 gg. Isztorieseszkij Arhiv 8. (1962) 4. sz. 121–133.
- Vlaicu Birna: Varga Katalin regénye. Fáklya (Nagyvárad) 1963. szeptember 7. 4.
- Volksrepublik Ungarn. (Grosse Sowjet-Enzyklopädie. Reihe Länder der Erde 24.) Verlag Kultur und Fortschritt, Berlin 1955.
- Voszpitivajtye dosztojnih szinov nasej szocialiszticeszkoy rogyini! Recs tov. P. P. Posztiseva na IX szjezgye komszomola Ukraini 5 aprelja 1936 goda. Pravda 1936. április 11. 3–4.
- Vörös Boldizsár: Áldokumentumok és történelmileg hitelesként közreadott szépirodalmi művek. Guszev kapitány és társainak ábrázolásai Illés Bélától Illyés Gyuláig 1945 és 1951 között. Levéltári Közlemények 79. (2008) 215–249.
- Vörös Boldizsár: Budapesti helyek, háborús események – propagandisztikus ábrázolások. Illés Béla „vígyszínházi csatá”-ja. In: A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete. Szerk.: H. Németh István, Szívós Erika, Tóth Árpád, Klement Judit. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest 2011. 460–469.
- Vörös, Boldizsár: Die Darstellung der Sowjetunion an der Budapester antibolschewistischen Ausstellung im Dezember 1941. „Die apokalyptischen Tiefen des russischen Bolschewismus”. The European Paradigm. Special edition of Sic Itur ad Astra [1991] 42–54.
- Vörös Boldizsár: Doktor Utrius Pál, Kurt von Eichen és Alekszej Guszev kapitány. Illés Béla történelmi kitalációja és lehetséges előzményei. Sic Itur ad Astra 20. (2009) 60. sz. 245–258.
- Vörös Boldizsár: Fordulatok a Guszev-kultusz történetében: változó méltatások – változó méltatottak? Létünk 39. (2009) 4. sz. 47–59.
- Vörös Boldizsár: „Hiszen Guszev nem is létezett”. Egy kultusz lerombolása az 1950-es évek közepétől az 1990-es évekig. Századvég 2008. 3. sz. 127–143.
- Vörös Boldizsár: Illés Béla „Guszev-ügye” – avagy hogyan lett az írói kitalációból történelmi tény 1945 és 1951 között. Múltunk 51. (2006) 3. sz. 214–225.
- Vörös Boldizsár: Illés Béla „Guszev-ügye” – avagy történelmi hitelesítés és hiteltelenítés cikkekkkel és lábjegyzetekkel. In: Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Szerk: Krász Lilla, Oborni Teréz. ELTE Eötvös Kiadó, hely nélkül 2008. 447–464.
- Vörös Boldizsár: Információk egy fiktív esetről – magyar és szovjet közegben. Guszev kapitány és társainak ügye történettudományi munkákban az 1940–1980-as években. Világtörténet 4. (2014) 1. sz. 161–174.
- Vörös Boldizsár: Írói fikció, mint történeti legitimáció: a Guszev-ügy. Valóság 51. (2008) 5. sz. 98–107.
- Vörös Boldizsár: Kitalált kapitány valódi utcája. Guszev százados és társainak méltatása emléktáblával és budapesti belvárosi utcánévvel 1949–1990 között. In: Urbs. Ma-

- gyar Várostarténeti Évkönyv. IV. Főszerk.: Á. Varga László. Kiadó nélkül, Budapest 2009. 319–333., 451–452., 468–469.
- Vörös Boldizsár: „Leninről nevezzük el a nagykorút egyik szakaszát”. A politikai propaganda működése a budapesti Lenin körút elnevezésénél. In: Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk.: Czoch Gábor, Horváth Gergely Krisztián, Pozsgai Péter. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest 2008. 561–579.
- Vörös Boldizsár: Mitikus hős és példakép. Lenin-kép a hazai általános iskolákban az 1940-es évek végétől 1953-ig. Mozgó Világ 18. (1992) 2. sz. 2., 14–27., 2 melléklet.
- Vörös Boldizsár: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 33.) MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2004.
- Vörös Boldizsár: „Nagy Péter 1703 és 1710 között tizenkilenc ízben küldött tüzetiszteket Rákócziak és két ízben ágyúkat”. Propagandisztikus történelemhamisítás a szovjet–magyar jó kapcsolatok megalapozása érdekében. Századok 147. (2013) 131–159.
- Vörös Boldizsár: „Odaszámíthatjuk-e Guszev kapitányt és társait a magyar szabadságharc vértanúi közé?” A Guszev-történet megjelenítése az új nemzedékek oktatási-nevelési anyagaiban 1948 és 1956 között. In: Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete. (Rendi Társadalom – Polgári Társadalom 21.) Szerk.: Gyáni Gábor, Laczay Magdolna. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület–Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kara, Nyíregyháza 2008. 445–455.
- Vörös Boldizsár: „az oroszok rendszeresen támogatták Rákóczi tüzérséggel, tisztekkel, sőt időnként pénzzel is”. Propagandisztikus történelemhamisítás I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc kapcsolatáról az 1940–1950-es években. In: Médiumok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére. Szerk.: Pusztai Bertalan. Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Média-tudományi Tanszék, Szeged 2012. 310–322.
- Vörös Boldizsár: Politikai propaganda, kultusz, szépirodalom. Guszev kapitány és társainak méltatásai 1945 és 1972 között. Irodalomtörténet 38. (2007) 51–64.
- Vjorjos, B.: Propagandisztickije izmislenijja 1940–1950-h gg. o vzaimootnosenyijah knjazja Ferenca II. Rakoci i carja Petra I. In: Oszvobogyityelnaja vojna. 1703–1711 gg. v Vengrii i gyiplomatyija Petra I. (Centralnojevropejszkije Iszszledovanyija 7.) Red.: K. A. Kocsegarov, O. V. Havanova, A. Seres. Nyesztor-Isztorija, Szankt-Petyerburg 2013. 227–248.
- Vörös Boldizsár: „A történelem veszedelmei” és a történészek stratégiái. Néhány sajátos eljárás a szakmai eredmények közreadásánál az 1949–1989 közötti magyar történettudományban. In: Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk.: Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 2012. 665–671.
- Vörös Boldizsár: Egy történelmi mítosz a „szovjet–magyar barátság” propagandájában. A soha nem létezett Guszev kapitány és társainak ábrázolásai az 1940–1980-as években. Replika 2012. 3. sz. 83–90.
- Vries, Theun de: Felségsértés. Szépirodalmi Könyvkiadó, hely nélkül 1952.
- Vries, Theun de: Hoogverraad. Van Loghum Slaterus, Arnhem 1950.

Vries, Theun de: Levend Hongarije. Kiadó, hely, év nélkül.

Vroljik, M.: Theun de Vries: Hoogverraad. Nederlandsche Bibliographie 1950. 12. sz. 3-4.

Waldapfel Eszter: A független magyar külpolitika 1848-1849. Akadémiai Kiadó, Budapest 1962.

Wittman Tibor: Történelmünk haladó hagyományai. 1604-1918. (Szocialista Nevelés Kiskönyvtára 25.) Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest 1951.

Zolnay Vilmos, Gedényi Mihály: A magyar fattyúnyelv szótára. 1. Gépírat, Budapest 1945-1962.

Zsigmond László, Heckenast Gusztáv, Karácsonyi Béla: Történelem az általános iskolák VII. osztálya számára. Tankönyvkiadó, Budapest 1951. (további kiadások: 1952., 1953., 1954., 1955., 1956., 1957.)

Zsigmond László, Heckenast Gusztáv, P. Zsigmond Pál, Ravasz János (kibővítette: B. Balázs Vilma, Balázs Tibor): Történelem a középiskolák III. osztálya számára. Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest 1949.

*

A könyv borítóján Mányoki Ádám: II. Rákóczi Ferenc című festménye (Magyar Nemzeti Galéria), Illés Béla fényképe (Petőfi Irodalmi Múzeum, Művészeti és Relikviatár), a Guszev kapitány és társai emléktáblája kicsinyített másolatáról készített felvétel (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Képzőművészeti Gyűjtemény), valamint a Magyar-Szovjet Baráti Társaság emblémája részletei láthatók.

NÉVMUTATÓ*

A

Abecedarszkij, L. Sz. 274, 276, 311
Abszamikov, T. 129
Aczél Tamás 291, 301
Acsády Ignác 35, 47, 49, 301
Ady Endre 12
Agárdi Ferenc 69, 136, 301
Agárdi Péter 10, 319
Alejnyikov, M. Ny. 250, 264, 311
Alekszandrov, A. V. 162, 313
Alekszejev, Ju. G. 256
Andersen Nexø, Martin 291
Andics Erzsébet 81, 120, 301, 312
Angyal Dávid 112
Apor Balázs 11, 140, 301, 313
Apor Péter 10, 301
Aradi Nóra 39, 173, 301
Aranova, R. Sz. 250
Aszódy János 294, 301, 304
Aulich Lajos 176
Averbuh, R. A. 73-74, 81, 226, 233-234, 239-242, 246-248, 253, 257, 260, 270-272, 281-283, 301

B

Bächer Iván 130
Bacsilo, I. L. 277, 301
Bácskai Vera 109, 324
Bajai Ferenc 111
Bajcsy-Zsilinszky Endre 176
Bakunyin, M. A. 81, 233, 288
Balassa József 171, 302
Balázs Éva, H. 71, 308
Balázs Tibor 65-66, 123, 302, 326
Balázs Tiborné 123, 302

Balázs Vilma, B. 65-66, 326
Bălcescu, Nicolae 293
Bálint József 36, 302
Bálint Mihály 16
Balog Ilona, Stemplerné 18, 320
Balogh Edgár 293-295, 302
Barabás Tibor 100, 291
Bárány Tamás 291, 302
Baráth Magdolna 22, 31, 52, 95, 179, 302, 306, 319
Barna Gábor 11, 302
Bârna, Vlaicu 294-295, 302, 324
Baszargin, Ny. V. 266-267, 281, 302
Bata István 12
Báti László 146-149, 302
Batthyány Kázmér 121
Batthyány Lajos 224
Bayer József 145, 312
Behrends, Jan C. 11, 313
Beksics Gusztáv 194, 315
Béládi László 20, 302
Béládi Miklós 195, 316
Belia György 294, 302
Belinszkij, V. G. 94
Bem, Józef Zachariasz 11, 139, 142, 200, 202, 204-206, 262-263, 293-294, 306, 310, 321
Benczédi László 13, 302
Benczur Margit, H. 216, 307
Benda Kálmán 37, 302
Beneš, Eduard 299, 323
Bercsényi Miklós 22, 35, 45-48, 64
Bersonville 49
Bertényi Iván 172, 302
Bezerédj Imre 26

* A könyvben szereplő legfontosabb fiktív személyek nevét a névmutatóban dőlt betűkkel adjuk közre.

- Bíró Zoltán, Sz. 299
 Bloch, Marc 286, 303
 Bocskai István 23, 36
 Bogdanovszkij, N. 251
 Bonnell, Victoria E. 9, 303
 Boriszov, Ju. Sz. 274, 303
 Botka Ferenc 19, 111, 203, 303
 Bottyán János 26, 30
 Brandenberger, David 10, 303
 Bródy Lili 204, 303
 Brovka, P. U. 80, 316
 Buchanan, Andrew 139
 Bugyonnij, Sz. M. 286
 Buligin, I. A. 274, 303
 Burget Lajos 298, 303
 Buza Péter 185–186, 303
 Buzinkay Géza 192
- C**
 Camutal, A. N. 256
 Chopin, Fryderyk Franciszek 9
 Clark, Katerina 108, 215, 303
 Czigány Lóránt 139–140, 304
 Czoch Gábor 170, 325
- Cs**
 Csapko, V. U. 82, 274–278, 304
 Császtvai István 193, 304
 Csatári Dániel 13, 302
 Cserenyey Géza 166, 304
 Csernisevszkij, Ny. G. 87, 90, 94, 102, 125, 127, 136, 168, 229–230, 233, 235–236, 241–243, 249–256, 261–263, 265–266, 295, 314
 Csicsery-Rónay István 166, 304
 Csonkás István 299
- D**
 Dacjuk, B. D. 249–250, 311
 Damoiseau, François 49
 Dávid Gyula 247, 316
 Dávidházi Péter 23–24, 304
 Debreczeni Kornélia, Sz. 87, 90, 320
 Dégh Linda 128–129, 304
 Dénes György 156
 Devecseri Gábor 291, 304
 Diószegi András 15–17, 32–33, 39, 42, 304
 Dmitrijev, Sz. Sz. 228, 322
- Dobos Ilona 192, 304
 Dobrenko, Evgeny 215, 303
 Dolgorukij, G. F. 27
 Dolgusin, Ny. A. 185, 304
 Dolmányos István 137, 304
 Domanovszky Sándor 22
 Dombi Géza 294, 304
 Donszkoj, D. 10
 Dosztojevszkij, F. M. 9
 Dosztyan, I. Sz. 118, 272, 322
 Dózsa György 26, 30
 Draskóczy István 72, 325
 Drengenberg, Hans-Jürgen 9, 304
 Druzsinyin, Ny. M. 28, 228–229, 237–238, 241–242
- E**
Eichen, Kurt von 19, 21, 78, 324
 Einstein, Albert 206, 309
 Elbert János 93, 305
 Elekes Lajos 151
 Ember Győző 112, 120, 305, 312
 Enczi Endre 167, 315
 Engels, Friedrich 7–9, 74, 79, 90, 117, 128, 276, 293, 305
 Erdődy Gábor 53, 302
 Erényi Tibor 166, 305
 Erős János 63–64, 305
 Erős Vilmos 61, 63–64, 305, 323
 Esze Tamás 22, 26, 30–31, 34, 36–37, 39–42, 45, 48, 53, 62, 285–286, 288
- F**
 Fa Imre 16, 307
 Fábián Béla 16, 307
 Fagyjev, A. A. 110, 310
 Fagyjev, A. V. 241–242, 259, 261–263, 305
 Faludy György 203–204, 305
 Fancsali Petronella 179, 323
 Farkas Mihály 12, 31, 302
 Farkas Sándor 138, 305
 Fatyjev, A. M. 251
 Fedor János 136–138, 305
 Fedoszov, I. A. 247–248, 271, 281, 305, 321
 Fehérváry Jenő 161, 305
 Feitl István 22, 53, 302, 319
 Felczak, Waclaw 141, 319
 Ferch Magda 69, 320
- Ferdinánd, V. 146
 Ferenc József 155, 200, 202, 204–205, 218, 294
 Ferényi Antal 16, 307
 Feuer Klára 151, 312
 Fichte, Johann Gottlieb 9
 Filep Tamás Gusztáv 295
 Filonyenko, M. I. 36, 305
 Filonyenko, Sz. I. 36, 305
 Fischer, Holger 61
 Fjodorov, A. V. 243–248, 262, 272, 281, 306
 Flodung János 7, 320
 Flórián Mária 11, 317
 Fodor András 291, 306
 Fogarasi Béla 27–28, 31, 42, 51–53, 58, 62–63, 66–67, 69–71, 73, 75, 84–85, 87, 98, 112, 118–119, 123–126, 138, 154, 193–194, 196, 230–232, 238–240, 276, 285, 306
 Fourrier, François Charles 9, 120
 Fried Jenő 19
 Friedberg, Maurice 109, 306
 Frolova, O. L. 233
 Fröhlich Róbert 37, 315
- G**
 Gaál Gábor 19, 306
 Gábor Andor 29
 Gách Marianne 204, 306
 Gál István 63, 305
 Gál László 161, 314
 Galencsik, N. I. 274
 Galkin, I. Sz. 235, 306
 Gazsi József 22, 306
 Gebei Sándor 35
 Gecsényi Lajos 22, 299, 306
 Gedényi Éva 189
 Gedényi Mihály 181, 326
 Gejlikman, E. L. 241, 301
 Gereben Ágnes 21, 306
 Gergely András, A. 145, 312
 Gergely Sándor 25–29, 31
 Gerő András 166, 306
 Gerő Ernő 31–32, 302, 306
 Glatz Ferenc 22, 32, 61, 65, 164, 306, 317
 Goda Gábor 129–130, 135, 174, 178, 180, 290–291, 306
 Godó Ágnes 185, 306
- Goebbels, Joseph 32
 Goethe, Johann Wolfgang von 206, 309
 Gogolák Lajos 133–134
 Golicin, A. M. 81–82
 Gonda Imre 91, 312
 Görgey Artúr 28, 37, 80, 118, 201, 205, 313
 Göring, Hermann 19–20
 Gracza György 194, 307
 Gries, Rainer 77, 313
 Groszul, V. Ja. 271–273, 307
 Gulyás Angelika 268–269, 279
 Gulyás Pál 16, 307
 Gurkin, F. A. 113, 115–116
 Guszev, A. 11–13, 15, 38, 49, 52, 56–57, 71–75, 77–83, 85–299, 305, 307, 309–310, 312–316, 320–325
 Guszev, G. 184–185
 Guszev, P. A. 184–185, 304
 Günther, Hans 215–216, 307
- Gy**
 Gyáni Gábor 13, 52, 77, 100, 130, 307, 325
 Gyárfás Miklós 109, 145, 307
 Gyarmati György 22, 166, 307, 319
 Gyáros László 42, 323
 Gyerzsaluk, Ny. Sz. 32, 39, 307
 Gyibics-Zabalkanszkij, I. I. 261
 Gyivicsán Mária, Sz. 74, 322
 Gyöngyi László 167
- H**
 Habsburg József Antal 22
 Hajdú Mihály 176, 304
 Hajdu Péter 140, 307
 Hajdu Tibor 29, 299, 307
 Halten, Jan van 206, 322
 Hanák Péter 70, 120, 123, 152, 302, 308, 312, 322
 Háncs Ernő 158, 308
 Hanka, Václav 71
 Harsányi Iván 7, 320
 Havanova, O. V. 33, 269, 283, 308, 325
 Havas Adolf 149, 318
 Haynau, Julius 202
 Heckenast Gusztáv 65–66, 69, 71, 136, 151, 308, 312, 326
 Hegedűs B. András 69, 318
 Hegedűs Géza 61–63, 85, 217, 290, 308

- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 9, 74
 Heller Mária 72, 308
 Heltai Gyöngyi 11, 308
 Hermann István 216, 307
 Hermann Róbert 81, 83, 163, 195, 216, 227, 299, 308
 Herzen, A. I. 28, 53, 81, 86, 90, 94, 125, 127, 136, 229–230, 233, 235–236, 241–243, 249, 255–256, 259, 261–264, 295, 313–314
 Heszke Béla 286, 308
 Hidas Antal 19–21, 178, 230–232, 272, 275–276, 308–309
 Hilscher, Eberhard 206, 309
 Hitler, Adolf 19–20, 22, 25, 42, 110
 Hobsbawm, Eric 7, 8, 309, 310
 Hofer Tamás 8, 309
 Holló Szilvia Andrea 170, 309
 Hóman Bálint 44, 309
 Horthy Miklós 11, 25, 30–32, 42, 48, 320
 Horváth Gergely Krisztián 170, 325
 Horváth Sándor 185, 309
 Hunyadi János 11, 30–31
 Hunyadi Mátyás 26
 Huszti Dénes 167–169, 175, 212, 309
- I**
 Illés Béla 10, 13, 15–21, 32–75, 77–91, 93–96, 98–115, 118–121, 123–136, 138–141, 143–148, 151, 153–155, 158–162, 164–165, 167, 170–173, 177–184, 186, 188–190, 192–200, 202, 206, 212, 214–218, 221, 223, 226, 230–232, 234, 236, 238–240, 247, 254, 257, 268–271, 273, 276, 280–281, 284–292, 294–295, 297–299, 301–302, 304–306, 308–310, 312–313, 315–317, 321–322, 324
 Illés Endre 135, 177, 217, 290, 310, 318
 Illés László 19, 111, 310
 Illy Gusztáv 172–175
 Illyés Gyula 78, 199–200, 202–206, 215–216, 218, 303, 305–306, 310, 322, 324
 Imre, Szent 190
 Incze Miklós 69, 71, 136, 308
 Isten 23, 37, 105, 107, 148, 210
 István, I., Szent 31, 188
 Iszlamov, T. M. 282, 310
 Iszraeljan, V. L. 232, 296
- Iván, IV., Rettegett 10, 318
 Izsák Lajos 52, 302
- J**
 Jahnyina, Je. I. 250, 264, 311
 Jánossy Dénes 112–118, 305, 311, 315
 Jarinay Sándor Vilmos Péter 16–17
 Jász Dezső 16, 318
 Jászberényi József 60, 111, 310
 Jegorova, G. D. 274
 Jepifanov, P. P. 265, 311
 Jepticin, E. 56–58, 86–87, 89–90, 95, 289
 Jezsov, Ny. I. 75
 Jezsov, V. A. 249, 311
 Jókai Mór 139–140
 Jónás Endre 189, 311
 Jones, Polly 11, 313
 Jovánovics Miklós 291, 311
 Józán Ildikó 299
 József, I. 35, 49, 301
 Juskevics, K. 129
 Justh Gyula 24
- K**
 Kabanov, P. I. 265
 Kádár János 13, 72, 177, 185, 191, 290, 299, 308–309, 317
 Kalinyin, M. I. 286
 Kalla Zsuzsa 192, 322
 Kállay Miklós 25, 44, 311–312
 Kálmán Katalin, P. 165, 312
 Kanizsai Nagy Antal 146–149, 302
 Kant, Immanuel 9
 Kapitány Ágnes 165, 312
 Kapitány Gábor 165, 312
 Karácsonyi Béla 69, 71, 129, 136, 151, 153, 308, 312, 326
 Karátson Endre 72, 318
 Kardos József 145, 312
 Károlyi Árpád 224
 Károlyi Mihály 24
 Károlyi Sándor 25, 31, 37, 302
 Karpacsev, A. M. 277–279
 Kárpáti Aurél 50–52, 55, 309, 312
 Kassai Géza 42–43, 46, 59, 104, 127–128, 244, 246–247, 312
 Katkó István 195, 312
 Katona József 176

- Katona Tamás 142–143, 319
 Katus László 315
 Kázmér Ernő 18–19, 312
 Kelemen Viktor 16
 Kemény G. Gábor 315
 Kenyeres Júlia 120–123, 125, 163, 221, 312
 Kerek Gábor 212
 Kerekes Amália 299
 Kéri László 145, 312
 Keszeg Vilmos 11, 312
 Kinyapina, Ny. Sz. 253–255, 267, 281, 312, 317
 Király István 89, 93, 216, 286, 292, 294, 302, 305, 307–308, 316, 319
 Kis Domokos Dániel 71, 318
 Kiss Ernő 176
 Kiss Gábor 298
 Kiss Gy. Csaba 141, 319
 Kiss József 298–299, 312
 Klaniczay Tibor 13, 312
 Klement Judit 109, 324
 Klimó, Árpád von 10, 77, 100, 105, 296–298, 312–313
 Kocsegarov, K. A. 33, 325
 Kókay György 149, 313
 Kolicsev, O. 162, 313
 Komlós Aladár 16, 313
 Komoróczy Géza 286, 308
 Kónya Judit 135, 310
 Korek József 118, 313
 Korody Sándor 36, 40
 Kosáry Domokos 37, 69, 71–75, 141, 283, 290, 313, 320
 Koselleck, Reinhart 271, 313
 Kossuth Lajos 11, 23–26, 28–31, 36–37, 43, 49–51, 53, 77–78, 84–86, 88, 90, 95, 103–104, 106, 111, 114–115, 118–119, 124, 126, 130, 132, 136, 138, 154, 159–160, 172, 177, 183, 193–194, 201, 204, 213, 216–217, 222, 235, 270–271, 280, 287–288, 293–294, 314, 319
 Kovács Ákos 8, 313
 Kovács Endre 70, 73, 81, 131, 240, 313, 315
 Kovács Éva 145, 299, 313
 Kovács István 141, 299, 319
 Kovai Lőrinc 136, 195–197, 199, 215–216, 218, 313, 316
 Kozocsa Sándor 257
- Kölcsey Ferenc 30
 Kóváry László 37, 313
 Kövér György 21, 299, 313
 Krász Lilla 78, 324
 Krausz Tamás 20, 302
 Kravcsenko, I. Sz. 311
 Kulcsár Kálmán 145, 312
 Kun Ágnes 20–21
 Kun Béla 286
 Kun Miklós 299
 Kupala, Janka 89, 230–232, 289, 319
 Kutuzov, M. I. 10
 Kuzsinszky Bálint 37, 315
- L**
 Lácza Magdolna 77, 325
 Lahusen, Thomas 215, 303
 Lajos, XIV. 49, 65–67
 La Motte, Antoine de 49
 Lampert, Nick 10, 318
 Landgraf Ildikó 11, 37, 299, 302
 Landy Ödön 212, 221, 225–226, 232–233, 258, 304
 Laponogov, I. Sz. 240, 313
 Lassalle, Ferdinand 8–9
 László Károly 118–119
 Lehel 36–37
 Le Maire, Louis 49
 Lengyel Dénes 204
 Lengyel József 178, 204
 Lenin, V. I. 9, 74–75, 79, 117, 149, 170, 244, 282, 303, 313–314, 325
 Leonov, L. M. 93–94, 131, 225–227, 253, 257, 289, 305, 314
 Lermontov, M. Ju. 95, 97, 106
 Lévai Béla 39, 56, 88–92, 136, 168, 314
 Lewin, Moshe 10, 318
 Lihutyin, M. D. 230–231, 233
 Lindner, Rainer 80, 314
 Lipót, I. 35, 49, 301
 Litkei József 287
 Lomonoszov, M. V. 9
 Lóránth László 176, 306
 Lukács György 73–75, 314
 Lukács Lajos 69, 71, 136, 308
 Lukács Sándor 206, 310
 Lunacsarszkij, A. V. 98–99
 Lüders, A. Ny. 139

- M**
 Majlát Auguszt, F. 10, 319
 Major Ottó 16, 315
 Majtényi György 192, 315
 Makkai László 71, 308
 Manfred, A. Z. 235, 306
 Marat, Jean-Paul 75
 Marczali Henrik 37, 315
 Márki Sándor 35, 39, 44, 49, 67, 194, 315
 Markó Árpád 35, 47, 315–316
 Markó György 31, 318
 Markó László 137, 304
 Markusevics, A. I. 250, 264, 311
 Marót Károly 129
 Martinkó András 292, 316
 Martinovics Ignác 8–9, 318
 Márton Ágnes 95
 Marx, Karl Heinrich 7–9, 74, 79, 90, 117, 128, 138, 276, 293, 305
 Máté György 291, 316
 Máthé Lidia 204, 316
 Mavrogyin, V. V. 265, 311
 Mazurajtisz, S. 129
 Méray Tibor 12, 291, 301, 316
 Mészáros István 148, 316
 Mevius, Martin 31, 86, 316
 Micsurin, I. V. 189
 Mihályfi Ernő 87, 90–91, 105, 114, 130, 135, 166–168, 315
 Miklós, I. 138, 152, 200, 202–205, 218, 228–230, 233–235, 240, 242, 247, 250–251, 261, 263, 267–268, 270, 294, 319, 323
 Miklós, II. 122
 Mikó Gábor 72, 325
 Mikojan, A. I. 179–180, 259–260, 273, 281–283
 Mikos Éva 299
 Mikus Sándor 170–171
 Miller, A. I. 269, 283, 308
 Minyin, K. 10
 Mód Aladár 120, 312
 Molnár Antal 22, 306
 Molnár Erik 117, 246–247
 Molnár Tibor 246–247, 316
 Molok, A. I. 233, 244, 319
 Morozov, J. 42, 45–48, 50, 53, 56–57, 62, 66, 86, 285–286, 288, 292
- Murányi Gábor 299, 316
 Münnich Ferenc 134
- N**
 Nagy Ferenc 122, 166, 316
 Nagy Gabriella 149, 320
 Nagy Géza 37, 315
 Nagy Kálmán 136, 316
 Nagy Péter Tibor 31, 316
 Nagy Zoltán 11, 302
 Nagysándor József 156, 164–165, 176
 Narocsnyickij, A. 242–243, 254, 316
 Nedeczky Sándor 44
 Némédi Dénes 72, 308
 Neményi Ninon 72, 318
 Nemes Dezső 120, 245, 312
 Németh István, H. 109, 324
 Niederhauser Emil 71, 138–139, 238, 287–288, 305, 316
 Niedermüller Péter 8, 309
 Novák Tamásné 179, 323
- Ny**
 Nyecskina, M. V. 28, 228, 237–238, 311, 321
 Nyekraszov, Ny. A. 233
 Nyevszkij, A. 10
 Nyifontov, A. Sz. 130–131, 134–135, 225, 227–228, 232–233, 244, 249–250, 253–254, 257, 271–272, 296–297, 313, 316–317
- O**
 Oborni Teréz 78, 324
 Ocskay László 25, 31
 Okuny, Sz. B. 238, 249, 255, 311, 317
 Oláh Gábor 183
 Orlik, O. V. 262
 Ormos Mária 7, 69, 320
 Orphanidesz Lukács 158, 317
 Ortutay Gyula 106, 113–115, 129, 145, 314
 Osztapenko, I. A. 189
 Owen, Robert 9
- P**
 Pach Zsigmond Pál 65–69, 134–135, 228, 290, 317, 326
 Pál Lajos 29, 307
- Paládi-Kovács Attila 11, 317
 Palasik Mária 22, 319
 Pálffy Ilona 151
 Palmerston, Henry John 221
 Pankratova, A. M. 238
 Pap Milán 13, 317
 Paszkevecs, I. F. 28, 80, 100–101, 116, 142, 155, 188, 202, 218, 250, 261, 293
 Percev, V. Ny. 274, 276, 311
 Perényi József 70–71, 73–75
 Perényi Roland 192
 Perrie, Maureen 10, 34, 318
 Pervomajszkij, L. Sz. 159, 162
 Péter, I., Nagy 10–11, 13, 15, 27, 33–35, 39–40, 42–45, 47–49, 51, 53–58, 60–73, 83, 86, 236, 285–288, 290, 292, 301, 315, 318, 325
 Péter László 71–72, 139, 290, 318
 Péter László 95, 314
 Péterfi Bence 72, 325
 Pető Andrea 31–32, 318
 Petőfi Sándor 8–9, 11, 23–24, 87, 103, 135, 146–149, 159, 162, 188, 194, 200–206, 221, 230–232, 235, 275–276, 290, 294, 301, 304, 306, 309–310, 318, 320–321
 Petrák Katalin 22, 247, 299, 318
 Petrasevszkij, M. V. 120
 Picarda, Guy 81, 318
 Pihurik Judit 31, 36, 318
 Pogány József 8–9, 318
 Posztisev, P. P. 19–21, 324
 Pótó János 170, 192, 299, 318
 Potjomkin, F. V. 233, 244, 319
 Pozsarszkij, D. 10
 Pozsgai Péter 170, 325
 Prohászka László 187, 318
 Prohorov, A. M. 241, 282, 301, 310
 Puchner, Anton 206
 Pugacsov, Je. I. 106
 Puruczki Béla 179, 323
 Puskin, A. Sz. 9, 95, 97, 106, 146–147, 188
 Puskin, G. M. 113–114, 117
 Pusztai Bertalan 33, 325
 Pusztai Ferenc 7, 314
- R**
 Racine, Jean de 80, 82, 318, 320
 Rác Jenő 166–167
- Ráday Mihály 176, 303
 Radó, A. 42, 306, 319
 Radó György 89, 319
 Rainer M. János 69, 318
 Rákóczi Ferenc, II. 11–13, 15, 22–27, 30–75, 77, 82–87, 100, 104, 139, 141, 236, 285–290, 292, 308, 310, 315–319, 325
 Rákosi Mátyás 11–12, 22, 24, 31–32, 67, 71, 98, 110, 140, 148, 157, 165–166, 299, 301–302, 307, 319
 Ranger, Terence 7, 310
 Ravasz János 65–66, 326
 Rees, Edward Arfon 11, 313
 Réfi Attila 95, 302
 Rényi Ágnes 72, 308
 Révai József 10, 12, 26, 28–32, 67, 80–82, 168–169, 175, 319
 Réz Andor 286
 Riba István 152, 308
 Ribakov, A. N. 10, 318
 Ribakov, B. A. 261, 311
 Rittersporn Gábor Tamás 10, 318
 Rivière, Jean-François de 49
 Roberts, Ian W. 267–268, 319, 323
 Robespierre, Maximilian 9
 Romsics Ignác 61, 112, 319
 Rónay László 166, 195, 316
 Rosonczy Ildikó 80, 140–141, 143–144, 187, 283, 319
 Rozsnyói Ágnes 74, 322
 Rubljov, A. 9
 Rulikowski, Konrad 80, 85, 91–92, 96–97, 121, 123–125, 128–129, 136, 142–144, 154, 156–158, 187, 217, 246–247, 258, 262–264, 285, 288, 319–320
 Rüdiger, F. V. 202
- S**
 Sabunya, K. I. 274, 276–279, 309, 311
 Şaguna, Andrei 206
 Ságvári Endre 176
 Sahin-Tóth Péter 77, 324
 Saint-Simon, Claude-Henri de 9
 Sándor Pál, S. 123, 302
 Sapiro, A. L. 249, 311
 Satjukow, Silke 77, 313
 Schwarzenberg, Felix 202
 Sebes Erzsébet 16

Sebestyén Géza 124, 314
 Seres Attila 33, 299, 325
 Seres József 230, 323
 Shakespeare, William 23, 304
 Sík Csaba 72, 320
 Siklós András 29, 320
 Sinkovics István 118, 305
 Sipos Balázs 31, 53, 302, 320
 Sipos Levente 22, 319
 Slota, Ján 299, 323
 Smidt, Sz. O. 256, 322
 Sólyom László 98, 175
 Somlai Péter 72, 308
 Somogyi Éva 152, 308
 Soós Gábor 7, 320
 Soós István 288, 316
 Sömjén Endre 85, 308
 Spartacus 9
 Spira György 69, 71, 123, 136, 282, 302, 308
 Sréter János 49
 St. Juste 49
 Standeisky Éva 199, 320
 Štefánik, Milan Rastislav 298–299, 323
 Steinmetz Miklós 189
 Stites, Richard 9, 320
 Strong, John W. 9, 320

Sz

Szabadváry Ferenc 133, 320
 Szablyár Ferenc 149, 320
 Szabó Endre 81
 Szabó Ervin 9–10, 320
 Szabó Ildikó 145, 320
 Szabó István, Nagyatádi 26
 Szabó János 217, 320
 Szaharov, A. M. 265, 320
 Szajbély Mihály 33, 325
 Szakály Orsolya 69, 320
 Szakasits Árpád 113–115
 Szalai László 10, 34, 320–321
 Szalatnai Rezső 204, 321
 Szalay Károly 291, 321
 Szántó Rezső 115, 117
 Szeberényi Lehel 135, 177–182, 184–185, 191, 216–217, 290–291, 321
 Széchenyi István 26

Szegedy-Maszák Mihály 140, 307
 Székely Olga 17–18
 Szekeres József 95–98, 100, 173, 314
 Szekfű Gyula 35, 37, 47, 116–118, 223–224, 321
 Szemerényi Ágnes 11, 37, 77, 306, 312
 Szemjonov, A. V. 81
 Szende Pál 16
 Szerdahelyi István 21, 217, 295, 302, 306, 320
 Szigeti Endre 135, 317
 Sziklai István 95, 236–237, 302
 Sziklai Sándor 236–237, 321
 Sziklai Sándorné 24, 321
 Szilágyi Gábor 205, 321
 Szilágyi Márton 299
 Szívós Erika 109, 324
 Szladkevics, N. G. 230, 238, 248, 317, 321
 Szmirnov, A. F. 277, 301
 Szmirnov, M. V. 113, 115–116, 277
 Szöllősi Ferenc 192, 321
 Szörényi László 149, 321
 Sztahanov, A. G. 189
 Sztálin, J. V. 9–11, 22, 28, 32, 75, 121–122, 140, 157, 163, 174, 215, 303, 307, 311–312, 318, 321
 Sztikalin, A. Sz. 118, 225, 272–273, 279–280, 283, 322
 Szurovcev, E. L. 268–269, 322
 Szuvorov, A. V. 10, 74
 Szűcs Jenő 22, 322
 Szűcs László 22, 319

T

Tabák András 207, 298, 322
 Takács Ádám 61, 323
 Takács Ferenc 192, 322
 Takács Mária 199, 322
 Takáts Rózsa 170, 183, 322
 Táncsics Mihály 23, 30, 176, 221, 235
 Tardos Tibor 155, 322
 Tarnovszkij, K. N. 256, 322
 Teller Katalin 299
 Terbe Lajos 44, 322
 Thaly Kálmán 35, 72, 319
 Thököly Imre 26, 36
 Timár Ede 22, 24, 120, 322
 Timár Pál 17, 303

Tolnai Gábor 16
 Tolsztoj, L. Ny. 9
 Tomsics Emőke 17–18, 322
 Tóth Árpád 109, 324
 Tóth László 17, 322
 Tóth Miklós 140, 304
 Tóth Pál Péter 288, 305
 Tóth Sándor 185, 307
 Tóth Zoltán 170, 325
 Tóth Zoltán, I. 126, 315
 Török József 8, 307
 Trencsényi-Waldapfel Imre 87
 Trócsányi Zoltán 91, 119–120, 254, 312
 Tulipán Éva 175

Ty

Tyihomirov, M. Ny. 228, 322

U

Ugron Gábor 24
 Ungváry Krisztián 31, 323
 Urbán Aladár 268, 323
 Urbán Teréz 180, 323
 Utkin, J. P. 20–21, 306
 Ultrius Pál 15–19, 78, 285, 304, 306, 309, 312, 324

V

Vadas András 72, 325
 Vadász Sándor 142, 290
 Vajda János 230–231, 323
 Vajda Pál 123–127, 129, 132–133, 171, 320, 323
 Varga Endre 118
 Varga Éva Mária 22, 323
 Varga György, T. 22, 319
 Varga István 65, 317
 Varga János 154, 323
 Varga Katalin 294–295, 302, 324
 Varga László 183
 Varga László, Á. 78, 325
 Varga Zsuzsanna 53, 302
 Vargha Kálmán 19, 111, 203, 303
 Vargyas Gábor 11, 302

Várkonyi Ágnes, R. 37, 71, 292, 318
 Vas Zoltán 31–32, 302, 323
 Vasy Géza 199, 323
 Vasziljev, P. 142, 262
 Vavilov, Sz. I. 213, 324
 Vázsonyi János 16, 18
 Vázsonyi Vilmos 16
 Vécsey Károly 176
 Végh Antal 180, 217, 290, 323
 Veres András 140, 307
 Verzbickij, V. G. 141, 143, 252–253, 256–258, 260, 267, 272, 281, 283, 324
 Vida István 95, 302
 Vincenti Gusztáv 161, 314
 Vinogradov, I. 107–108, 146–148, 207–208, 210, 212–213, 222
 Voigt Vilmos 286, 308
 Volk, Sz. Sz. 255
 Vorosilov, K. Je. 134, 228–229, 235–237, 281–282, 304, 311, 316, 319
 Vörös Boldizsár 8–10, 31, 33, 72, 77, 109, 149, 169–170, 273, 298, 324–325
 Vörösmarty Mihály 11
 Vries, Theun de 206–207, 209, 211–216, 289, 309, 322, 325–326
 Vrolijk, M. 211, 326

W

Waldapfel Eszter 138–139, 290, 305, 312, 326
 Waldapfel József 87, 120, 138, 312
 Wesselényi Miklós 91, 120, 312
 Windischgrätz, Alfred 81
 Wittman Tibor 12, 69, 154, 287, 323, 326

Z

Zaleszskij, Sz. A. 274, 303
 Zandbergen, Dirk 206, 322
 Zichy Ferenc 105, 107, 200, 203, 205
 Zolnay Vilmos 180–181, 290, 317, 326
 Zrínyi Miklós 25–27

Zs

Zsigmond László 65–66, 151, 312, 326

X 2189 12

Vörös Boldizsár 1967-ben született Budapesten. 1985-ben érettségizett a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Ságvári Endre (1991-től: Trefort Ágoston) Gyakorlóiskolában. Egyetemi tanulmányait 1986–1992 között végezte az ELTE Bölcsészettudományi Karán, magyar–történelem szakon. 1992-től a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Történettudományi Intézetében (2012-től: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet) dolgozik, 2002-től tudományos főmunkatársként. Az 1990-es években készítette el kandidátusi értekezését: Történelmi személyiségek ábrázolása a Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos jellegű anyagaiban címmel (Budapest, 1997). 1998-ban kapta meg a történelemtudomány kandidátusa fokozatot. Disszertációja továbbfejlesztésével írta meg „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919 című könyvét (MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2004). Kutatási területe a 19–20. századi magyar művelődéstörténet, főleg a politikai propaganda, a különféle politikai jellegű kultuszok története (egyebek mellett emlékművek, ünnepek, újságok, tananyagok, szépirodalmi alkotások elemzésével).

Ár: 2800 Ft

TÖRTÉNELEMHAMISÍTÁS ÉS POLITIKAI PROPAGANDA

930.1
V97

Vörös Boldizsár

MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT

ÉRTEKEZÉSEK

Vörös Boldizsár

TÖRTÉNELEMHAMISÍTÁS ÉS POLITIKAI PROPAGANDA

Illés Béla elmeszüleményei a magyar
szabadságküzdelmek orosz támogatásáról

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Történettudományi
Intézet